

શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા : પુસ્તક નં ૫૮

જૈન

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧

સાર્વજનીન સાહિત્ય

પ્રણેતા

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.,

જૂલપૂર્વ ગણિતાધ્યાપક અને કાલોતરે “અર્ધમાગધી”ના આધ્યાપક
અને પીએચ. ડી. ના માર્ગદર્શક
પ્રકાશક

શાહુ લાલચંદ નંદલાલ વકીલ

કાર્યાધિકારી,

શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા, વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ : નવેમ્બર ૧૯૦૦

[નિઃશરૂઆત ૨૦૧૩] પીરસંવત્ ૨૪૮૩ [ઇ. સ. ૧૯૫૬]

મૂલ્ય : રૂા. ૬-૦-૦

પ્રકાશક :—

શાહ લાલચંદ નંદલાલ વર્મા,
કાર્યાધિકારી,
શ્રીમુદ્રિત-કમલ-જૈન-મોહન-માલા : :
મંછામદન, કોઠીપોળ, તથપુરા, વડોદરા

[આ પુસ્તકના પુનર્મુદ્રણાદિ સર્વ હક
પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાને સ્વાધીન છે.]

વિશેષ વિશિષ્ટ કે આ પુસ્તક જેમને
અભિપ્રાય થઈ અપાય તેમણે પ્રોતાનો
અભિપ્રાય પ્રો. કાપડિયા ઉપર આરોપાર
લખી મોકલાવવો અને જેમને સમાલોચનાર્થે
આ મોકલાય તેમણે સમાલોચનાતી નકલ
જેમને જ મોકલાવવા કૃપા કરવી.

મુદ્રક :—

શા. નાથલાલ ઓચ્છવલાલ
આનંદસાગર મુદ્રણાલય, નવસારી.

S'rī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā : No. 58

A History of the Sanskrit Literature of the Jainas

VOLUME I
Secular Literature

by

Hiralal Rasikdas Kapadia M. A.,

Formerly Lecturer in Mathematics and subsequently Professor
of Ardhamagadhi and University Teacher for Ph. D.,
in Ardhamagadhi

Published by

Shah Lalchand Nandlal Vakil

Secretary, S'rī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā, Baroda

First Edition : Copies 600

Vikrama Era 2013] Vira Era 2483 [A. D. 1956

Price Rs. 6/-

Published by :

Shah Lalchand Nandlal Vakil,

Secretary,

S'rī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā

Manchhasadan, Kothipole, Raopura, BARODA

*

All rights are reserved by

Prof. Hiralal R. Kapadia M. A.

Scholars who are furnished with a complimentary copy of this book for favour of their esteemed opinion or review, are requested to communicate their opinion or review as the case may be to Prof. Hiralal R. Kapadia M. A.

*

Printed by :

Nathalal O. Shah.

Anand Sagar Press, NAVSARI

પ્રકાશકીય નિવેદન

“શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા”ની સ્થાપના શાસનપ્રભાવક વ્યાખ્યાનવિશારદ શુદ્ધ પ્રરૂપક અનુયોગાર્થ પંચાસ ‘શ્રીમોહન-વિજયજી ગણિતર્થના સદુપદેશથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં થઇ હતી, એના ઉત્કર્ષ માટે અમને એમના પદ્ધર સન્મારિતચૂડામણિ પરમ કૃપાળુ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમાન વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ, તેમના પદ્ધર પ્રવચનપ્રભાવક આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી મં. તેમના શિષ્યરત્ન સાહિત્યપ્રેમી મુનિપ્રવર શ્રીયશોવિજયજી મં. વગેરે તરફથી ઉત્તરોત્તર સહકાર મળતો રહ્યો છે, એના પ્રતાપે અત્યાર સુધીમાં આ માલામાં નાનભાટાં અને ખાસ કરીને ધાર્મિક સાહિત્યને લગતાં ૫૭ પુષ્પો પ્રકાશિત થયાં છે, એની સૂચી અંતમાં અમે આપી છે. આજે ૫૮મા પુષ્પ તરીકે જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસના પ્રથમ ખંડને પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને અતિશય આનંદ થાય છે, કેમકે એ અમારી માલામાં નવ્ય, લવ્ય અને નોંધપાત્ર ભાત પાડે છે.

અત્યાર મુદ્દામાં જૈનોને હાથે વિવિધ વિષયોને અંગે સંસ્કૃતમાં રચાયેલા સાહિત્યના વિસ્તૃત અને વ્યવસ્થિત ઇતિહાસની ન્યૂનતા જણાયાથી અને “જૈનોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્ય જેટલા પ્રમાણમાં રચાયું છે તેના પ્રમાણમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમના હાથે અલ્પ પ્રમાણમાં રચાયું છે. અને જે સંસ્કૃત સાહિત્ય રચાયું છે તે પણ પ્રાયઃ તે દાર્શનિક કે આગમિક જ રચાયું છે પણ સાર્વજનીન નહિ” એ જાતની જે ભ્રાન્તિ આજે પણ

કેટલાક અજ્ઞૈન વિદ્વાનો સેવતા જોવાય છે તેના નિરસનાર્થે અમે આ જાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવાનો વિચાર કર્યો. એવામાં મુનિરાજ શ્રીયશોચિજ્યજી મહારાજની પ્રેરણા થતાં આ મહાકાવ્ય ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કાર્ય વિ. સં. ૨૦૦૮ના શ્રાવણ વદ પડવા (તા. ૬-૮-'૫૨)-ને દિવસે વડોદરામાં પ્રેક્ટિસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાને સોંપવામાં આવ્યું. એમણે આ ઇતિહાસ દોઢેક વર્ષમાં તૈયાર કરી આપ્યો હતો, પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય સંયોગોને લખતે અમારાથી એના તત્કાલ પ્રકાશન માટે અવધ થઈ શક્યો નહિ. કાલાંતરે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી મહારાજના ૨૦૧૧ના નવસારીના ચાતુર્માસ દરમ્યાન તેમના સદ્ગુપ્તેશથી નવસારીના શ્રીજ્ઞૈન સંઘ વગેરે તરફથી આર્થિક સહાય મળતાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરી તેના મુદ્રણનું કાર્ય “આનંદસાગર મુદ્રણાલય” (નવસારી)ને સોંપવામાં આવ્યું. થોડાંક પૃષ્ઠો છપાયા બાદ એક હપ્તે સમગ્ર ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનું અશક્ય જણાતાં અમે અત્યારે સમગ્ર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ નહિ કરતાં એનો પ્રથમ ખંડ નામે “સાર્વજનીન સાહિત્ય” પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. સમગ્ર ગ્રંથના પ્રકાશન માટે તો હજુ સમય લાગે તેમ છે. આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ત્રણ હપ્તે થનાર છે. તેમાં પ્રથમ હપ્તા તરીકે આ પ્રથમ ખંડ છે. એમાં સર્વ જનોને ઉપયોગી વ્યાકરણ, કાશ વગેરેને લગતા ગ્રંથોનો—લાક્ષણિક સાહિત્યનો યથાશક્ય પરિચય અપાયો છે. દ્વિતીય ખંડ “ધાર્મિક સાહિત્ય” અંગેનો છે. એના બે વિભાગ જોજવામાં આવ્યા છે: (૧) લલિત સાહિત્ય અને (૨) દાર્શનિક આદિ સાહિત્ય.

સંપાદનની અઘટન પ્રણાલિકા અનુસાર આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય એ હેતુથી અમે અંતમાં ગ્રંથકારોનાં અને ગ્રંથોનાં નામો વગેરેને લગતાં ત્રણ પરિશિષ્ટો આ ગ્રંથના પ્રણેતા પ્રો. કાપડિયા પાસે તૈયાર કરાવ્યાં છે. આશા છે કે વિદ્વજનોને પણ આ પ્રકાશન ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ઇતિહાસના પ્રણેતા વિશે “અન્ય અને અન્યકાર” (પુસ્તક ૬)માં, “શ્રીકાર્ણસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક” (પુસ્તક ૫માં) અને ખાસ કરીને “મુખ્ય સમાચાર” (સાપ્તાહિક)ના તા. ૧૫-૧-૧૯૫૬ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ નામે “યાદગાર માનવી” (ગુજરાતના એક મહાન પંડિતજીના જીવન પર અને સિદ્ધિઓ પર દષ્ટિપાત)માં માહિતી અપાયેલી હોવાથી અમે અહીં એટલે જ નિર્દેશ કરીશું કે તેઓ સુરતના વતની છે, જ્ઞાતિએ વણિક છે અને ધર્મે જૈન છે. તેમણે મુખ્યતઃ પ્રૌઢ અને પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે અને એ પૈકી કેટલાક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી કે અંગ્રેજી અથવા એ જનને લાગતાં અનુવાદ વગેરે કર્યા છે. વળી એમણે કેટલાંક સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ રચ્યાં છે (જુઓ પૃ. ૧૦-૧૨). આ ઉપરાંત એમણે સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતીમાં પદ્યાત્મક રચના પણ કરેલી છે તેમજ ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં આશરે અઢીસો લેખો પણ લખ્યા છે અને લગભગ એટલા અપ્રકાશિત છે. પોતાની ઉત્તરાવસ્થાને કારણે શારીરિક સંપત્તિની અનુકૂળતા જોઈએ તેવી નહિ હોવા છતાં અને વિશેષમાં આવા ઇતિહાસ માટે મુદ્રિત તેમજ અમુદ્રિત સાધનો જ્યારે જોડલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે યથેષ્ટ રીતે ન મળવા છતાં એઓએ જે આ ભગીરથ પ્રવાસ એકલે હાથે કર્યો છે એ બદલ અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

એમણે આ પ્રથમ ખંડમાં અનેક ગ્રંથો વિશે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ ઉપોદ્ધાત દ્વારા પણ વિવિધ બાબતો રજૂ કરી છે એટલે એને અંગે અમારે કાંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પ્રથમ ખંડનું મુદ્રણ થતી વેળાએ એને સાવંત તપાસવાનું કાર્ય વ્યાકરણ-સાહિત્ય-ન્યાય-તીર્થ શતાવધાની મુનિશ્રી જયાનંદવિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન વ્યાકરણ-સાહિત્ય-તીર્થ મુનિશ્રી સૂર્યોદયવિજયજી મહારાજને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એમણે મુખ્યતઃ વ્યાકરણના વિભાગ

પરત્વે પરામર્શ કરી જે અગત્યની વિવિધ સૂચનાઓ કરીને તેમજ આ પ્રથમ ખંડનાં વચગાળાનાં મુદ્રણપત્રો (proofs)ના સંશોધનનું કાર્ય કરીને અમને ઉપકૃત કરેલ છે તેની અમે અહીં સાભાર નોંધ લઈએ છીએ.

અંતમાં સહૃદય સાક્ષરોને અમારી એ નમ્ર વિનંતિ છે કે આ પ્રથમ ખંડમાં જે કાંઈ ક્ષતિ તેમને જણાય તે તેઓ સહૃદય ભાવે પ્રો. કાપડિયાને સપ્રમાણ સુચવવા કૃપા કરે જેથી એ બાબતમાં અગાઉ ઉપર ઘટતું કરી શકાય.

આ પ્રથમ ખંડને યોગ્ય આવકાર મળતાં એના વેચાણથી જે આવક થશે એનો ઉપયોગ બાકીના વિભાગોના પ્રકાશનાર્થે કરવામાં આવનાર છે. બાકીના વિભાગોનું પ્રકાશન પણ જલદી કરવાની અમારી તીવ્ર ભાવના છે.

મંજીસદન, કોડીપોળ, રાવપુરા,

વડોદરા.

વિજયાદશમી

વિ. સં. ૨૦૧૨

કાર્યાધિકારી

શાહુ લાલચંદ નંદલાલ વઝીલ

પ્રથમ ખંડના આર્થિક સહાયકો

રૂપિયા

૫૦૧	શ્રીજૈન સંઘ,	નવસારી
૧૦૧	જ્ઞોષ્યાળાં બહેનો (નવસારીમાં કરેલી ઉપધાનતી આરાધનાને નિમિત્તે), જ્ઞોષ	
૧૦૧	શ્રીમતી ચંપાબહેન ગિરધરલાલ, શાહપુર, કુવાવાળા પોળ, અમદાવાદ	
૧૦૧	શેઠ પુંજભાઈ નગીનદાસ, હા. ભૂરીબહેન	અમદાવાદ
૧૦૧	શેઠ વીરચંદભાઈ મોતીચંદ,	જલ્લાલપુર
૧૦૧	શેઠ ટોકરદી દેવદી જામનગરવાલા, હા. સમરતબહેન,	મુંબઈ
૫૧	શેઠ સુનીલાલ જગજીવનદાસ વીમાવાલા,	નવસારી
૫૧	શેઠ ગાંડાભાઈ તલકચંદ,	"
૫૧	શેઠ મધુભાઈ ગીમનલાલ તપખીરવાલા,	"
૫૧	શેઠ લક્ષ્મીભાઈ જીવજી,	"
૫૧	શેઠ દેશુભાઈ રામાજી,	"
૫૧	શેઠ નગીનદાસ ઝવેરચંદ, રાયચંદ રોડ,	"
૫૧	{ શેઠ વસંતલાલ મગનલાલ	મુંબઈ
	{ શેઠ મણિલાલ મગનલાલ	
૫૦	શેઠ સાકરચંદ ગોવિંદજી,	ગીયા- માંગરોલ
૩૧	શેઠ નગીનદાસ પ્રેમચંદ,	આમધરા
૨૫	મારનર સોભાગચંદ ગિરધરલાલ, શાહપુર, દરવાખનો ખાંચો,	અમદાવાદ
૨૫	શેઠ રૂપીચંદ ગંધાભાઈ,	નવસારી

ગ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયાની કૃતિઓ
(BY THE SAME AUTHOR)

(૧) સ્વરચિત અને સંપાદિત (૨૧)

આર્હત છવન જ્યોતિ (કિરણાવલી ૧૧-૬) (૧૯૩૪, '૩૫, '૩૫, '૩૬,
'૩૭ અને '૪૧)

પતંગપુરાણુ યાને કનકવાની કથની (૧૯૩૮)

પતંગપોથી (૧૯૩૯)

આર્હત આગમોતું અવલોકન યાને તત્ત્વરસિકચન્દ્રિકા (ભાગ ૧) (૧૯૩૯)

આગમોતું દિગ્દર્શન (૧૯૪૮)

પાઘ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (૧૯૫૦)

પિસ્તાલીસ આગમ (૧૯૫૪)

Descriptive Catalogue of the Government Collections
of Manuscripts (Vol. XVII, pts. 1-5 and
Vol. XVIII, pt. 1) (1935, '36, '40, '48, '54 and '52)

A History of the Canonical Literature of the
Jainas (1941)

The Student's English Pāiṇya Dictionary (1941)

The Jaina Religion and Literature (Vol. I) (1944)

(૨) અનુવાદિત અને સંપાદિત (૧૫)

રન્યાયકુસુમાંજલિ (૧૯૨૨)

શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી (૧૯૨૩)

૧ પહેલી કિરણાવલીનું દ્વિતીય સંસ્કરણ ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

૨ આનો ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં પણ અનુવાદ કરાયો છે.

- સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર) (૧૯૨૬)
 ચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર) (૧૯૨૬)
 ભક્તભરસ્તોત્રની પ્રાદ્યુર્ભિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ (ભાગ ૧-૨) (૧૯૨૬)
 અને (૧૯૨૭)
 ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ (સચિત્ર) (૧૯૨૭)
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧૯૨૮)
 વૈશાખરસમંજસી (૧૯૩૦)
 ૧ જૈનતત્ત્વપ્રદીપ (૧૯૩૨)
 ૨ ભક્તભર-કલ્યાણમન્દિર-નમિગીર્ણ-સ્તોત્રત્રય (સરીક) (૧૯૩૩)
 ત્રયમર્પ્યાશિકા (ઉત્તમર્પ્યાસિપા) અને વીરસ્તુતિયુગલત્રય
 કૃતિકલાપ (૧૯૩૩)
 ચતુર્વિંશતિપ્રગ્નપ્થ (૧૯૩૪)
 ગા. ૧૫૪૯-૧૬૧૨ (૧૯૪૨)
 કંસવદ (પદ્યાત્મક) (૧૯૪૪)

(૩) સંગ્રોધિત અને સંપાદિત (૧૩)

- તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર સ્વોપગ્રાહ્ય અને સિદ્ધસેનીય શ્રીકા સહિત (ભા. ૧-૨)
 (૧૯૨૬ અને ૧૯૩૦)
 શોભનસ્તુતિ વિવિધ શ્રીકાઓ સહિત (સચિત્ર) (૧૯૩૦)
 પદ્માનન્દ-મહાકાવ્ય (૧૯૩૨)
 ચતુર્વિંશતિપ્રગ્નપ્થ (૧૯૩૨)
 પ્રિયંદરપદ્યા (૧૯૩૨)
 જૈનધર્મવરસ્તોત્ર (૧૯૩૩)

૧ આના માતા વિસ્મય વિવેચનનું નામ આર્દ્રાનન્દ-દર્શન-દીપિકા છે.

૨-આ ચતુ સ્તોત્રોત્તે અક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ કાવ્યો છે.

૩ આનો ૨૫૫૪-૧૫૬૬ જેવો અક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ કાવ્યો છે.

અનેકાર્થરત્નમંજૂષા (૧૯૩૩)

ગણિતતિલક (૧૯૩૭)

અનેકાન્તજયપતાકા (સટીક) (ભા. ૧-૨) (૧૯૪૦ અને ૧૯૪૭)

નવતત્ત્વસંગ્રહ (હિન્દી) (૧૯૩૧)

The Doctrine of Karman in Jain Philosophy (૧૯૪૨)

(૪) અપ્રકાશિત (૨૪)

આહત જીવન જ્યોતિ (કિરણાવલી ૭-૧૧)

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (વિભાગ ૧૨-૩)

ગણધરવાદ યાને સત્યાર્થીની શંકાઓ અને તેનું સમાધાન

English Translation of Jaina Dars'ana

English Translation of Jainatattvādars'a (Hindi)
(Part I)

Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts (Vol. XVIII, pts. 2-5, Vol. XIX, pts. ૨1-2 & Vol. XX, pts. 1-4)

A History of the Non-canonical Literature of the Jainas (Vols. I-II)

A Life-sketch of Lord Mahavira

The Jaina Religion and Literature (Vol. II)^૩

(૫) તૈયાર કરાતી (૧)

યશોદોહન (ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિનાં જીવન અને કવન)

૧ દ્વિતીય વિભાગ છપાય છે.

૨ આ છપાય છે.

૩ આ ઉપરાંતના ગ્રંથોની સૂચી તેમજ પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત લેખો પૈકી કેટલાકની સૂચી પાઠ ભાગ સાંભળ્યાં અપાઈ છે.

ઉપોદ્ધાત

‘ઉપોદ્ધાત’, પ્રસ્તાવના અને શૂભિકા એ સામાન્ય રીતે પર્થાવનાયક શબ્દો ગણાય છે. તેમ છતાં ‘ઉપોદ્ધાત’ એ વધારે ગૌરવશાળી શબ્દ ગણાય છે. એને માટે અંગ્રેજીમાં ઇન્ટ્રોડક્શન (introduction) શબ્દ વપરાય છે.

‘ઉપોદ્ધાત’ એ ગ્રંથનું મહત્ત્વનું અંગ છે. આના સમર્થનાથે એટલું જ કહેવું બસ યશ કે નિયુક્તિકાર ભદ્રચાહુસ્વામીએ જે આવશ્યકતાની નિજજુતિ રચી છે તેનો પ્રારંભ એના અંશરૂપ ઉવગ્ધાય-નિજજુતિ (ઉપોદ્ધાત-નિયુક્તિ)થી કરાયો છે.

‘ઉપોદ્ધાત’ એ ગ્રંથના પ્રવેશ-દ્વારની ગરજ સારે છે અને સાથે સાથે એના હાઈ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે—એના નિષ્કર્ષની રજૂઆત કરે છે. આ બાબતોને લક્ષ્યમાં રાખી હું અહીં ઉપોદ્ધાત લખું છું. સૌથી પ્રથમ હું એને બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરું છું: (૧) નિવેદન અને (૨) મૂલ્યાંકન. નિવેદન દ્વારા મેં કંઈ પરિસ્થિતિમાં આ પુસ્તક રચવાનું માથે લીધું—એને અંગે મારી શી તૈયારી હતી તેમજ આ પુસ્તકની રચના મેં કંઈ પદ્ધતિએ કરી છે એ બે મુખ્ય બાબતો હું વિચારવા ઇચ્છું છું. તેમ કર્યા પછી ‘મૂલ્યાંકન’ રૂપ બીજા વિભાગમાં હું ચાર બાબત વિચારીશ:—

(૧) જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રમણવર્ગ અને શ્રાવક-વર્ગમાંથી કોનો કેવો અને કેટલો ફાળો છે?

(૨) જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગદીઠ ફાલ શો છે?

(૩) એ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો વિકાસક્રમ કેવો છે?

(૪) એનો નિષ્કર્ષ કેવો છે?

(અ) નિવેદન

ઉત્થાનિકા— આ પૃથ્વી ઉપરના સમસ્ત જીવોમાં મનુષ્યો એની વાણી અને વિચારશક્તિને લઈને અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ બે અમૂલ્ય સાધનોના સદુપયોગ દ્વારા એ સમગ્ર વિશ્વનું કલ્યાણ કરી શકે એવું એનામાં સામર્થ્ય છે, પરંતુ એના આવિર્ભાવમાં બાહ્ય પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા પણ જોવા તેવો ભાગ બજવતી નથી.

સુયોગ— સામાન્ય મનુષ્યોનો વિચાર કરીશું તો જાણારો કે એની શક્તિનો વિકાસ એની ઐચ્છિક પ્રવૃત્તિને પરણવિત, પુષ્પિત અને ફલિત કરવા માટે કેવું સ્થાન મળે છે તે ઉપર આધાર રાખે છે. સૌ કામને સર્વદા આંતરિક યોગ્યતા અને માનસિક વલણ અનુસાર જ કાર્યો કરવાનાં મળે એવો સુયોગ સાંપડવો મહામુશ્કેલ છે. સદ્ભાગ્યે મારા જીવનના એક ક્ષેત્રમાં તો મને આ જાતનો સુયોગ ઝાંછેવત્તે અંશે પણ પ્રાપ્ત થયો છે.

ઐચ્છિક વિષય તરીકે ‘ગણિત’ પસંદ કરી બી. એ.ની પરીક્ષામાં અને આગળ જતાં એમ. એ. માટે પણ એ જ વિષય ચાલુ રાખી એ પરીક્ષામાં પણ હું ઉત્તીર્ણ થયો. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ તો ગણિતના અભ્યાસની આ પૂર્ણહિતિ ગણાય. મારું ગણિતનું જ્ઞાન કટાઈ ન જાય એટલું જ નહિ પણ એમાં હું ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી શકું એવો સુયોગ પણ મને એમ. એ.ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા બાદ તરત જ સને ૧૯૧૮માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મુંબઈની વિદ્વસન કોલેજમાં મારી નિમણૂંક થવાથી મળ્યો.

અભ્યાસ— ગણિતશાસ્ત્ર એ વિચારશક્તિને વ્યવસ્થિત, વિકસિત અને કેન્દ્રિત કરવામાં સખળ ફાળો આપે છે. આથી ગણિતજ્ઞને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વિહરવું સુગમ થઈ પડે છે. ગમે તેમ પણ મને તો આ ક્ષેત્રે

પણ પ્રથમથી જ આકર્ષ્યો છે, એને લઈને “શાસ્ત્રવિશારદ” જૈનાચાર્ય સ્વ. વિજયધર્મસૂરિજીનું મુંબઈમાં માતૃભાસ યતાં એમના વિદ્વાન શિષ્યોના — ખાસ કરીને ‘ન્યાયતીર્થ’ ‘ન્યાયવિશારદ’ ઉપાધ્યાય સ્વ. મંગળવિજયજી અને ‘ન્યાયવિશારદ’ ‘ન્યાયતીર્થ’ મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજીનાં જ્ઞાનનો આ દિશામાં મેં લાભ લીધો. એથી હું તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અને સમૃદ્ધિત અભ્યાસ માટે શ્રીગણેશ માંડી શક્યો.

સને ૧૯૨૩માં “મુંબઈ વિદ્યાપીઠ” તરફથી ગણિતશાસ્ત્રને અંગે સંશોધનદાન (research grant) મળતાં જૈન આગમો વિચારવાની મને અમૂલ્ય તક મળી. સાથે સાથે એ અરસામાં ઉપર્યુક્ત ન્યાયવિજયજીની ન્યાયકુસુમાંજલિના અંગ્રેજી અને ગુજરાતી અનુવાદો તેમજ સ્પષ્ટીકરણો તૈયાર કરવાનો લાભ મળતાં હું કલમ પકડતાં શીખ્યો.

ચોખ્ખતા—મારા અભ્યાસને દૃઢીભૂત કરવા માટે અને એનો યથેષ્ટ વિકાસ સાધવા માટે મેં એક પછી એક નાની મોટી કૃતિઓ તૈયાર કરવા માંડી. તેમ યતાં જૈન સાહિત્યથી ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે પરિચિત બનતો ગયો. અનેકવિધ ભાષાઓમાં રચાયેલા આ વિશાળ ક્ષેત્રને પહોંચી વળવા માટે મારામાં બળ હતું નહિ, પરંતુ મારી પરિસ્થિતિએ મને પુણ્યપત્ન (પૂના)ના “ભાંડારકર ગ્રામ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર” દ્વારા મુંબઈ સરકારની માલિકીની પાંચેક હજાર જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વિસ્તૃત અને વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર તૈયાર કરવા જેવું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડવા પ્રેર્યો. આનું પરિણામ એ આબુ કે હું જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા આલેખવા જેટલી શક્તિ મેળવી શક્યો. તેમ યતાં મેં જૈન સાહિત્યને ‘આગમિક’ અને ‘અનાગમિક’ એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરી પ્રથમ વર્ગને અનુલક્ષીને એનો ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં આલેખ્યો, અને “મુંબઈ વિદ્યાપીઠ” તરફથી પ્રકાશન-દાન (publication grant) મળતાં એ સને ૧૯૪૧માં મેં પ્રસિદ્ધ પણ કંપો. આ કાર્ય. યતું હતું

તે દરમ્યાન અનાગમિક સાહિત્યનો પણ અગ્રેજીમાં ઇતિહાસ રચવા માટેની સામગ્રી હું તૈયાર કરતો ગયો. આ ઇતિહાસનું કાર્ય તો આજે કેટલાંયે વર્ષો થયાં પૂરું થયું છે, પરંતુ એના પ્રકાશન-ખર્ચને પહેાંચી વળવા જેવી મારી આર્થિક પરિસ્થિતિ નહિ હોવાથી એ આજે તો અપ્રકાશિત છે. આ કાર્ય ઉપાડી લેવા માટે મેં વિવિધ સંસ્થાઓને પત્રો લખ્યા તેમજ જૈન કોમને ઉદ્દેશીને લેખ પણ લખ્યો, પરંતુ અત્યાર સુધી તો એના પ્રકાશન માટે કશો પ્રયત્ન થયો નથી. એથી મને સ્વાભાવિક રીતે થોડોક તો ખેદ થાય જ ને? વિશેષ ખેદ તો એ થાય છે કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠે આ પુસ્તક અંગે પ્રકાશન-દાન આપવાની બખબે વાર હજાર દર્શાવી છતાં તેનો હું લાભ લઈ શક્યો નથી.

અનાગમિક સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે મેં લીધેલો પરિશ્રમ સર્વથા નિષ્ફળ ગયો નથી એ આનંદની વાત છે, કેમકે એમાં પીરસેલી સામગ્રીનો થોડોક ઉપયોગ સ્પાધ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકમાં તેમજ આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ કરી શક્યો હતું. એવી રીતે અગામીનું દિગ્દર્શન નામનું મારું પુસ્તક પણ મને પ્રસ્તુત પુસ્તક લખવામાં અંશતઃ ઉપયોગી નીવડ્યું છે.

‘પાધ્ય’ના અર્થની વ્યાપકતા.— જૈન સાહિત્યના પાધ્ય, સંસ્કૃત અને દ્રાવિડ એમ ભાષાદૃષ્ટિએ મુખ્ય ત્રણ ખંડો પડે છે. ‘પાધ્ય’નો અર્થ વ્યાપક. સ્વરૂપે વિચારાય તો એ ભાષાથી મરહટ્તી (માકરાષ્ટ્રી), સૌરાષ્ટ્રી (શૌરસેની), માગધી (માગધી), પેસાઈ (પૈશાચી), અને ગ્રૂહિયાપેસાઈ (ગ્રૂહિકા-પૈશાચી) એ પાંચ જ કે એ ઉપરાંત અવહટ્ટ (અપભ્રંષ્ટ) નામની છઠી

૧ આનું નામ “અનાગમિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ” છે. એ લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ. ૪૭, અં. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

૨ આના પ્રકાશનનો તમામ ખર્ચ મેં પૂરો પાડ્યો છે, જોકે પ્રકાશક તરીકે મારું નામ નથી.

૩ આના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ ખર્ચ મેં પૂરો પાડ્યો છે.

ભાષા કે પાલિ સુદ્ધાં સમજવાની છે એમ નહિ, પરંતુ આપણા દેશની વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓ સુધી એના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર છે.

પાલિ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓને બાદ કરતાં અન્ય ભાષાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓ વિષે મેં ઉપર્યુક્ત બે પુસ્તકમાં વિચાર કર્યો છે અને એ દ્વારા ‘અદ્ધમાગહી (અર્ધમાગધી) વગેરે પાછય ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય પૂરતો સામાન્ય પરિચય તો હું જગત સમક્ષ રજૂ કરી શક્યો છું. આમ મેં પ્રથમ ખંડ માટે નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

ખીજો ખંડ એટલે જૈન ગ્રંથકારોએ સંસ્કૃત ભાષામાં સર્જેલું વિવિધ અને વિપુલ સાહિત્ય. આનો પરિચય થોડેબધે અંશે પણ આ પુસ્તક પૂરો પાડે છે. એ તૈયાર કરવાનું કામ મને “શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા”ના કાર્યાધિકારી શ્રી. લાલચંદ નંદલાલ વકીલ તરફથી તા. ૬-૮-’૫૨ને રોજ સોંપાયું હતું અને મેં તમામ લખાણ તા. ૧૬-૧૨-’૫૩ને રોજ એમને પહોંચવું કર્યું હતું. ગયે વર્ષે સપ્ટેમ્બર માસમાં એનું મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરાયું હતું.

અભિલાષા—ત્રીજો ખંડ ‘પ્રાવિઠ ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્યને લગતો છે એટલે એનો ઇતિહાસ તો હું સ્વતંત્રપણે હાલતુરત આલેખી શકું તેમ નથી. આથી અત્યારે તો મારે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં—ખાસ કરીને ગુજરાતીમાં રચાયેલી જૈન કૃતિઓનો વિષયદીઠ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ બાકી રહે છે. આ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવા મારા કેટલાક લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે અને કેટલાક છપાયા વિનાના મારી પાસે છે. આ તેમજ

૪ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રસૂત્રિએ સિદ્ધહેમચન્દ્ર (અ. ૮, પા. ૧, સ. ૩)માં આ ભાષાને ‘આર્ય પ્રાકૃત’ કહી છે.

૫ ‘પ્રાવિઠ’થી કાનરી, તામિલ, તેલુગુ અને મલયાલમ એ ચાર ભાષા ગણવાય છે. પ્રો. એ. ચક્રવર્તીએ “Jaina Literature in Tamil” નામનો નિબંધ લખ્યો છે અને એ “જૈન સિદ્ધાંત લવન” તરફથી આરાધી ઇ. સ. ૧૯૪૩માં છપાવાયો છે.

બીજી આવશ્યક સામગ્રી એકત્રિત થતાં આ ઇતિહાસનું કાર્ય પણ દરી શકાય. જો આ સંસ્થા કે અન્ય કોઈ એના પ્રકાશનાર્થે પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થશે તો એ હું સારાંદ હાથ ધરીશ.

યોજના—પ્રસ્તુત પુસ્તક મેં એ ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે અને એનાં ૧ “સાર્વજનીન સાહિત્ય” અને “ધાર્મિક સાહિત્ય” એવાં નામ અનુક્રમે યોજ્યાં છે. ‘સાર્વજનીન’ શબ્દ જ સુચવે છે તેમ આ ખંડમાં રજૂ કરાયેલા વિષયો સૌ કોઈને માટેના છે તેમજ સૌ કોઈને ઉપયોગી થાય તેવા છે. એમાં સાંપ્રદાયિકતાને માટે અવકાશ નથી. આમ એ ધિનસાંપ્રદાયિક (secular) છે; બાકી એ વાત તો સાચી છે કે લેખકની પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓનું આહું પ્રતિબિંબ તો કોઈ પણ દૃતિમાં પ્રકટ કે પ્રચ્છન્ન સ્વરૂપે પ્રાયઃ પડે જ.

સાર્વજનીન સાહિત્ય એ સર્વદેશીય સાહિત્ય છે અને એમ હોવાથી એમાં નીચે મુજબનાં શાસ્ત્રોને મેં સ્થાન આપ્યું છે:—

બ્યાકરણ, કોશ, હંદ:શાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર), નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય, મુદ્રાશાસ્ત્ર, વૈદ્યક, પાકશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર.

આ બધાં શાસ્ત્રો લાક્ષણિક સાહિત્યનાં અંગો ગણાય છે. એને અંગ્રેજીમાં “Technical Sciences” કહે છે.

સમગ્ર સાહિત્યમાંથી સાર્વજનીન સાહિત્ય બાદ કરતાં બાકી જે રહે તેને મેં અસાર્વજનીન કે એકદેશીય કે સાંપ્રદાયિક ન કહેતાં ‘ધાર્મિક’ કહ્યું છે. ‘સાંપ્રદાયિક’ એવો પ્રયોગ ખોટો નથી, પણ કેટલાકને એમાં

૧ ‘સાર્વજનીન’નો અર્થ સર્વ જનોને હિતકારી એવો પણ થાય છે પણ એ અર્થ અહીં સર્વાંશે અલિપ્ત નથી. અહીં તો સાર્વજનિક એ અર્થમાં મેં આનો પ્રયોગ વિશેષતઃ કર્યો છે.

અન્ય પ્રકારની ગંધ આવે છે. એથી મેં એ જતો કર્યો છે. ધાર્મિક સાહિત્યમાં પ્રાયઃ વિપવની મહત્તાની અપેક્ષાએ એમાં એના લેખકની ધર્મભાવનાનું વર્ચસ્વ વિશેષ હોય છે. એ લેખકને જે ધર્મ પ્રિય છે—આત્મોત્તતિ માટે એને જે માર્ગનું દર્શન કરાવવું ઉચિત જણાયું છે તે માર્ગને સચોટ રીતે રજૂ કરવાની એની પ્રયત્ન વૃત્તિ હોય છે. આમ એ સાહિત્ય ધાર્મિક છે એટલે એ સર્વદેશીય નહિ પણ એકદેશીય છે અને સાંપ્રદાયિક છે, કેમકે લિન્ન વાતાવરણમાં ઉછરેલા અને અન્ય માર્ગે મુક્તિ મેળવવાનો મનોરથ સેવનારને જૈન માર્ગ રુચિકર ન જણાય તો તેમાં નવાઈ નહિ.

આ “ધાર્મિક સાહિત્ય” નામના દ્વિતીય ખંડના મેં ચાર ઉપખંડ પાડ્યા છે: (૧) લક્ષિત સાહિત્ય (belles-lettres), (૨) દાર્શનિક સાહિત્ય, (૩) અનુષ્ઠાનાત્મક સાહિત્ય. અને (૪) અવશિષ્ટ સાહિત્ય. અન્ય રીતે વિચારતાં સમગ્ર “ધાર્મિક સાહિત્ય”ના નવ વર્ગો પાડી શકાય:—

(૧) ગ્રંથ કાવ્યો, (૨) દશ્ય કાવ્યો (નાટકો છત્યાદિ), (૩) ઐતિહાસિક સાહિત્ય, (૪) દાર્શનિક સાહિત્ય, (૫) ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય, (૬) આધ્યાત્મિક સાહિત્ય, (૭) મંત્રશાસ્ત્ર અને કલ્પ, (૮) વિધિવિધાન (ક્રિયાકાંડ) અને (૯) પ્રકીર્ણક.

અહીં ‘ગ્રંથ’ કાવ્યોથી જિનચરિત્રો, પુરાણો અને અન્ય મહાકાવ્યો, દ્વાયત્રય-કાવ્યો, અનેકસંધાન-કાવ્યો, લઘુ-કાવ્યો, ખંડ-કાવ્યો, ચંપૂઓ અને સ્તુતિસ્તોત્રો તેમજ કથાઓ, ચરિત્રો અને પ્રબંધો સમજવાનાં છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક પ્રબંધો અને વિરત્તિપત્રો ઉપરાંત શિત્રાલેખો વગેરે ઐતિહાસિક સામગ્રીનો સમાવેશ કરાયો છે.

દાર્શનિક સાહિત્યથી ખાસ કરીને ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન-મીમાંસા) એ એ અભિપ્રેત છે.

૭ આકરણ છત્યાદિ લાઙ્ગલિક સાહિત્ય ઉત્પત્તિ સ્વરૂપે જણાવું નથી એના ઉપખંડ પડાયા નથી.

સાહિત્યના (૧) લલિત અને (૨) લલિતેતર એમ પણ એ વિભાગ પડાય છે.^૮ તેમાં ‘લલિત’ સાહિત્યથી અન્ય અને દૃશ્ય કાવ્યો, વ્યત્તાઓ ઇત્યાદિ સમજવાનાં છે, જ્યારે લલિતેતર સાહિત્યથી ઇતિહાસ, તત્ત્વચિન્તન, બોધપ્રધાન સાહિત્ય, ભાષા-શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ સમજવાનાં છે. લલિત સાહિત્યમાં રસ કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે અને એ કલ્પના, ઊર્મિ, સૌન્દર્ય ઇત્યાદિ તરવો વડે શોભે છે.

જૈનોને હાથે સર્જાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશાળતાનો મને પૂરેપૂરો ખ્યાલ નહિ હોવાથી અને એવો ખ્યાલ આપનારું કોઈ વિશિષ્ટ સાધન પણ નહિ જણાયાથી એક બાજુ આ સાહિત્યના ઇતિહાસનું કલેવર ધારવા કરતાં વધારે વધી ગયું એથી અને બીજી બાજુ આ પુસ્તક એક જ હપ્તે અને તે પણ સત્વર પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે તેમ ન હતું એથી પૃ. ૧-૪૮ છપાઈ જતાં એ ત્રણ હપ્તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કરાયું અને એને લઈને “અજૈન કૃતિઓનાં જૈન વિવરણો” નામનું જે અંતિમ પ્રકરણ હતું તેને, ત્રણ પરિશિષ્ટોને તેમજ આ ઉપોદ્ધાતના ખાસ કરીને મૂલ્યાંકનરૂપ અંશને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરવાની યોજના હાથ ધરાઈ.^{૧૦} એ યોજના મુજબ પ્રસ્તુત પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. પ્રથમ વિભાગમાં “સાર્વજનીન સાહિત્ય” નામના પ્રથમ ખંડનો સર્વાંશે સમાવેશ કરાયો છે; બીજા વિભાગમાં “ધાર્મિક સાહિત્ય” નામના દ્વિતીય ખંડના પ્રથમ ઉપખંડ નામે ‘લલિત સાહિત્ય’ને સ્થાન અપાયું છે; અને ત્રીજા (અંતિમ) વિભાગમાં એ ખંડના બાકીના ઉપખંડોને લગતું નિરૂપણ રજૂ કરાયું છે.

૮ આ બે વિભાગ પાઠી એનાં ઉપપ્રકરોની સમજણ શ્રી. ચિત્રલાલ ર. દવેએ રચેલા અને સને ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયેલા ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (ભા. ૨, પૃ. ૯) પૂરી પાડે છે.

૯ આમાં કથાઓ, દૃશ્યકાવ્યો, નવલિકા, નવલકથા, મહોનવલ ઇત્યાદિનો સમાવેશ કરાય છે.

૧૦ આને લઈને અંતિમ પ્રકરણનાં નિમ્નલિખિત ત્રણ પ્રકરણો પઠાયાં છે:—

(અ) અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો.

(આ) અજૈન લલિત સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો.

(ઇ) અજૈન દાર્શનિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો.

જૈનોના 'શ્વેતાંબર' અને 'દિગંબર' એ બે વિભાગો આજે પણ મોજુદ છે અને સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક વેળા 'યાપનીય' તરીકે ઓળખાવાતા જૈનો પણ હતા. એ ત્રણેના સાહિત્યનો પૃથક્ પૃથક્ પરિચય ન આપતાં એ ત્રણેના સાહિત્યનો એકસાથે સામટો સંકાદીક્ર મેં વિચાર કર્યો છે. શ્વેતાંબરોનો, યાપનીયોનો તેમજ દિગંબરોનો ફાળો કેટકેટલો છે એ સહેલાઈથી જુદો જાણી શકાય તે માટે મેં પરિશિષ્ટમાં એ રીતે નોંધ લીધી છે.

જૈનોએ જે જાતજાતના વિષય પરત્વે કૃતિઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે એના મુખ્ય બે વિભાગો પાડી શકાય: (૧) મૂળ કૃતિઓ અને (૨) વિવરણાત્મક કૃતિઓ. ખીજા વિભાગના ચાર પેટાવિભાગો પડાય:—

- (૧) જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ અંગેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૨) જૈન પાઠ્ય કૃતિઓ પરત્વેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૩) અજૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૪) અજૈન પાઠ્ય કૃતિઓ પરત્વેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.

આમ એકંદર પાંચ પ્રકારનું જે સંસ્કૃત સાહિત્ય જૈનોએ રચ્યું છે તેને ક્યા ક્રમે રજૂ કરવું એ પ્રશ્ન મને આ કાર્ય મેં સ્વીકાર્યું તેવામાં મંજૂરતો હતો. એનું એક કારણ એ હતું કે જે અજૈન કૃતિઓ ઉપર જૈન વિવરણો મળે છે તે મૂળ કૃતિઓનો અપપૂરતો પરિચય તો જરૂરજ આપવો એવી પ્રકાશક-સંસ્થા તરફથી મુનિશ્રી યશોવિનયજીએ દર્શાવેલી સજા ધમ્મજને મારે માન આપવાનું હતું.

ઉપરુક્ત પાંચ પ્રકારના સાહિત્ય પૈકી પાઠ્ય કૃતિનાં સંસ્કૃત વિવરણો૩૫ બે પ્રકારને બાજુએ રાખતાં બાકીના ત્રણના ક્રમને અંગે નીચે મુજબના ત્રણ ભાગો મને રજૂ કરવા હતા:—

૧૧ વિષાલો બહુલવદની મુદિપાવન દીક્ષા અને સુનિદયરાસ નામની પ્રસિદ્ધ કૃતિનાં વિવરણ.

(૧) સૌથી પ્રથમ જૈન ગ્રંથકારની મૂળ કૃતિનો પરિચય આપી સાથે સાથે જ એ વિષયની જે અજૈન કૃતિને લક્ષીને જે વિવરણાત્મક સાહિત્ય એમણે યોજ્યું હોય તેનો વિચાર કરવો અને એ રીતે પ્રત્યેક વિષયનું તે ગ્રંથકાર પૂરતું સળંગ વક્તવ્ય રજૂ કરવું.

(૨) પ્રકરણના એ વિભાગો પાડી ખીજા વિભાગમાં અજૈન કૃતિના વિવરણાત્મક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરવો.

(૩) વિવિધ વિષયોને લગતી જે જે અજૈન કૃતિઓ ઉપર જૈન વિવરણો છે તેનો પુસ્તકના અંતમાં એકસામટો એક સ્વતંત્ર પ્રકરણરૂપે પૂર્વે ચર્ચાયેલા વિષયના ક્રમે વિચાર કરવો.

અહીં જે ત્રણ ભાગ સુચવાયા છે તે પૈકી પ્રથમ ભાગ ગ્રહણ કરાય તો અજૈન કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય તે સ્થળે આપવાની વાત તો જતી કરવી પડે; નહિ તો આ પુસ્તકની યોજના પાછળનો આશય યથાયોગ્ય સ્વરૂપે જળવાઈ ન રહે અને જૈનોનો અજૈન કૃતિઓને અંગે જે મહત્વનો ફાળો છે તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે.

ખીજો ભાગ પસંદ કરાય તો તેમાં એ વાંધા આવે: (૧) કાલક્રમે વિષયની અખંડિતતા જળવાઈ ન રહે અને (૨) જૈનોનો અજૈન કૃતિઓને અંગેના ફાળોનો ખ્યાલ તો આવે પણ એ કટકે કટકે રજૂ થતો હોવાથી એનો એકદમ પરિપૂર્ણ ખ્યાલ ન આવે.

ત્રીજો ભાગ સ્વીકારવાથી જૈનોનો ફાળો તો સમગ્રપણે જોવા-જાણવાની તક મળે પરંતુ 'જૈન' અને 'અજૈન' એવા સાહિત્ય અંગે પણ ભેદો પડાય તેનું શું એવો પ્રશ્ન કોઈ ઉઠાવે. આનો ઉત્તર એ છે કે એ ભેદો તો સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખનાર ન પાડે તો હજી ચાલે, પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું નામ જ અને એનો ઉદ્દેશ કહી આપે છે તેમ એ જે ભેદો તો જૈનોના ફાળોના મૂલ્યાંકન અંગે જરૂરી જ છે

એટલે પાડવા જ પડે. આમ આનું સમાધાન થઈ શકે એટલે પહેલાં જે માર્ગ કરતાં આ ત્રીજો માર્ગ સમુચિત જણાય છે.

આમ એક બા બીજી રીતની જે આપત્તિ ત્રણે માર્ગ માટે સૂચવી શકાય તેનો તોડ મેં એમ કાઢ્યો છે કે કોઈ પણ વિષયનો સળંગ પરિચય આપતી વેળા જે અજૈન કૃતિને અંગે વિવરણાત્મક સાહિત્ય હોય તેની તેના પ્રણેતાના હિત્તેષ વેળા નોંધ કરવી, પરંતુ મૂળ કૃતિના નામોદ્દેષ ઉપરાંત એ વિશે વિશેષ કશું ત્યાં ન કહેતાં અજૈન કૃતિઓનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણોને અંગે લખાયેલ સ્વતંત્ર પ્રકરણ જોઈ લેવાની ભલામણ જરૂર જણાય તો દિપ્પણ દ્વારા કરવી.

આ પુસ્તકમાં જે સાહિત્ય રજૂ થયું છે તેની લાપાના સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્ય એ બે બેદને લખેલ વિવરણોના બે પ્રકારો પડે છે: (૧) સંસ્કૃત કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો અને (૨) પાષ્ટ્ય કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો. આ બંનેનું નિરૂપણ બેશું આપવું કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકની યોજના વિચારતાં ઉપરિચિત થયો હતો. એનો તોડ મેં એવો કાઢ્યો છે કે બંનેને પૃથક્ સ્થાન આપવું જેથી ચન્દ્રપિં અને શીલાકમ્પરિ જેવાને એ દ્વારા સ્થાન મળી રહે, કેમકે આ સૂરિઓની એકે સંસ્કૃત સ્વતંત્ર રચના કે સંસ્કૃત અન્યના વિવરણરૂપ રચના હજી સુધી તો મળી આવી નથી. આને લખતે “જૈન પાષ્ટ્ય કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો” એ નામથી મેં એક પૃથક્ પ્રકરણ રચ્યું છે, અને એ વિવરણોનો ઉલ્લેખ પૂર્વેનાં પ્રકરણોમાં યથારથાન—તે તે પાષ્ટ્ય કૃતિઓના વિવરણકારનો સૈકા વિચારતી વેળા શક્ય હવું ત્યાં કર્યો છે. જૈનોનાં સંસ્કૃત વિવરણોથી વિભૂષિત અજૈન પાષ્ટ્ય કૃતિઓ ગણીગાંડી છે, અને તે પણ કાબ્યોને અંગેની જ હોય એમ લાગે છે. આથી એને માટે સ્વતંત્ર પ્રકરણ ન યોજતાં મેં “અજૈન ‘લલિત’ સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો” નામના પ્રકરણમાં એનો સમાવેશ કર્યો છે. સંસ્કૃત કાબ્યોનો વિષય પૂર્ણ થતાં એના પછી આને સ્થાન આપ્યું છે.

આ પુસ્તકનો વિષય જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય છે એટલે એમાં સમ-સંસ્કૃત કૃતિઓનું નિરૂપણ તો હોય જ અને છે, પરંતુ એવી પણ કેટલીક જૈન કૃતિઓ છે કે જે સંપૂર્ણતયા સંસ્કૃતમાં નથી. આવી કૃતિઓમાં (૧) અર્ધસંસ્કૃત, (૨) સંસ્કૃત વગેરે અનેક (જે કરતાં વધારે) ભાષાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓ એટલે કે અનેકભાષાત્મક (poly-glott) કૃતિઓ, (૩) ગુણિણો અને (૪) મુખ્યતયા પાછલમાં રચાયેલી પરંતુ કોઈ કોઈ વાર સંસ્કૃતમાં કંડિકાઓ રજૂ કરતી કૃતિઓનો—વધવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે જાતની કૃતિઓ પૈકી છેલ્લી જે જાતની કૃતિઓને મેં અહીં સ્થાન આપ્યું નથી, જ્યારે પહેલી એના વિચાર માટે મેં સ્વતંત્ર પ્રકરણ ન યોજતાં એનો યથાસ્થાન નિર્દેશ કર્યો છે, કેમકે એની સંખ્યા અલ્પ છે અને એનો સંબંધ કાવ્યો સાથે—મુખ્યતયા સ્તુતિસ્તોત્રો સાથે છે. તેમ છતાં આની એક સળંગ નોંધ હોય તો સારું એમ વિચારી સમસંસ્કૃત, અર્ધસંસ્કૃત અને અનેકભાષાત્મક ૧૨ કૃતિઓની ક્રમવાર સૂચી ખીજા વિભાગમાં મેં આપી છે.

લલિત સાહિત્યના નિરૂપણને અંગે મને જે ચાર પ્રશ્નો સ્ફુર્તા હતા અને એનો મેં જે તોડ કાઢ્યો હતો તે બાબતને પ્રસ્તુત પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થતાં મેં અહીંથી જતી કરી દ્વિતીય વિભાગના ઉપોદ્ધાતમાં સ્થાન આપ્યું છે.

સાધ્ય અને સાધન—સાહિત્યની રૂઢિનાં જે મુખ્ય અંગ છે: (૧) સાહિત્યનું સર્જન અને (૨) એને માટેના આવશ્યક બોધની સામગ્રી. આમાં સામગ્રીરૂપ સાહિત્યને એક રીતે સાધ્યની કોટિમાં મૂકી શકાય તો ખીજી રીતે વિચારતાં એને સાધનની કોટિમાં સ્થાન અપાય. આથી એમ કહી શકાય કે વ્યાકરણ, કોશ, છંદ અને અલંકારને અંગેના ગ્રંથો એ સાધ્ય

૧૨ આ જાતની કૃતિઓની નોંધ મેં પાછલ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (પૃ. ૨૧૫-૨૧૮)માં લીધી છે.

તેમજ સાધન જાનેની ગરજ સારે છે અને તેમ હોવાથી—એ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રસ્તુત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મેં એનાથી શરૂઆત કરી છે.

‘વિજ્ઞાન’ નામના પંદરમા પ્રકરણમાં વિવિધ વિષયોને લગતી કૃતિઓ આપતી વેળા મેં વિષયની પ્રાયઃ મહત્તા કે વ્યાપકતાને લક્ષ્યમાં રાખી વિષયોનો ક્રમ ગોઠવ્યો છે અને એ ક્રમ લક્ષ્યીને કાલક્રમ રાખ્યો છે. એમાં મેં એક જ વિષયની કૃતિઓનો એકસાથે પરિચય આપ્યો છે.

સત્તરમા (અંતિમ) પ્રકરણમાં વ્યાકરણનાં સૂત્રોથી ગર્ભિત કૃતિઓને તેમજ અમરકોશના આઘ પદ્યની પૂર્તિરૂપ કૃતિને પણ મેં સ્થાન આપ્યું છે, જો કે આ કૃતિઓ તે તે મૂળ અજૈન ગ્રંથોનાં વિવરણરૂપ નથી. આનાં ત્રણ કારણ છે:—

(૧) આ પ્રકારની કૃતિઓની સંખ્યા ગણીગાંડી છે.

(૨) આ કૃતિઓનું પરિમાણ અલ્પ છે.

(૩) આ કૃતિઓ કંઈ કોઈ લલિત કાવ્યની પાદપૂર્તિરૂપ નથી કે જેથી એ સાહિત્યના નિરૂપણના પ્રસંગે એનો વિચાર કરી શકાય.

દ્વયાશ્રય-કાવ્ય—કેટલાક જૈન ગ્રંથકારોએ ભટ્ટિકાવ્યની જેમ ‘દ્વયાશ્રય-કાવ્ય’ રચ્યાં છે અને એ દ્વારા વ્યાકરણના વિષયને સ્થાન આપ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં એ પ્રશ્ન કાઠ ઊઠાવે કે આ પુરતકના ત્રીજા પ્રકરણમાં ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રમૂરિકૃત ^{૧૩}દ્વયાશ્રયકાવ્યને અને સત્તરમા પ્રકરણમાં જિનપ્રભમૂરિકૃત ^{૧૪}દ્વયાશ્રયકાવ્યને કેમ સ્થાન અપાયું

^{૧૩} આ સિદ્ધહેમચન્દ્ર નામના વ્યાકરણમાંના સંસ્કૃત અને પાદ્ય ભાષાને લગતા નિયમો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. સાથે સાથે એ ‘પરમાર્હત’ કુમારપાલને અંગે માહિતી પૂરી પાડે છે.

^{૧૪} આ કાંતન્ય વ્યાકરણની દુર્ગસિદ્ધિ રચેલી પત્તિના સ્પષ્ટીકરણની ગરજ સારે છે. એમાં ગ્રેલિક નરેશ્વરનું ચરિત્ર આવેખાયું છે.

પ્રકાશિત કરેલાં જણાતાં નથી. આ પરિસ્થિતિમાં નિમ્નલિખિત પુસ્તકોની હું નોંધ લઉં છું:—

(૧) Es ai de Biblographie Jaina.— આ ફ્રેન્ચ કૃતિના રચનાર ડૉ. એ. ગેરિનો (Guerinot) છે. એમાં ઇ. સ. ૧૮૯૫ સુધીમાં છપાયેલાં જૈન પુસ્તકોની માહિતી અપાઇ છે.

(૨) ૧૬ શ્રી શ્વેતાંબરીય જૈન ગ્રંથ માર્ગદર્શક (૧૭ જૈન ગ્રંથ-ગાઇડ)— આની યોજના શ્રીવિજ્ઞાનદસૂરિજી (આત્મારામજી મહારાજ)-ના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વીરવિજયજીના શિષ્ય વિનયવિજયજીએ કરી છે. એમાં એમણે ૫૫ ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે અને એમાં આલેખાયેલા લગભગ ૪૭૫ વિષયોનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી એમણે ગ્રંથના કર્તા, પ્રકાશન, પ્રકાશનસ્થળ ઇત્યાદિની પણ નોંધ લીધી છે.

(૩) ૧૮ મુદ્રિત જૈન શ્વેતાંબરાદિ ગ્રંથ નામાવલિ (૧૯ ગાઇડ)— આના યોજક શ્રી. વર્ધમાન સ્વરૂપચંદ છે. આ કૃતિમાં સંસ્કૃત, પાંચ, ગુજરાતી વગેરે ભાષામાં રચાયેલાં ત્રણેક હજાર પુસ્તકોની અને કેટલાક નકશાની નોંધ છે. વિશેષમાં ડૉ. ગેરિનોના ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં જે ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે તે બંનેની અલગ અલગ સૂચી અપાઇ છે. આ ઉપરાંત એ ફ્રેન્ચ વિદ્વાનની કૃતિ નામે Repertoire de Epigraphie Jainana આધારે કયા નગર કે ગામના કેટલા શિલાલેખ ઇ. સ. ૧૮૯૫ સુધીમાં છપાયા છે તેની અહીં નોંધ લેવાઇ છે.

૧૬ આ કૃતિ “જૈન આત્માનંદ સલા”એ લાવનગરથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૧૭ આ કૌંસગત લખાણ મૂળ લેખકનું છે; મારું નથી.

૧૮ આ કૃતિ “શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ ગ્રંથમાલા”ના ગ્રંથોક ૧૦૬ તરીકે “અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડલ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૧૯ આ કૌંસગત લખાણ મૂળ લેખકનું છે.

(૪) ૨^૦ Jinaratnakos'a [^{૨૧} An Alphabetical Register of Jaina Works and Authors] (Vol. I)—આ પુસ્તક પ્રા. હુરિ દામોદર વેંકયકરે અંગ્રેજીમાં રચ્યું છે. એમાં એમણે જૈનોના મુખ્યત્વે સંસ્કૃત અને પાષ્ટપમાં રચાયેલા પ્રકાશિત તેમજ અપ્રકાશિત ગ્રંથોની અકારાદિ ક્રમે નોંધ લીધી છે. પ્રકાશિત ગ્રંથો માટે પ્રકાશકના નામ, પ્રકાશનવર્ષ, ઇત્યાદિનો અને અપ્રકાશિત ગ્રંથોની હાથપોથીઓ માટે ભંડારોનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

માનાર્થ પ્રયોગ—આજથી સોએક વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયેલા ગ્રંથકારો, રાજમહારાજઓ વગેરેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનો તરફથી સામાન્ય રીતે એકવચનનો પ્રયોગ કરાતો જોવાય છે. મેં ગ્રંથકારો પૂરતી તો આ પ્રથા અપનાવી નથી અર્થાત્ એમને વિષે મેં માનાર્થે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે અને એ દ્વારા મેં એમના પ્રત્યેનો મારો આદર તેમજ એમની કૃતિ પ્રત્યેનો મારો અનુરાગ વ્યક્ત કર્યો છે.

આધુનિક ગ્રંથલુપ્તગર્ગ માટે ભાગે જૈન મુનિવરોનાં નામ આગળ 'શ્રી' શબ્દ યોજે છે.^{૨૨} આ સંબંધમાં મેં આ શબ્દ વિદ્યમાન તેમજ

૨૦ આ પુસ્તકનો પ્રથમ ખંડ (વિભાગ) "લાં. પ્રા. સં. મં." તરફથી "Government Oriental Series Class C No. 4" તરફથી પૂનાથી ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે. બીજો વિભાગ હજી સુધી અપ્રકાશિત છે.

કનકમાં રચાયેલા જૈન ગ્રંથોની—ખાસ કરીને એના પ્રણેતાઓની નોંધ આર. નરસિંહાચાર્યે કણ્ઠાટકકવિચરિતેમાં ત્રણ વિભાગમાં લીધી છે. એ બેંગલોરથી ઈ. સ. ૧૯૨૪ અને ત્યાર પછી પ્રકાશિત થયા છે.

૨૧ આ કૈંસગત લખાણ મૂળ લેખકનું છે.

૨૨ કેટલીક પ્રારંભિક કૃતિઓનાં અને પ્રકાશકસંસ્થાઓનાં નામ આગળ પણ "શ્રી" શબ્દના વ્યવહાર કરાયેલા જોવાય છે પણ મેં એની સ્વતંત્ર નોંધ લેવી વેળા "શ્રી" શબ્દ ત્યાંથી જતો કરી એને પાછળ રચાતો આપ્યું છે.

આજથી લગભગ અંધા સૈકાની અંદર કાલધર્મ પામેલા મુનિવરો માટે યોજ્યો છે. બાકી એથી પ્રાચીન મુનિવરોનો નિર્દેશ કરતી વેળા મેં એ શબ્દ વાપર્યો નથી. તેમ છતાં એમને અંગેનું મારું બહુમાન એક યા બીજી રીતે દર્શાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે.

‘શ્રી’—કેટલીક વાર મુનિવરોનાં નામમાં ‘શ્રી’ એ માનાર્થક શબ્દ નહિ હોય એમના અંશરૂપે એ જોવાય છે. જેમકે શ્રીચન્દ્ર. આજે એનો એ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં કોઈ કોઈ વાર મુશ્કેલી નડે છે એટલે આવા સંયોગમાં ‘શ્રી’ શબ્દ નહિ વાપરવાનો મારો નમ્ર મત આવકાર્ય ગણાશે.

આ પુસ્તકને બે તેટલે અંશે પરિપૂર્ણ અને ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી મેં ત્રણ પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે: (૧) ગ્રંથકારોની સૂચી, (૨) ગ્રંથોની અને લેખોની સૂચી અને (૩) પ્રકીર્ણક વિશેષનામોની સૂચી. પ્રથમ સૂચીને મેં ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત કરી છે: (અ) શ્વેતાંબર અને યાપનીય, (આ) દ્વિગંબર અને (ઇ) અજૈન. બીજી સૂચી માટે પણ આ પદ્ધતિ મેં સ્વીકારી છે. ત્રીજી સૂચીમાં તીર્થંકરોનાં, જાતજાતના, સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનાં, મુનિવરોનાં, ગચ્છોનાં, તૃપાદિક ગૃહસ્થોનાં, ખિરુદ્ધોનાં, ભૌગોલિક સ્થળોનાં, સંપાદકોનાં, પ્રકાશકોનાં, પ્રકાશન-સંસ્થાઓનાં, સામયિકોનાં, સંસ્કૃત ભાષાના કેટલાક પ્રકારોનાં તેમજ કેટલીક સંસ્કૃતેતર ભાષાઓનાં નામ અપાયાં છે. વિશેષમાં વીરસંવત્ અને શકસંવત્ એ બે સંવતોની તેમજ ભારતની આધુનિક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં તથા વિદેશી ભાષાઓમાં રચાયેલાં ભાષાંતર (અનુવાદ) અને રૂપાંતરોની તેમજ પ્રસ્તાવનાની નોંધ આ પરિશિષ્ટમાં મેં લીધી છે.

‘યાપનીય’ સંપ્રદાયના ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોની નોંધ બીજી બેની જેમ સ્વતંત્ર રીતે ન લેતાં મેં શ્વેતાંબરની સાથે સાથે લીધી છે, કેમકે એક તો એ સંપ્રદાયની કૃતિઓ અદ્ય પ્રમાણમાં છે અને બીજું એનાં મંતવ્યોનો ઓક શ્વેતાંબરીય સિદ્ધાન્ત તરફનો છે.

શ્વેતાંબર ગ્રંથકારો પૈકી મુનિવરોનાં નામ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં આપતી વેળા મેં કૌંસમાં યથાશક્ય એમના ગચ્છનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે ગચ્છદીઠ ક્ષાણની તારવણી કરવી હોય તો તે સુગમ થઈ પડે.

અભારતીય નામો ગુજરાતીમાં દર્શાવતી વેળા મેં એના શુદ્ધ ઉચ્ચાર જાણવાની તક મળે એ માટે અંગ્રેજી જોડણી પણ આપી છે.

“જૈન ગ્રંથ”થી અત્ર ત્રણ પ્રકારના ગ્રંથ અભિપ્રેત છે:—

(૧) જેના કર્તા જૈન હોય અને જેનો વિષય જૈન ધર્મ કે સાહિત્ય હોય.

(૨) જેના કર્તા જૈન હોય પરંતુ જેની રચના અજૈન કૃતિને ઉદ્દેશીને હોય—પછી એ લખાણ એ મૂળ (અજૈન) કૃતિના વિવરણ, અનુવાદ, સારાંશ કે પરિચયરૂપે હોય.

(૩) જેના લેખક અજૈન હોય પરંતુ વિષય જૈન ધર્મ કે સાહિત્યને લગતો હોય.

આ વિવક્ષાને લક્ષ્યમાં લેતાં અને શ્વેતાંબરત્વને પ્રાધાન્ય આપતાં નીચેની હકીકત ક્ષિત થાય છે:—

(૧) લેખક શ્વેતાંબર હોય અને લખાણ શ્વેતાંબર મંતવ્યને અનુસરતું હોય તો તે લખાણ ‘શ્વેતાંબર કૃતિ’ ગણાય.

(૨) લેખક દિગંબર હોય અને લખાણ દિગંબર મતને અનુરૂપ હોય તો તે લખાણ ‘દિગંબર કૃતિ’ ગણાય.

(૩) લેખક અજૈન હોય અને વિષય પણ અજૈન સંપ્રદાય અનુસાર હોય તો તે ‘અજૈન કૃતિ’ ગણાય.

(૪-૫) લેખક શ્વેતાંબર હોય અને લખાણ દિગંબર કે અજૈન કૃતિને લગતું હોય તો તે ‘શ્વેતાંબર કૃતિ’ ગણાય. જેમકે અષ્ટસહસ્ત્રીવિવરણ અને રઘુવંશની ટીકા.

(૬) લેખક અજૈન કે દિગંબર હોય પણ લખાણુ શ્વેતાંબર મંતવ્ય કે સાહિત્યને લગતું હોય તો તે 'શ્વેતાંબર ધૃતિ' ગણાય. દા. ત. જિનરત્નકોશ અને મણિ.

ગ્રંથકાર અથવા ગ્રંથ જૈન છે કે અજૈન એનો નિર્ણય જ્યાં થઈ શક્યો નથી એવા પ્રસંગે એનો 'જૈન' તરીકે કામચલાઉ નિર્દેશ કર્યો છે. એવી રીતે જ્યાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર વિશે અંતિમ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી ત્યાં તેને શ્વેતાંબર ગણી લઈ નિર્દેશ કરાયો છે.

નામોનો વિનિમય—ગ્રંથકારોનાં અને ગ્રંથોનાં નામોની સંપ્રદાયદીક તારવણી કરવા માટે પૂરતાં સાધનો અને નહિ મળવાથી એ બનવાજોગ છે કે જે કેટલાંક નામોને મેં જૈન તરીકે નોંધ્યાં હોય તે ખરી રીતે અજૈનનાં હોય અને એવી રીતે શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામો માટે પણ બનવા પામ્યું હોય. આ પરિસ્થિતિમાં નામોની જે ફેરબદલી કરવાની રહે છે તે સુચવવાનું કાર્ય હાલતુરત તો હું સાધન-સંપન્ન સુત્ર જનોને બળાવું છું.

અકારાદિ ક્રમ—પરિશિષ્ટોમાં અંગ્રેજ વગેરે વિદેશી ભાષામાં લખાયેલાં ૨૩ નામો સિવાયનાં નામો નાગરી લિપિ અનુસાર અકારાદિ ક્રમે મેં આપ્યાં છે. તેમ કરતી વેળા સંસ્કૃત-અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત-ગુજરાતી જેવા કોશોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી પદ્ધતિ મેં સ્વીકારી છે અને એથી સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ જેવામાં અકારાદિ ક્રમ માટે અપનાવાયેલી પદ્ધતિથી અંશતઃ અને જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં અનુસારાયેલી ૨૪ પદ્ધતિથી અધિક પ્રમાણમાં લિખતા રહે છે.

૨૩ આ નામો ગુજરાતી અને હિન્દીમાં નિર્દેશાયેલાં નામ પછી રોમન લિપિમાં તે તે પરિશિષ્ટના અંતમાં અપાયાં છે.

૨૪ આ પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય નથી તેમજ સમુચિત પણ નથી એવું મારું નમ્ર મંતવ્ય છે.

અટકને પ્રાધાન્ય—આધુનિક સમયના ગૃહસ્થાને તેમની અટક દ્વારા સંબોધવાની આજકાલ પ્રથા હોવાથી તેમજ કેટલાકનાં પૂર્ણ નામ નાળુવામાં નહિ હોવાથી મેં એમની નોંધ લેતી વેળા એમની અટકને અગ્ર-સ્થાન આપ્યું છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓનાં નામ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં ('અન્યકાર' તરીકે) તેમજ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં પણ અપાયાં છે. આમ આ નામ બેવડાવાનું કારણ એ છે કે વ્યક્તિનો અન્યકાર તરીકે નિર્દેશ હોય ત્યારે એનું નામ એ નામાવલીમાં અને એ વ્યક્તિનો ઇતર સ્વરૂપે નિર્દેશ હોય ત્યારે એનું નામ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં આપવું સમુચિત હોવાથી મેં તેમ કયું છે. એક જ વાક્યમાં બંને જાતનો નિર્દેશ હોય તેવા પ્રસંગે પ્રાયઃ "અન્યકાર" તરીકે જ નોંધ લીધી છે.

'સંસ્કૃત' શબ્દનો ઉલ્લેખ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં નથી. આનું કારણ એ છે કે આ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ હોઇ એ નામ તો લગભગ પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર સહજ આવે એટલે એ નોંધવાનો શા અર્થ?

વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામો—સંસ્કૃત કે પાછયમાં રચાયેલી કૃતિનાં સંસ્કૃતમાં કરાતા સ્પષ્ટીકરણને વિવિધ નામે ઓળખાવાય છે. જેમકે સ્પષ્ટીકા, વૃત્તિ, રૂપવિવૃત્તિ, વિવરણ, વ્યાખ્યા અને રૂપબાણાવબોધ. આ પૈકી વૃત્તિ શબ્દ વૃત્ત ધાતુ ઉપરથી તેમજ વિવૃત્તિ અને વિવરણ એ બે શબ્દો ઘૃ ધાતુ ઉપરથી ઉદ્ભવ્યાં છે.

શબ્દાર્થ પૂરતા સંક્ષિપ્ત વિવેચનને 'અવચૂરિ' કે 'અવચૂર્ણિ' કહે છે. એને માટે 'અવચૂરિકા' અને 'અવચૂર્ણિકા' શબ્દ પણ વપરાય છે. 'ટિપ્પણ' અને 'ટિપ્પન' એ એના પર્યાય ગણાય છે.

૨૫ હિન્દી ટીકાઓ—સ્પષ્ટીકરણને લાપાટીકા, વચનિકા ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાય છે.

૨૬ કેટલીક વાર 'વિવૃત્તિ' શબ્દ પણ વપરાયેલો જોવાય છે.

૨૭ સામાન્ય રીતે આ શુભરાતીમાં હોય છે, એને 'ટબ્બો' કહે છે.

કેટલાક ટીકા રચનાર પોતાની ટીકાનો ટીકા જેવા સામાન્ય નામે ઉલ્લેખ ન કરતાં એનું વિશિષ્ટ નામ ચેજે છે. આવી પ્રથાને લખને કેટલાક ગ્રંથનાં વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામ મળે છે. એથી એ વિવરણોની નોંધ મેં તે તે ગ્રંથના પેટામાં ન લેતાં એનાં સ્વતંત્ર જ નામે કરી છે. વિશેષમાં આ વિવરણાત્મક ગ્રંથ છે, નહિ કે મૌલિક એ દર્શાવવા મેં * (ફૂદડી) જેવા ચિહ્નથી એ નામ અંકિત કર્યું છે.

(આ) મૂલ્યાંકન

“નિવેદન” અંગે મારું વક્તવ્ય આગળ મહાત્મું તે પૂર્વે “મૂલ્યાંકન”નો વિષય હવે હું હાથ ધરું છું. એ પૂર્ણ થતાં નિવેદનને લગતી બાકીની બાબત રજૂ કરીશ.

ગ્રંથપ્રણયનનો હેતુ—પ્રાચીન સમયના જૈન શ્રમણવયેનિ ‘ગ્રંથકાર’ બનવાની કે કહેવડાવવાની જરા થે લાલસા હતી નહિ. એઓ તો પોતાના શિષ્યપરિવારને આત્મોન્નતિમાં સહાયક થઈ પડે એવો બોધ સચોટ કરાવવા માટે સદા ઉત્સુક રહેતા. આથી પુણ્યગય (પૂર્વગત)થી જે જે વિષયનું કાર્ય સરે તેમ હતું તે તે વિષયમાં એમણે તે તે ગ્રંથો પોતાના શિષ્યપરિવારના પદ્ધત-પાદ્ધત માટે પસંદ કર્યા અને એ દિશામાં નવીન ગ્રંથો સર્જવા એઓ લલચાયા નહિ, પરંતુ આગળ જતાં આ સ્થિતિમાં ફેર પડ્યો. સાંપ્રદાયિક સ્પર્ધા જાગી અને અજૈનો તરફથી જૈનોની સાહિત્યિક સંપત્તિ વિષે ટકોર રચ્યતાં પ્રત્યેક વિષયને અંગે સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચવાની એમને ફરજ પડી. એ પહેલાં એકંદર રીતે વિચારતાં એમ કહી શકાય કે જૈન દર્શનનાં મૂળભૂત મંતવ્યો વિષે ખોટા આક્ષેપો થવાથી અને ગેરસમજ ફેલાવાથી હોવાથી એના પ્રતિકારરૂપે જૈન શ્રમણોને તત્ત્વજ્ઞાન પરત્વે તાર્કિક દૃષ્ટિએ ગ્રંથો રચવા માટે કલમ હાથમાં ઝાલવી પડી હતી.

જૈન સાહિત્યના સર્જક શ્રમણોને ધન, કીર્તિ કે કહેવાતી સેવાની એવંણા ન હતી. એમણે 'પરોપકારથે' અને કૃતલીક વાર સાહિત્યના અનુસાગની ખાતર અન્યો રચ્યા છે. એથી કરીને એમાં ગંભીરતા, સરળતા, સુશોધકતા અને સંમુચિતતા આગળ તરી આવે છે.

જૈન સાહિત્યની વિશાળતા અને વિવિધતા—આજે જે જૈન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે જોતાં એમ બેધડક કહી શકાય કે ભારતીય વાઙ્મયની વિવિધ શાખાને સમૃદ્ધ કરવા માટે ઇસવી સનની પહેલી સદીની શરૂઆતથી માંડીને તે આજ દિન સુધી પ્રાયઃ પ્રત્યેક શતાબ્દીમાં જૈનો તરફથી એક યા બીજા સ્વરૂપે ફળો અપાયો છે. આ સંબંધમાં હું પ્રો. મોરિસ વિન્ટર્નિટ્સ (Maurice Winternitz) ના ૨૯જર્મન પુસ્તકના અંગ્રેજી અનુવાદ નામે A History of Indian Literature (Vol. II, p. 483)માંની નિમ્નલિખિત કડિકા ૨જૂ કરું છું:—

"There is scarcely any province of Indian literature in which the Jains have not been able to hold their own. Above all, they have developed a voluminous narrative literature, they have written epics and novels, they have composed dramas and hymns; sometimes they have written in the simple language of the people, at other times they have competed, in highly elaborate poems, with the best masters of ornate court poetry, and they have also produced important works of scholarship."

મધ્ય યુગનો અધિકાર-પટ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭) પછીની દસ શતાબ્દીઓ તેમજ છેલ્લી દસ શતાબ્દીઓને અંગે જૈનોની સામાજિક અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારાં સાધનો સારા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. એ બાદ કરતાં બાકીની શતાબ્દીઓ ૩૦ (ઇ. સ. ૪૭૩-ઇ. સ. ૮૫૬) ઉપર તો અધિકાર-પટ પથરાયો હોય એમ લાગે છે. આ લગભગ ૫૦૦ વર્ષના વચગાળાનો સમય રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો ખૂબ જાહોજલાલીવાળો જણાય છે. તેમ છતાં જૈન ધર્મની અને વિશેષતઃ તો શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની સાહિત્ય અને સ્થાપત્ય પરવે થી સ્થિતિ હતી તે વિષે ચોક્કસ માહિતી યથેષ્ટ પ્રમાણમાં મળતી નથી એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે.^{૩૧} એમ કહેવાય છે કે આ યુગના એ ૩૨મીની મુસાફરો પૈકી એકે દક્ષિણ ભારતના થોડાક દિગંબરો વિષે સૂચન કર્યું છે તેને બાજુએ રાખીએ તો સમગ્ર જૈન સમાજ, શ્રમણસમુદાય,^{૩૩} સાહિત્ય કે સ્થાપત્ય વિષે ભાગ્યે જ કશી નોંધ લીધી છે.

ત્રૈલોક્યવાસીઓની માલિકીનાં જિનમંદિરોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી ભાગ્યે જ મળી શકે. કેટલાક પ્રાથમિક વિદેશી સંશોધકોએ કેટલાંયે જૈન સ્તૂપો, ગુફાઓ, પ્રતિમાઓ વગેરેને ‘બૌદ્ધ’ માની લેવાની ભૂલ કરી છે એમ વિન્સન્ટ સ્મિથ અને ડૉ. ફ્રીડ જેવાએ કહ્યું છે.

શ્રમણાદિનો ફાળો—ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્ય જોતાં એમ ભાસે છે કે જૈન સાહિત્ય એ મુખ્યતઃ જૈન શ્રમણોએ—નિર્ગન્થોએ આ

૩૦ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આ સમયને કેટલાક ‘મધ્ય યુગ’ તરીકે ઓળખાવે છે

૩૧ જુઓ ‘પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ’ના દ્વિતીય વિભાગની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧).

૩૨ યવનચંગ (Yuan Chwang) ઉર્દૂ હુએન સાંગ (Hien Tsang) અને ઇત્સિંગ.

૩૩ શ્વેતાંબરીય આગમિક સાહિત્ય આ સમયમાં સર્જાયું છે પણ અનાગમિક સાહિત્યનું શું ?

ક્ષેત્રમાં સેવેલા પરિશ્રમનું મનોરમ ફળ છે. જૈન ગૃહસ્થોનો— શ્રાવક-વર્ગનો ફળો પ્રમાણમાં અદ્ય છે. પુરુષ અને સ્ત્રી એમ બે જાતિનો વિચાર કરતાં દરેક દેશમાં જોવાય છે તેમ અહીં આપણા દેશમાં પણ લેખિકાઓની સંખ્યા ગણીગાંડી છે જૈન સાહિત્યના સર્જનમાં ભાગ્યે જ દસેક સ્ત્રીઓનો હિસ્સો હશે. પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કરનાર તરીકે પણ નારીઓની સંખ્યા ગણીગાંડી જોવાય છે. એમાં ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથાનો પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કરનાર ગણ્યા સાધ્વી જેવી વિદુષી બહુ જ થોડી છે.

૪૪ જૈન ગૃહસ્થોની કૃતિઓ — જૈન ગૃહસ્થો એટલે ગર્ભશ્રીમંતજ એમ નહિ. એમાંના ઘણાખરાને તો ‘આજીવિકા અર્થે’— પોતાના કુટુંબ-પરિવારના નિર્વાહ માટે પરિશ્રમ કરવાનો હોય. વળી અનેકવિધ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમને ભાગ લેવાનો હોય. આને લઇને સાહિત્યની યથેષ્ટ ઉપાસના માટે—વિદ્યાવિદ્યાસી જીવન જીવવા માટે એમને પૂરતો સમય ક્યાંથી મળે? આ ઉપરાંત એઓ જે કૃતિ રચે તેના પ્રચાર માટે પણ એમને કોઇ ઉદાર દિલના ધનાઢ્યનો કે કોઈ રાગ્ય જોવાનો આશ્રય લેવાનો રહે. વિશેષમાં એમણે રચેલી કૃતિ સચવાઈ રહે એવો પ્રશ્ન પણ ભાગ્યે જ થઈ શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં વિક્રમની ૧૮મી સદીની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન ગૃહસ્થોએ રચેલી કૃતિઓ જે થોડીક પણ મળે છે તે આનંદનું ચિહ્ન ગણાય. આવી પાછળ કૃતિઓમાં કવિવર ધનપાલની પાઠ્યલક્ષ્મીનામમાલા, ઉસલપંચાસિયા ઇત્યાદિ કૃતિઓ, ભાંગાગારિક

૩૪ આ સંબંધમાં ‘દક્ષિણવિહારી’ અમરવિજયજીના શિષ્ય રવ. અનુરવિજયજીએ “જૈન ગૃહસ્થોની સાહિત્યસેવા” એ નામના લેખમાં વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. આ લેખ “જૈન સત્ય પ્રકાશ” (વ. ૭, અં. ૧-૩, પૃ. ૧૬૪-૧૭૪)માં છપાયો છે. એમાં પાર્શ્વપરાક્રમવ્યાયોગ રચનાર પ્રહલાદનદેવનો ઉલ્લેખ છે તો શું એઓ જૈન જો? આદ્યાદને પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર રચ્યાનો આ લેખમાં ઉલ્લેખ છે.

૩૫ નેમિચન્દ્રે ૧૬૧ ગાથામાં રચેલું ૩૬ સદ્વિસયગપયરણ અને એમનું
૩૭ પાસનાહથોત્ત અને ઠક્કર ફેરુની દબ્બપરિક્ષા, વત્થુસારપયરણ
વગેરે કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત કૃતિઓ રચનારા તરીકે નીચે
મુજબનાં નામ ગણાવી શકાય:—

અનંતપાલ (દિ.), આજડ, આશાધર (દિ.), આસડ (શ્રીમાળી),
૩૬ આહલાદ (મંત્રી), કુમારપાલ (નૃપતિ), ચંડપાલ (પોરવાડ વણિક),
જગદેવ (પોરવાડ વણિક), ઠક્કર ફેરુ, દક્ષપતિરાય, દુર્જલરાજ (જગદેવના
પિતા), ધનદ (મંડન મંત્રીના કાકાના પુત્ર), ધનંજય (દિ.), ધનપાલ (વિપ્ર),
ધર્મશ્રેણી, નન્દલાલ, નરપતિ, નેમિચન્દ્ર, પદ્માનંદ, મંડન (મંત્રી,
શ્રીમાલી), મન્મથસિંહ, માધસિંહ, યશ:પાલ (મંત્રી, મોઢ), *યશોવીર
(મંત્રી), વસ્તુપાલ (મહામાત્ય વણિક), વાગ્મટ (બાહડ), વાગ્મટ (દિ. ?),
વિક્રમસિંહ, *વિજયપાલ (પોરવાડ વૈશ્ય, સિદ્ધપાલના પુત્ર), *શિવનાગ
(કરોડપતિ), *શ્રીપાલ (પ્રજાપતિ, પોરવાડ વૈશ્ય, વિજયપાલના પિતામહ અને
સિદ્ધપાલના પિતા), સંત્રામસિંહ (ભંડારી, ઓસવાલ) અને *સિદ્ધપાલ
(શ્રીપાલના પુત્ર). ૩૯

વિશિષ્ટ બાબત—પ્રસ્તુત પુસ્તક એ એક પ્રકારનો ઇતિહાસ
છે એટલે એમાં કાલક્રમને પ્રાધાન્ય આપવાની નીતિને મેં સ્વીકારી છે

૩૫ એમના પુત્ર તે ‘ખરતર’ ગચ્છના જિનપતિસૂરિ પછી એ ગચ્છના નાયક
બનેલા જિનેશ્વરસૂરિ (વિ. સં. ૧૨૪૫—વિ. સં. ૧૩૩૧) છે.

૩૬-૩૭ આ બે કૃતિઓ તેમજ આ નેમિચન્દ્રે અપભ્રંશમાં રચેલું જિણુવદ્વહ-
સૂરિ-ગુરુગુણવણુણુ પદ્ધિશતક પ્રકરણમાં છપાયાં છે.

૩૮ કૂદડી જેવા આ ચિહ્નથી અંકિત ગૃહસ્થની કૃતિ આ ખંડમાં નોંધાઈ નથી.

૩૯ વિક્રમની સત્તરમી સદી સુધીમાં ગુજરાતીમાં કૃતિ રચનારા પૈકી કેટલાકના
નામ હું નીચે મુજબ ગણાવું છું:—

અમીપાલ, ઋષલદાસ, ખીમો, ગોડીદાસ, ભીમ (ભાવસાર), લંબો, વચ્ચ
(ભંડારી), વસ્તિક, વાનો, શાન્તિદાસ, સોલણુ અને હીરાણંદ.

અને તદનુસાર મેં વિવિધ વિષયોને લગતી કૃતિઓનો સૈકાદીક વિચાર કર્યો છે, પણ જો હું આટલેથી જ અટકું તો એ સર્વાંશે પરિપૂર્ણ ન ગણાય. આથી અહીં નીચે મુજબની બે બાબત આલેખું છું:—

(૧) સૈકાદીક સાહિત્યનો ફાલ—આ દ્વારા હું પ્રાયઃ પ્રત્યેક સૈકામાં—યુગમાં કયા કયા વિષયના ક્ષેત્રમાં કેવું કેવું અને કેટકેટલું ખેડાણ થયું છે તે સૂચવીશ.

(૨) વિષયદીક વિકાસક્રમ—પ્રત્યેક વિષયની સાંગોપાંગ છણાવટ અને રજૂઆતને લક્ષ્યમાં લેનાં એનો જ્યાં વિકાસક્રમ દર્શાવી શકાય ત્યાં એની ચર્ચા કરવાનો ઇરાદો રખાયો છે.

આ જાતનું સાંગોપાંગ આલેખન તે તે વિષયનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ માંગી લે છે એટલે એ મહાભારત કાર્યને તો હું પહોંચી વળું તેમ નથી. એથી એની આછી રૂપરેખા આલેખી અને કેટલીક વાર તો થોડુંક માર્ગદર્શન કરીને મારે વિરમવું પડે તેમ છે. એમાં મારી શક્તિની, સમયની અને સાધનોની મર્યાદા કારણભૂત છે. આ ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે હું વિશેષજોને સાદર વિનવું છું.

જૈન મૌલિક ગ્રંથોનું મૂલ્યાંકન—આ પ્રથમ ખંડમાં સત્તર પ્રકરણો અને એની પુરવણી છે. એ દ્વારા મેં જે ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે તેના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય: (૧) મૌલિક અને (૨) વિવરણાત્મક. પહેલાં સોળ પ્રકરણમાં મેં મુખ્યતઃ મૌલિક જૈન ગ્રંથોની અને સાથે સાથે એ પૈકી જેનું જેનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય હોય તેના તેના એ સાહિત્યની પણ નોંધ લીધી છે, જ્યારે સત્તરમા—અંતિમ પ્રકરણમાં તો આ કાર્ય મેં કેવળ અજૈન ગ્રંથો પૂરતું કર્યું છે અહીં તો હું મોટે ભાગે જૈન મૌલિક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો જ વિચાર કરીશ.

પંદર વિષયો અને એને અંગની કૃતિઓની સંખ્યા—આ ખંડમાં વ્યાકરણથી માંડીને ‘નીતિશાસ્ત્ર’ સુધીના પંદર વિષયોને મેં

સ્થાન આપ્યું છે. એનાં નામ તેમજ એને અંગેની મૌલિક જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ તથા જૈન વિવરણથી વિભૂષિત અજૈન કૃતિઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.:-

વિષય	૪૦ જૈન કૃતિઓ	૪૧ અજૈન કૃતિઓ	કુલસંખ્યા
૧ વ્યાકરણ	૪૨૩૦	૪૩૫	૩૫
૨ કોશ	૪૪૪૩૪૫	૧	૪૪
૩ છન્દ	૪૬૨૨	૨	૨૪
૪ અલંકાર	૪૭૨૭	૬	૩૩
૫ નાટ્યશાસ્ત્ર	૧	૦	૧
૬ સંગીત	૭	૦	૭
૭ કામશાસ્ત્ર	૩	૦	૩
૮ સ્થાપત્ય	૧	૦	૧
૯ મુદ્રાશાસ્ત્ર	૦	૦	૦
૧૦ ગણિત	૬	૨	૮

૪૦-૪૧ આ કૃતિઓની સંખ્યા કામચલાઉ છે, કેમકે અમુક અમુક કૃતિ મૌલિક છે કે વિવરણાત્મક તેના તેમજ અમુક અમુક કૃતિ જૈન છે કે અજૈન તેના અન્તિમ નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

૪૨ આ પૈકી છ કૃતિ આંશિક છે.

૪૩ વિશ્રાન્તવિદ્યાધર જૈન કૃતિ ન જ હોય તો પાંચને બદલે 'છ' અને ત્રીસને બદલે 'ચોગણત્રીસ' લેઈએ.

૪૪ આ પૈકી પાંચ કોશ આંશિક છે.

૪૫ લોકસંવ્યવહાર કોશ હોય તો આ સંખ્યા બરાબર છે; નહિ તો એક આછી ગણાવી લેઈએ.

૪૬ સંગીતસહપિંગલ એ જંદની તેમજ સંગીતની પણ એમ બે વિષયની કૃતિ હોય એમ લાગે છે એટલે એનાં અહીં તેમજ સંગીતમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે. આમ આ કૃતિ બેવડાઈ છે.

૪૭ કાવ્યાસ્નાય મૌલિક જૈન કૃતિ ગણી લીધી છે. ચાર કૃતિ આંશિક છે.

વિષય	જૈન કૃતિઓ	અજૈન કૃતિઓ	કુલસંખ્યા
૧૧ નિમિત્ત	૪૯	૧૩	૬૨
૧૨ વૈદ્યક	૩૬	૨	૩૮
૧૩ પાકશાસ્ત્ર	૧	૦	૧
૧૪ વપરાન	૨૧	૦	૨૧
૧૫ નીતિ	૪૮૫૮	૧	૫૮૫૯

ચિત્રકળા—સહિત કળા (fine arts)ના વિવિધ પ્રકારો છે. એમાં જેમ સંગીત-કળા અને શિલ્પ-કળાને સ્થાન છે તેમ ચિત્ર-કળાને પણ છે. તેમ છતાં તે વિષયો ગણાવતી વેળા એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ એ છે કે કેટલાંયે ચિત્રો કામોદીપક અને સંસાર-વર્ધક અને તેમ હોવાથી મહર્ષિ બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને આ કળાથી અક્ષિપ્ત રહેવા જેમ સૂચવ્યું હતું તેમ જૈન શ્રમણોને મારે પણ જૈન શાસ્ત્રમાં એવાં વિધાન જોવાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં જૈન શ્રમણે તો શું પણ જૈન ગૃહસ્થે સુદ્ધાં સંસ્કૃતમાં કે પાષ્ટ્યમાં ચિત્રકળા અંગે સ્વતંત્ર પુસ્તક રચ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી એટલે એનો ઉલ્લેખ ક્યાંથી હોય? બાકી આ આધુનિક સમયમાં તો ૫૦જૈન ચિત્રકળાનો પરિચય આપનારાં સચિત્ર પુસ્તકો ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયેલાં જોવાય છે. એ પૈકી સોળ પ્રકાશનોતી સૂચી

૪૮ લોકસંખ્યવહાર નીતિનો અન્વ હોય તો ૫૮ ને બદલે ૫૬ જોઈએ અને કુલ સંખ્યા ૫૬ને બદલે ૬૦ની જોઈએ.

૪૯ ઉપલક દષ્ટિએ ૩૩૭ કૃતિ યા્ય પરંતુ સંગીતસાહચિંગલ નામની કૃતિ બે વાર ગણાઈ હોવાથી ખરી રીતે ૩૩૬ કૃતિ ગણાય.

૫૦ સમવયસશત્રુ ચિત્ર આજથી લગલગ બારસો વર્ષ ઉપર તો આવેખાતું એમ આવસ્સાય અને એની નિમજ્જતિ (ગા. ૫૬૦)ની હરિભદ્રસંસ્કૃત ટીકા (૫૫ ૨૩૩ અ) મનો નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ જોતાં જણાય છે:—

“પૂર્વાચાર્યોપદેશલિખિતપટ્ટકાર્દિચિત્રકવલેન તુ સર્વા એવ દેવ્યો ન નિપોદન્તિ”

‘અરતર’ ગચ્છના ઉપાધ્યાય સુખસાગરજીના શિષ્ય મુનિશ્રી કાન્તિસાગરજીએ પાંચોજીની પગડિયોનાં નામના પુસ્તક (પૃ. ૫૮-૫૯)માં આપી છે.

[૧] વ્યાકરણ: ૩૦ જૈન કૃતિઓ

(વિ. સં. પૂર્વે ૬૪૬—લ. વિ. સં. ૧૮૦૦)

આપણે માનવીઓ વિશ્વના જેટલા ભાગમાં આજે હરીફરી શકીએ તેમ છે તેટલા ભાગમાં આધુનિક ગણતરી પ્રમાણે એશિયા વગેરે પાંચ ખંડમાં ઓછેવત્તે અંશે પ્રચલિત ભાષાઓની સંખ્યા ૫૨૨૮૦૦ છે. ભાષાના બંધારણનો બોધ કરાવવા માટે તેમજ તેમાં અનુચિત વિકૃતિ થતી અટકાવવા માટે વ્યાકરણની રચના આવશ્યક છે. કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ તેજ ભાષામાં રચાય એ સ્વાભાવિક ધટના છે અને એ ભાષા બોલનારને માટે તો એ રાજમાર્ગ છે. આજકાલ આપણી દુનિયાના ખંડે છેડા આધુનિક સાધનોને લઈને પહેલાંની પેઢે દૂર રહ્યા નથી. આ પરિસ્થિતિમાં કેટલીક ભાષાનાં વ્યાકરણો તેજ ભાષામાં ન રચાતાં અન્ય ભાષામાં પણ રચાયાં છે અને રચાય છે. કેટલીક ભાષા માટે આમ માધ્યમ (medium) એક કરતાં વધારે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના બે પ્રકાર ગણાવાય છે: (૧) ઋગ્વેદ વગેરેની ભાષા અને (૨) રઘુવંશ વગેરેની ભાષા. આ બંને પ્રકારની ભાષાને અનુક્રમે “વૈદિક સંસ્કૃત” અને “લૌકિક સંસ્કૃત” તરીકે ઓળખાવાય છે. વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વતંત્ર અને સાંગોપાંગ વ્યાકરણ કોઈએ

૫૧ આ પુસ્તક “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત કરાયું છે. એમાં જૈનાશ્રિત ચિત્રકલા, બૌદ્ધધર્માશ્રિત ચિત્રકલા, મહાકોસલનાં જૈન-લિપ્તિ-ચિત્ર, ભારતીય શિક્ષ અને ચિત્રકલામાં કાષ્ઠનો ઉપયોગ અને રાજસ્થાનમાં સંગીત એ બાબતો આ પુસ્તકના ત્રણ ખંડો પૈકી પ્રથમ ખંડ નામે ‘લલિત કલા’માં રજૂ થઈ છે.

૫૨ જુઓ ભગવદ્ગોમંડલ (ભા. ૭, પૃ. ૬૬૬૬). આ ઈ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત ભાગમાં આ સંખ્યા “ફ્રેન્ચ એકેડેમી” પ્રમાણે હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

પણ — વૈદિક ધર્માવલંબીએ મુદ્દાં પૃથ્વિસંસ્કૃતમાં રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આતું કારણ એ હશે કે આ ભાષામાં રચાયેલું સાહિત્ય અમુક વર્ગ પૂરતું જ મર્યાદિત મનાયું છે. બ્રાહ્મણ વર્ણની વનિતાઓને પણ વેદના પઠન-પાઠનનો અધિકાર અપાયો નથી તો છતર વર્ણની વનિતાઓની તો વાત જ શી કરવી? ગમે તેમ પણ વૈદિક ભાષાનો સંબંધ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય સાથે છે એમ મનાતું હોવાથી સર્વોપયોગી વ્યાકરણ રચનારા જૈન ગ્રંથકારો તો એને સ્થાન ન આપે એ સ્વભાવિક નહિ તો ક્ષતગ્ન્ય તો ગણાય જ. ‘પાલિ’ ભાષા એ પાછળનો એક પ્રકાર છે. તેમ છતાં એતું પણ સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ પાછળનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચનાર વરરુચિ વગેરેએ પણ રચ્યું નથી તે પણ ‘પાલિ’ એ બૌદ્ધોની જ ભાષા મનાવાને લઇને હશે. સિંઠ હેઠળમાં ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ આ પાલિને કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન આપ્યું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જૈન આગમેની પૃથ્વિસંસ્કૃતમાં ‘ભાષાતું’ પણ સર્વોચ્ચ અને સ્વતંત્ર નિરૂપણ એમણે કર્યું નથી તો તે પણ આવી પરિસ્થિતિને આભારી હશે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકની અપેક્ષાએ સંસ્કૃત ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણો મુખ્ય ગણાય. ત્યાર પછીતું સ્થાન એ ભાષા સાથે નિકટ સંબંધ

પૃથ્વિ વૈદિક ભાષાતું વ્યાકરણ શુભરાત્રીમાં પણ રચાયું હોય એમ જણવામાં નથી. અંગ્રેજીમાં તો આર્થર એન્થની મેકડોનેલ (Arthur Anthony Macdonell) A Vedic Grammar for Students રચ્યું છે અને એ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રકાશિત થયું છે. વિલિયમ હ્વાઈટ હિટનિએ (William Dwight Whitney) A Sanskrit Grammar રચ્યું છે, અને એની પહેલી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૭૯માં અને પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એમાં વેદની અને બ્રાહ્મણની ભાષાઓનો પણ વિચાર કરાયો છે.

પૃથ્વિ આતું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ સંસ્કૃત ભાષામાં ‘શતાવધાની’ રત્નચન્દ્રએ રચ્યું છે અને એતું નામ જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી રાખ્યું છે. એ વ્યાકરણ ઈ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

ધરાવનારી પાઘય ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોને મળે. પ્રસંગ-વશાત્ કારસી અને કાનડી ભાષાનું એકેક વ્યાકરણ જૈનોએ સંસ્કૃતમાં રચેલું હોવાથી એનો પણ આ પુસ્તકમાં પૃ. ૫૬માં પરિચય અપાયો છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષામાં તેમજ અંગ્રેજી વગેરે અભારતીય ભાષાઓમાં રચાયેલાં છે એ પૈકી જુની ગુજરાતીરૂપ મધ્યમ દ્વારા રચાયેલી અને ‘ઔકિતક’ તરીકે ઓળખાવાતી પાંચ કૃતિઓને પણ આ પુસ્તકમાં સ્થાન અપાયું છે. એમાં મુગ્ધાવખોધ અને વાક્યપ્રકાશ એ ૫૫મે ઔકિતક વિશેષ મહત્વનાં જણાય છે અને એ બંને પ્રકાશિત છે.

પાઘય ભાષાના મરહટ્ટી ઇત્યાદિ છ પ્રકાર છે. આ વિવિધ પ્રકારોને અંગે સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ રચાયાં છે. ઔદાર્યચિન્તામણિ અને ચિન્તામણિ એ પાઘયના બે સ્વતંત્ર જૈન વ્યાકરણો છે અને એ બંનેના કર્તા દિગંબર છે. આવી અ૦ મા૦ પૂરતી એક આધુનિક કૃતિ તે જૈન-સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી છે. (જુઓ ટિ. ૫૪) અને એના કર્તા શ્વેતાંબર છે. બાકી સંસ્કૃતની સાથે સાથે એક જ ગ્રન્થરૂપે પાઘયનું અને ખાસ કરીને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ તો ‘કલિ૦’ હેમચન્દ્રસૂરિએ રચ્યું છે અને એને સિદ્ધહેમચન્દ્રમાં આઠમા અધ્યાય તરીકે સ્થાન આપ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં પુષ્કળ વ્યાકરણો સંસ્કૃતમાં રચાયાં છે. આ પ્રકારના વ્યાકરણનાં પાંચ અંગ ગણાવાય છે: (૧) સૂત્રપાઠ, (૨) ગણપાઠ, (૩) ધાતુપાઠ, (૪) લિંગાનુશાસન અને (૫) ઉણાદિસૂત્ર, એમાં સૂત્રપાઠ મુખ્ય છે. એથી તો એ એક જ અંગ પૂરતી કૃતિ પણ ‘વ્યાકરણ’ કહેવાય છે. પાંચે અંગોના

૫૫ બાકીનાં ત્રણ પૈકી એકના કર્તા સોમપ્રભસૂરિ અને બીજાના જિનચન્દ્ર છે, ત્યારે ત્રીજાના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. વિશેષમાં આ ત્રણે અપ્રકાશિત છે. અજ્ઞાતકર્તૃક ઔકિતકની એક હાથપોથી તો અહીંના (સુરતના) હુકમમુનિન્દ્રના જંગમમાં હોવાનું કહેવાય છે.

નિરૂપણરૂપ વ્યાકરણ 'પંચાંગી' કહેવાય છે. એના બે પ્રકાર પડે છે: (૧) એકકર્તૃક અને (૨) અનેકકર્તૃક. પ્રથમ પ્રકારનાં ત્રણ પંચાંગી વ્યાકરણો છે: (૧) શાકટાયન, (૨) બુદ્ધિસાગર અને (૩) સિંહુ હેં. એન્દ્ર અને સદ્ધપાહુડ એ બે જૈન વ્યાકરણો તો ક્યારનાં હુપ્ત થઈ ગયાં છે એટલે એ બેમાં તેમજ નિમ્નલિખિત અનુપલબ્ધ જણાતાં ચાર જૈન વ્યાકરણોમાં કેવળ સૂત્રપાઠને જ સ્થાન અપાયું હશે કે એ બધાં 'પંચાંગી' હશે તે જાણવું બાકી રહે છે:—

૫૬ વિશ્રાન્તવિદ્યાધર, ૫૭ ભદ્રેશ્વર, ૫૮ પ્રેમલાલ અને નૂતનવ્યાકરણ, જૈનેન્દ્ર અને મુષ્ટિવ્યાકરણમાં સૂત્રપાઠ તો છે જ. બાલભોધ, વિદ્યાનન્દ અને શબ્દભૂપણમાં પણ તેમ હશે. શબ્દાર્ણવ વ્યાકરણ જ હોય તો એ માટે પણ એમ જ સમજવાનું રહે છે. શબ્દભૂપણ પદ્યાત્મક રચના છે.

પ્રક્રિયા-અન્યોનો મુખ્ય સંબંધ સૂત્રપાઠની જ સાથે છે. એ એની સાધનિકાની દૃષ્ટિએ ગોઠવણી છે.

ગણપાઠ પૂરતી સ્વતંત્ર મુખ્ય કૃતિ બે છે: ગણરત્નમહોદધિ અને ગણદર્પણ. વિશેષમાં આ બંને પદ્યાત્મક છે. ઉપસર્ગમંડન વ્યાકરણ-વિષયક કૃતિ હોય તો એ કૃતિ પણ એક રીતે ગણપાઠ સંબંધી ગણાય.

ધાતુપાઠને અંગે સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ધાતુમંજરી છે.

લિંગાનુશાસન તરીકે મિશ્રલિંગકોશ છે.

ઉણાદિસૂત્ર પરત્વે ૫૯ વસુનન્દિકૃત ઉણાદિપ્રત્યય છે.

૫૬ આ અજૈન છે એવું માનવા માટે કોઈ સબળ પ્રમાણ જણાતું નથી.

૫૭-૫૮ આ બંનેની નોંધ જૈન ગ્રંથાવલીમાં છે અને જિનરત્નકોશના પ્રથમ વિભાગ (પૃ. ૨૮૦)માં પ્રેમલાલનો ઉલ્લેખ છે, બાકી એની એક હાથપોથી કોઈ સ્થળે મળતી હોય તો તેના એમાં નોંધ નથી. આથી એ એને 'અનુપલબ્ધ' કહ્યાં છે.

૫૯ એએ દિગંબર હશે.

આમ ગણપાદદિને લગતી કૃતિઓ છ છે. એ પૈકી છેલ્લી ચારને માટે મેં ‘આંશિક’ એવો નિર્દેશ કર્યો છે.

આઘ વ્યાકરણ—આપણા આ દેશમાં વ્યાકરણોની રચના ઘણા પ્રાચીન સમયથી હાથ ધરાઈ છે. તેમ છતાં મહાવીરસ્વામીની પૂર્વે કંઈ જૈને—મુનિવરે કે ગૃહસ્થે સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ હિસાબે ૬૦ જૈન્દ્ર વ્યાકરણ એ વીરશાસનની સ્થાપના કરતાં પહેલાંનું છે અને ૬૧ સદપાહુડ વીરશાસન સ્થપાતાં રચાયું છે. એ જૈનોનાં સૌથી પ્રાચીન વ્યાકરણો છે પરંતુ એ બેમાંથી એક આજે તો ઉપલબ્ધ નથી. આથી ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે દિ. દેવનન્દિએ જે ૬૨ જૈન્દ્ર-વ્યાકરણ રચ્યું છે તે સમયે ઉપલબ્ધ જૈન વ્યાકરણોની અપેક્ષાએ પ્રાચીનતમ ગણાય. એવી રીતે ‘યાપનીય’ સંપ્રદાયનું આઘ વ્યાકરણ તે યાપનીય શાકટાયનકૃત ૬૩ શબ્દાનુશાસન છે. શ્વેતાંબરોનું ઉપલબ્ધ થતું સૌથી પ્રથમ વ્યાકરણ તે બુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત ૬૪ બુદ્ધિસાગર છે. જૈન ન્યાસોમાં તો દિ. દેવનન્દિએ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી ઉપર ૬૫ શબ્દાવતાર નામનો રચેલો ન્યાસ સૌથી પ્રાચીન છે જ્યારે વિશ્રાન્તવિદ્યાધર ઉપર મલ્લવાદીએ રચેલો ૬૬ ન્યાસ એ સૌથી પ્રથમ શ્વેતાંબરીય ન્યાસ છે.

સર્વોત્તમ વ્યાકરણ—સમસ્ત જૈન વ્યાકરણોમાં ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત સિં ૬૦ હેં ૦ નામનું વ્યાકરણ એની સાંગોપાંગતા, સરળતા

૬૦ જુઓ પૃ. ૧૨-૧૪.

૬૧ જુઓ પૃ. ૧૪-૧૫.

૬૨ જુઓ પૃ. ૧૫-૨૦.

૬૩ જુઓ પૃ. ૨૫, ૨૬ અને ૫૮.

૬૪ જુઓ પૃ. ૩૧-૩૨.

૬૫ જુઓ પૃ. ૧૬.

૬૬ જુઓ પૃ. ૨૪.

અર્થમાધુર્ય ઇત્યાદિને લક્ષને કળારૂપ છે. એ એક વેળા ગુજરાતનું પ્રધાનતમ વ્યાકરણ હતું અને આજે પણ છે. એ વ્યાકરણ પાણિનીય અષ્ટાદશ ઇત્યાદિથી ચડિયાતું છે એમ પ્રખ્યન્ધચિન્તામણિમાં નિમ્નલિખિત પદ્યમાં સુચવાયું છે:—

“ધ્રાતઃ ! સંવૃણુ પાણિનિપ્રલપિતં કાતન્ત્રકન્યા વૃથા
મા કાપીઃ કદુ શાકટાયનવચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાન્દ્રેણ કિમ્ ? ।
કિં કળઠાભરણાદિભિર્વઠરયસ્યાત્માનમન્યૈરપિ ?
શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્યમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥”

આ પદ્ય દ્વારા અષ્ટાદશે પ્રભાવ, કાતન્ત્રને કન્યા, શાકટાયનને કદુ, ચાન્દ્રને ક્ષુદ્ર અને સરસસ્વતીકંઠાભરણને જડતાપોષક કલાં છે.

સિંહ હેઠળી બૃહદ્વૃત્તિની અવયૂર્ણિકામાં કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૭૫) કે, સિંહ હેઠળ અતિવિસ્તીર્ણ કે વિપ્રકીર્ણ નથી તેમજ એ કાતન્ત્રની પેઠે સંકીર્ણ પણ નથી.

પ્રભાવકચરિત (શુંગ ૨૨, શ્લો. ૮૨)માં કહ્યું છે કે અત્યારે જે કલાપક લક્ષણ અર્થાત્ વ્યાકરણ પ્રવૃત્ત છે તે સંક્ષિપ્ત છે અને એમાં શબ્દની નિષ્પત્તિ જોવી જોઈએ તેવી નથી. વળી પાણિનિ એ વેદનું અંગ છે એમ કહી બ્રાહ્મણો ગર્વથી એ વ્યાકરણ ઉપર ઈર્ષ્યા કરી બળાવતા નથી માટે તમે નવું વ્યાકરણ રચો.

વ્યાકરણોની રચના મુખ્યત્વે સત્રાત્મક હોવાથી એ ગદ્યમાં હોય એ સ્વમાલિક છે. તેમ છતાં જૈનોને હાથે નીચે મુજબનાં બે વ્યાકરણો પદ્યમાં ચોળ્યાં છે.—

૧૭ આ કાતન્ત્ર વ્યાકરણની રચના પ્રક્રિયા અનુસાર છે. જુઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રકાં દત્તિહાસ (ભાગ ૧, પૃ. ૩૭૫).

(૧) બુદ્ધિસાગરસૂત્રિત બુદ્ધિસાગર (વિ. સં. ૧૦૮૦).

(૨) દ્વાનવિનયકૃત શબ્દભૂષણ (લ. વિ. સં. ૧૭૭૦).

ભોજવ્યાકરણ પદમાં છે ખરું પણ એ કંઈ સ્વતંત્ર—મૌલિક કૃતિ નથી. એ તો સારસ્વત વ્યાકરણના વિવરણરૂપ છે.

સિદ્ધહેમચન્દ્રની સર્વોત્તમતા—સહસ્રાવધાની મુનિસુન્દરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૫માં બાલ્યાવસ્થામાં જીલની પટ્ટતા કેળવવા માટે જે કૌત્રૈવિધગોષ્ઠી યાત્રે કૌત્રૈવિધગોષ્ઠિકા રચી છે તેમાં (પત્ર ૨અ-૨આમાં) એમણે નીચે મુજબના ક્રમે ૨૦ વ્યાકરણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

(૧) ઐન્દ્ર, (૨) જૈનેન્દ્ર, (૩) સિદ્ધહેમચન્દ્ર, (૪) ચાન્દ્ર, (૫) પાણિનિ, (૬) સારસ્વત, (૭) શાકટાયન, (૮) વામન, (૯) વિશ્રાન્ત, (૧૦) બુદ્ધિસાગર, (૧૧) ૭૦સરસ્વતીકંઠાભરણ, (૧૨) વિદ્યાધર, (૧૩) મુષ્ટિવ્યાકરણ, (૧૪) કલાપક, (૧૫) ૭૧ભીમસેન, (૧૬) શિવ, (૧૭) ગૌડ, (૧૮) નન્દિ, (૧૯) જયોત્પલ અને (૨૦) જયદેવ.

૬૮ આ નામ અંતર્માંના દ્વિતીય પદમાં છે. એ નીચે મુજબ છે:—

“શરશરમનુ (૧૮૫૫)મિતવર્ષે સ્વસ્યાન્યેષાં ચ શૈશવે સુધિયામ્ ॥
જિહ્વાપટિમોપકૃતે વિદધે ત્રૈવિધગોષ્ઠાયમ્ ॥૨॥”

૬૯ આ નામ પ્રારંભમાં બીજા પદમાં છે.

૭૦ આ નામનું અલંકારશાસ્ત્ર રચનારા ભોજદેવની આ કૃતિ છે. એમાં ચચ્ચાર પાદવાળા આઠ અધ્યાય છે અને ૬૪૨૧ સૂત્રો છે. પહેલા સાત અધ્યાયમાં લૌકિક શબ્દોને સ્થાન અપાયું છે, ત્યારે આઠમા—અંતિમ અધ્યાયમાં સ્વરપ્રકરણ અને વૈદિક શબ્દોનું અન્વયોપધાન છે. આ વ્યાકરણ પાણિનીય અષ્ટાંગ અને ચન્દ્ર વ્યાકરણને આધારે રચાયું છે. આ વ્યાકરણમાં પરિલાપા, લિંગાનુશાસન, ઉણાદિ અને ગણપાઠનું તે તે અધિકારમાં નિરૂપણ છે એ એની વિશેષતા ગણાય છે.

૭૧ પાણિનિએ રચેલા મનાતા ધાતુપાઠને અંગે ધાતુઓના અર્થ ને ભીમસેન આપ્યા છે એ ભીમસેન અત્ર અલિપ્રેત હોય તો DCGCM (Vol. II. pt. I, Nos. 208-217) જોવું ઘટે.

વિશેષમાં ૫૩ ૮આમાં એમણે કહ્યું છે કે જો તમને લક્ષણાનુગામિની (અર્થાત્ વ્યાકરણવિષયક) ગોપ્તી ગમતી હોય તો હાલમાં બધાંયે લક્ષણોમાં (વ્યાકરણોમાં) શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રજી લક્ષણ મુખ્ય છે એમ તજ્જ્ઞોતું કહેવું છે. આમ અહીં એમણે સિંહ હોંને સર્વોત્તમ વ્યાકરણ કહ્યું છે.

સિદ્ધહેમચન્દ્ર સર્વોત્તમ કે વિધાનન્દ વ્યાકરણ?—સદસાવધાની મુનિમુંદરસુરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલી ગુર્વાવલીના નિમ્ન-લિખિત ૧૭૧મા પદમાં વિ. સં. ૧૩૧૨ કરતાં પ્રહેલાં રચાયેલા વિધાનન્દ વ્યાકરણનું મૂલ્ય આંક્યું છે:—

“વિધાનન્દાભિધં તેન કૃતં વ્યાકરણં નવમ્ ।

ભાતિ સર્વોત્તમં સ્વલ્પસૂત્રં વહર્વ્યસહ્પ્રહમ્ ॥૧૭૧॥”

આમ અહીં વિધાનન્દ વ્યાકરણને નવીન કહ્યું છે. વિશેષમાં આ વ્યાકરણમાં મૂત્ર થોડાં અને અર્થ ઘણો છે અને એ સમયે મુનિમુંદરસુરિ સામે જે જે વ્યાકરણો હશે (સિંહ હોં તો હવું જ) તેમાં આ વ્યાકરણ એમને ‘સર્વોત્તમ’ જણાયાનો ઉલ્લેખ છે.

જિનરત્નકોશના પ્રથમ વિભાગમાં આ વ્યાકરણની નોંધ નથી એટલે એની કોઈ હાથપોથી પણ આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. આમ જ્યારે આ વ્યાકરણ મોરા તો જોવામાં જ આવ્યું નથી તો એવું જે મૂલ્યાંકન મુનિમુંદરસુરિએ કર્યું છે તે ચકાસી જોવાની વાત હું જતી કરું છું. બાકી નવાઈની વાત તો એ છે કે ત્રૈવિધગોષ્ઠીમાં વિધાનન્દ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ સરખો થે નથી. તેમ છતાં એને ગુર્વાવલીમાં સિંહ હોં કરતાં પણ અડિયાતું કહ્યું છે.

આથી પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શું વિ. સં. ૧૪૫૫માં દર્શાવેલા અભિપ્રાયને વિ. સં. ૧૪૬૬માં બદલી નાખવા માટે મુનિશુન્દરચૂરિને કોઈ સખગ કારણ મળ્યું હશે કે પહેલો ઉલ્લેખ આધ્યાવરથાનો હોવાથી આગળ ઉપર—અગિયાર વર્ષે એ સમુચિત ન જણાતાં એમણે બિન અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ?

પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ—વ્યાકરણના મૂત્રપાઠન સૂત્રોનો ક્રમ સાધનિકા માટે ભાગ્યે જ યોગ્ય હોય એટલે એના અર્થીઓ માટે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ યોગ્ય એ સ્વાભાવિક છે. આવું કાર્ય પ્રત્યેક વ્યાકરણને અંગે થઈ તો શકે, પરંતુ વિશેષ પ્રચારમાં આવનારા અને મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાતા વ્યાકરણ માટે આ ઘટના સહજ બને. પાણિનિકૃત અષ્ટા૦ માટે કેટલાકને મતે જૌદ્ધ ધર્મકીર્તિએ લ. વિ. સં. ૧૧૪૦માં રૂપાવતાર નામનો પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને ભટ્ટોજિ દીક્ષિતે વિ. સં. ૧૫૧૦થી ૧૫૭૫ના ગાળામાં સિદ્ધાન્તકૌમુદી નામનો પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને નરેન્દ્રાચાર્યે લ. વિ. સં. ૭૩૧૩૦૦માં રચેલા સારસ્વત વ્યાકરણ પરત્વે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે તેમ ઉપલબ્ધ જૈન વ્યાકરણો પૈકી દિ. દેવનન્દિકૃત જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ઉપર શ્રુતનન્દિએ તેમજ આરુકીર્તિએ એકેક પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને શાકટાયન વ્યાકરણને અંગે અમલચન્દ્રે પ્રક્રિયા-સંગ્રહ, ભાવસેને શાકટાયન-ટીકા અને દયાલમુનિએ રૂપસિદ્ધિ એમ ત્રણ પ્રક્રિયા-ગ્રન્થો રચ્યા છે તેમજ સિ૦ હે૦ને અંગે વિનયવિજયગણિએ હૈમલધુપ્રક્રિયા અને મેત્રવિજય-ગણિએ ચન્દ્રપ્રભા ઇત્યાદિ ત્રણ કૃતિ અને વીરસેને હૈમપ્રક્રિયા રચી છે.

આમ સિંહ હોને અંગે ૭૪ આધુનિક રચનાઓ બાદ કરતાં પાંચ પ્રક્રિયા-અન્યો રચાયા છે.

આ ઉપરથી એ દ્વિતિય થાય છે કે જૈન વ્યાકરણો પૈકી ત્રણ જ વ્યાકરણ અંગે પ્રક્રિયા-અન્ય છે. સૌથી વધારે પ્રક્રિયા-અન્ય સિંહ હોને લક્ષીને છે અને એવી રચના વિ. સં. ૧૭૧૦ પહેલાં કાઢાઈ કર્યાનું જણાતું નથી (વીરસેનનો સમય જણાવામાં નથી). એવી રીતે જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ પરવે વિક્રમની બારમી સદી પહેલાં અને શાકટાયનને અંગે વિક્રમની અગિયારમી સદી પહેલાં કાઢ પ્રક્રિયા-અન્ય રચાયો લાગતો નથી. જો આમ કહેવું વાસ્તવિક હોય તો જૈન વ્યાકરણોમાં પ્રક્રિયા-અન્યથી વિશ્રૂપિત થનારા વ્યાકરણ તરીકે શાકટાયન વ્યાકરણ સૌથી પહેલું છે.

સિંહ હોનો ઉદ્ધાર કરી સિદ્ધ-સારસ્વત નામનું નવીન વ્યાકરણ દેવાનન્દસૂત્રિએ લ. વિ. સં. ૧૨૭૫માં રચ્યું. એ પૂર્વે કાઢાઈ તેમ કયું છે ખરું?

પાંચ અજૈન વ્યાકરણો—આપણા આ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણો જે રચાયાં છે તેમાં વૈદિક હિન્દુઓનો સમજા ફાળો છે. અહીં એમણે રચેલાં નિમ્નલિખિત ચાર વ્યાકરણો વિષે વિચાર કરાયો છે :—

(૧) ઐન્દ્ર, (૨) અષ્ટાં, (૩) કાતન્ત્ર અને (૪) સારસ્વત.

ઐન્દ્ર વ્યાકરણ સિવાય બાકીનાં સંપૂર્ણ મળે છે. કાતન્ત્રનો અને ખાસ કરીને સારસ્વત વ્યાકરણનો જૈનોમાં જેટલો પ્રચાર થયેલો જણાય છે તેટલો અષ્ટાંનો યથો નથી.

ઉત્તરગગનહરથોત્તની દ્વિજપાશ્વદેવગણિએ રચેલી લઘુટીકામાં એ ગણિએ કાતન્ત્રનાં સૂત્રો આપ્યાં છે. વળી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર દિ.

શ્રુતસાગરે રચેલી તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં એ મુનિએ મોટે ભાગે કાતન્ત્રનાં અને કોષ કોષ વાર પાણિનિકૃત અષ્ટાઠનાં સૂત્રો આપ્યાં છે.

પાંચમું અજૈન વ્યાકરણ તે ચન્દ્ર વ્યાકરણ છે. એ ઔદ્ધ રચના છે અને એ મહત્ત્વની છે. ઉસભપંચાસિયા વગેરે રચનારા ધનપાલે આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. યુદ્ધિસાગરસૂરિ વગેરે શ્વેતાંબર વૈયાકરણોએ પોતપોતાનું વ્યાકરણ રચતી વેળા આ વ્યાકરણનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

પાંચમું, કાનડી અને ક્ષરસી ભાષાનાં સંસ્કૃત વ્યાકરણો—
અર્ધાંથે જૈન સંસ્કૃત વ્યાકરણો કંઈ કેવળ એ જ ભાષાનાં જ વ્યાકરણો નથી. સિં હેં તો સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ હોવા ઉપરાંત પાંચમું ભાષાના વિવિધ પ્રકારોને લગતું અમુક ક્ષેત્રનું તો વ્યાકરણ છે જ.

સિં હેંની પૂર્વેનાં કોષ જૈન વ્યાકરણમાં પાંચમું ભાષાના વ્યાકરણને સ્થાન અપાયું હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પણ આ ભાષાને અંગેનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ તો દિ. શ્રુતસાગરકૃત ૭૫ ઔદાર્ય-ચિન્તામણિ કરતાં પહેલાં કોષ રચાયું હોય એમ જણવામાં નથી.

દિ. અકલંકે ‘કાનડી’ ભાષાનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. ૭૬ એવી રીતે ‘પારસીક’ (ક્ષરસી) ભાષાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ ગૃહસ્થ વિક્રમસિંહે રચ્યું છે. ૭૭

વ્યાકરણોનું વિહંગાવલોકન પૂરું થાય છે એટલે લગભગ વિ. સં. ૧૮૦૦ સુધીમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોને વિષેની કેટલીક હકીકત હું નીચે મુજબ કોષ્ટક દ્વારા સૂચવું છું:—

૭૫ જુઓ પૃ. ૪૨-૪૩.

૭૬ જુઓ પૃ. ૫૬.

૭૭ જુઓ પૃ. ૫૬.

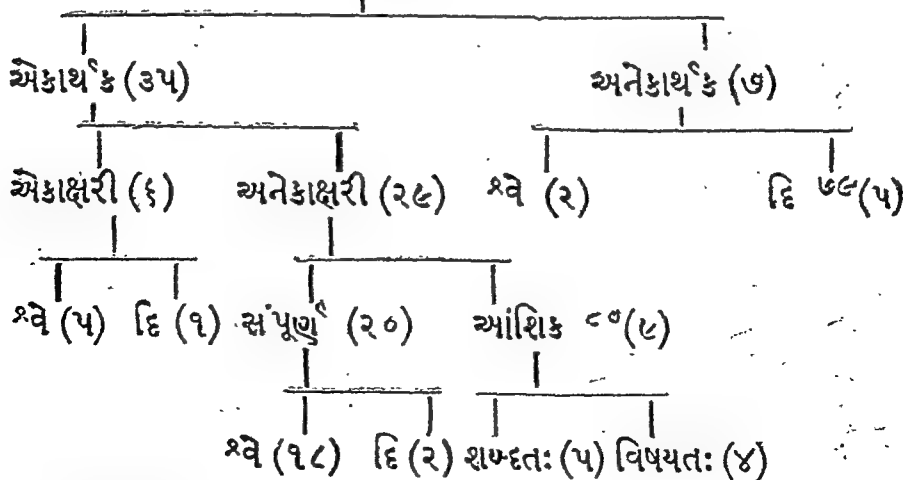

[૨] કોશ : ૪૨ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૧૦૦૦ - વિ. સં. ૨૦૦૫)

સંસ્કૃત શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાય રજૂ કરતા સંસ્કૃત કોશ યાને નામમાલાને લગતી કૃતિઓના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય તેમ છે : (૧) એકાર્થક નામમાલા અને (૨) અનેકાર્થક નામમાલા. પ્રથમ વર્ગના એકાક્ષરી અને અનેકાક્ષરી એમ બે પેટાવર્ગ પાડતાં નામમાલાના ત્રણ પ્રકાર ઉદ્ભવે છે. આ ત્રણ જાતની નામમાલા પૈકી 'અનેકાક્ષરી' નામમાલામાંની કેટલીક અમુક જ પ્રકારના શબ્દો કે અમુક જ વિષયને રજૂ કરે છે અને એ દૃષ્ટિએ એ 'આંશિક' નામમાલા છે. એના શબ્દ અને વિષયની દૃષ્ટિએ બે ભેદ પડે છે. આ વાત ઝટ સમજાય તે માટે હું એ નીચે મુજબ રજૂ કરું છું અને એની સંખ્યા દર્શાવવાની સાથે સાથે શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર કૃતિની સંખ્યા પણ નોંધું છું :—

જન સંસ્કૃત ભાષાની જૈન નામમાલા (૪૨)

૭૮ પારસીક કોશ પણ છે.

૭૬-૮૦ જુઓ પૃ. ૫૫.

પદ્માત્મક રચના—આ તમામ નામમાલાઓ પદ્માત્મક છે. આ ઘટના નામમાલા કંદસ્ય કરવાની મુખ્યતથા અનુકૂળતાને આભારી જણાય છે.

શ્વેતાંબર અનેકાક્ષરી એકાર્યક કોશોમાં જેમ ‘અનુષ્ટુભ્’ છંદમાં ૧૮૮ પદ્યોમાં રચાયેલો લઘુનમનામકોશ સૌથી નાનો છે તેમ દિગંબર કોશોમાં ધનંજયનામમાલા છે. ત્રણેક દસકા ઉપર કેટલાયે શ્વેતાંબર મુનિઓ (દા. ત. શ્રીવિજયપ્રતાપસુરિજી) પોતાના પ્રાથમિક અભ્યાસ દરમ્યાન આ નામમાલા કંદસ્ય કરતા હતા એ એની અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા સૂચવે છે.

પ્રથા—જેમ મુખ્યતથા અજૈનોમાં અમરકોશ કંદસ્ય કરવાની પ્રથા આજે પણ જોવાય છે તેમ ખાસ કરીને શ્વેતાંબરોમાં—તેરાપંથની કેટલીક સાધ્વીઓમાં સુદ્ધાં અલિધાનચિન્તામણિ મોટે કરવાની પ્રથા છે.

ન્યૂનતા—અલિ૦ ચિ૦માં કેટલાક શબ્દો પૂરતી ન્યૂનતા જણાતાં શેષનામમાલા અને શિલોંછની રચના કરાઇ અને એ દ્વારા એ કોશને પરિપૂર્ણ બનાવવા પ્રયાસ કરાયો, પરંતુ હજી પણ કોઈ કોઈ શબ્દ (દા. ત. ૯૧ પાટીર) એમાં જણાતા નથી.

વિશેષમાં આ તેમજ અન્ય જૈન કોશો જે મેં અહીં નોંધ્યા છે

૭૬ નાનાર્થ—કોશના કર્તા અસંગને દિગંબર અને નાનાર્થસૂત્રવ્રહ્મને અનેકાર્યક ગણી આ સંખ્યા દર્શાવાઈ છે.

૮૦ શબ્દલેખનામમાલા આંશિક કોશ હોય તો નવને બદલે ‘દસ’ જોઇએ અને સંપૂર્ણની સંખ્યા વીસને બદલે ‘ઓગણીસ’ જોઇએ.

૮૧ આ શબ્દ ચરોવિજયગણિકૃત જ્ઞાનસારના “ભાવપૂલ્ક” નામના ૨૬મા અષ્ટકના દ્વિતીય પદમાં વપરાયો છે.

તેમાં જૈનોના ૮૨ પારિભાષિક શબ્દો^{૮૩} બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. આથી પહેલી તકે બે કાર્ય થવાં જોઈએ: (૧) ખૂટતા શબ્દો રજૂ થવા જોઈએ અને (૨) કંઈ નહિ તો કથાનુયોગને લગતી જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દો અર્થ સહિત અપાવા જોઈએ. આ તો એક કામચલાઉ પુરવણીની વાત થઈ. બાકી બીજાં બે વિશેષ મહત્ત્વનાં કાર્ય કરવાં જોવાં છે. એક તો જૈનોના ગ્રંથો અને પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોના નિર્દેશપૂર્વકનો કોશ જોઈએ, બીજો કોશ વિશેષ પ્રયાસ માંગી લે તેમ છે, કેમકે એમાં સમય અને સ્થાનને લઈને જે શબ્દના અર્થમાં પરિવર્તનો થયાં હોય તેની પણ નોંધ હોવી ઘટે.^{૮૪} બરી રીતે તો સમગ્ર—જૈન તેમજ અજૈન સંસ્કૃત સાહિત્યને લક્ષીને આ બીજી જાતનો મહાકોશ રચાવો જોઈએ, એ કાર્ય સુગમ અને તે માટે પણ જૈન વિભાગ તો જુદો તૈયાર થવો ઘટે.

૮૨ દાર્શનિક સાહિત્યને લગતો પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ પણ સત્તર રચાવો જોઈએ પણ એ વાત હું આહીં જતી કરું છું.

૮૩ આવા શબ્દો શબ્દરત્નમહોદધિ નામના સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશમાં અપાયા છે. આ મહાકાવ્ય કોશના સંગ્રાહક પંચાસ શ્રીમુક્તિવિજયગણિ (જન્મવય 'વિ. સં. ૧૬૪૨) છે. આ કોશ “શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જન ગ્રંથમાળા”માં બે ભાગમાં અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૬૩૭ અને ઈ. સ. ૧૬૪૧માં પ્રકાશિત કરાયો છે (એની એક નકલ મને પં. સુપત્તવિજયજી તરફથી ભેટ મળી હતી). વિ. સં. ૧૬૫૬માં ભાવનગરથી દોલતરાય મગનલાલ શાહે પ્રસિદ્ધ કરેલો અને સુવાઈલાલ વિ. છોટાલાલ વોરાએ ચોળેલો શબ્દચિન્તામણિ નામનો સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશ અપ્રાપ્ય ખનતાં એ જોટ પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથી આ કોશ ચોળ્યો હતો.

૮૪ આવા કોશ હોય તો તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ. પ, સૂ. ૪૨)માંના ‘અનાદિ’ અને ‘આદિમાન’ શબ્દના અર્થ ઉપર પ્રકાશ પડે. આ બે શબ્દના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ અર્થને અંગે થોડીક ચર્ચા પં. સુખલાલે એમનાં ગુજરાતી વિવેચન (પૃ. ૨૪૮-૨૪૯, તૃતીય આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૪૯)માં કરી છે.

ફારસી કોશ—જેમ ફારસી ભાષાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિક્રમસિંહ નામના જૈને રચ્યું છે. તેમ આ ભાષાનો શબ્દકોશ કેટલાકને મતે સપાદનશ નામના જૈને રચ્યો છે.

[૩] છન્દશાસ્ત્ર: ૨૨ જૈન કૃતિ
(વિક્રમની છઠી સદીથી ચૌદમી સદી)

છન્દને અંગે જે બાવીસ જૈન કૃતિઓ રચાઇ છે એમાં દસેક સંદિગ્ધ છે. પૂજ્યપાદ તેમજ યુદ્ધિસાગરસૂરિએ રચેલું એકેક છન્દ:શાસ્ત્રે ૬૭ સુધી તો મળી આવ્યું નથી. આથી છન્દ:શાસ્ત્રને લગતી બાકીની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જ્યદેવ અને દિ. જ્યકાતિની કૃતિઓ સાથી પ્રાચીન ગણાય. એ પછીની કૃતિઓ તે છન્દ શેખર, હૈમ છન્દોડનુશાસન ઇત્યાદિ છે. આ બધી કૃતિઓમાં હૈમ છન્દોડનુશાસન એની સ્વોપર વૃત્તિ વગેરેને લઇને ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે.

ઉપર્યુક્ત પૂજ્યપાદ એ સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તાજ હોય તો છન્દ:શાસ્ત્રની સ્વતંત્ર રચનાની શરૂઆત વિક્રમની છઠી સદીથી ગણાય. વિક્રમની ચૌદમી સદી પછી કોઈ સ્વતંત્ર નોંધપાત્ર રચના થઇ હોય એમ જણાતું નથી.

છન્દ:શાસ્ત્રને અંગે જેમ પદાત્મક રચના મળે છે તેમ હૈમ છન્દોડનુશાસન જેવી કૃતિ ગદ્યમાં—સૂતરરૂપે યોગ્યમેથી મળી આવે છે. કંઈક કરનારની દૃષ્ટિએ પદાત્મક કૃતિ વિશેષ અનુકૂળ ગણાય.

કાનડી છન્દ:શાસ્ત્ર—જેમ કાનડી ભાષાનું સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ મળે છે (જુઓ પ. ૫૬) તેમ જ્યકાતિકૃત છન્દોડનુશાસન કેટલાક કાનડી હોદા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

[૪] અલંકારશાસ્ત્ર: ૨૯ જૈન કૃતિ
(વિક્રમની નવમી સદીથી અરાઢમી સદી)

કાવ્યશાસ્ત્રને અંગે જે ૨૯ કૃતિઓ છે તેમાં ચાર આંશિક છે. આ શાસ્ત્રમાં શ્વેતાંબરોનો ફળો દિગંબરો કરતાં વિશેષ છે, કેમકે ૮૬દિ૦ કૃતિ ગણીમાંડી છે. અપ્પભટ્ટિસૂરિ કરતાં પહેલાં આ વિષયની કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી.

‘થારાપદ્ર’ ગચ્છના નમિ સાધુએ રુદ્રકૃત કાવ્યાલંકાર ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૫માં ટીકા રચી. એમને હાથે આ જાતનું દ્વાર યોગ્ય પ્રમાણમાં ખુલ્લું મૂકાતાં આગળ ઉપર આ માર્ગે અન્ય જૈન લેખકો વિવરણકાર તરીકે વિહરે છે. એ દરમ્યાનમાં વાગ્મટ અને ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિ જેવા તો સ્વતંત્ર કૃતિ પણ રચે છે.

સમસ્ત કૃતિઓમાં હૈમ ૮૭કાવ્યાનુશાસન સૌથી મોખરે છે. એની એ સ્વોપદ્ય ટીકા એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે આ કાવ્યાનુશાસન ગદ્યમાં સૂત્રરૂપે છે. એટલે પદાત્મક કૃતિઓમાં તો અલંકારમહોદધિ ઉત્તમ છે.

૮૬ શૃંગાર-ચન્દ્રિકા, શૃંગાર-મંજરી અને નેમિકુમારના પુત્ર વાગ્મટે રચેલું કાવ્યાનુશાસન. આ વાગ્મટ દિગંબર હશે એવી સંભાવના જૈન સાહિત્ય ઐતિહાસ (પૃ. ૪૮૭)માં કરાઈ છે.

૮૭ આમાંથી એક અવતરણ યશોવિજયગણિએ પ્રતિમાશતક (શ્લો. ૧૬)ની સ્વોપદ્ય વત્તિ (પત્ર ૬૫)માં આપ્યું છે એમ એ વત્તિગત નિમ્નલિખિત પાઠ ઉપરથી જાણી શકાય છે:—

“‘પર્યાયોક્તવ્યંગ[મ્ય]સ્યોક્તિઃ પર્યાયોક્તમ્’ इति हैमवचनात्”
“व्यङ्ग्यस्य पर्यायोक्तम्” એ હૈમ કાવ્યાનુશાસનના ૭૬ા અધ્યાયનું નવમું સૂત્ર છે.

[૫] નાટ્યશાસ્ત્ર: ૧ જૈન કૃતિ (લ. વિ. સં. ૧૨૦૦)

નાટ્યશાસ્ત્રને અંગે નાટ્યદર્પણ ઉપરાંત કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ જૈનોએ રચ્યો હોય એમ જણાતું નથી એટલે એ વિષે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

[૬] સંગીતશાસ્ત્ર: ૭ જૈન કૃતિ

(વિ. સં. ૧૩૫૦—લ. વિ. સં. ૧૫૦૦)

સંગીતશાસ્ત્રને લગતી સાંત કૃતિઓ છે. તેમાંની ચાર તો લ. વિ. સં. ૧૩૫૦થી લ. વિ. સં. ૧૪૬૦ના ગાળામાં રચાયેલી છે. બાકીની ત્રણ કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મળી શકી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આ બધી કૃતિમાં દિ. પાર્શ્વચન્દ્રની કૃતિને હું અમ્મ સ્થાન આપું છું.

સુધાકલશની બંને કૃતિ અત્યારે તો અપ્રસિદ્ધ છે અને એમાંની પહેલી તો અઘાપિ અપ્રાપ્ય છે એટલે બીજી પ્રસિદ્ધ કરાય તો આ દિશામાં વિશેષ પ્રકાશ પડે.

[૭] કામશાસ્ત્ર: ૩ જૈન કૃતિ (વિક્રમની ૧૭મી સદી)

કામશાસ્ત્રને અંગે જૈન કૃતિઓ ત્રણથી વધારે નથી અને તેમાં બે તો અપ્રકાશિત છે. વળી કંદર્પચૂડામણિ જૈન કૃતિ હોય તોપણ તે વિ. સં. ૧૬૩૩ની રચના છે. આ વિષય જૈનોને હાથે એમના ધાર્મિક પત્રણને લખને લગભગ અણખેડાએલો જ રહ્યો છે એમ કહું તો કેમ?

[૮] સ્થાપત્ય: ૧ જૈન કૃતિ (ઉ. વિ. સં. ૧૪૦૦)

એકસંધિએ શિલ્પશાસ્ત્ર નામની કૃતિ રચી છે. એ ઉપરાંત કોઈ જૈને આ વિષયની કોઈ કૃતિ રચ્યાતું જણાતું નથી તેમ જ ઉપયુક્ત કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મને મળી શકી નથી એટલે મૂલ્યાંકન અંગે હું કશું કહેતો નથી.

[૯] મુદ્રાશાસ્ત્ર

આ શાસ્ત્ર માટે તો કોઈ જૈને સંસ્કૃત કૃતિ રચી જ નજણાતી નથી તો મૂલ્યાંકનની વાત જ શી કરવી?

[૧૨] વૈદ્યકશાસ્ત્ર: ૩૬ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૬૦૦—લ. વિ. સં. ૧૭૧૦)

વૈદ્યકને અંગે સાત કૃતિઓ કલ્યાણકારકમાં નોંધાયેલી છે પરંતુ વૈદ્યકગ્રંથ તેમજ કલ્યાણકારક જે પૂજ્યપાદની રચના ગણાય છે તે પૈકી એકે આ સાત કૃતિમાં આવી જાય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. એને સ્વતંત્ર ગણીએ તો પૂજ્યપાદે ઓછામાં ઓછી ત્રણ અને વધારેમાં વધારે ૯૧ પાંચ કૃતિ રચેલી ગણાય કેમકે ‘પૂજ્યપાદ’ એવા કર્તાના નામવાળી કૃતિઓ પૈકી કેટલી એકકર્તૃક છે તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે. ઉપર્યુક્ત નવ કૃતિઓમાંની એક તે સમન્તભદ્રે રચેલો સિદ્ધાન્ત-રસાયન-કલ્પ છે. એ સૌથી પ્રાચીન જણાય છે. ત્યાર પછીનો વૈદ્યક ગ્રંથ તે દિ. ઉગ્રસેનકૃત કલ્યાણકારક છે અને એ પ્રકાશિત છે એથી જ નહિ, પણ એ મધ્ય, મધ્ય અને માંસના સેવન વિના રોગીના રોગ દૂર કરવાની માહિતી પૂરી પાડે છે એ દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્વનો છે. કોષ્ઠ શ્વેતાંબર કૃતિ વિક્રમની નવમી સદી પહેલાં—બેઠે સત્તરમી સદી પહેલાં રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી. એવી રીતે ચોગરત્નાકર કરતાં વૈદ્યકની કોષ્ઠ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિ હોય એમ પણ જણાતું નથી.

પૃ. ૨૩૨માં નોંધાયેલી આઠ સંદિગ્ધ કૃતિ વિષે ચોક્કસ કંઈ કહી શકાય નહિ એટલે અવશિષ્ટ કૃતિઓ વિચારવાની રહે છે ખરી, પણ એ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મળ્યા વિના શું કહેવાય?

[૧૩] પાકશાસ્ત્ર: ૧ જૈન કૃતિ

(ઉ. વિક્રમની છઠ્ઠી સદી)

પોરાગમ એ પાકશાસ્ત્રની જ કૃતિ હોય તોપણ એ અનુપલબ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ એનો વિશિષ્ટ પરિચય પણ પૂરું પાડનારું કોષ્ઠ

સાધન જણાવું નથી તો આ પરિસ્થિતિમાં પાકશાસ્ત્રને લગતી કૃતિના મૂલ્યાંકનની વાત જતી જ કરવી પડે ને?

[૧૪] વિજ્ઞાન: ૨૧ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૧૨૭૫—વિ. સં. ૧૮૦૦)

અમરચન્દ્રસૂરિકૃત કલાકલાપના વિષય વિષે આપણે અજ્ઞાત છીએ એટલે એ કૃતિને બાજુએ રાખતાં આ પ્રકરણમાં નોંધાયેલી સંસ્કૃત કૃતિઓને આપણે ચાર વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકીએ:—

(૧) પશુ-પંખીનો પરિચય, (૨) ધતુવિદ્યા, (૩) રત્નો અને ધાતુની પરીક્ષા અને (૪) પ્રકીર્ણક.

આને અંગે અનુક્રમે ૮, ૨, ૪ અને ૬ કૃતિઓ છે.

મૃગ-પ્રક્ષિ-શાસ્ત્ર જેવી કૃતિ વિરલ અને લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હોવાથી એ પહેલી તકે પ્રસિદ્ધ થવી ધટે. વિશેષમાં એની સમીક્ષારૂપ લખાણુ પ્રાણિવિદ્યાના કોષ સહૃદય સમર્થ સાક્ષર પાસે તૈયાર કરાવવું ધટે.

હાથી, ઘોડા અને કૂતરાને લક્ષીને અનુક્રમે ૧, ૩ અને ૨ કૃતિ યોગ્ય છે.

પશુપંખીની યોદ્ધા જાણવાની કળા પ્રાચીન સમયમાં વિકસિત થઈ હતી એમ જૈન કલાસાહિત્યમાં આવતા ઉલ્લેખો જોતાં જણાય છે. આ જાતના ઉલ્લેખો એકત્રિત કરાય તો આ વિષય ઉપર પ્રકાશ પડે.

રત્નોની પરીક્ષા માટે ત્રણ કૃતિ છે. તેમાંની હીરાને લગતી કૃતિ તો કોષ દિગંબરે યોગ્ય છે.

રત્નપરીક્ષા તેમજ ધાતુપરીક્ષા વિક્રમની ચૌદમી સદીની કૃતિઓ છે એટલે તેમજ આને પંચ આ ગાન ગૃહસ્થ-જીવનમાં ઉપયોગી હોય

એના પ્રકાશનાર્થે પ્રબંધ થવો ઘટે.

આજે શાહી પહેલાંના જેવી બનતી નથી એમ મનાય છે તો તેનું કારણ વિચારવામાં મધીવિચાર જેવી કૃતિ કામમાં લઇ શકાય.

[૧૫] નીતિશાસ્ત્ર: ૫૮ જૈન કૃતિ

(લ: વિ. સં. ૬૦૦—લ. વિ. સં. ૧૮૫૦)

આ નામના પ્રકરણમાં (૧) સામાન્ય નીતિ, (૨) સુલખિત, (૩) રાજનીતિ અને (૪) પ્રકીર્ણક એમ મુખ્ય ચાર વિષયને મેં સ્થાન આપ્યું છે અને એને અંગે અનુક્રમે ૯૨, ૧૩, ૪૩, ૧ અને ૧ સ્વતંત્ર કૃતિનો પરિચય આપ્યો છે.

સામાન્ય નીતિને લગતી કૃતિઓ રચવાની શરૂઆત મોડામાં મોડી વિ. સં. ૬૦૦માં થઇ અને એ કાર્ય ચારેક સૈકા સુધી બંધ રહ્યા બાદ વિક્રમની યોગણીમી સદી સુધી ચાલુ રહ્યું અને ત્યાર બાદ એ અટકી ગયું હોય એમ લાગે છે. આ વિષયની આઠ કૃતિ પ્રશ્નોત્તર શૈલીએ યોગ્ય છે. આવી બે જ કૃતિ જોવાનાં હોવામાં છે, એ બંનેનું નામ પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા છે.

આ વિષયના નિરૂપણમાં શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર એમ બંને ફિરકાનો ફાળો છે.

તિલકપ્રભસૂરિકૃત નીતિશાસ્ત્ર તો મળતું નથી એટલે બાકીની કૃતિઓમાં લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ વિમલસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા આઠ સ્થાન ભોગવે છે, જ્યારે એ સિવાયની કૃતિઓમાં મદ્વિલપેણકૃત સજ્જન-ચિત્તવદલલ જેવી નાનકડી કૃતિ તેમજ એથી મોટી એવી રત્નમાલા, નીતિ-ધનદ અને ઇન્દ્રનન્દિકૃત નીતિસાર નોંધપાત્ર જણાય છે.

૯૨ લોકસંવ્યવહાર નીતિશાસ્ત્રની કૃતિ હોય તો ૧૩ને બદલે ૧૪ જોઈએ.

સુભાષિતોને અંગે ૪૩ કૃતિઓ છે. આ પૈકી નિમ્નલિખિત ત્રણ કૃતિઓ આધુનિક શ્વેતાંબર મુનિવરોએ પ્રાચીન કૃતિઓમાંથી તારવી કાઢેલાં સુભાષિતોનાં સંગ્રહરૂપ છે:—

હુમયન્દ્ર-વચનામૃત, સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર અને જૈન-સૂક્ત-સન્દોહ.

સુભાષિતોને લગતી કૃતિઓની રચનાનો પ્રારંભ વિ. સં. ૧૦૨૫ની આસપાસમાં થયો હોય એમ લાગે છે અને આ જાતની સ્વતંત્ર કૃતિની રચનાનું કાર્ય સંગ્રહગ વિ. સં. ૧૮૪૭ સુધી ચાલુ રહ્યું છે.

શ્વેતાંબરોમાં સિન્દૂરપ્રકરે અને દ્વિગંબરોમાં સુભાષિતરત્ન-સન્દોહો આદરણીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે સમુચિત છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં સુભાષિતોને અંગે જેટલી કૃતિ રચાઈ છે એટલી અન્ય સદીમાં રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી.

સોળમા પ્રકરણમાં સુભાષિતોને લગતી કૃતિની સંખ્યા ધણી મોટી છે. એ જોતાં અને આ વિષયની મહત્તા અને ગ્રાહકતા વિચારતાં મારી એ નમ્ર સૂચના છે કે આ જાતની પ્રકાશિત તેમજ અપ્રકાશિત સમગ્ર જૈન કૃતિઓનાં પહેલો એક કોશ સુભાષિતરત્નભાંડાગારે જેવા સ્વરૂપે તૈયાર કરવાનું કાર્ય કોઈ મુનિવરે ઉપાડી લેવું જોઈએ અને એનું પ્રકાશન કોઈ સમૃદ્ધ સંસ્થાએ સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણરૂપે કરવું જોઈએ.

રાજનીતિને અંગે એક જ ગ્રંથ છે અને એ મહત્વનો છે.

બુદ્ધિસાગર જેવી પ્રકીર્ણક કૃતિ પણ ગણીમાંડી હશે એટલે એના પણ તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન માટે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.

ત્રણ અને ચાર વિષયની એકકર્ટક કૃતિઓ—લાક્ષણિક સાહિત્યના જે પંદર વિષયોને આ પુસ્તકમાં સ્થાન અપાયું છે એ દરેકને અંગે સંસ્કૃતમાં એકેક કૃતિ પણ રચી હોય એવા જૈન ગૃહસ્થ કે મુનિવર નથી અને એમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કેમકે સામાન્ય રીતે

એક જ વ્યક્તિ એક કે બે જ વિષયની કૃતિ રચે એ સ્વાભાવિક ઘટના છે. આથી અહીં હું લાક્ષણિક સાહિત્યના ત્રણ અને ૯૩ ચાર વિષયો પરત્વે કૃતિ રચનારનો અનુક્રમે ઉલ્લેખ કરું છું. તેમાં ત્રણને અંગે રચનાર નીચે મુજબ છે:—

વ્યાકરણ, છંદ અને વૈદ્યક : પ્રણેતા પૂજ્યપાદ.

વ્યાકરણ, અલંકાર અને સંગીત : પ્રણેતા મંડન(મંત્રી).

ચાર વિષયો ઉપર કૃતિ રચનાર તરીકે બે વ્યક્તિઓ છે: (૧) કલિં હેમચન્દ્રસૂરિ અને (૨) હુર્ષકીર્તિસૂરિ. ૯૪ વ્યાકરણ, ૯૫ કોશ, ૯૬ છંદ અને ૯૭ અલંકાર એ ચાર વિષયો ઉપર ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ અને વ્યાકરણ, કોશ, વૈદ્યક અને નિમિત્ત એ ચારને અંગે હુર્ષકીર્તિસૂરિએ કૃતિ રચી છે.

સૈદ્ધાંતિક ક્ષણ

(૧) મહાવીરસ્વામીના જન્મસમય પૂર્વે લાક્ષણિક સાહિત્યની કોઈ કૃતિ સ્વતંત્ર સ્વરૂપે રચાઈ હોય તો તે આજે મળતી નથી.

(૨) ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૦ અને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૭માં એકેક જૈન વ્યાકરણ રચાયું ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૨૦ સુધીમાં એટલે કે ૭૧૦ વર્ષ સુધીના ગાળામાં લાક્ષણિક સાહિત્યની એક જૈન કૃતિ જોવાતી નથી.

(૩) ઇ. સ. ૧૨૦ના અરસામાં પાદલિપ્તસૂરિએ કૃતિઓ રચી પછી પૂજ્યપાદના સમય સુધી કોઈ કૃતિ રચાયેલી જણાતી નથી. આમ

૬૩ આથી વધારે વિષયની લાક્ષણિક સાહિત્યને લગતી કૃતિ કોઈ જોને રચી નથી એટલે એનો નિર્દેશ કરવાનો રહેતો નથી.

૬૪ વ્યાકરણનાં પાંચે અંગ ઉપર એકેક કૃતિ, સૂત્રપાઠ ઉપર લઘુ અને બૃહદ્વૃત્તિ તથા ન્યાસ તેમજ ધાતુપાઠ, લિંગાનુશાસન અને ઉણાદિસૂત્ર ઉપર એકેક વૃત્તિ.

૬૫ કોશ ચાર છે: જુઓ પૃ. ૧૧૨. બે કોશ ઉપર સ્વોપજ્ઞ વિષયે છે.

૬૬ આના ઉપર એક કૃતિ છે અને એ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત છે.

૬૭ આને અંગે એક કૃતિ છે અને તે વૃત્તિ અને તેના ઉપરની વૃત્તિ (super-commentary)થી અલંકૃત છે.

પાછો ત્રણ-ચાર સૈકાનો ગાળો પડે છે. વિ. સં. ૬૦૧થી વિ. સં. ૮૩૯ સુધી પણ આવી અંધકારમય સ્થિતિ પ્રાયઃ પ્રવર્તે છે.

(૪) વિ. સં. ૮૪૦માં હરિવંશપુરાણ રચાતાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર હીક હીક ખેડવા માંડે છે. તેમાં લ. વિ. સં. ૯૦૦માં 'યાપનીય' સંધના તે સમયના અગ્રણી શાકટાયનથી 'યાપનીય સાહિત્ય' રચાય છે, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ થોડાક સૈદ્ધાન્ત બંધ પડે છે. વિશેષમાં 'યાપનીય' સંપ્રદાયની કાર્મ વ્યક્તિ આજે પાંચેક સૈકાથી તો અસ્તિત્વ ધરાવતી જણાતી નથી.

(૫) લ. વિ. સં. ૧૦૮૦થી શ્વેતાંબર લાક્ષણિક સાહિત્યની રચનાના શ્રીગણેશ કોષ એવા શુભ મુહૂર્તમાં મંડાયા કે એ પ્રવૃત્તિ આજ દિન સુધી ઓછેતરે અંશે ચાલુ રહેવા પામી છે.

(૬) વિક્રમની બારમી-તેરમી સદીમાં લાક્ષણિક સાહિત્યની લહાણી થતી જોવાય છે. એમાં 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિની પ્રવૃત્તિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, પછી કંઈક ઓટ આવે છે. આગળ જતાં વિક્રમની સત્તરમી સદી સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી ગાજી ઊડે છે, જો કે એમાં મૌલિકતાની—સંગીત ઉમેરાની ન્યૂનતા જોવાય છે. યશોવિજયગણિ આ ન્યૂનતા નબ્બ ન્યાયની અમકવાળી કૃતિઓ રચી અમુક અંશે દૂર કરે છે. ત્યાર પછી તો એવું થોડુંક કાર્ય પણ બાગ્યેજ કેમકે સંસ્કૃત સાહિત્ય પરત્વે ક્યું છે અને આજે કરે છે.

જૈન જગતના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે સ્પષ્ટ વિભાગ પડ્યા બાદ દિગંબરીય સાહિત્ય-ગગનમાંના 'પામ્ય' દિગ્-વિભાગમાં જેમ કુન્દકુન્દામાય જેવો સમય તેજસ્વી મહાતારક ઊગ્યો તેમ 'સંસ્કૃત' દિગ્-વિભાગમાં સમન્તભદ્ર ગણાય છે. આશાધર નામનો તારો આ મહાતારકોના હિસાબે ઓછો તેજસ્વી છે. એ આથમી જતાં એટલા યે તેજથી દિગંબરીય સંસ્કૃત દિગ્-વિભાગને પ્રકાશિત કરનાર કોઈ તારો આજદિન સુધીમાં ઊગ્યો હોય એમ જણાય છે ખરું ?

મૂલ્યાંકનનું કાર્ય પૂરું થયું છે એટલે પૃ. ૩૪માં સુચવાયા મુજબ હું “નિવેદન”નો અવશિષ્ટ અંશ રજૂ કરું છું:—

રચનાસમયની સૂચી— આ પ્રથમ ખંડમાં લાક્ષણિક સાહિત્યને અંગેની જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓના પ્રણેતાઓનો પરિચય આપતી વેળા મેં એ પ્રણેતાઓ પૈકી ધણાખરાની અન્ય વિષયોની કૃતિઓ હોય તો તે કૃતિઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ સમગ્ર કૃતિઓના રચનાસમયની એક કામચલાઉ સૂચી મેં તૈયાર કરી છે. એ એકાંગી હોવાથી આગળ ઉપર ત્રીજા વિભાગના અંતમાં એવી જીજ્ઞાસુ સૂચી જે જીજ્ઞાસુ વિભાગો માટે મેં યોજી છે તેની સાથે એને ભેગવી દઈ ત્રણે વિભાગની એક અખંડ સૂચી આપવાનો ઇરાદો રાખું છું.

કર્તવ્ય— આર્ય સંસ્કૃતિરૂપ અખંડ તેલમાં તરબોળ એવી નાનીમોટી જૈન કલમરૂપ વારોને પ્રતિભારૂપ દીપ-શિખા વડે પ્રગ્વલિત કરી દાતવતારૂપ ધૂમ્રથી રહિત જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ દસે દિશામાં સમુચિત સ્વરૂપે સમગ્ર પ્રમાણમાં સતત પ્રસરતો જોવાની અભિરુચિ હરકોઈ જૈનને હોય જ. આથી એની પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપ જે કાર્ય કરવું જોઈએ તે એ છે કે જૈન ભંડારોના કાર્યવાહકો પોતપોતાના હસ્તકના ભંડારોમાંની હાથપોથીઓનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર યોગ્ય વિદ્વાનો દ્વારા તૈયાર કરાવી તેને સત્વર પ્રસિદ્ધ કરે. એ દ્વારા પંદરેક લાખ જેટલી જૈન હાથપોથીઓ જે આજે મોજુદ છે તેમાં પિરસાયેલી સામગ્રીની માહિતી મળતાં જૈન સાહિત્યના જ ઇતિહાસ ઉપર વેધક પ્રકાશ પડશે એટલું જ નહિ પણ આપણા આ સમગ્ર આર્યાવર્તના-ભરતભૂમિના સાહિત્યિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની પણ અનેક ગુંચો આપોઆપ ઉકલી જશે.

પ્રયાસ— જૈન ધર્મ એ આત્મોન્નતિનો અને સાથે સાથે વિશ્વની સાચી અને સનાતન શાન્તિ માટેનો રમખાણું ઉપાય છે. તેમ છતાં એના

સમુચિત અને સર્વાંગીય પરિચય માટે આધુનિક યુગના માનસને અનુલક્ષીને જેવો જોઈએ તેવો વ્યાપક પ્રયાસ જૈન સમાજ તરફથી હજી સુધી તો થયો નથી, આવી શોચનીય પરિસ્થિતિ આ ધર્મના ધુરંધર અનુયાયીઓ દ્વારા રચાયેલા વિશાળ, વિવિધ, વૈષ્ણવ, ઉપયોગી અને ઉદાત્ત એવા જૈન સાહિત્ય પરત્વે પણ જોવાય છે. અરે આ સાહિત્યના એક સમગ્ર અંગ-૩૫ સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચય માટે પણ પરિપૂર્ણ પ્રયાસ કરવો બાકી રહે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક તો એ દિશામાં માંડમાંડ એક પગલું માડે છે. બાકી-અહીં રજૂ કરાયેલી પદ્ધતિ-ઉપરાંત-ખીજ અનેક પદ્ધતિએ આ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અને વિશેષતઃ ૯૯ સમગ્ર જૈન-સાહિત્યનો યથેચ્છ પરિચય પૂરો પાડનાર મહાકાવ્ય ગ્રંથ યોગ્યવો અને પ્રકાશિત થવો ઘટે. મારા આ વિચારના સમર્થનાથે તેમજ અન્ય જૈન સાહિત્યના સાચા સેવકોને એનો મિન્ન મિન્ન રીતે પરિચય કરાવવા માટે માર્ગદર્શનો મળે એ આશયથી ભારતીય સાહિત્યને અંગે તેમજ એના એક મહત્ત્વના વિભાગરૂપ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરત્વે અત્યાર સુધીમાં જે પ્રયાસો ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને જર્મનમાં થયાનું મારા જાણવામાં છે તેની હું અહીં નોંધ લઉં છું:—

(અ) ગુજરાતી

પ્રોફેસર એ. એફ્ડોનલ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ: ૯૯ પ્રો. મોહનલાલ પા. દવે (અનુવાદક), ૧૯૨૧.

૬૮, ૨૫ મોહનલાલ દ્વારે દેસાઈએ પુસ્તક પરિભ્રમ લખેને જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ એ નામનો ગ્રંથ આઠ વિભાગમાં—સિદ્ધસેનયુગ, હરિલદ્રયુગ, હેમયુગ, સોમસુદનયુગ, હેરકયુગ અને યશોવિજયયુગ એ છ યુગમાં વિભક્ત કરીને આલેખ્યો છે. એમાં અનેક ગ્રંથોની નોંધ છે પણ એ મોટે ભાગે તો સંક્ષિપ્ત છે. વળી એમાં વિષયદીઠ કૃતિઓના એકંદ્રારો પરિચય અપાયો નથી તેમજ દ્રાવિડ ભાષા-ઓનાં રચાયેલી કૃતિઓ મોટે ભાગે જતી કરાઈ છે. એથી વિરોધ પ્રયાસ માટે અવકાશ રહે છે.

૬૯ આ ગુજરાતી અનુવાદ “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય લઠાણ કમિટી” તરફથી મુજબથી પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

(આ) હિન્દી

સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ (પ્રથમ ભાગ) : કન્હૈયાલાલ પોદાર,
૧૯૩૮.

સંસ્કૃત વાઙ્મય : બલદેવ ઉપાધ્યાય, ૧૯૪૫.

સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ : બલદેવ ઉપાધ્યાય તથા ગૌરીશંકર
ઉપાધ્યાય, ૧૯૪૮.

સંસ્કૃત સાહિત્યકી રૂપરેખા : ચન્દ્રશેખર પાણ્ડેય તથા શાન્તિકુમાર
વ્યાસ, ૧૯૫૧ (તૃતીય સંસ્કરણ).

(ઇ) સંસ્કૃત

સંસ્કૃતસાહિત્યેતિહાસ : (ભાગ ૧-૨) : હંસરાજ અગ્રવાલ, ૧૯૫૧,
૧૯૫૧.

(ઈ) અંગ્રેજી

A History of Sanskrit Literature :^{૧૦૦} Arthur A. Macdonell, 1900.

A Short History of Indian Literature : Ernst Horowitz, 1907.

The History of Indian Literature : Albrecht Weber, 1914.

Classical Sanskrit Literature : A. B. Keith, 1923.

A History of Ancient Sanskrit Literature : Max Müller, 1926.

A History of Indian Literature^{૧૦૧} (Vols. I-II) : Maurice Winternitz, 1927, 1933.

૧૦૦ આનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયેલો છે. બુઓ પૃ. ૬૯.

૧૦૧ આ ગ્રંથકારના મૂળ જર્મન ગ્રંથનો અંગ્રેજી અનુવાદ છે. એના અનુવાદક મિસિસ એસ. કેતકર અને મિસ એચ. કોહન (Kohn) છે.

A History of Sanskrit Literature: A. B. Keith, 1928.

History of Sanskrit Literature: C. V. Vaidya, 1930.

A Short History of Sanskrit Literature: M. D. Chakravarty, 1936.

A Short History of Sanskrit Literature: K. N. Kaul, 1937.

Classical Sanskrit Literature: M. Krishnamachariar, 1937.

An Introduction to Classical Sanskrit: G. Shastri, 1943.

A Hand-Book of Classical Sanskrit Literature: U. V. Rao, 1946.

History of Sanskrit Literature (Vol. I): S. N. Dasgupta and S. K. De, 1947.

Sanskrit Literature: (The P. E. N. Books No. 12), K. Chadrasekharan and V. H. Subramania Sastri, 1951.

(ક) જર્મન

Geschichte der Indischen Litteratur (Vols. I-II¹⁹⁰²): Maurice Winternitz, 1920, 1922

૧૦૨ દ્વિતીય આ વિભાગમાં બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યનું વિવરણ છે.

જેમ આ પૃથ્વી મહાસાગરોથી અલંકૃત છે તેમ સંસ્કૃતિની સૃષ્ટિ પણ ભારતીય સાહિત્ય, યુરોપીય સાહિત્ય એમ જાતજાતના સાહિત્યરૂપ મહાસાગરોથી વિભૂષિત છે. ભારતીય સાહિત્યરૂપ મહાસાગર સંસ્કૃત, પાંચમ અને દ્રાવિડ એમ ત્રણ ભાષામાં રચાયેલા વિવિધ, વિશાળ અને પરસ્પર ગ્રંથોરૂપ ત્રણ સમુદ્રથી પુષ્ટ ગ્રંથો છે. આ સમુદ્રો પૈકી સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપ સમુદ્ર વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોની મહામૂલ્યશાળી કૃતિઓરૂપ સિંધુ, અલ્લપુત્રા અને લાગીરથીરૂપ સરિતાઓના સંગમસ્થાનરૂપ છે. આમ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય એ એક મોટી સરિતા છે, પરંતુ વિશ્વ-સાહિત્યરૂપ વિરાટ મહાસાગરને હિસાબે તો એ જાડું નાની ગણાય. અરે ભારતીય સાહિત્ય તો શું પણ સમગ્ર જૈન સાહિત્યને હિસાબે પણ એ નાની નદી છે. આને લઇને એનું સમુચિત મૂલ્યાંકન થવામાં મુશ્કેલી નડે તે સ્વાભાવિક છે. અજૈન વિદ્વાનોને હાથે જે ભારતીય સાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ આલેખાયા છે તેમાં આ નાનકડી નદીનો સમુચિત પ્રમાણમાં ભાવ પુછાવો રહી ગયો છે, અને એ સંકેતનાઓના ઉદ્દેશ જોતાં તેમ થયું તેમાં કંઈ જોડું પણ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં આ પુસ્તકની રચના આવશ્યક ગણાશે એવું મારું નમ્ર મતવ્ય છે. સાહિત્યની પ્રત્યેક નાની-મોટી નદીનાં યથાર્થ દર્શન કરાવનાર પુસ્તકો હોય તો એ ઉપરથી વિશ્વ-સાહિત્યરૂપ વિરાટ મહાસાગરનો પૂરતો ખ્યાલ મેળવવો સુગમ થઈ પડે એમ માની મેં આ દિશામાં યથામતિ પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં જે ક્ષતિઓ અને ત્રુટિઓ જણાય તેના તરફ મારું સત્વર લક્ષ્ય ખેંચવા વિશેષજો કૃપા કરશે તો અન્યત્ર એનો હું લાભ લઈ શકીશ અને સ્ખલનોનું પુનરાવર્તન થતું અટકશે.

મંદુ-સ્વીકાર— જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનો મને જે સુયોગ મળ્યો તે પ્રસ્તુત સંસ્થાના કાર્યવાહક મહાશયને મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ કરેલી પ્રેરણાને અને એમના ગુરુવર્ધ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજય-

ધર્મશ્રુતિએ આપેલી સંમતિને આભારી છે. આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી જે એના અર્થોને લાભ થાય તો તે બદલ તેમણે આ સંસ્થાનો ઉપકાર માનવો ઘટે.

આ સમગ્ર પુસ્તક (ત્રણે વિભાગ) તૈયાર કરવામાં આ ક્ષેત્રમાં માગ પુરોગામીઓને હાથે જે જે વિષયને અંગે સગળ રચનાઓ થઈ છે એ સમગ્ર સામગ્રીનો તો હું લાભ લઈ શક્યો નથી, પરંતુ જે જે કૃતિઓ મને એક યા ત્રીજા સ્વરૂપે અદ્ય ક્રે અધિક અંશે સહાયક નીવડી છે તેના પ્રણેતાઓનો તેમજ એના પ્રકાશકોનો વ્યક્તિગત ઉદ્દેશ કરી આભાર માનવાનું આ સ્થળે શક્ય નહિ હોવાથી હું એમનો સામુદાયિક સ્વરૂપે આભાર માનું છું. આ પુસ્તકમાં મેં જે અન્યાન્ય કૃતિઓનો તેમજ લેખો વગેરેનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તેમાંથી મેં શેનો શેનો શી શી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે તે વિષયના નિષ્ણાતોને કહેવું પડે તેમ નહિ હોવાથી તેમજ આ પુસ્તક માટે અમુક મર્યાદા નક્કી કરાયેલી હોવાથી એ વિશે હું ઉદ્દેશ કરતો નથી.

આ સમગ્ર પુસ્તકના બંને ખંડનાં તમામ પ્રકરણોને તેમજ લક્ષિત અને દાર્શનિક સાહિત્ય અંગેના વિભાગોને કયા ક્રમે રજૂ કરવા તે વિશે વિચારોની આપણે કરવાની મને આવશ્યકતા જણાતાં એ કાર્યમાં મને અહીંની એમ.ટી.બી. કૉલેજના જૂતપૂર્વ સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ સાનંદ સહકાર આપ્યો હતો એટલે એની હું અહીં સાભાર નોંધ લઉં છું.

પરિશિષ્ટોનું લખાણ તપાસી જવામાં મને મુનિશ્રી સુરેન્દ્રવિજયજીએ જે સહકાર આપ્યો હતો તે બદલ હું એમનો ઋણી છું.

આ પુસ્તકના ત્રણે વિભાગની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા (press-copy) મારી પુત્રી ચિ. મતોરમા એમ.એ., બી.ટી. દ્વારા તૈયાર થઈ છે અને મારું મૂળ લખાણ એ સાથે મેળવી જવામાં અને પરિશિષ્ટો માટે નામોની તારવણી વગેરે કરવામાં મારી ધર્મપત્ની ઇન્દિરાએ મને સદાય કરી છે. આ બંને મારાં સ્વજનો હોય મારે એમનો ઉપકાર માનવો કે કેમ અને માનવો હોય તો શી રીતે એ પ્રશ્ન મને મુંઝવે છે એટલે આટલેથી જ હું વિરમું છું.

સાંકડી શેરી, ગોપીપુરા,

સુરત.

વિક્રમસંવત ૨૦૧૨

આષાઢ કૃષ્ણ એકાદશી

(તા. ૨-૮-૧૬).

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

તા. ક.-૧) “અનુલેખ”માં વ્યાકરણ વગેરે જે જે વિષયની વધારાની કૃતિનો પરિચય મેં આપ્યો છે તે તે વિષયની જૈન કૃતિઓની સંખ્યામાં તે પ્રમાણમાં વધારો સમજી લેવાનો છે.

(૨) સમગ્ર પુસ્તક તૈયાર કરી પ્રકાશનસંસ્થાને સોંપાયા પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો વગેરેને લગતા ઉદ્દેશો મેં આ ખંડના મુદ્રણ-કાર્ય દરમ્યાન કોઈ કોઈ વાર કર્યા છે એટલો કાલાનુક્રમલોપ (anachronism) હું સ્વીકારું છું.

(૩) ઉપોદ્ધાતમાનાં વિશેષનામોને પરિશિષ્ટ ૧-૩ પ્રમાણે વિમ્બકત કરી મેં એની સૂચી તૈયાર કરી છે પણ અત્યારે તો એ છપાવાય તેમ નથી.

—હી. ર.

પૂર્તિ'—ઉપોદ્ધાતનું પૃ. ૭૨ સુધીનું લખાણ છપાઈ ગયા આદ મને અસંકારચન્દ્રિકા અને અસંકારચૂર્ણની જે એકેક હાથપોથી જિ. ૦ ૨૦ કે. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૭)માં નોંધાયેલી છે તે શ્રીમાણિક્યસાગરમુદ્રિત પાસે જોવા મળ્યા. અસંકારચન્દ્રિકાની હાથપોથીનો ક્રમાંક ૨૩૮૦ છે. એમાં ૧૭ પત્ર છે. એમાં અપ્રમ્ય દીક્ષિતે રચેલી મનાતી અને કાવ્યશાસ્ત્રને લગતી કુવલયાનન્દકારિકા નામની અજ્ઞૈન કૃતિનું 'લક્ષ્યલક્ષણ' નામનું ૧૫૭ પદનું પ્રથમ પ્રકરણ અપાયું છે. વિશેષમાં આ અજ્ઞૈન કૃતિ ઉપર આશાધર ભટ્ટે અસંકારદીપિકા નામની જે વ્યાખ્યા રચી છે તેનું "ગુણદોષો બુધો"થી શરૂ થતું પદ એમાં પત્ર ૧આમાં ત્રીજા પદ તરીકે ગૂંથી લેવાયું છે. અંતમાં અપાયેલી પુષ્પિકામાં અદ્વિત્વસૂરિના પુત્ર રામચન્દ્રસૂરિના પુત્ર વૈદનાથે અસંકારચન્દ્રિકા રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ હાથપોથીમાં કુવલયાનન્દકારિકાનાં પદો લખતી વેળા એની અસંકારચન્દ્રિકા નામની દીકા લખી શકાય એવી રીતે એ પદો વચ્ચે કોરી જગ્યા રખાઈ છે ખરી પણ એ દીકા એમાં લખાઈ નથી. એ દીકા અનેક સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.^૧ એ દીકાના રચનાર અજ્ઞૈન છે એટલે આ પુસ્તકમાં અસંકારચન્દ્રિકાનો ઉલ્લેખ જે મેં પૃ. ૧૭૮માં કર્યો છે તે રદગાતણ ગણી લેવો.

અસંકારચૂર્ણની હાથપોથીનો ક્રમાંક ૧૭૮૬ છે. એમાં બાર પત્ર છે. એ દરેક પત્રની બન્ને બાજુએ લગભગ ૩૨ અક્ષરની એકેક પંક્તિ એવી તેર પંક્તિઓ છે. આની પુષ્પિકા જોતાં આ કૃતિનું ખરું નામ અસંકારાચરિ છે. આ અચરિ ૩૫૦ શ્લોક જેવડી અને ઝોઝામાં ઝોઝા પાંચ પદિચ્છેદ પૂરતી કોઈ કાવ્યશાસ્ત્રવિષયક કૃતિની નાનકડી— ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે. આ અચરિમાં મૂળ કૃતિના પ્રતીક અપાયાં છે. પ્રારંભિક ભાગ નીચે મુજબ છે:—

“અથ (ર)સાન્ વ્યાચિલ્યાસુરાહ સાધુવાં ચથા મૌલ્યં
શાલિદાલિપ્રમૃતિસાધુવાકેડપિ સૂપકારેણ નિગ્ધાદિતેડપિ નિર્લેવળં
સન્ અનાસ્વાદ્યં અસ્વાદુ સ્યાન્ તથૈવ કાઠ્યં કુશલકવિકૃતમપિ
શૃંગારાદિરસરહિતં અનાસ્વાદ્યં ન ચતુરચેતાંસિ ચમત્કરોતિ”

પત્ર ૫ અમાં નીચે મુજબની પાંચમી પંક્તિ છે:—

“નાયિકભેદાનાં લક્ષણાન્યાહ નીલીં પ્રિયં”

વિશેષ પ્રતીકા એકત્રિન કરાતાં મૂળ કૃતિ શી છે તે જણાવા સંભવ
છે પણ અત્યારે એ કાર્ય મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. ગમે તેમ પણ આ
અવચૂરિમાં એક સ્થળે (પત્ર ૧૨અમાં) જિનનો ઉલ્લેખ છે અને આ
ટીકાનો ‘અવચૂરિ’ તરીકે નિર્દેશ છે એ જોનાં આ અવચૂરિ કાંઈક જૈને
રમ્યાનું ક્ષિત થાય છે.

યન્ત્રરાજ—આની એક આવૃત્તિની નોંધ મેં પૃ. ૩૨૨માં લીધી
છે પણ એ આવૃત્તિની નકલ હજી મુધી તો મને મળી નથી. હાલમાં
“નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રકાશિત યન્ત્રરાજ
નામનું પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી મેં “યન્ત્રરાજનું
રેખાદર્શન” નામનો લેખ લખી એમાં યન્ત્રરાજ અને એની મહાયેન્દુ-
સૂરિકૃત ટીકા વિષે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. એ લેખ અત્યારે તો
અપ્રકાશિત છે એટલે આને અંગે અહીં સંક્ષિપ્ત પરિચય આપું છું:—

યન્ત્રરાજ નામની સંસ્કૃત કૃતિ પાંચ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. એમાં
અનુક્રમે ૭૩ (૭૧+૨), ૭, ૨૮, ૩ અને ૬૭ પદો છે. કર્તાએ આઘ

૧ એમાં યન્ત્રરાજ ઉપરની મહાયેન્દુસૂરિએ રચેલી ટીકા, વિશ્રામકૃત યન્ત્રશિરો-
મણિ તેમજ ચૌદ યંત્રને સ્થાન અપાયું છે. એનું સંપાદન અહીંના જોષી કૃષ્ણશંકર
દેશવરામ રૈલ્વેએ કર્યું છે. એમને સગીક યન્ત્રરાજ તેમજ યન્ત્રશિરોમણિનો
સંસ્કૃતમાં વિષયાનુક્રમ આપ્યો છે.

પદમાં પ્રસ્તુત કૃતિને સદ્ધ્યન્ત્રરાજગમ અને અંતિમ પદમાં યન્ત્રરાજગમ કહી છે. પાંચે અધ્યાયોનાં નામ સાન્વય છે. એ નીચે મુજબ છે:—

ગણિત, યન્ત્રધટના, યન્ત્રરચના, યન્ત્રશોધન અને યન્ત્રવિચારણા.

સર્વજ્ઞના ચરણકમળોને અને મહાનસૂરિ નામના ગુરુનો હૃદયમાં પરામર્શ કરીને યન્ત્રરાજની રચના કરાઈ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં જ્યા, કાન્તિ, છુન્ધાના ફળ, સૌમ્ય યન્ત્ર અને યામ્ય યંત્રને અંગે ઇષ્ટ અક્ષાંશોના કિત્ત વક્ત્રવ-કેન્દ્રના વ્યાસાધ, સાયન સૂર્ય દ્વારા જત્રીસ નક્ષત્રો અને ક્રુવકો, નક્ષત્રોમાં દૃકકર્મ છત્વાદિ લાવવાની રીત દર્શાવાઈ છે. બીજા અધ્યાયમાં યંત્રની રચનાનો પ્રકાર વિચારાયો છે. ત્રીજામાં યંત્રના ભેદો તેમજ સૌમ્ય યંત્ર વગેરેને અંગે કેટલાંક સાધનોની સમજણ અપાઈ છે. ચોથામાં યંત્રના શોધનનો વિચાર કરાયો છે. પાંચમામાં ગ્રહો અને નક્ષત્રોના અંશો લાવવાની રીત, બાર આંગળના શંકુ ઉપરથી સાત આંગળના શંકુની તેમજ સાત આંગળના શંકુ ઉપરથી બાર આંગળના શંકુની હાથ લાવવાની રીત તેમજ યંત્ર દ્વારા જોમાદિના ઉદય અને અસ્તતુ યાન એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે.

ટીકા—મહાયેન્દુસૂરિએ આ સંસ્કૃત ટીકાની શરૂઆત એક પદથી કરી છે. વળી પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે પણ એકેક પદ છે. પાંચમા અધ્યાયને અંતે ત્રણ વધારાનાં પદો છે. ટીકામાં વિવિધ કોષ્ટકો અપાયાં છે એથી એનું મહત્ત્વ વધુ છે.

—હી. ૨.

ઐ બોલ

વર્ષો અગાઉ જાણીતા પીઠ કર્મઠ સાહિત્યકાર શ્રીયુત મોહનલાલ દ. દેસાઈકૃત 'જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' મેકૂડાનકૃત 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' અને એના જેવાં અન્યાન્ય જૈન અજૈન પુસ્તકોને જોઈને એક રકુરણ થયેલી કે પ્રાકૃત તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતા જૈનધર્મના તમામ ગ્રંથોનું, તેના પરિચય સાથે એક સંસ્કરણ તૈયાર થવું જોઈએ. તે પછી તો જોએને શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠતમ ક્રાંતિના ગણી શકાય, તેવા વિદ્વાનો, ખાસ કરીને અજૈન વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલાં ઇતિહાસ ત્રિપયક પુસ્તકો અને તેમાંનાં પ્રકરણો આંખે ચઢવા માંડ્યાં, અને જ્યારે એમાં જૈન સાહિત્ય તેમજ તેના સાંસ્કૃતિક વિષય અંગેની અદ્યક્ષતા અને અજ્ઞાનતા જોઈ, ત્યારે તો તે માટે મને ભારે દુઃખ થયું અને આપણા શ્રીસંઘની બેદરકારી માટે શરમ પણ ઊપજી. અરે! કેટલાક લેખકોએ તો જાણે-અજાણે પણ, જૈનધર્મના મર્મની સમજણોના અભાવે, તેના સિદ્ધાન્તો અને સંસ્કૃતિને ભારે અન્યાય આપતી વિકૃત રજૂઆતો પણ કરેલી જોઈ; ત્યારે તો મારી પૂર્વોક્ત ભાવના બળવત્તર બની ગઈ. આમાં મને ચોક્કસપણે એ પણ લાગ્યું પહેલા અપરાધી જે કાઈ હોય તો તે જૈન ધર્મ-સંસ્કૃતિના ઉપાસકો તરીકે ગણાતા આપણે જ છીએ; જેમણે પોતાની અજોડ, અદ્ભુત, અનુપમ અને વિશ્વોપકારક સાહિત્યની કીમતી સમૃદ્ધિને, પ્રસિદ્ધિનો જોઈએ તેવો પ્રકાશ આપ્યો નથી. પરિણામે લગભગ જિનેશ્વરદેવની મુદ્રાથી અંકિત, આપણા સંગીન અને મૌલિક સાહિત્યની પુનિત અને નિર્મળ ગંગા, યોગ્ય આત્માઓના હૃદય-નયપથસુધી બરાબર પહોંચી શકી નથી અને એનો સુયોગ્ય વિદ્વાનોને પણ, બહુ ઓછો લાભ મળ્યો છે. આમ છતાંયે મારે એ કહેવું જ જોઈએ કે આજ સુધીમાં

જેટલું જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પણ વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને છેલ્લા દશકામાં તો આધુનિક દષ્ટિએ સંપાદિત થયેલું સાહિત્ય પણ હીક હીક પ્રમાણમાં બહાર પડી ચૂક્યું છે, છતાં આજના વિદ્વાન લેખકો તેને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચતા, નથી, સમજતા નથી અને ઉપર ઉપરથી વાંચીને ઈધર-તિધરથી ઉશ્કારીને પોતાના અન્યમાં માત્ર બે ત્રણ પાનાં, જૈન-દર્શન, સાહિત્યને લગતાં લખવાનાં રાખ્યાં હોય તે ભરી દે છે અને પોતાની જાતને સંતોષ મનાવે છે. પણ આ રીતે પાનાં ભરવાથી માત્ર જૈન સાહિત્યને ક્યારેય ન્યાય કે સંતોષ આપી શકાતો નથી. અને આ જ કારણે ખીન નબરના અપરાધી તરીકે હું લેખકોને સૂચવી શકું !

પણ હવે બન્નેએ નિરપરાધી બનવું જોઈએ. જૈનસંઘ તરફથી તો છેલ્લા દશ વર્ષમાં અનેકદેશીય સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે ને હવે એ દિશામાં સારા પ્રમાણમાં પ્રયાનો જારી પણ છે. એટલે હવે લેખકોને પોતાનો ધર્મ બજાવવાનો રહે છે. એટલે કે તેઓએ જૈન સાહિત્યનો ઊંડા ઊતરીને મનનપૂર્વક હીક હીક અનુગમ કરવો જ જોઈશે એના મૌલિક ઉદ્દેશો ને ઉચ્ચતમ સિદ્ધાન્તો, એની પરિભાષાઓ ને અજોડ ખૂબીઓ અને વળી, એના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો વગેરેને, ખૂબ ખૂબ અર્થપૂર્ણ રીતે સમજવા જોઈશે.

જૈન દર્શન એ એક નિરાશું દર્શન છે. એની સર્વશ્રમણક ખૂબીઓ અત્યંત છે. મધ્યરથભાવે આમૂલ્યચૂલક અધ્યયન કર્યા વિના એનું સાચું રહસ્ય લાધશે નહિ અને એનું સાંસ્કૃતિક ગૌરવ પણ સમજાશે નહીં. અન્ય સંસ્કૃતિઓના અધ્યયન સાથે ભારતની આ મહાન સંસ્કૃતિનું અધ્યયન નહિ થાય ત્યાં મુઠ્ઠી અન્ય સાંસ્કૃતિક અધ્યયનો અપૂર્ણ જ રહેશે અને વિદ્વાનોને તે ચમકતાં નહિ જ લાગે. આ વાત હું જ કહું છું. એમ નથી; પણ આજના માધ્યસ્થ વૃત્તિ ધરાવનારા અજૈન વિદ્વાનો પણ આ જ હકીકતને જાહેરમાં જોરશોરથી કહે છે. એટલે અજૈન

વિદ્વાનોને મારી વિનંતિ છે કે તેઓ જરી-પુરાણા થયેલા અસત્ પૂર્વ
અહોને હવે ઝડપથી છોડે, પરાયા ભાવને તિલાંજલિ આપે, અને જૈન
સંસ્કૃતિનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરવા-કરાવામાં, પૂરતો રસ અને હિસાહ
દાખવે.

આ ઠેકાણે મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, આપણા કેટલાય
ભારતીય વિદ્વાનોને એ પ્રતીતિ થઈ છે કે જૈન સાહિત્યમાં સાર્વદેશીય
અને સાર્વક્ષેત્રીય હકીકતોનો અખૂટ ખજાનો લયે છે. એટલે તે તરફ
હવે તેઓનું ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આકર્ષણ વધતું ચાલ્યું છે. તેઓ
જૈન-સંસ્કૃતિના અધ્યયનમાં રસ લઈ રહ્યા છે, અને અધ્યયનની
વિશિષ્ટ દિશાને ખુલ્લી કરી મોકળા કરી રહ્યા છે. અને તેમના જ હાથે—

“જૈનસંઘ પાસે વિપુલ સાહિત્ય સમૃદ્ધિ નથી, અને સાર્વદેશીય
સાહિત્ય-સર્જન છે જ ક્યાં?”

ઈત્યાદિ જે જે ગેરસમજલાર્યા અભિપ્રાયો, જોડી રીતે બંધાયા
હતા અને તેથી કેટલાકના હાથે જે અસંબદ્ધ વિધાનો મોલાયાં, લખાયાં
અને છપાયાં હતાં, એનાં પરિમાર્જનની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી છે.
એ ખરેખર! એ એક અતિઆનંદનો વિષય છે.

જૈનસંઘને મારી સૂચના છે-વિનંતિ છે કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિ,
જૈન સંસ્કૃતિના પ્રકાશ અને પ્રચાર માટે તો એટલી અને એવી અનુકૂળ
છે કે, જો જૈન સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને પ્રકાશ માટે, વિવિધ પ્રકારે હરણ-
ફાળ ભરવામાં આવે તો જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વિશ્વભરમાં વહેતો કરી
શકાય અને એ પ્રવાહ અનેક આત્માઓ ઠૂંકડી મારીને પાવન બની
શકે! પણ અક્સોસની વાત એ છે કે, વર્તમાન કલહ-કંકાસમાં
અટવાઈ ગયેલા જૈનસંઘના સૂત્રધારોને પ્રચારનું મૂલ્ય સમજાયું જ નથી.
અને જેઓને સમજાયું હશે તેઓ સક્રિય પ્રયત્નશીલ નથી. પરિણામે

વર્તમાનની સાતુકૂળ પરિસ્થિતિનો સર્વાંગી લાભ શ્રીસંઘ ઉઠાવી શકતો નથી એ ખીના જોટલી ખેદજનક છે તેટલી જ દુઃખદ છે આ દુઃખદ પરિસ્થિતિનો જલદી અંત લાવવો જોઈએ !

આટલી વાત તો પ્રાસંગિક હોયે હતી, તેમાંથી થોડીક હોઠે આવી અને કલમે અહીં ટપકાવી.

હવે મૂળ મુદ્દા પર આવું.

આ પુસ્તક પ્રકાશક સંસ્થાના સૂત્રધારોને, વર્તમાન સમયમાં જાહેર પ્રગળે પોતાના સમૃદ્ધ વારસાના દર્શન કરાવવાની અને જૈનધર્મની સેવામાં પોતાનો યતિક્ષિત ફાળો નોંધાવવાની, જૈન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની પ્રૌઢતા, અખરતા અને ગંભીરતા જોવાની બાવના પ્રગટી અને જાણીતા મુરતનિવાસી, અનેક કૃતિઓના સંશોધક, સંપાદક અને અનુવાદક, વિદ્વાન લેખક શ્રીયુત હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયાને મળવાનું થયું ત્યારે તેઓએ પોતાના પ્રકાશિત પ્રાકૃત બાપાના ઇતિહાસની જેમ, જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાની પ્રેરણા કરી, અને પોતાની પાસે તેની કાચી સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં હોવાનું પણ જણાવ્યું. અર્થાત્ આ વિષયમાં તેમણે ઘણી સારી તૈયારી બતાવી. પૂજ્ય ગુરુદેવો અને સંસ્થાના કાર્યકારોને આ વાત કરતાં, પ્રસ્તુત વાતને તેઓએ સદૃષ્ વધાવી લીધી. પછી શ્રી. કાપડિયા સાથે, તેની રૂપરેખા, કાર્યમર્યાદા ને અન્યમર્યાદા નક્કી થઈ. પછી એમણે કાર્ય શરૂ કર્યું. રૂપરેખા તો ઠીક જળવાઈ, પણ બાકીની મર્યાદાઓ જળવાઈ ન શકી. અન્યમર્યાદા તો ત્રિગુણાધિક થઈ ગઈ, જેથી ત્રણ ખંડો પાડવાનું નક્કી થયું, અને પરિણામે સંસ્થા આજે તેનો પહેલો ભાગ જ પ્રસિદ્ધ કરી રહી છે. આ પ્રકાશન દ્વારા જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની ત્રિશાળતાનો અને તેની અનેકવિધ ખૂબીઓનો અર્થાત્ જૈન વિદ્વાનોએ વિદ્યા-કલા અને સાહિત્યના કેટકેટલાં ક્ષેત્ર

ઉપર કલમ ચલાવી છે તેનો ખ્યાલ મળશે, અને ધણા ભ્રમો, અધૂરા ખ્યાલો દૂર થશે અને વળી આ પ્રકાશનથી જૈન-જૈનેતર વિદ્વાન વાચકોને પ્રચૂર માહિતીઓ અને અનુભવો પણ મળશે. આશા છે કે, જૈન-અજૈન જનતા, આવા ઉપયોગી પ્રયત્નનો જરૂર સમાદર કરશે.

આ ગ્રંથમાં ઉદાવેલા પ્રબલ પરિશ્રમ અંગે વિદ્વાન્ લેખક શ્રી કાપડિયાને સહર્ષ ધન્યવાદ આપું છું, અને તેમની જૈન સાહિત્યની શેષ સેવાઓનું વિધવિધ રીતે દર્શન કરાવવાની તેમની અખૂટ ભાવના સદ્ગુણ અને એવી શુભેચ્છા સેવું છું.

આટલું કહ્યા બાદ એક વાતનું સંસૂચન કરવાનું ઉચિત સમજું છું તે એ કે—

ઇતિહાસ-સાહિત્ય વગેરે એવી ચીજ છે કે, એમાં પૂરેપૂરા નિર્ણયો લેવાયા જ છે એવું નથી હોતું. જે હોય છે તેમાં કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જે સંપૂર્ણ રીતે સાચા ન પણ હોય, આતુમાનિક પણ હોય, ને છેવટે સંભવિત પણ રાખવામાં આવ્યા હોય. મારે અહીં એ કહેવું જોઈએ કે, વિદ્વાનોએ કેટલાક સંયોગોમાં ઉપરોક્ત સ્થિતિને માન્ય રાખી છે, પણ તે એવા સાધનો અને સાહિત્ય માટે કે જે અપ્રાપ્ય હોય અને જેની હકીકતો મળતી ન હોય! પરંતુ આમાં, કેટલીક પ્રકાશિત અને લઘ્ય કૃતિઓ માટે એવું બને ત્યારે તે કેમ ગમે? અને આથી અમુક કૃતિ પ્રત્યક્ષ રીતે એક માહિતી આપતી હોય ત્યારે આ પ્રકાશનમાં ખીજ જ માહિતી જણાવાતી હોય! ક્યાંક ક્યાંક તો ઉલટી જ હકીકત પણ રજૂ થઈ હોય. વળી, કેટલીક પ્રાકૃત કૃતિઓને સંસ્કૃત માનીને, અજૈન કૃતિને જૈન ગણીને, પ્રકાશિત કૃતિને અપ્રકાશિત સમજીને પરિચય અપાયો છે. ક્યાંક અનૈતિહાસિક વિધાન પણ નજરે ચઢી જાય છે.

આ માટે આપણા માનનીય લેખક વિદ્વાને, થોડોક વધુ પરિશ્રમ કરીને. જે સંસ્થાઓની સૂચીઓ મેળવી લીધી હોત, અને થોડી વધુ જાન્ય કરી હોત તો, સૂચિન ક્ષતિઓથી આ સંસ્કરણને જરૂર બચાવી શકાયું હોત! અને આવું અતિપરિશ્રમ અને વ્યય સાધ્ય પ્રકાશન, શક્યતો (References) મટેનું પ્રામાણિક સાધન બની ગયું હોત! અને આ અન્ય લખાવવા પાછળ સંસ્થાની જે ભાવના અને લક્ષ્ય હતું તે વધુમાં વધુ રીતે પાર પડ્યું હોત! અસ્તુ!

અન્ટે જૈન શ્રીસંઘને વિનંતિ કે, સંઘના પ્રત્યેક અંગને, પોતાની અણુમોલ સાહિત્ય સંપત્તિનું દર્શન થાય અને તેમાંથી અનેકવિધ કલ્યાણકર ગ્રેરણાઓ મેળવે; એ માટે આ પ્રકાશનને જરૂર વસાવી લે અને એથી સંસ્થાને પણ ખીજે ભાગ બહાર પાડવામાં પ્રોત્સાહન મળશે.

માદુંગા (મુંબઈ) }
જેઠ્ઠી પૂણિમા }
વિ. સં. ૨૦૧૦ }

યશોવિજય

અ તુ ક મ શ્લિ કા

વિષય

પ્રકાશકીય નિવેદન	૫-૮
આર્થિક સહાયકો	૯
પ્રો. કાપડિયાની અન્ય કૃતિઓ	૧૦-૧૨
ઉપોદ્ધાત	૧૩-૭૭
એ ખોલ	૭૮-૮૦
પ્રકરણ ૧ : પ્રારંભિક	૧-૮
,, ૨ : વ્યાકરણ એ પરિશિષ્ટ સહિત	૯-૬૦
,, ૩ : હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણ	૬૧-૧૦૩
,, ૪ : કાશ યાને નામમાલા	૧૦૪-૧૩૩
,, ૫ : છંદઃશાસ્ત્ર	૧૩૪-૧૫૨
,, ૬ : અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)	૧૫૩-૧૭૨
,, ૭ : નાટ્યશાસ્ત્ર	૧૮૦-૧૮૬
,, ૮ : સંગીતશાસ્ત્ર	૧૮૭-૧૯૦
,, ૯ : કામશાસ્ત્ર	૧૯૧, ૧૯૨
,, ૧૦ : સ્થાપત્ય અને મુદ્રાશાસ્ત્ર	૧૯૩, ૧૯૪
,, ૧૧ : ગણિતશાસ્ત્ર	૧૯૫-૨૦૦
,, ૧૨ : નિમિત્તશાસ્ત્ર	૨૦૧-૨૨૬
,, ૧૩ : વૈદ્યકશાસ્ત્ર	૨૨૭-૨૩૨
,, ૧૪ : પાકશાસ્ત્ર	૨૩૩
,, ૧૫ : વિજ્ઞાન	૨૩૪-૨૩૮
,, ૧૬ : નીતિશાસ્ત્ર	૨૩૯-૨૬૪
,, ૧૭ : અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો	૨૬૫-૨૯૯

વિષય

પૂરવણી

૩૦૦-૩૧૪

અનુલેખ

૩૧૪-૩૨૩

પરિશિષ્ટ ૧ : અન્યકારોની સૂચી

૩૨૪-૩૪૬

„ ૨ : અ-થો અને લેખોની સૂચી

૩૪૭-૩૬૮

„ ૩ : પ્રતીજ્ઞાક વિશેષનામો

૩૬૯-૪૨૪

વિષયસૂચી

૪૨૫-૪૪૩

સંકેતસૂચી

૪૪૪-૪૪૬

શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહનમાલાનાં અધ્યાયધિ

પ્રકાશિત પુષ્પો

૪૪૭-૪૫૩

અશુદ્ધિશોધન

૪૫૪-૪૬૭

वीतरागस्तवः ॥

यः परात्मा परंज्योतिः, परमः परमेष्ठिनाम् ।
 आदित्यवर्णं तमसः परस्तादामनन्ति यम् ॥१॥
 सर्वे येनोदमूल्यन्त समूलाः, क्लेशपादपाः ।
 मूर्ध्ना यस्मै नमस्यन्ति, सुरासुरनरेश्वराः ॥२॥
 प्रावर्तन्त यतो विद्याः, पुरुषार्थप्रसाधिकाः ।
 यस्य ज्ञानं भवद्-भावि-भूतभावावभासकृत् ॥३॥
 यस्मिन् विज्ञानमानन्दं, ब्रह्म चैकात्मतां गतम् ।
 स श्रद्धेयः स च ध्येयः, प्रपद्ये शरणं च तम् ॥४॥
 तेन स्यां नाथवाँस्तस्मै, स्पृहयेयं समाहितः ।
 ततः कृतार्थो भूयासं, भवेयं तस्य किङ्करः ॥५॥
 तत्र स्तोत्रेण कुर्याच्च, पवित्रां स्वां सरस्वतीम् ।
 इदं हि भवकान्तारे, जन्मिनां जन्मनः फलम् ॥६॥
 क्वाहं पशोरपि पशुर्वीतरागस्तवः क्व च ।
 उत्तितीर्षुररण्यानी, पद्भ्यां पङ्कुरिवास्थितः ॥७॥
 तथापि श्रद्धामुग्धोऽहं, नोपालभ्यस्खलन्नपि ।
 विशृङ्खलाऽपि वाग्वृत्तिः, श्रद्धानस्य शोभते ॥८॥
 श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः ।
 कुमारपालभूपालः, प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥९॥

तत्र चेतसि वर्तेऽहमिति वार्तापि दुर्लभा ।
 मच्चित्ते वर्तसे चेत्त्वमलमन्येन केनचित् ॥१॥
 निगृह्य कोपतः कांश्चित्, कांश्चित् तुष्ट्याऽनुगृह्य च ।
 प्रतार्यन्ते मृदुधियः, प्रलम्भनपरैः परैः ॥२॥
 अप्रसन्नात् कथं प्राप्यं, फलमेतदसङ्गतम् ।
 चिन्तामण्यादयः किं न, फलन्त्यपि विचेतनाः ॥३॥
 वीतराग ! सपर्यास्तवाज्ञापालनं परम् ।
 आज्ञाऽऽराद्धा विराद्धा च, शिवाय च भवाय च ॥४॥
 आकालमियमाज्ञा ते, हेयोपादेयगोचरा ।
 आश्रवः सर्वथा हेय उपादेयश्च संवरः ॥५॥
 आश्रवे भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् ।
 इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥६॥
 इत्याज्ञाराधनपरा अनन्ताः परिनिर्वृताः ।
 निर्वान्ति चान्ये कचन, निर्वास्यन्ति तथाऽपरे ॥७॥
 हित्वा प्रसादनादन्यमेकयैव त्वदाज्ञया ।
 सर्वथैव विमुच्यन्ते, जन्मिनः कर्मपञ्जरात् ॥८॥

*

*

*

पादपीठलुठन्मूर्ध्नि मयि पादरजस्तव ।
 चिरं निवसतां पुण्यपरमाणुकणोपमम् ॥१॥
 मद्दशे त्वन्मुखासक्ते, हर्षवाष्पजलोर्मिभिः ।
 अप्रेक्ष्य प्रेक्षणोद्भूतं क्षाणात् क्षालयतां मलम् ॥२॥

त्वत्पुरो लुठनैर्भूयान्मदभालस्य तपस्विनः ।
 कृतासेव्यप्रणामस्य प्रायश्चित्तकिणावलिः ॥३॥
 मम त्वदर्शनोद्भूताश्चिरं रोमाञ्चकण्टकाः ।
 नुदन्तां चिरकालोत्थामसद्दर्शनवासनाम् ॥४॥
 त्वद्वक्त्रकान्तिज्योत्स्नासु, निपीतासु सुधास्विव ।
 मदीयैर्लोचनाम्भोजैः प्राप्यतां निर्निमेषता ॥५॥
 त्वदास्यलासिनी नेत्रे त्वदुपास्तिकरौ करौ ।
 त्वद्गुणश्रोतृणी श्रोत्रे, भूयास्तां सर्वदा मम ॥६॥
 कुण्ठापि यदि सोत्कण्ठा, त्वद्गुणग्रहणं प्रति ।
 ममैषा भारती तर्हि, स्वस्त्येतस्यै किमन्यया ? ॥७॥
 तव प्रेक्ष्योऽस्मि दासोऽस्मि सेवकोऽस्म्यस्मि किङ्करः ।
 ओमिति प्रतिपद्यस्व, नाथ ! नातः परंश्रुवे ॥८॥
 श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः ।
 कुमारपालभूपालः, प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥९॥

[कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यप्रणीत-
 वीतरागस्तोत्र. प्र. १, १९, २०.]

यो विश्वं वेद वेद्यं जननजलनिधेः भङ्गिनः पारदृश्या,
 पौवापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलङ्कं यदीयम् ।
 तं वन्दे साधुवन्द्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषन्तं,
 बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलय केशवं वा शिवं वा ॥४॥

[स्तुतिकाराः श्रीहेमचन्द्राचार्याः]

શ્રીવીતરાગાય નમઃ ॥

.... જૈ ન ....

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧ : સાર્વજનીન સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧ : પ્રારંભિક

ભાષાના ઉદ્ભવનો સમય—‘જગત ઓટલે શું?’ અને ‘એ ક્યારથી ઉદ્ભવ્યું?’ એ બાબત વિવિધ મંતવ્યો પ્રવર્તે છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું—રસાયણશાસ્ત્રીઓનું માનવું એ છે કે પુદ્ગલ (matter) અવિનાશી છે. આ ઉપરથી એ રૂઢિત થાય છે કે પુદ્ગલોના જગત અનાદિ અનંત છે. જૈન દર્શનનું પણ મંતવ્ય આ જ છે, પરંતુ પુદ્ગલરૂપ નિર્જીવ પદાર્થ કાલાંતરે—લલે યુગોના યુગો—કલ્પોના કલ્પો પછીથી એ

સજીવ બન્યો અને બને છે એ આધુનિક જીવનશાસ્ત્ર (biology) ના મત સાથે તો એ મળતું આવતું નથી.

આપણે આજે જે પૃથ્વી ઉપર જીવીએ છીએ એ પૃથ્વીનું આયુષ્ય આશરે અઠી અબજ વર્ષનું છે, એમ સર જેમ્સ હન્સ જેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. વિશેષમાં એમની માન્યતા મુજબ મનુષ્ય અને વાનરના એક જ જાતના પૂર્વજોનો ઉદ્ભવ થયાને ઘણું કરીને ત્રણથી સાડાત્રણ કરોડ વર્ષો વ્યતીત થયાં છે.^૧ વળી આ પૃથ્વી ઉપર વસતા બધા જ મનુષ્યોનો જે એક જ જાતમાં સમાવેશ કરાય છે તે જાતની ઉત્પત્તિ લગભગ દસ લાખ વર્ષો પહેલાં થયેલી મનાય છે.^૨

કેટલાક આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓનું એમ માનવું છે કે આજે જે અ અને ક પ્રકારની ભાષાઓથી આપણે આ પૃથ્વી ઉપર રહેનારા માનવીઓ પરિચિત છીએ તે પ્રથમથી જ આ જ સ્વરૂપે હતી નહિ, પરંતુ ધીરે ધીરે વિકસિત થયેલી છે. આ હિસાબે મનુષ્યને વાચા કૂટતાં અને એ વાણી સાહિત્યની ભાષા તરીકે ઘડાતાં એકાદેક લાખ વર્ષો વ્યતીત થયાં હશે. એ હિસાબે સાહિત્યની પ્રથમ કૃતિ આઠેક લાખ વર્ષો ઉપર ઉદ્ભવેલી ગણાય. જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે તો મનુષ્ય-જાતિ અનાદિ કાળથી છે અને અનંત કાળ સુધી રહેવાની છે. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યની વાણીની શરૂઆત મનુષ્ય તરીકેના

૧ જુઓ પ્રો. ડૉ. રતિલાલ દેવચંદ આહતિયાનું સને ૧૯૫૧નું “માનવ ઉત્પત્તિ અને વિકાસ” નામનું લાખણ (પૃ. ૧૯). આ લાખણ સને ૧૯૫૦ અને ૧૯૫૧નાં અન્ય લાખણો સહિત મુંબઈની “જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી” તરફથી સને ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયેલાં છે.

૨ જુઓ ઉપર્યુક્ત લાખણ (પૃ. ૧૯).

૩ જાતજાતની ભાષાઓ અને જોડીઓના—કદર પ્રકારની વાણીના નમૂના The Gospel in Many Tonguesમાં જેવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં છપાયેલા આ પુસ્તકમાં વિવિધ લિપિનાં પણ નમૂના છે.

એ જીવના જન્મ બાદ 'ભાષા-પર્યાપ્તિ' નામ-કર્મના ઉદયકાળથી થાય છે એમ પણ એ માને છે.

ભાષાનું વર્ગીકરણ—જૈન દષ્ટિ સમગ્ર ભાષાઓને સંસ્કૃત અને પાષ્ય (પ્રાકૃત) એમ બે વિકાસોમા વિભક્ત કરે છે.^૧ આનો એક રીતે વિચાર કરીએ તો 'સંસ્કૃત' ભાષા એ પાષ્ય ભાષાનું વ્યાકરણાદિની દષ્ટિએ—શિષ્ટતાદિની અપેક્ષાએ ધણેશું સ્વરૂપ છે. આ હિસાબે તો સંસ્કૃત ભાષા પાષ્યની જેમ અનાદિ કાળની દૂરે. અહીં જે 'સંસ્કૃત સાહિત્ય'નો વિચાર કરવાનો છે તેને આ અનાદિકાલીન સંસ્કૃત સાથે સીધો સંબંધ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર દુનિયામાં આજે જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કૃતિ તરીકે ઋગ્વેદનાં અમુક મંડળો અને કેટલીક વાર અથર્વવેદનો અમુક ભાગ ગણાવાય છે એ 'વૈદિક' ભાષા સાથે પણ સાક્ષાત્ નિરખત નથી. આ વૈદિક ભાષાનાં વિવિધ પરિવર્તનો થયાં છે. ઋગ્વેદ વગેરે વેદો જે ભાષામાં અન્યથ સ્વરૂપે આજે આપણને ઉપલબ્ધ છે, એ ભાષાની નાની બેનરૂપ 'અવેસ્તા' ભાષામાં લખાયેલા પારસીઓના ધાર્મિક ગ્રંથોની તેમજ વેદોના પ્રણયન-કાલ પછીના રચાયેલા પદ્માક્ષણોની ભાષા ઋગ્વેદ આદિની ભાષાથી થોડીવણી ભિન્નતા ધરાવે છે. આ પદ્માક્ષણો પૈકી કેટલાકથી તો ચારકનું નિરુક્ત અર્વાચીન છે જ. એની ભાષા એ પ્રાચીન પદ્માક્ષણોથી અંશતઃ ભિન્ન છે. ચારકે નિરુક્તની ભાષાને 'ભાષા' કહી છે. આ નિરુક્તની રચના બાદ ઉપનિષદોનું સર્જન થયું છે. આગળ જતાં કોઇ કોઇ વિદ્વાનના મતે ઇ. સ.ની પૂર્વે જૂઠી સદીમાં અને અન્ય કેટલાકના મતે ઇ. સ.ની પૂર્વે ચોથી સદીમાં પાણિનિ થયા. એમણે અષ્ટાધ્યાયી નામનું વ્યાકરણ રચી એમના સમયમાં શિષ્ટ જનોમાં

૧ જુઓ કાણુ (દા. જ; સુત પૃષ્ઠ ૩૬૪અ.)

૨ યજ્ઞપ્રશ્ન - કામમાં લેવાતા મંત્રોના ઉપયોગ અને અથ ઉપર પ્રકારા પાઠનારાં આ એક જાતનાં વિષય છે.

બોલાતી ભાષાને નિયંત્રિત કરી. આ ભાષાને 'વૈદિક' યાને 'છાંદસ' ભાષાથી ભિન્ન બતાવવા તેમજ એમાંથી એની ઉત્પત્તિ સૂચવવા ક્લોડિક (classical) સંસ્કૃત એવું નામ આધુનિક વિદ્વાનોએ આપ્યું છે. આ વ્યાકરણમાં નહિ નોંધાયેલા એવા કેટલાક પ્રયોગો ભાસની કૃતિઓમાં મળે છે. તેમ છતાં એની પણ ભાષા તો આ ક્લોડિક સંસ્કૃત જ છે, અને ભાસ પછી થયેલા દરેક સંસ્કૃત ગ્રંથકારની ભાષા આ જ રહી છે. આજે પણ આ ભાષામાં પુસ્તકો રચાય છે (નહિ કે વૈદિક ભાષામાં) અને પ્રસંગવશાત્ ભાષણો અપાય છે એટલે આ દૃષ્ટિએ તો આ ભાષા જીવંતીજગતી જ છે. એ મૃત ભાષા (dead language) ન જ ગણાય અને ગણાવી પણ ન જ જોઈએ.

જૈન લિપિબદ્ધ સાહિત્ય શ્રમણ ભગવાન મહાવીરશાસ્ત્રી (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૯ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭) પૂર્વેનું મળતું નથી. એ રીતે વિચારતાં જૈનોને હાથે સંસ્કૃતમાં લખાયેલી તમામ કૃતિઓ અશ્વઘોષ, ભાસ વગેરેના ગ્રંથોની પેઠે ક્લોડિક સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે.

ભાષા કોની ?—ભાષા એ તો વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું એક વાહન છે (અને એ પણ સર્વાંશે સંપૂર્ણ નથી) તો પછી અમુક ભાષા તે અમુક લોકોની કે અમુક સંપ્રદાયની છે એમ કેમ કહેવાય ? જે કોઈ જે ભાષા બોલે એમાં વિચાર કરે અને લખે તેની તે ભાષા ગણાય. તેમ છતાં એવો ભ્રમ સેવાતો જોવાય છે કે જાણે 'વૈદિક' ભાષા અર્થાત્ વેદાદિની સંસ્કૃત ભાષા તે બ્રાહ્મણોની જ, 'અવેસ્તા-પહેલવી' તે પારસીઓની જ, 'પાલિ' તે બૌદ્ધોની જ અને 'અર્ધમાગધી' (અર્ધમાગધી) તે જૈનોની જ ભાષા છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સાચી નથી એ મેં પાછં

૧ એમની કૃતિઓમાં કેટલેક સ્થળે 'અપાણિનીય' ગણાય એવા પ્રયોગો છે. જુઓ ભાસનાટકંચકુંવું દ્વિતીય પરિશિષ્ટ (પૃ. ૫૬૬-૫૭૩).

(પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકમાં સૂચ્યું છે. એમાં મેં મરહૂમી અને સોરસેણીના બેઠ ગણાવતાં ‘જમ્બુ’ વિશેષણ જે વાપર્યું છે તે આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના કથનને અનુવક્ષીને છે.

‘જૈન’ સંસ્કૃત—ખૂબમૂલ્યે જૈનોની કટલીક સંસ્કૃત કૃતિઓની ભાષાને ‘જૈન સંસ્કૃત’ કહી છે. એનું કારણ એ છે કે એ ભાષા અપ્રાગ્ને સર્વાંશે અનુસરતી નથી એટલું જ નહિ પણ એના ઉપર અઘાઘાનો—પાકય ભાષાનો પાસ જોવાય છે. તેમ છતાં આ ભાષા ^૧“આદું ચ મરચાં” જેવા શ્લોક દ્વારા સૂચિત ખનાવરી સંસ્કૃત નથી જ.

ખરેખરી સંસ્કૃત ભાષા ગણાય એવી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો જૈનોને હાથે રચાયેલા છે. એના હિસાબે “ઘોટકે ચટિતઃ” જેવા “જૈન સંસ્કૃત”માં બહુ ઓછા ગ્રંથો—ગ્રંથાંશો છે. એની પણ હું અહીં નોંધ લેનાર છું.

મર્યાદા—અત્યાર સુધીમાં જેટલી કૃતિઓ આ દેશના કે અન્ય દેશના કોઈ પણ માનવીને હાથે રચાઈ છે તે નિરવધિ કાળ પર્યંત સચવાઈ જ રહે એમ ખતે જ નહિ. આથી તો આપણને અનેક ગ્રંથકારોની કૃતિ

૧ “આદું ચ મરચાં લસણં ચ લીમ્બું
ધાળાશ્ચ જીરું સીતું તાલી દેવું ।
પાપાળમધ્યે પરિમર્દયામિ
इदं प्रमाणे चटणी भवन्ति ॥”

આવાં અન્ય ઉદાહરણો માટે—સંસ્કૃતાભાસના નમૂના માટે જુઓ મારો “શુન્દરાત-
મિત્ર તથા શુન્દરાતલપંથ”ના તા. ૧૮-૫-૪૭ના અંકમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખ નામે
“ખનાવરી સંસ્કૃત”.

આજે મળતી નથી. જૈન સાહિત્ય પૂરતો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જન્મ પૂર્વે કોઈ સાર્વજનીન જૈન કૃતિ રચાઈ હોય તો તે જળવાઈ રહી નથી. વળા ધાર્મિક સાહિત્યને અંગે પણ એમની પૂર્વે થઈ ગયેલા ‘પુરુષાદનીય’ પાશ્વનાથ (ઇ. સ. પૂર્વે ૮૭૭-ઇ. સ. થી પૂર્વે ૭૭૭)ના તીર્થમાં રચાયેલી દ્વાદશાંગી પણ સચવાઈ રહી નથી. હા, એમ બન્યું હોય કે એમાંના કેટલાક ભાગોને વિનયમૂર્તિ ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે અગિયારે ગણધરોએ જે જે એકેક દ્વાદશાંગી રચી તે પૈકી સુધર્મસ્વામી નામના પાંચમા ગણધરકૃત દ્વાદશાંગીમાં રચાત અપાયું હોય. આવા ભાગો કઈ ભાષામાં હશે અને એ કયા હશે? એનો સર્વમાન્ય નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપવાનું કોઈ સાધન જણાતું નથી. પાંચમા ગણધરે રચેલી દ્વાદશાંગી પણ સર્વાંશે આજે ઉપજળ્લ્પ નથી. દિક્ષિવાય નામનું બારમું અંગ આજે મળતું નથી. એનો મહત્વનો અને મહાકાય વિભાગ નામે ‘પુવ્વગય’ લુપ્ત થયો છે. એના ચૌદ વિભાગરૂપ ચૌદ ‘પુવ્વ’ (પૂર્વ) સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયાં હોવાની માન્યતાનું સમર્થન પ્રાચીન અવતરણરૂપ એકાદ બે પદ્યો અને ખાસ કરીને તો પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચેલા પ્રભાવકચરિત (શૃંગ ૮, શ્લો. ૧૧૩)માં કરેલા નિર્દેશ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે, પરંતુ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત વિસેસાવસ્થસયભાસગત નિહ્નવ-વાદને અંગે ‘મન્નધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિએ એમની ટીકામાં પુવ્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયેલી જે પંક્તિઓ આપી છે એ તો પાંચમ ભાષામાં છે તેનું કેમ? એમ એની વિરોધનો સૂર પણ ઉઠાવી શકાય તેમ છે.^૧ આવી પરિસ્થિતિમાં પણ ચૌદ પુવ્વની મોટા ભાગની ભાષા સંસ્કૃત હશે એમ માની લઈએ તો પણ એ ભાષામાં કયા કયા વિષયો ચર્ચાયા હશે

૧ આ ચર્ચા માટે જુઓ મારા પુસ્તકો નામે A History of the Canonical Literature of the Jainas (પૃ. ૮૬-૯૦) અને આગંમોનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૨૧૨-૨૧૩).

તેનો નિર્ણય કરવા માટે આશરે પંદરસો વર્ષ પૂર્વેનું કાંઈ સાધન જણાતું નથી. આથી કરીને ઉપલબ્ધ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિ ઇ. સ.ના પહેલા સૈકાની પૂર્વે રચાયેલી છે એમ લાગ્યે જ કહી શકાય. આથી તો આ પુસ્તકમાં જે વિવિધ વિષયોની કૃતિઓ હું વિચારવા છૂં છું તેની એક કાલ-મર્યાદા આ પ્રમાણેની છે. જ્યારે બીજી કાલ-મર્યાદા તરીકે મેં પહેલાં તો ‘ન્યાયાચાર્ય’ ‘ન્યાયવિશારદ’ યશોવિજયગણિનો લગભગ વિ. સં. ૧૭૪૩ સુધીનો જીવન-કાળ પસંદ કર્યો હતો (કેમકે એનમા સ્વર્ગવાસ પછી લાગ્યે જ કોઈ નોંધપાત્ર જૈન મૌલિક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચાયેલી હશે) પરંતુ સાહિત્યના ઇતિહાસના કેટલાક આધુનિક લેખકોએ પોતાના સમય સુધીની કૃતિઓનો પરિચય આપ્યો છે એથી તેમજ એ દ્વારા છેલ્લાં અઢીસો વર્ષ દરમિયાન કઈ જાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ વેગ પકડ્યો છે તેનો ખ્યાલ આપવો ઉચિત જણાવાથી હું ‘પ્રથમ’ વિચારને છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં અહીં (સુરતમાં) જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરના શિષ્યરત્ન આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિજીનું આગમન થતાં તેમની ઇચ્છા પણ આજ દિન સુધીની સમુચિત કૃતિની નોંધ લેવાય તો સાફ એવી હોવાથી મેં કાલ-મર્યાદા લખાવી છે, જે કે પ્રકાશક તરફથી નક્કી કરાયેલી પૃષ્ઠસંખ્યામાં રહીને કામ કરવાનું હોવાથી મુખ્ય મુખ્ય કૃતિઓની પ્રસંગોપાત્ત નોંધ લઈ સંતોષ માનવો પડ્યો છે— પૂર્વગામી ગ્રંથોની પેઠે પરિચય આપવાનું માંડી વાળવું પડ્યું છે.

વર્ગીકરણ—જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ ભારતવર્ષની વિવિધ ભાષાઓમાં કૃતિઓ રચી છે. એમના મહામુદ્દયશાળી ઉપલબ્ધ આગમો અંબાંબાં રચાયેલા હોવા છતાં એમણે સંસ્કૃત ભાષાને પણ સમુચિત સ્થાન આપવામાં સંકેત રાખ્યો નથી. વિશેષમાં જે કોઈ ગ્રંથ પોતાના શિષ્યાદિના પઠનપાઠન માટે ઉપયોગી લાગ્યો તેના ઉપર તેમજ અન્ય રીતે પણ જે મદદરતો જણાયો તેના ઉપર એમણે વિવરણ રચ્યાં છે. પછી

કેમકે એ આચાર્ય 'પ્રાચ્ય' અને 'ઉદીચ્ય' એવી બે શાખાઓનો ભેદ દર્શાવતાં વીસેક આચાર્યોનાં નામ ગણાવે છે. એમાં શાકટાયન, ગાર્ગ્ય અને શાકલ્ય એ નામો સુપ્રસિદ્ધ છે. આ શાકટાયને તો દરેક શબ્દની નિષ્પત્તિ ધાતુમાંથી માની છે. આમ આપણા દેશમાં વ્યાકરણનું ક્ષેત્ર ઓછાંમાં ઓછાં ચારેક હજાર વર્ષોથી ખેડાયું છે, અને જતનજતનાં વ્યાકરણો રચાયાં છે.

ધન્દ્ર (ઐન્દ્ર) વ્યાકરણ—

[૧]

પાણિનિકૃત અષ્ટા૦ (અધ્યાય ૧, પાદ ૧, સૂ. ૧) ઉપરના મહાખ્ય (આહ્નિક ૧)માં પતંજલિએ કહ્યું છે કે બૃહસ્પતિએ દિવ્ય સહસ્ત્ર વર્ષો સુધી^૧ પદે પદે કહેલા શબ્દોનું શબ્દ-પારાયણ કહ્યું અર્થાત્ એકેક શબ્દ છૂટો છૂટો કહ્યો.^૨ તૈત્તિરીયસાહિતા (૬-૪-૭)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:-

“વાગ્ વૈ પરાચ્યવ્યાકૃતાડવદત્ । તે દેવા ઇન્દ્રમબ્રુવન્-इमां नो वाचं व्याकुर्विति ।...तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ॥”

આની વ્યાખ્યા સાંચણાચાર્યે આપી છે. એને લક્ષ્યમાં લેતાં એમ કહી શકાય કે પુરાતન સમયમાં વાણી અવ્યાકૃત એટલે કે વ્યાકરણ સંબંધી પ્રકૃતિ, પ્રત્યય આદિ સંસ્કારોથી રહિત અખંડિત પદરૂપ બોલાતી હતી. દેવોએ (પોતાના રાજા) ધન્દ્રને એને વ્યાકૃત એટલે પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેના સંસ્કારવાળી બનાવવા કહ્યું. ધન્દ્રે એ ઉપરથી એ વાણી

૧ પ્રક્રિયાકૌમુદી (ભા. ૧, પૃ. ૭) પ્રમાણે આટલાં વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવા છતાં ધન્દ્ર શબ્દ-પારાયણનો પાર પામી શક્યો નહિ.

૨ બુઓ “આનંદાશ્રમ ગ્રંથાવલી” (ભાગ ૮), ગ્રંથાંક ૪૨૩ પૃ. ૪૧૧૬.

વચમાંથી તોડીને વ્યાકૃત બનાવી. આમ ઇન્દ્રે વ્યાકરણ રચ્યું. એને ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ, ઐન્દ્ર-વ્યાકરણ તેમજ ઐન્દ્ર-તંત્ર તરીકે ઓળખાવાય છે. જેમ વ્યાકરણના પ્રથમ પ્રવક્તા તરીકે જ્ઞાનો નિર્દેશ કરાય છે તેમ વ્યાકરણના આદિમ સંસ્કર્તા તરીકે ઉપયુક્ત ઇન્દ્રનો ઉલ્લેખ કરાય છે. આ ઇન્દ્રનો પરિચય શ્રી. યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ નામના હિંદી ૧પુસ્તક (ભા. ૧, પૃ. ૫૭-૫૯)માં આપ્યો છે. અહીં એમણે કહ્યું છે કે આ ઇન્દ્ર વિક્રમથી સાડા આઠ હજાર (૮૫૦૦) વર્ષ પૂર્વે યર્ષ ગયા છે, પરંતુ આ સમય પરત્વે મતભેદ જોવાય છે.

કથાસરિતસાગરમાં સૂચવાયા મુજબ ઉપયુક્ત ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ ધણા સમયથી નાશ પામ્યું છે. જૈન શાકટાયન-વ્યાકરણ (૧-૨-૩૭)-માં વૈયાકરણ ઇન્દ્રનો મત દર્શાવાયો છે. દિગંબર સોમદેવે રચેલા યશસ્તિલક-અંપૂ (આધ્યાસ ૧, પૃ. ૬૦)માં આ ઇન્દ્ર-વ્યાકરણનો નિર્દેશ છે. ભટ્ટારક હરિશ્ચન્દ્રે ચરકની વ્યાખ્યામાં નીચે મુજબ કહ્યું છે :-

“શાસ્ત્રેષ્વપિ ‘અથ વર્ણસમૂહઃ’ ઇતિ ઐન્દ્રવ્યાકરણસ્ય ।”

દુર્ગાચાર્યે નિરુક્ત-વૃત્તિ (પૃ. ૧૦)ના પ્રારંભમાં ઇન્દ્ર-વ્યાકરણનું એક સૂત્ર નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કર્યું છે:-

“નૈકં પદં જાતમ્, ચથા ‘અર્થઃ પદમ્’ હત્યૈન્દ્રાણામ્ ।”

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણને અંગે ચીની, દિગ્ગેરીય અને ભારતીય સાહિત્યમાં જે જે ઉલ્લેખો મળે છે તેના સંગ્રહ તરીકે ડૉ. એ. સી. બર્નેલે નીચે મુજબના નામથી એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે:-

On the Aindra School of Sanskrit Grammarians.

[૨]

ઐન્દ્ર વ્યાકરણ (ધ. સ. પૂર્વે ૫૮૦)ની ઉત્પત્તિ—શ્વેતાંબરીની કેટલીક કૃતિઓમાં ઐન્દ્ર વ્યાકરણની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આલેખાયો છે. એ સૌમાં પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ આવસ્સય ઉપરની ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિજ્જુત્તિ (પત્ર ૧૮૨અ) અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ ભદ્રબાહુસ્વામી તે ચતુર્દશ-પૂર્વધર યાને ‘શ્રુતકેવલી’ છે એમ જૈન પરંપરાનું માનવું છે અને એ પરંપરા અનુસાર એમનો સ્વર્ગવાસ વીરસંવત ૧૭૦માં થયો છે આધુનિક કેટલાક વિદ્વાનોનો મત જુદો છે. તેમનું કહેવું એ છે કે આ તેમજ અન્ય નિજ્જુત્તિઓના કર્તા તો ખીજા ભદ્રબાહુ છે અને એમનો સમય વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દી છે. આવસ્સયની નિજ્જુત્તિને અંગે કોઈ કોઈ એમ પણ કહે છે કે એનો અમુક ભાગ ‘શ્રુતકેવલી’ ભદ્રબાહુની રચના છે. ગમે તેમ પણ ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ સંબંધી ઉલ્લેખ માટે તો ઉપર્યુક્ત નિજ્જુત્તિજ સૌથી પ્રાચીન સાધન જણાય છે એટલે હું પ્રસ્તુત ભાગ અત્રે ઉદ્ધૃત કરું છું:—

“સક્કો ય તસ્સમક્ખં ભગવંતં આસણે નિવેસિત્તા ।

સદ્દસ્સ લક્ખણં પુચ્છે વાગરણં અવયવાં હંદં ॥”

આનો અર્થ એ છે કે શકે તેની (લેખાચાર્યની) સમક્ષ ભગવાન (મહાવીરસ્વામી)ને આસન ઉપર બેસાડી શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું. (ભગવાને) વ્યાકરણ (કહ્યું) (અર્થાત્ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું) (કેટલાંક) અવયવો (લેખાચાર્યે) ગ્રહણ કર્યાં. (આ ઉપરથી) ઇન્દ્ર (ઐન્દ્ર) (વ્યાકરણ બન્યું).

જિનદાસગણિએ રચેલી મનાતી આવસ્સયની ચુષિણ (ભા. ૧, પત્ર ૨૪૮) અને એ આવસ્સયની હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧૮૨અ) એ ઉપર્યુક્ત નિજ્જુત્તિ પછી અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ ચુષિણમાં કહ્યું છે કે ભગવાન (મહાવીરસ્વામી) આઠ વર્ષથી કંઈક અધિક ઉન્મરના થયા

ત્યારે એમણે સ્નાન કર્યું અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. એમના માતાપિતાએ એમને અલંકારાદિથી વિભૂષિત કર્યા અને એમને હાથી ઉપર બેસાડી ઠાકમાઠથી પરિવારાદિ સહિત લેખાચાર્ય પાસે એઓ લઈ ગયા. એ લેખાચાર્યનું ખૂબ મોટું આસન માંડેલું હતું. (ત્રણ જ્ઞાનના ધારક પ્રભુને આ પ્રમાણે શિષ્યરૂપે લઈ આવેલા જાણી) શકે ઇન્દ્રનું આસન ચલિત થયું અને એ લેખાચાર્ય પાસે સત્વર આવ્યો. પછી એણે પેલા આસન ઉપર પ્રભુને બેસાડ્યા. પેલા લેખાચાર્ય પણ ત્યાં જ હતા. પછી શકે હાથ જોડીને (વ્યાખ્યારૂપે વ્યાકરણાર્થે ઉપોદ્ધાત, પદ, પદાર્થ, ક્રમ, ગુરુદાધત, સમાસ, વિસ્તાર, સંક્ષેપ, વિષય, વિભાગ, આક્ષેપ તેમજ પરિહાર એ બાબતો) અક્ષર આદિના પર્યાય, ભંગ અને ગમ પૂછ્યા. ત્યારે પ્રભુએ એનું અનેક પ્રકારે વ્યાકરણ (સ્પષ્ટીકરણ) કર્યું. લેખાચાર્યે એ સાંભળ્યું. એ ઉપરથી લેખાચાર્યને કેટલાક પદ—અર્થો સમજાયા. (એ ઉપરથી) ત્યારથી ઐન્દ્ર વ્યાકરણ ઉદ્ભવ્યું.

મહત્તરા યાકિનીના ધર્મપુત્ર હુરિમદ્રસુરિએ આવરુસયની ટીકા (ભા. ૧, પત્ર ૧૮૨ અ)માં કહ્યું છે કે શકે લેખાચાર્યની સમક્ષ ભગવાનને આસન ઉપર બેસાડી શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું. ભગવાને એનું વ્યાકરણ કહ્યું—સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. લૌકિક અને સામાયિક શબ્દોનું જે વડે સ્પષ્ટીકરણ કરાય તે ‘વ્યાકરણ’—‘શબ્દશાસ્ત્ર.’ એનાં કેટલાંક અવયવો ઉપાધ્યાયે (લેખાચાર્યે) ગ્રહણ કર્યાં. તે ઉપરથી ઐન્દ્ર વ્યાકરણ બન્યું. આમ એમણે પણ આની ઉત્પત્તિ ઉપર મુજબ સૂચવી છે.

‘કલિન્’ હુમયન્દ્રસુરિએ પણ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧, શ્લો. ૫૬-૫૮)માં ઐન્દ્ર વ્યાકરણની ઉત્પત્તિને અંગે ઉપર મુજબ વિધાન કર્યું છે.

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણ એ શકે પૂછેલા પ્રશ્નો, મદાવીરસ્વામીએ

આપેલા ઉત્તરે અને લેખાચાર્યે દરેલી સંદર્શના એમ વિવેચીના સંગમરૂપ છે. એની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૦માં થયેલી છે.

જૈન પરંપરા અનુસાર રચાયેલા મનાતા આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણને જ કેટલાકે જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ કહ્યું છે. ડા. ત. વિનયવિનયગણિએ ખજાનેસવણાકર (સુ. ૧૦૮) ઉપર ગુણોદિદા નામની જે ટીકા વિ. સં. ૧૬૬૬માં રચી છે એમાં એમણે આને જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ કહ્યું છે.

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણ ઈર્ષ ભાષાનું દશે અને એ ઈર્ષ ભાષામાં રચાયું દશે તેનો ઈર્ષ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. મગધ (ગિદાર)માં એ રચાયું હોવાથી એ સમયની સામાન્ય લોકાની કે શિષ્ટ જનોની ત્યાંની ભાષાને લગતું એટલે કાં તો માગધીનું કે કાં તો સંસ્કૃતનું એ વ્યાકરણ હશે, અને લેખાચાર્ય વ્રાહ્મણ દશે એટલે એ સંસ્કૃતમાં રચાયું હશે. આ વ્યાકરણ આજે લગભગ પંદર સૈકા થયાં તો મળતું નથી એટલે એ વિષે આટલું જ કહેવું જસ થશે.

સદપાહુડ (શબ્દપ્રાભૂત) (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૭)

દિક્ષિચાય નામના બારમા અંગમાં ચૌદ પુવ્વ છે, અને એ દરેક પુવ્વના વત્યુ (વસ્તુ) નામે ઓછાવત્તા વિભાગ છે, અને એ વિભાગના પાહુડ (પ્રાભૂત) નામે પેટા-વિભાગ છે. આવસ્સયની યુણિણ (ભા. પત્ર)માં તેમજ અણુઓગદારની યુણિણ (પત્ર ૪૭)માં સદપાહુડનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે એના સંસ્કૃત સમીકરણરૂપ શબ્દપ્રાભૂતનો ઉલ્લેખ વાયકવર્ચ ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર યાને તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૧, સુ. ૫)ની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા (પૃ. ૫૦)માં સિદ્ધસેનગણિએ અને અણુઓગદાર (સુત્ર ૧૩૦)ની ટીકા (પત્ર ૧૫૦આ)માં ‘મલધારી’ હેમચંદ્રસૂરિએ કર્યો છે. સિદ્ધસેનગણિએ કહ્યું છે કે ‘શબ્દપ્રાભૂત’ પૂર્વમાં છે. એમાંથી આ

વ્યાકરણ આવ્યું છે. એ શબ્દપ્રાભૂત જે જણે તે 'પ્રાભૂતતા' એમ એમણે કહ્યું છે.

ત. સૂ. (અ. ૧, સૂ. ૫) ઉપરના સ્વોપદા ભાષ્ય (પૃ. ૪૪)માં ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું છે કે આગમથી પ્રાભૂતતા દ્રવ્ય એટલે ભવ્ય (અર્થાત્ થવાની યોગ્યતાવાળું) એમ કહે છે. આવો ઉદ્દેશ કરી એમણે “દ્રવ્યં ચ ભવ્યે” એવો પાઠ આપ્યો છે. આ અષ્ટાદશ (અ. ૫, પા. ૩ માં ૧૦૮માં સૂત્રરૂપે જોવાય છે. એ સૂત્ર મૂળે જો એનું ન જ હોય તો એ શબ્દ-પ્રાભૂતનું તો નહિ હોય એવો પ્રશ્ન મને સ્ફુરે છે.

આ સદ્પ્રાહુડ કેટલાયે સૈકાઓ થયા હોય થઈ ગયું છે. એ અમુક જ ભાષાનું અને તે પણ અમુક જ ભાષામાં રચાયેલું વ્યાકરણ હોવું જોઈએ એવો અંતિમ નિર્ણય કરવાનું કાર્ધ સાધન જણાવું નથી, પણ એ સંસ્કૃતમાં હશે એમ માની એની અહીં મેં નોંધ લીધી છે.

૧જનેન્દ્ર-વ્યાકરણ યાને પંચાધ્યાયી (વિક્રમની છઠી સદી)—
જૈન ઉપલબ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ જૈનોનું સૌથી પ્રથમ વ્યાકરણ છે. એના કર્તા દિગંબર મુનિવર પૂજ્યપાદ ઉદ્દે સ્થેવનાદિ૩ યાને

૧. અલયનક્રિત વીકા સહિત આ વ્યાકરણ “પહિત, નવીન અંધમાળા”માં પુ. ૩૧-૩૪ તરિકે છપાયું છે. “સનાતન જન અંધમાળા” તરફથી જનારસથી ઈ. સ. ૧૯૧૫માં આ મૂળ કૃતિ શબ્દાર્ણવચન્દ્રિકા સહિત પ્રકાશિત થઈ છે.

૨. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ ‘સ્થેવનાદિ’ છે. એ પ્રમાણે ચથાસ્થાન સમજી લેવું.

૩. સંક્ષેપમાં ‘સ્થે’ એવો અપહાર કરાય છે. દા. ત. જિનસેને આદિપુરાણ (પર્વ ૧, શ્લો. ૫૨)માં અને વાદિરાજસૂત્રિએ પાર્શ્વનાથચરિત (સ. ૧, શ્લો. ૧૮)—માં આવો ઉદ્દેશ કર્યો છે.

૧ જિનેન્દ્રબુદ્ધિ છે. ૨ એમણે વિઘ્નાશિધિ ઉમાસ્વાતિએ રચેલા ૧૦ સૂત્ર ઉપર સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી છે. એમણે અષ્ટાંગ ઉપર શબ્દાવતાર નામનો ન્યાસ રચ્યો છે, પણ એ મળતો નથી. વળી એમણે પોતાના વ્યાકરણને અંગે સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ રચ્યો હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે (એ પણ મળતો નથી). આ ઉપરાંત એમણે ૪૬૪ોપદેશ

૧. આ નામના એક બૌદ્ધ સાધુ થઈ ગયા છે. એ વ્યાકરણે અષ્ટાંગની કાશિકા નામની વૃત્તિ ઉપર ન્યાસ રચ્યો છે. એમાં એમણે “ત્રાહ્મણશ્રમણમ્” એવું એવું સમાહાર-ઈદ્રનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ પૂર્વે આ ઉદાહરણ કોઈએ આપ્યું છે ખરું?

૨. પ્રસ્તુત વ્યાકરણના કર્તા દેવનાંદિભ છે એ આખત વિવિધ પ્રમાણો ૫. નાથુરામ પ્રેમીએ “દેવનાન્દિ ઔર ઉનકા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ” નામના હિંદી લેખમાં આપ્યાં છે. આ લેખ “જન હિતૈષી”માં ઈ. સ. ૧૯૨૧માં છપાયો હતો. એને ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલા જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ નામના પુસ્તક (પૃ. ૬૩-૧૨૮)માં સ્થાન અપાયું છે. આ અભ્યાસપૂર્ણ લેખનો મેં ચલાસથાન ઉપયોગ કર્યો છે. આ લેખમાં બે ન્યૂનતા છે અને એનો સ્વીકાર પં. પ્રેમીએ કર્યો છે એવા ઉલ્લેખ સં. વ્યા. ઈ. (ભા. ૧, પૃ. ૩૨૮)માં છે.

૩. આ વૃત્તિનું મૂળ સહિત “તત્ત્વાર્થવૃત્તિઃ સર્વાર્થસિદ્ધિઃ” એ નામથી બીજું સંસ્કરણ કોલ્હાપુરથી કલાપ્પા ભરમાપ્પા નિરવેએ પોતાના ‘જૈનેન્દ્ર’ મુદ્રણાલયમાં શકેસંવત ૧૮૩૬માં છાપ્યું હતું. આની એક નકલ બે આહીના ‘જૈનાનંદ પુસ્તકાલય’ માં છે તેમાં આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરિએ કરેલી કેટલીક નોંધ નજરે પડે છે.

૪. આ કૃતિ દિ. આશાધરકૃત સંસ્કૃત ગ્રંથિકા સહિત માહિકચંદ્ર દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા”માં ગ્રંથાંક ૧૩ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. વળી એ “દિગંબર જૈન ગ્રંથભંડારમાલા”માં ગ્રંથાંક ૧ તરીકે બનારસથી વિ. સં. ૧૯૮૨માં પ્રકાશિત થઈ છે.

અને સમાધિતંત્ર રચ્યાં છે. રદશાલક્રિત, ષ્ઠસારસંગ્રહ તેમજ કોષ
વૈદ્યક ગ્રંથ પણ એમને હાથે રચાયાં હોય એમ લાગે છે. દટલાકને
મતે પચ્ચાહત-પ્રતિષ્ઠા-લક્ષણ, જૈનાભિષેક અને ષ્ઠાન્ત્યષ્ટક
પણ એમની કૃતિઓ છે.

પૂન્યપાદનો સમય વિક્રમની છઠી શતાબ્દીનો પ્રારંભ છે એમ
મનાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકર અને દિ. સમંતભદ્ર એમના પૂર્વગામી છે એ
માંત્ર નિર્વિવાદ છે.

પરિચય—જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ એ પાંચ અધ્યાયોમાં રચાયું છે.
આથી તો આને દટલાક પચ્ચાધ્યાયી તરીકે ઓળખાવે છે. એ પ્રત્યેક

૧ “સનાતન જૈન ગ્રંથભાષા”માં ગ્રંથાંક ૧માં આને ઈ. સ. ૧૬૦૫માં રચાવ
અપાયું છે. પં. કૃતેહયદે દિહ્દીથી પણ આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૭૮માં પ્રકાશિત કેરી
છે એમ. જૈન. દ્વિવેદીના અથેષ્ઠ અનુવાદ સહિત ભૂજ કૃતિ ઈ. સ. ૧૮૬૫(૬)માં
છપાઈ છે. આ ભૂજ કૃતિની મરાઠી અનુવાદ સહિતની બીજી આવૃત્તિ સોલાપુરથી ઈ. સ.
૧૯૪૦માં પ્રસિધ્ધ થઈ છે.

૨ આ નામની કૃતિ દિ. પ્રભાચન્દ્રકૃત ટીકા અને મરાઠી અનુવાદ સહિત
સોલાપુરથી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૩ આનો ઉલ્લેખ પદ્મભંડારીએના ‘વિચારા’માં ઉપર દિ. વીરસેને રચેલી
ધવલામાં છે, પણ હજી સુધી તો આ કૃતિ મળી આવી નથી.

૪ દટલાકને મતે વૈદ્યસાર એમની કૃતિ છે. આ કટકે કટકે “જૈનસિધ્ધાંત
ભારત”માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૫ દિ. ચન્દ્રસ્ય નામના એક કવિએ ‘કાનડી’ ભાષામાં જે પૂન્યપાદચરિત
રચ્યું છે તેમાં આ કૃતિનો તેમજ શાંત્યષ્ટકનો ઉલ્લેખ છે.

૬ અવલ જોગોવંનાં શિવાલેખ (૬માંક ૪૦)માં આ કૃતિની ગોંધ છે.

૭ જુઓ ટિપ્પણ ૫

૮ વર્ધમાનસૂત્રિએ વિ. સં. ૧૧૯૭ માં રચેલા ગણુરત્નમહોદધિ (પૃ. ૨)માં
આ પૂન્યપાદનું દિવસ એ નામથી સ્મરણ કર્યું છે.

અધ્યાયના ચરચાર પાદ છે અને એ દરેકમાં ઓછાંવતાં 'સૂત્રો' છે. એ ધણું સંક્ષિપ્ત છે. વળી એમાં 'સંજ્ઞાકૃત લાઘવ' છે કે જે લાઘવ અષ્ટાઠની યોજનામાં પણ નથી. આ ઉપરાંત આ વ્યાકરણમાં 'એક-શેષ' પ્રકરણ નથી.^૩ આમ આ અનેકશેષ છે. એ એની એક રીતે વિશિષ્ટતા ગણાય.

અષ્ટાઠમાં વૈદિક પ્રયોગો પણ સિદ્ધ કરાયા છે એમ એ છાંદસ અને લૌકિક એમ બંને પ્રકારની સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે, ન્યારે આ તો કેવળ લૌકિકનું છે. તેમ છતાં છાંદસ અધિકારમાં પાણિનિએ સિદ્ધ કરેલા કેટલાક શબ્દોને 'લૌકિક' માની અહીં સિદ્ધ કરાયા છે.

દ્વિવિધ વાચના:—આ વ્યાકરણના મૂળ સૂત્ર-પાઠના બે પ્રકાર લેવાય છે—બે વાચના મળે છે: (૧) જેના ઉપર દિ. આચાર્ય અમ્ભયનંદિની મહાવૃત્તિ અને દિ. શ્રુતકીર્તિકૃત પ્રક્રિયા છે તે અને (૨) જેના ઉપર દિ. સોમદેવસૂરિકૃત શબ્દાર્ણવ-ચન્દ્રિકા અને દિ. ગુણનંદિકૃત પ્રક્રિયા છે તે. પ્રથમ પ્રકારના સૂત્ર-પાઠમાં લગભગ ૩૦૦૦ સૂત્રો છે, ન્યારે બીજામાં આશરે ૩૭૦૦ સૂત્રો છે. તેમ છતાં બંનેમાં મોટે ભાગે સૂત્રો

૧ વ્યાકરણના વિષયમાં જેવી સૂત્રાત્મક શૈલી લેવાય છે એવી અન્ય સાહિત્યિક કૃતિઓમાં નજરે પડતી નથી. ગમે તેમ પણ આ ભતની અનુપમ કળા આપણા આ ભારતવર્ષમાં જ ઉદ્ભવી અને વિકસી છે. સમગ્ર યુરોપીય સાહિત્ય ભારતીય સાહિત્ય કરતાં વિશાળતા અને વિવિધતામાં પણ ભલે ચડિયાતું ગણાતું હોય, પણ આવી સૂત્રાત્મક યોજના તો ત્યાં લેવાતી નથી.

૨ નાથારંગજી ગાંધી તરફથી વીરસંવત ૨૪૪૪માં દિ. પં. વંશીધરે સિદ્ધાંત-કૌસુદીની શૈલીમાં રચેલી **જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા** પ્રસિધ્ધ થઈ છે. તેમાં જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણમાંની સંજ્ઞાઓનાં ઈતર વ્યાકરણગત સંજ્ઞા સાથે સમીકરણો અપાયાં છે. વિશેષમાં અષ્ટાઠ સાથે સંતુલન કરી બાર વિશિષ્ટતા દર્શાવાઈ છે. એમાં પ્રક્રિયાકૃત લાઘવનો પણ ઉલ્લેખ છે.

૩ શબ્દોમાં એકત્વ, બહુત્વ ઇત્યાદિના વાચકત્વની સ્વાભાવિક શક્તિનું સમર્થન કરી 'એક-શેષ' પ્રકરણની પ્રક્રિયાનું નિરસન કરાયું છે.

સમાન છે, અને મંગળાચરણ પણ એકસરખું જ છે, ને કે કેટલીક સંજ્ઞાઓમાં ભેદ છે.

પ્રથમ પ્રકારનો સૂત્ર-પાઠ પાણિનીય સૂત્ર-પાઠની શૈલીએ રચાયો છે. શાકટાયન-વ્યાકરણની પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે રચાયેલી પ્રતિષ્ઠા જામતાં આ સૂત્રપાઠ અપૂર્ણ જણાતાં મહાવૃત્તિમાં અનેક વાર્તિક અને ઉપસંખ્યાન^૧ છત્યાદિ રચીને એ પૂર્ણ બનાવાયો છે. બીજા પ્રકારનો સૂત્ર-પાઠ એ પ્રથમ સૂત્ર-પાઠનાં સંકેદો સૂત્રોને પરિવર્તિત અને પરિવર્ધિત કરીને સંભવતઃ દિ. આચાર્ય ગુણનંદિએ યોજ્યો છે, અને તેમ થવાથી એ 'પ્રાયઃ પૂર્ણ' બન્યો છે, અને એથી તો એના ટીકાકારોને વાર્તિકાદિ રચવાં પડ્યાં નથી.

પ્રથમ સૂત્રપાઠ જ અસલી છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે પં. નાથુરામ પ્રેમીએ કેટલાંક કારણો દર્શાવ્યાં છે.^૨

પ્રથમ સૂત્રપાઠનું આઘ સૂત્ર જે નીચે મુજબ છે તે એના કર્તા પૂજ્યપાદનો અનેકાંતવાદ તરફનો પક્ષપાત—ઉચિત ગુણાનુરાગ સૂચવે છે.:-

“સિદ્ધિરનેકાન્તાત્”

પૂજ્યપાદે 'આ વ્યાકરણમાં' નિમ્નલિખિત છે આચાર્યોનાં નામો સૂચવ્યાં છે:-

(૧) પ્રભાચન્દ્ર, (૨) ભૂતબલિ, (૩) યશોભદ્ર, (૪) શ્રીદત્ત, (૫) સમંતભદ્ર અને (૬) સિદ્ધસેન.^૩

૧. વ્યાકરણના મૂળ સૂત્રમાં જે કશું ન હોય તેને ઉદ્દેશીને વાર્તિકકારને જે કહેવું પડે તેને 'ઉપસંખ્યાન' કહે છે.

૨. જુઓ એમનો ઉપર્યુક્ત લેખ. સ. વ્યા. ઈ. (ભા. ૧, પૃ. ૪૨૩) માં પ્રથમ અને દ્વિતીય - સૂત્રપાદને. અનુક્રમે ઔદીચ્ય, સંસ્કરણ અને દક્ષિણાત્ય સંસ્કરણ તરીકે ઓળખાવાયા છે અને ઔદીચ્યને જ પૂજ્યપાદકૃત માન્યો, કેમકે એમાં 'એકશેષ' પ્રકરણ નથી.

૩. જુઓ અનુક્રમે ૪-૩-૧૮૦, ૩-૪-૮૩, ૨-૧-૬૬, ૧-૪-૩૪, ૫-૪-૧૪૦ અને ૫-૧-૭.

કેટલાંક આ નામોને જનાવટી ગણે છે તો કેટલાંક એને વૈયાકરણોનાં નામ ગણે છે, પણ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે આ છ જે વ્યક્તિઓ વિશિષ્ટ ગ્રંથકારો હોવા જોઈએ અને એમણે એમની કૃતિઓમાં વ્યાકરણ વિષયક કાઈ કાઈ વિશિષ્ટ પ્રયોગો કર્યા હશે.

સિદ્ધસેન દિવાકરજીન વેદવાદ-દ્વાત્રિંશિધાના એટલેકે નવમી દ્વાત્રિંશિધાના ૨૨મા પદમાં વિદ્રુતે એવો જે પ્રયોગ છે તેને લક્ષીને “વેત્તે: સિદ્ધસેનસ્ય” એવું સૂત્ર રચાયું હશે એમ લાગે છે.

અસલી સૂત્રપાઠની ટીકાઓ—અસલી સૂત્રપાઠ ઉપર નીચે મુજબની ટીકાઓ રચાઈ છે:—

(૧) સ્વોપજ ન્યાસ.

(૨) લાખ્ય.

(૩) અભયનંદિકૃત મહાવૃત્તિ

(૪) પ્રભાચંદ્રકૃત શબ્દાંભોજભાસ્કર નામનો ન્યાસ.

(૫) આર્ય શ્રુતકીર્તિકૃત પંચવસ્તુ-પ્રક્રિયા.^૨

સ્વોપજ ન્યાસ અને લાખ્ય—આને આ એમાંથી એકે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ પંચવસ્તુના કર્તાએ નીચે મુજબની મતલબનો જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે તેમજ અસલી સૂત્રપાઠનું સંજ્ઞા વગેરેથી ઉદ્ભવતું લાંબવ જોતાં એ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે:—

૧. અષ્ટસહસ્ત્રી (પૃ. ૧૩૨) માં “પ્યલે કર્મણ્યુપસહ્ચયાનાત્” એવું જે અવતરણ અપાયું છે એ અષ્ટાંગના વાર્તિકમાં નથી તો એ સ્વોપજ ન્યાસનું હશે.

૨. દિ. પં. મહાચંદ્રે લઘુ જૈનેન્દ્ર નામની કૃતિ મહાવૃત્તિને આધારે રચી છે અને દિ. પં. ખંશીધરે જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા રચી છે.

જેનેન્દ્ર-વ્યાકરણ એ પ્રાસાદ છે, એનાં મૂળ સૂત્ર એ એનાં સ્તંભ છે, એનો ન્યાસ એ એની રત્નમય ભૂમિ છે, એની વૃત્તિ એ એનાં દ્વાર છે, એનું ભાષ્ય એ એનું શ્યામલ છે, એની ટીકા એ એનો માળ છે, અને આ પંચવસ્તુ ટીકા એ એ પ્રાસાદ ઉપર પહોંચવા માટેનું સોપાન છે.

મહાવૃત્તિ—આના કર્તા અમયનંદિ છે. એ દિ. રાજવાર્તિકકાર અમલક પછી અને દિ. શ્રુતકીર્તિની પહેલાં કોઇક સમયે થયા હોય એમ લાગે છે. આ મહાવૃત્તિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને ઉપલબ્ધ ટીકાઓમાં એ સૌથી પ્રાચીન જણાય છે.^૧

રાખ્દાંભોજભાસ્કર—આ ન્યાસનું પરિમાણ આશરે ૧૬૦૦૦ શ્લોક જેટલું હશે. આની રચના અમયનંદિકૃત મહાવૃત્તિને અનુલક્ષીને દિ. પ્રભાચન્દ્રે કરી છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૬૮૦થી ૧૦૬૫ સુધીનો હોવાનું અનુમાન પં. મહેન્દ્રકુમારે પ્રમેયકમલમાર્તંડની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૭)માં દોર્યું છે.

આ ન્યાસમાં પ્રમેયકમલમાર્તંડ અને ન્યાયકુસુદયન્દ્રનો જે રીતે ઉલ્લેખ છે તે વિચારનાં આ બેના કર્તા તેજ ન્યાસકાર છે એમ જણાય છે. આ ન્યાસ હજી સુધી તો પૂરો મળ્યો નથી. અ. ૪, પા. ૩, મુ. ૨૧૧ સુધીનો જ ન્યાસ આપ્યો તો મળે છે. શું આ ન્યાસ પૂરો નહિ રચાયો હોય ?

૧ આ ટીકાના આધારે દિ. પં. રાજકુમારે લઘુવૃત્તિ રચી છે, અને એ બનારસથી ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૨ “તદાત્મકત્વં ચાર્થસ્યાધ્યક્ષતોऽનુમાનાદેચ્ચ યથા સિદ્ધ્યતિ તથા પ્રપન્નતઃ પ્રમેયકમલમાર્તંડે ન્યાયકુસુદચન્દ્રે ચ પ્રરૂપિતમિહ દ્રષ્ટવ્યમ્”—ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૨)

પાંચવસ્તુ.—આ પ્રક્રિયાક્રમને અનુસરનારી ટીકા છે. એનું પરિમાણ લગભગ ૩૩૦૦ શ્લોકો જેટલું છે. એ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી છે. એના કર્તા આર્ય શ્રુતકીર્તિ હોય એમ જણાય છે, અને એમનો સમય વિક્રમની આરમ્ભ સદી હોવાનું મનાય છે.

શબ્દાર્ણવ—જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના પ્રથમ પ્રકારના સૂત્રપાદને અપૂર્ણોત્તેર્ઠ, એને સર્વાંગે પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે દિ. આચાર્ય ગુણનાંદિએ પ્રયાસ કરી એને વિસ્તૃત બનાવ્યો તેનું કૃષ્ણ તે શબ્દાર્ણવ-વ્યાકરણ છે. આથી તો એમાં પ્રથમ પ્રકારના સૂત્રપાદમાંનાં અર્ધાં ઉપરનાં સૂત્રો એનાં એજ છે.^૧ આ દિ. ગુણનાંદિ તે કાં તો દિ. વીરનાંદિની ગુરુ-પરંપરામાં થયેલા પ્રથમ ગુણનાંદિ (વિ. સં. ૯૫૯) હશે અથવા દિ. ત્રૈવિધ મેધચન્દ્રના ગુરુ ગુણનાંદિ (વિ. સં. ૧૧૭૨) હશે.

એના ઉપર એ ટીકા છે: (૧) શબ્દાર્ણવ-ચન્દ્રિકા અને (૨) શબ્દાર્ણવ-પ્રક્રિયા: આ બંનેમાં ‘ઝેક-શેષ’ પ્રકરણ છે. શબ્દાર્ણવ-ચન્દ્રિકાના કર્તા દિ. સોમદેવ છે અને એમણે આ ટીકા દિ. મેધચન્દ્રના પ્રશિષ્ય હરિચન્દ્રને માટે શકસંવત્ ૧૧૨૭માં રચી છે.

શબ્દાર્ણવ-પ્રક્રિયા—આ ઉપર્યુક્ત ચન્દ્રિકાને આધારે શ્રુતકીર્તિના પુત્ર અને શિષ્ય ચારુકીર્તિએ રચી હોય એમ લાગે છે. આ પ્રક્રિયા જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા એ નામથી સં જૈં ગ્રં માં ગ્રંથાંક પાંચ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાઇ છે,^૨ અને એના કર્તા તરીકે ગુણનાંદિનું નામ જણાયું છે, પણ એ ભૂલ છે એમ પં. નાયુરામ પ્રેમીનું કહેવું છે.^૩

૧ આવી પરિસ્થિતિને લઈને કેટલાક આ જ વ્યાકરણને જૈનેન્દ્ર કહે છે તે વાત ઘટાવી શકાય.

૨ આના સંપાદક શ્રીલાલ જન છે.

૩ જુઓ જૈં સાં ઇં (પૃ. ૧૧૪).

કારિકા—જિનરત્નકોશ (ખંડ ૧, પૃ. ૭)માં આનંદવિમલના સિખ્ય વિજયવિમલે રચેલી અને સ્વોપસ અવચૂરિથી વિભૂષિત કરેલી અનિરૂપચરાંતકારિકાની નોંધ છે. એ કારિકા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણને અંગેની છે એમ અહીં કહ્યું છે.

આ કારિકાની તેમજ એની સ્વોપસ અવચૂરિની એક હાથપોથી વિ. સ. ૧૬૨૮માં લખાયેલી મળે છે.

વિશ્રાન્તવિધાધર—(ઉ. વિ. સં. ૭૦૦) સં. ૦ વ્યા. ૭૦ (ભા. ૧, પૃ. ૩૩૩)માં આનો 'જૈન' વ્યાકરણ તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ એમ માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ અપાયેલું જણાવું નથી તેમ મને પણ એવું કોઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી. જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧)માં આ વ્યાકરણની કોઈ હાથપોથી નોંધાઈ નથી. એ ઉપરથી પણ એવી સંભાવના થઈ શકે કે આ જૈન વ્યાકરણ નહિ હોય.

ખીજી રીતે વિચારતાં આ વ્યાકરણનો જૈન^૧ કૃતિઓમાં અવતરણપૂર્વક નિર્દેશ છે તેમજ આને 'જૈન' વ્યાકરણ માનવામાં બાધક ગણાય એવું કોઈ પ્રમાણ હજી સુધી તો મને મળ્યું નથી. આથી હું એનો અહીં વિચાર કરું છું.

વિશ્રાન્તવિધાધરના કર્તા વામન છે. આ હકીકત ૭૦ ૨૦ મ. ૦ (પૃ. ૨)માં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવી છે. વિરોધમાં એના પૃ. ૧૬૮માં 'વામન'નો 'સહૃદયચક્રવર્તી' તરીકે ઉલ્લેખ છે. આના પૃ. ૨૩૭ ઉપરથી એ જાણવા મળે છે કે વામને પોતાના વ્યાકરણ ઉપર બૃહદ્વૃત્તિ રચી હતી. આથી એવું અનુમાન દોરાય કે એમણે હજી વૃત્તિ પણ રચી હશે. મૂળ વ્યાકરણની પેઠે આ બે વૃત્તિઓ પણ હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

૧ જિનશરણસિંહ પ્રમાણકમની સ્વોપસ વૃત્તિ (પૃ. ૬૦ અ)માં વિશ્રાન્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે વિશ્રાન્તવિધાધર હશે.

અગ્રણી કહ્યા છે, અને એમના સ્વોપજ્ઞ શબ્દાનુશાસનની નિમ્નલિખિત પ્રારંભિક પંક્તિ પણ રજુ કરી છે:—

“શ્રીવીરમમૃતં જ્યોતિર્નત્વાદિં સર્વવૈધસામ્”

આ શાકટાયને પોતાના શબ્દાનુશાસન ઉપર અમોઘવૃત્તિ રચી છે, વળી એમણે^૧ સ્ત્રીમુદિત-કેવલિભુક્તિ-પ્રકરણ રચ્યું છે. રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં પાલ્યકાર્તિનો મત નોંધ્યો છે. એ ઉપરથી એમણે કોઈ અન્ય સાહિત્યિક કૃતિ પણ રચી હોય એમ લાગે છે.

આ સિદ્ધાંતજ્ઞ અને તાર્કિક (અભિનવ) શાકટાયન વૃષ્ટિ અમોઘવર્ષના સમકાલીન છે. એ દિસાએ એમનો સમય વિ.સં. ૮૭૧ થી ૯૨૪ની આસપાસનો ગણાય.

(શાકટાયન) શબ્દાનુશાસનમાં ચાર અધ્યાય છે અને પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચત્વર પાદ છે. બધું મળીને...સૂત્રો છે. આ વ્યાકરણ એવી રીતે રચાયું છે કે ઇષ્ટિ^૨ અને ઉપસંખ્યાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ‘જે અહીં નથી તે અન્યત્ર પણ નથી’^૩ એવું વિધાન પણ આને અંગે યક્ષવર્માએ કયું છે.

આ શબ્દાનુશાસનમાં આર્યવજ્ઞ,^૪ ઇન્દ્ર^૫ અને સિદ્ધનંદિ^૬ એમ ત્રણ પૂર્વાચાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. છેલ્લા બે ‘ધાપનીય’ હશે અને પહેલા તો સુપ્રસિદ્ધ વજ્રસ્વામી હશે કે જેમનો સ્વર્ગવાસ વીરસંવત્ ૫૮૪માં થયો છે. તિલોયપણ્ણુત્તિમાં જે વજ્રયશ નામના અંતિમ પ્રજ્ઞાશ્રમણનો ઉલ્લેખ છે તે આ વજ્રસ્વામી હશે.^૭

૧ આ “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (ભા. ૨, અં. ૩)માં છપાયું છે.

૨ જે સૂત્ર અને વાર્તિકથી સિદ્ધ ન થાય, પરંતુ ભાગ્યકારના પ્રયોગાદિ વ્યવહારથી સિદ્ધ થાય તેને ‘ઇષ્ટિ’ કહે છે.

૩ વ્યાસ અને યાણની કૃતિ માટે પણ આમ કહેવાય છે.

૪-૬ જુઓ અનુક્રમે ૧-૨-૧૩, ૧-૨-૩૭ અને ૨-૧-૨૨૬.

૭ જુઓ જૈન સાં. ઇ. ૧૬૨.

સ્વોપજ અમોઘવૃત્તિ—શાકટાયને પેતાના શબ્દાનુશાસનની ઉપર આ વૃત્તિ રચી છે. એના નામગત ‘અમોઘ’ શબ્દ અમોઘવર્ષ નામના નૃપતિનો સૂચક છે. આ વૃત્તિનું પરિમાણ લગભગ ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડું છે. આ વૃત્તિમાં શ્વેતાંબર સાહિત્ય તરીકે સુપ્રસિદ્ધ આવશ્યક,^૧ કાશિકસૂત્ર,^૨ ઉદસત્ર^૩ અને નિર્ધુક્તિનો^૪ ઉલ્લેખ છે.

અહીં “અપસર્વગુપ્તં વ્યાખ્યાતારઃ” એ ઉલ્લેખ દ્વારા સર્વગુપ્તને શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાતા કહ્યા છે. એઓ આરાહણા (આરાધના)ના કર્તા શિવાર્પના વિધાયુરુ હશે.^૫

વર્ષમાનસૂરિએ ૩૦ ૨૦ મં (પૃ. ૮૨ અને પૃ. ૯૦)માં આ અમોઘવૃત્તિમાંથી ઉદ્ધરણ આપી એના કર્તા તરીકે શાકટાયનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સર્વાનંદે અમરટીકા-સર્વસ્વમાં આ અમોઘવૃત્તિમાંથી પાત્યપ્રીતિના નામપૂર્વક ઉદ્ધરણ આપ્યું છે.

અમોઘવૃત્તિમાં “અદહદમોઘવર્ષોડરાતીન્” એવું ઉદાહરણ છે. અહીં જે અમોઘવર્ષનો ઉલ્લેખ છે એ જૈન વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા અને શકસંવત્ ૭૩૬માં માદીએ બેસનારા નૃપતિ છે. આ હિપરથી આ વૃત્તિની રચના શકસંવત્ ૭૩૬થી ૭૮૯ના ગાળામાં થઈ છે. એમ કહી શકાય.^૬

અમોઘવૃત્તિનો ન્યાસ—આના કર્તાદિ પ્રભાચન્દ્ર છે અને તે પણ શબ્દાંભોજ ભાસ્કરનાકર્તા છે એમ કેટલાક સોળમી સદીના શિલાલેખ

૧ જુઓ ૧-૨-૨૦૩ અને ૧-૨-૨૦૪ ની વૃત્તિ.

૨ જુઓ ૩-૨-૪૭ ની વૃત્તિ.

૩ જુઓ ૪-૪-૧૩૩ ની વૃત્તિ.

૪ જુઓ ૪-૪-૧૪૦ ની વૃત્તિ.

૫ જુઓ ૬૦ સાંઈ હંઈ (પૃ. ૧૫૩).

૬ એબન, પૃ. ૧૩૧.

અને કેટલીક દિવંતીને આધારે માને છે, પરંતુ પ્રમેયકમલમાર્ત્તની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૮)માં પં. મહેન્દ્રકુમારે આ આગત શંકારપદ દોવાનું કહ્યું છે અને સાથે સાથે એ માટે નીચે મુજબનાં આઠ કારણો પણ એમણે રજૂ કર્યાં છે:—

- (૧) મંગલલોક નથી તેનું શું?
- (૨) ગ્રંથમાં કોઈ સ્થળે પ્રભાચન્દ્રનું નામ નથી.
- (૩) પ્રસ્તુત ન્યાસ માટે કોઈ વિશિષ્ટ નામ ન્યાસકારે આપ્યું નથી.
- (૪) શાકટાયનની સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલિ-ભુક્તિને અંગેની માન્યતાઓનું ખરું કરનાર કદર દિ. પ્રભાચન્દ્ર એ શાકટાયનના વ્યાકરણ ઉપર ન્યાસ રચે ખરા?
- (૫) શાકટાયન માટે વપરાયેલાં ગૌરવશાળી વિશેષણોનું ન્યાસમાં સમર્થન છે તો પ્રભાચન્દ્ર તેમ કરે ખરા?
- (૬) શાકટાયન-વ્યાકરણમાંથી, જૈનેન્દ્ર—વ્યાકરણની પેઠે પ્રભાચન્દ્રીય કૃતિમાં એક પણ સૂત્ર ઉદ્ધત કરાયું નથી તેનું શું?
- (૭) આ ન્યાસમાં પ્રભાચન્દ્રની કોઈ કૃતિનો કે એમની અન્ય કોઈ કૃતિમાં આ ન્યાસનો ઉલ્લેખ નથી તેનું શું?
- (૮) શબ્દાંભોજભાસ્કર જેવી પ્રસન્ન શૈલી આ ન્યાસમાં નથી તેનું શું?

આવી પરિસ્થિતિમાં પં. મહેન્દ્રકુમાર તો આ ન્યાસના કર્તા શાકટાયન જ હશે એવી કલ્પના કરવા પ્રેરણા છે, અને પ્રભાચન્દ્રની જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ઉપરના ન્યાસકાર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ શાકટાયનીય ન્યાસના કર્તા મનાવવામાં કારણભૂત બની હશે એમ એમણે સ્વયંવ્યું છે.

તેરમી સદીના લીલાશુક મુનિએ “દૈવમ”ની પુરુષકાર ટીકા. (પૃ. ૬૬)માં

શાકટાયન-ન્યાસમાંથી અવતરણુ આપ્યું છે,^૧ એ આ જ ન્યાસનું હશે. માધવીય ધાતુવૃત્તિમાં પણ ન્યાસમાંથી અવતરણુ અપાયું છે.^૨

ચિન્તામણિ-ટીકા અને એની ટીકા—ચિન્તામણિ-ટીકાં એ અમોઘવૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ છે. એના કર્તા યક્ષવર્મા છે. એ કામ ગૃહસ્થ હશે. આ ચિન્તામણિ-ટીકા ઉપર દિ૦ આચાર્ય અજિતસેને ‘મણિ’ નામની ટીકા રચી છે.

પ્રક્રિયાઓ—

૪ પ્રક્રિયા—સંગ્રહ—આની શૈલી સિદ્ધાંત—કૌમુદીને મળતી આવે છે.

એના કર્તા દિ. અભયચન્દ્ર છે. ત્રિધાર્થીઓ માટે એ યોગ્યચેલી હેવાથી એમાં શબ્દાનુશાસનનાં તમામ મૂત્રોની વ્યાખ્યા નથી. શાકટાયન-ટીકા—આ પ્રક્રિયાનુસારી ગ્રંથ છે. એના કર્તા ‘વાદિપતૈતવજ્ઞ’ ને નામે ઓળખાતા દિ૦ ભાવસેન^૫ ત્રૈવિધ છે.

૬ રૂપસિદ્ધિ—આ સધુપ્રક્રિયારૂપ છે. એના કર્તા દિ૦ દયાશંકરમુનિ છે. એઓ ‘દ્રવિડ’ સંઘના મતિસાગરના શિષ્ય થય છે. એઓ ત્રિ. સં. ૧૦૫૨ની આસપાસમાં થયા છે.

૧ જુઓ સં૦ વ્યા૦ ઈ૦ (પૃ. ૪૩૮).

૨ જુઓ ત્રિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭).

૩ સમંતભદ્રે આ ટીકાનાં વિષય પદો ઉપર દિપ્તિપણુ રચ્યું છે, અને એ દિપ્તિપણુનાં ઉલ્લેખ માધવીય ધાતુવૃત્તિમાં છે.

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૫ ગુરુત્વ આપદને આ કૃતિ ઈ. સ. ૧૮૬૩માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં એમણે શાકટાયનને ‘પ્રાચીન શાકટાયન’ માનવાની ભૂલ કરી છે.

૫ એમણે વિશ્વવત્સવપ્રકાશ રચ્યો છે.

૬ આ પ્રકાશિત છે.

લિંગાનુશાસન^૧—ભાષા શબ્દોની બનેલી છે. એ શબ્દો કયા લિંગના અર્થાત કઈ જાતિના ગણવા એ બાબત એને અંગેની પરંપરા ઉપર આધાર રાખે છે. હિંદી જેવી ભાષા પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ એમ બે જ જાતિમાં સમગ્ર શબ્દોને વિભક્ત કરે છે, જ્યારે ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓ એ બે ઉપરાંત નપુંસક-લિંગ પણ ગણાવે છે. સંસ્કૃત અને પાંચ ભાષાઓમાં પણ આ ત્રણ લિંગ છે. કયો શબ્દ કયા લિંગનો ગણવો એ માટે વ્યાપક સ્વરૂપે સામાન્ય નિયમો ઘડી શકાય તેમ ન હોવાથી સંસ્કૃત શબ્દોનાં લિંગો સૂચવનારી કૃતિની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. વળી આવી કૃતિની યોજના એ વ્યાકરણ સાથે અગત્યનો અને અનિવાર્ય સંબંધ ધરાવનારા અંગતી બોધક બને છે. આથી આવી કૃતિઓ પાણિનિના^૨ સમયથી તો રચાતી આવી છે.

મુખ્ય મુખ્ય વૈયાકરણોની શાખાઓ ગણાય છે. તે તે શાખા વ્યાકરણનાં પાંચે અંગોને બોધ કરાવનારી સામગ્રી પૂરી પાડે એ સ્ત્રાભાવિક છે, પરંતુ સૂત્રપાઠ રચનાર જ બાકીનાં ચારે અંગો રચે એવો કંઈ નિયમ નથી. તેમ છતાં એ બધાં જ એક જ કર્તાની રચના હોય તો તે ઇષ્ટ ગણાય. ગમે તેમ પણ શાકટાયન વગેરે^૩ કેટલાક જૈન વૈયાકરણોએ તો પોતે આ જાતની કૃતિ રચી છે, અને એને લિંગાનુશાસન તરીકે ઓળખાવી છે. શાકટાયનકૃત લિંગાનુશાસનની હાયપોથી મળે છે. એ ‘આર્યા’ છંદમાં રચાયેલી ૭૦ પદોની કૃતિ છે.

ધાતુપાઠ^૪—શાકટાયને આના મંગલાચરણરૂપ પદ્યમાં ‘જિન’ને

૧ આ અમુદ્રિત હોય એમ જણાય છે.

૨ સં ૦ વ્યા ૦ ઇ ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૬) પ્રમાણે પાણિનિએ પંચાંગ વ્યાકરણ રચ્યું છે.

૩ વગેરેથી ખાસ કરીને બુદ્ધિસાગરસૂરિ અને કલિં હેમચન્દ્રસૂરિ એ બે નામો હું સૂચું છું.

૪ આ શાકટાયનીય ધાતુપાઠ પં. ગૌરીલાલ જૈન વીરસંવત ૨૪૩૭માં છપાવ્યો છે. અંતમાં ધાતુઓની અકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

નમસ્કાર કરી “અધિ વૃદ્ધૌ સ્પર્ધિ” સંઘર્ષે”થી શરૂઆત કરી છે. એમણે ૧૩૧૭ (૧૨૮૦+૩૭) ધાતુઓ અર્થ સહિત આપ્યા છે. અંતમાના ૩૭ કંડવાદિ ધાતુઓ સિવાયના ધાતુઓને ઇધ્, અદ્, હુ, દિવ્, પુ, ક્રી, તુદ્, તન્, રુધ્, ચુર્ અને યુજ્ એમ ૧૧ શીર્ષકમાં વિભક્ત કર્યા છે. આ તેમજ એવા બીજા ૩૬ ધાતુઓને ‘વિકલ્પ-શિખન્ત’ તરીકે એટલે કે વિકલ્પે ‘અય’ પ્રત્યય લેનારા તરીકે ઓળખાવાયા છે, જ્યારે ચુર્ વગેરેને ‘નિત્ય-શિખન્ત’ ધાતુ કહેવા છે.

૧૫^મ અંકથી યાને ૨બુદ્ધિસાગર-(વિ. સં. ૧૦૮૦)—આ વ્યાકરણના કર્તા બુદ્ધિસાગરસૂરિ છે. એમણે લિંગાનુશાસન પણ રચ્યું છે.^૩ એઓ ‘ચંદ્ર’કુળના વર્ષમાનસૂરિના શિષ્ય થાય છે. પ્રમાલક્ષ્મ યાને પ્રમાલક્ષણના કર્તા જિનેશ્વરસૂરિ એમના સહોદર થાય છે. બુદ્ધિસાગરસૂરિએ આ વ્યાકરણ ‘જાવાલિપુર’માં વિ. સં. ૧૦૮૦માં રચ્યું છે. આ વાત તેમજ આ આદ્ય વ્યાકરણ છે એ હકીકત પણ એના અંતિમ પદ્યમાં અંકકારે જાતે કહી છે. વિશેષમાં એમણે અહીં આ અંકનું ૪ પરિમાણ ૭૦૦૦

૧ આ વ્યાકરણ દોઢ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયું હોય એમ જણાતું નથી.

૨ આ નામની નીતિવિષયક કૃતિ સોની સંગ્રામસિંહે વિ. સં. ૧૫૨૦માં રચી છે અને એ છપાવેલી છે.

૩ આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ “મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ” તરફથી પ્રકાશિત હર્ષવર્ધનકૃત લિંગાનુશાસનની ભૂમિકા (પૃ. ૩૪)માં એના સંપાદકે કર્યો છે. અને એ થવાય છે, કેમકે આ વ્યાકરણના અંતિમ ભાગમાં નીચે મુજબનું પદ્ય છે:—

“શ્રીવિક્રમાદિત્યનરેન્દ્રકાલાત્

સાશીતિકે યાતિ સમાસહસ્રે ।

સશ્રીક‘જાવાલિ’પુરે તદાચં

દૃષ્યં મયા સપ્તસહસ્રકલ્પમ્ ॥”

૪ આ પરિમાણ આ વ્યાકરણના મૂલપાઠ અને એની વૃત્તિ સહિતનું છે એમ સં. ૦ વ્યાસ ઇ. ૧, ૫, ૪૪૭માં કહેવાયું છે.

શ્લોકનું કહ્યું છે. પ્ર૦ ચ૦ (અભયદેવચરિત્રિત' શુભ ૧૯, શ્લો. ૮૯)માં તો આનું પરિમાણ ૮૦૦૦ દર્શાવાયું છે. સાથે સાથે આ નવું વ્યાકરણ બુદ્ધિસાગરચરિત્રો રચ્યું છે અને એનું નામ બુદ્ધિસાગર છે એવો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે.

આ વ્યાકરણની એક તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના લાંડારમાં છે. એનો આદિમ ભાગ નીચે મુજબ છે:—

“સિદ્ધં જિનં સર્વવિદં નિરંજનં સર્વૈર્યમીશં કમલારણ્યં ગુરુન્ ।
નત્વા પ્રવદ્ધો લઘુપૂર્ણપદ્યવાક્ લઘ્વ (૧) લક્ષ્મ્યાડ્વુધ્વુદ્ધિવૃદ્ધયે ॥”
રચનાનો હેતુ—આ વ્યાકરણ તેમજ પ્રમાલક્ષ્મ રચવાનો હેતુ પ્રમાલક્ષ્મનાં નિમ્નલિખિત પદોમાં ૨૫૫૫૫૫ દર્શાવાયો છે:—

“તૈરવધીરિતે ચત્ તુ પ્રવૃત્તિરાવયોરિહ ।

તત્ર દુર્જનવાક્યાનિ પ્રવૃત્તેઃ સન્નિવમ્ધનમ્ ॥ ૪૦૩ ॥

શબ્દલક્ષ્મ પ્રમાલક્ષ્મ યદેતેપાં ન વિચતે ।

નાદિમન્તસ્તતો હ્યેતે પરલક્ષ્મોપજીવિનઃ ॥ ૪૦૪ ॥”

આનો અર્થ એ છે કે મારી અને બુદ્ધિસાગરચરિત્રની પ્રવૃત્તિમાં દુર્જનોનાં વાક્યો કારણરૂપ છે. એ વાક્યો એ છે કે આ લોકો પાસે—
શ્વેતાંબરોની પાસે, નથી શબ્દલક્ષ્મ યાને વ્યાકરણ કે નથી પ્રમાલક્ષ્મ યાને પ્રમાલક્ષણ^૨. આ લોકો કંઈ પહેલેથી નથી; એઓ તો પાછળથી

૧ બુઓ પં. બેચરદાશ જી. દોશીના લેખ મામે “ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ” (પૃ. ૮૩). આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલો નિબંધરૂપ આ લેખ “પુરાતત્વ” (પૃ. ૪, અં. ૧-૨, પૃ. ૬૧-૧૦૦)માં છપાયો છે. પૃ. ૮૩માં અંતિમ ભાગ અપાયો છે.

૨ સિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાયાવતાર અને સ૦ ચ૦ રચ્યાં છે તેનું શું ? શું દુર્જનોએ આનો અપલાપ કર્યો હશે ?

જન્મ્યા છે. એથી એઓ 'બોદ્ધ' વગેરેના ગ્રંથો ઉપર આધાર રાખનારા છે. એના વડે એઓ જીવે છે.

આધાર—પ્રમાસિક્ષમના અંતિમ (૪૦૫માં) શ્લોકમાં કહ્યું છે કે આચાર્ય યુદ્ધિસાગરે વ્યાકરણ ૧૪૦૦માં રચ્યું છે. આનો અર્થ સ્વોપન વૃત્તિ (પત્ર ૯૦ અ)માં સૂચવતાં જિનેશ્વરસૂરિએ કહ્યું છે કે યુદ્ધિસાગરસૂરિએ આ વ્યાકરણ પાણિનિ, ચન્દ્ર, જૈનેન્દ્ર, રવિશ્રાન્ત અને વેદુર્ગ-ટીકાને જોઈને ધાતુ(પાઠ), સૂત્ર(પાઠ), ગણ(પાઠ) અને ઉણાદિ(સૂત્ર)ની વૃત્તમાં રચના કરી છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ રીતે દર્શિત થાય છે કે સમગ્ર પંચાગ વ્યાકરણ હિંદોબદ્ધ છે.

ઉદ્દેશ્ય—ધનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૬૫માં રચેલી સુરસુંદરી-ચરિય (પરિચ્છેદ ૧૬, શ્લો. ૨૪૫)માં યુદ્ધિસાગરસૂરિનો ઉદ્દેશ્ય છે. પંચાસગની અભયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૦માં રચેલી વૃત્તિ (પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૩)માં, ગુણચન્દ્રે વિ. સં. ૧૧૩૬માં રચેલા મહાવીરચરિય (પ્રસ્તાવ ૮, શ્લો. ૫૩)માં, જિનદત્તસૂરિએ ગણહરસદસયગના ૬૯મા પદમાં, પદ્યપ્રભે કુંધુનાથચરિતમાં અને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ ૩૦-૪૦માં આ યુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ ત્રિષે ઉદ્દેશ્ય છે. અભિધાનચિન્તામણિ

૧ નિઃ ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૨૪)માં આનો અર્થ એમ કરાયો છે કે આ વ્યાકરણ હિંદોબદ્ધ છે, અને એ અર્થ બરાબર છે, પરંતુ “ગુણચન્દ્ર” પ્રધાન વ્યાકરણ નામના લેખ (પૃ. ૮૪)માં તો કહ્યું છે કે આ વ્યાકરણ એતાં બહુાય છે કે એ કેવળ પદ્યમાં નથી પણ ગદ્યપદ્ય છે.

૨ આ વિશ્રાન્ત તે વામનકૃત વિશ્રાન્તવિદ્યાધર વ્યાકરણ હશે.

૩ કાતન્ત્ર વ્યાકરણ ઉપર દુર્ગસિદ્ધિ જે ટીકા રચી છે તે આ છે. ચતુર્વિંશતિ-પ્રમથ (પ્રમથ ૨૪, પૃ. ૨૨૬)માં દુર્ગસિદ્ધિદેવ વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે. સં. ૦ બ્યા. ૦ ઈ. (ખા. ૧, પૃ. ૪૦૬) પ્રમાણે દુર્ગેટીકા કાશિકા કરતાં પહેલાં રચાયું છે અને કાશિકા એ વામને અને જગદિત્યે સાથે મળીને રચેલી ટીકા છે અને એની રચના ભારવિના સમય પછી થયેલી છે.

(પૃ. ૨)માં કહ્યું છે કે અષ્ટાંગને સ્થાને અન્ય વ્યાકરણ પ્રચારમાં હશે એથી તો અષ્ટાંગત ગણસૂત્રો ન આપતાં એ અષ્ટાંગને જોઈને એના ઉપરથી કોઈએ સંક્ષેપમાં રચેલાં સૂત્રો વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરાયેલાં જોવાય છે.

પ્રથમ પદ્યમાં વાગ્દેવતાની અને દ્વિતીય પદ્યમાં શાલાતુરીય (પાણિનિ), શકટાંગજ (શાકટાયન), ચંદ્રગોમિ, રદિવ્યસ્થ (દેવનંદિ), ભર્તૃહરિ, વામન, ભોજ અને દીપકકર્તા (ભદ્રેશ્વરસૂરિ)ની સ્તુતિ છે. આની રચેલ પદ્ય વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે આ દીપકકર્તાનું પ્રાધાન્ય આધુનિક વૈયાકરણોની અપેક્ષાએ છે. આથી આ ભદ્રેશ્વરે વિ. સં. ૧૧૯૭ પહેલાં કોઈ વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ લાગે છે.

વર્ધમાનસૂરિએ ઉપર્યુક્ત ગણોના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા ઉદાહરણપૂર્વક આપી છે. આમાં એમણે અનેક વૈયાકરણોના મતો નોંધ્યા છે. એમના સમકાલીન અને સિદ્ધરાજને અંગે કોઈ કાવ્ય રચનારા સાગરચંદ્રના આ કાવ્યમાંથી શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આ ઉપરાંત ‘તદ્વિત’ પ્રત્યયોનાં ઉદાહરણો આપતી વેળા એમણે ભટ્ટિકાવ્યમાંથી તેમજ ‘ભાલવ’ના ‘પરમાર’ રાજાઓને લગતા કોઈ કાવ્યમાંથી અનેક પદો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.

અવચૂરિ— ૪૦ ૨૦ મં ઉપર કોઈકે અવચૂરિ રચી છે. આની વિ. સં. ૧૫૨૬માં લખાયેલી એક હાથપોથી લાં. ૩૦ સં. ૮ મંમાં છે.

રાષ્ટ્રાનુશાસન યાને મુષ્ટિવ્યાકરણ (ઉ. વિ. સં. ૧૨૩૦)— આના કર્તા મલયગિરિસૂરિ છે. એમણે અં. ૮ માંમાં રચાયેલા વિવિધ આગમો ઉપર તેમજ ૪૦ મંમાં રચાયેલા કેટલાક અનાગમિક ગ્રંથો

૧ વૃત્તિમાં ગોમિનિ અર્થ ‘પૂલ્લ’ કરાયો છે.

૨ આનો સામાન્ય અર્થ ‘દિગંબર’ થાય છે. પૃ. ૧૬૪માં દિગંબરો સામે કટાક્ષ કરાયો છે (ભુજો જૈ. ૦ સાં ઇ. ૮૦ પૃ. ૨૬૨).

૩ આ કાવ્યની શૈલી ક્ષયાશ્રયના જેવી છે.

ઉપર પણ વિવરણો રચ્યાં છે. એમાં દાર્શનિક ચર્ચાઓની વિપુલતા હોવા છતાં વિશદતામાં એમણે ન્યૂનતા આવવા દીધી નથી. આથી એમણે સમર્થ વિવરણકાર તરીકે ખૂબ નામના મેળવી છે. એમની સ્વતંત્ર રચના તરીકે તો અત્યારે આ પ્રસ્તુત વ્યાકરણ જ જાણવામાં છે. એના ઉપર એમણે ૪૩૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપસૃષ્ટિ રચી છે અને એની હાથપોથીઓ મળે છે.

મલ્લયગિરિસૂરિએ ‘કલ્પિ’ હૃમચન્દ્રસૂરિને ‘ગુરુ’ કહી સંબોધ્યા છે,^૧ અને એ રીતે એમના તરફનો પોતાનો પૂજ્ય ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. આ મલ્લયગિરિસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાત્રના તેમજ ‘કલ્પિ’ હૃમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન છે.

મલ્લયગિરિસૂરિએ રચેલા વ્યાકરણને સામાન્ય રીતે શબ્દાનુશાસન તરીકે ઓળખાવાય છે. એને કેટલાક મુદ્દિવ્યાકરણ કહે છે. એમાં ચચ્યાર પાદનાગા બાર અધ્યાયો છે.^૨ વિદ્વદ્વદ્વલ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ એક^૩ લેખમાં કહ્યું છે કે આજે આ વ્યાકરણ પૂરેપૂરું મળતું નથી. વિશેષમાં એમણે બે હાથપોથીનો નીચે મુજબની મતલબનો પરિચય આપ્યો છે. :—

(૧) પાંડુના વાડી-પાર્શ્વનાથના લાંડરમાં આ વ્યાકરણની કાગળ ઉપર લખેલી હાથપોથીમાં પંચસંધિ, નામ, આખ્યાત અને કૃત સુધીનો

૧. જુઓ આવરસચની વૃત્તિ (પત્ર ૧૧આ). પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :—

“તથાં ચાહુઃ સ્તુતિષુ ગુરવઃ”

૨. આગું પરિમાણ ૬૦૦૦ શ્લોકનું છે એમ જૈન સાંઠ સંઠ ઈં (પૃ. ૨૭૪)માં નોંધ છે.

૩. આ લેખનું નામ “આચાર્ય શ્રીમલ્લયગિરિ અને તેમનું શબ્દાનુશાસન” છે. એ લેખ “જૈન સત્ય પ્રકાશ” (વર્ષ ૭, અંક ૧-૩, પૃ. ૧૪૧-૧૪૪)માં છપાયો છે. આનો મેં અહીં ઉપયોગ કર્યો છે. આ લેખમાં “મુદ્દિ-વ્યાકરણ” એ નામ નથી.

ટીકાઓ રચી હોય તેમાં એમના જ વ્યાકરણનાં સૂત્રો હોય એ સ્વભાવિક ધટના છે.^૧

પ્રભાવ— ક્ષેમકીર્તિચરિત્રે કૃષ્ણની ટીકાની ઉત્થાનિકા (અંશ ૧, પૃ. ૧૭૮)માં મત્રયગિરિસૂરિ માટે જે નિમ્નલિખિત વિશેષણ વાપર્યું છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સિંહ હોના પ્રણયન પછી એનો પ્રચાર થયેલો હોવા છતાં વિદ્વદ્-મંડળમાં મત્રયગિરિચરિત્ર શબ્દાનુશાસનનો પ્રભાવ પડતો હતો :—

“શબ્દાનુશાસનાદિવિશ્વવિદ્યામયજ્યોતિઃપુજપરમાણુઘટિતમૂર્તિભિઃ”

વિષમપદવિવરણ— જૈં ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૨૯૮)માં આ વિવરણની નોંધ છે. એની ૨૮ પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદના એક લંડારમાં છે.

પ્રેમલાલ વ્યાકરણ (વિ. સં. ૧૨૮૧)— આના કર્તા ‘અંચલ’ ગણના પ્રેમલાલ છે.^૨ એમણે આ કૃતિ વિ. સં. ૧૨૮૧માં ૨૨૨૩ શ્લોક જેવડી રચી છે.^૩ આનું નામ જોતાં એ વ્યાકરણ હોય એમ લાગે છે. એ વાત સાચી હોય તો પણ એ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ છે કે સિંહ હોં ઉપરથી ચોખ્ખેલું વ્યાકરણ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

બાલબોધ વ્યાકરણ (વિ. સં. ૧૩૦૪)— જૈં ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૨૯૭) પ્રમાણે આ વ્યાકરણ આદિ અધ્યાયમાં ૨૭૫ શ્લોક જેવડું મેરુતુંગે

૧ સર્વાર્થસિદ્ધિ માટે પણ હું આણું અનુમાન કરું છું અને એથી તો એમાં અષ્ટાદશ વગેરેનાં સૂત્રાદિ તેમજ પૂજ્યપાદનાં પોતાનાં સૂત્રો હોવાનો જે મત પૂ. નાથુરામ પ્રેમીએ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણને અંગેના લેખમાં (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૧૦૪માં) દર્શાવ્યો છે તેને હું આવકારતો નથી.

૨ આ હિસાબે આ વ્યાકરણનું નામ પણ બુદ્ધિસાગરની જેમ કર્તાના નામ ઉપરથી ચોખ્ખું છે.

૩ બુદ્ધો જૈં ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૨૯૭).

વિ. સં. ૧૩૦૪માં રચ્યું છે. અહીં કહ્યું છે કે એના ઉપર મેરુતુંગે ૪૮૦ અને ૫૭૯ શ્લોક જેવડી એકેક વૃત્તિ રચી છે. તેમાં પ્રથમ વૃત્તિ છ પાદ પૂરતી છે. વળી એમણે ૨૧૧૮ શ્લોક જેવડું ચતુષ્ક-ટિપ્પન અને ૭૬૭ શ્લોક જેવડું કૃદ-વૃત્તિ-ટિપ્પન રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત ૧૭૩૪ શ્લોક જેવડી આખ્યાત-વૃત્તિ-હંકિકા-અને ૨૨૯ શ્લોક જેવડી પ્રાકૃત-વૃત્તિ રચી છે. આ સાતેની હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૮૨)માં કહ્યું છે કે આ બાલબોધ વ્યાકરણ તો કાતંત્ર વ્યાકરણ ઉપરની મેરુતુંગની બાલાવબોધ વૃત્તિ હોવાનો સંભવ છે, પણ જૈન ગ્રંથોમાં આપેલો રચના-સમય અશક્ય છે.

વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ (હિ. વિ. સં. ૧૩૧૨)—આ વ્યાકરણના કર્તા વિદ્યાનન્દ છે. આમ આ વ્યાકરણનું નામ પણ સ્તુત્તિસાગરની જેમ એના પ્રણેતાના નામ ઉપરથી પડાયું છે. આ વિદ્યાનન્દ એ સંસારીપણામાં શ્રેષ્ઠી જિનચન્દ્રના પુત્ર વીરધવજ યાચ અને રહીમસિંહ એ એમના નાના ભાઈ યાચ, વીરધવજે દેવેન્દ્રસૂરિ પાસે વિ. સં. ૧૩૦૨-માં પોતાના લગ્નના પ્રસંગે દીક્ષા લીધી હતી. એમને વિ. સં. ૧૩૨૩માં અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૩૦૪માં ‘સૂરિ’ પદ મળ્યું હતું. ‘ખરતર’ ગમ્મના જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ચન્દ્રલિંગકે વિ. સં. ૧૩૧૨માં જે અભયકુમારચરિત રચ્યું છે તેની પ્રશસ્તિમાં એમણે કાની કાની પાસે શેનો શેનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે કહ્યું છે. એમ કરતી વેળા (જિનપતિ-સૂરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ પાસે વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ પોતે ભણ્યા હતા એમ એમણે કહ્યું છે. આ ઉપરથી આ વ્યાકરણ વિ. સં. ૧૩૧૨ કરતાં તો અર્વાચીન નથી જ એમ કહિત યાચ છે.

૧ ગ્રેમસાહ એ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ન હોય તો એના પણ અહીં ઉલ્લેખ સમજાવો પડે.

૨ એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે એમનું નામ ‘ધર્મજાતિ’ રખાયું હતું.

ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ ‘સદસાવધાની’ મુનિમુન્દરચરિત્રે ગુર્વાવલી (શ્લો. ૧૭૧)માં કર્યો છે. ત્યાં એમણે કહ્યું છે કે આમાં સૂત્રો થોડાં છે, પણ અર્થ ઘણો સંગ્રહાયેલો છે, અને એથી એ ‘સર્વોત્તમ’ જણાય છે.

જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં કાતન્ત્રોત્તર વ્યાકરણનાં સિદ્ધાન્ત, વિજયાનન્દ અને વિદ્યાનન્દ એમ ત્રણ નામાંતરો અપાયાં છે. અહીં આના કર્તા તરીકે વિજયાનન્દ ઉદ્ધે વિદ્યાનન્દચરિત્રનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં આ વ્યાકરણ સમાસ-પ્રકરણ મુખી જ છે એમ અહીં કહ્યું છે. જેસલ-મેરમાં આની તાડપત્રીય પ્રતિઓ છે. ગ્રો. પિટર્સને એમના ચોથા હેવાલમાં આ વ્યાકરણમાંથી અવતરણ આપ્યું છે.

કાતન્ત્ર વ્યાકરણની મહત્તા વધારવા માટે વિજયાનન્દે કાતન્ત્રોત્તર નામની કૃતિ રચી છે અને એનું ‘બીજું’ નામ વિદ્યાનન્દ છે એમ સં. વ્યા. ઈ. (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૬)માં ઉલ્લેખ છે.

જૈન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ (પૃ. ૧૦૬)માં નીચે મુજબની પંક્તિ છે:-

“इति विजयानन्दविरचिते कातन्त्रोत्तरे विद्यानन्दापरनाम्नि तद्धितप्रकरणं समाप्तम् सं. १२०८।”

૨. ઔદાર્ય-ચિન્તામણિ^૩ (લ. વિ. સં. ૧૫૭૫) — આ દિ. ૪ શ્રુતસાગરે રચેલું વ્યાકરણ છે, જ્યારે કેટલાકને મતે આ એ વ્યાકરણ

૧ આ ત્રણમાંથી એક પણ નામે આ વ્યાકરણની અહીં નોંધ નથી.

૨ આના પહેલા ત્રણ અધ્યાય પૂરતો વિલાગ વિન્યાપક્રમથી પ્રકાશિત થયેલો છે. જુઓ ABORI (Vol. XIII, pp. 52-53).

૩ જૈ૦ સા૦ ઈ૦ (પૃ. ૪૧૨)માં બીજા અધ્યાયની પુષ્પિકા અપાયેલી છે.

૪ એમના પરિચય માટે જુઓ જૈ૦ સા૦ ઈ૦ (પૃ. ૪૦૬-૪૧૨).

ઉપરની રચોપદ્ય શ્રુતિ છે. આ પાઠ્ય લાપાને અંગેનું છ અધ્યાયનું વ્યાકરણ હૈમ વ્યાકરણ અને ત્રિવિક્રમકૃત વ્યાકરણ કરતાં મોટું છે.^૧ શ્રુતસાગર મૂલ સંઘ, સરસ્વતી ગચ્છ, બલાત્કાર ગણમાં થયા છે. એઓ દિ. રવિદાનંદિના શિષ્ય થાય છે અને એમણે મલ્લિભૂષણને પોતાના ગુરુભાઈ કહ્યા છે. શ્રુતસાગરના એક શિષ્ય શ્રીચન્દ્રે વૈરાગ્યમણિમાલા રચી છે.

આ શ્રુતસાગરને પોતાને માટે ખૂબ માન દશે, કેમકે એમણે પોતાને માટે નીચે મુજબનાં વિશેષણો વાપર્યા છે:-

ઉભયભાષાકવિચક્રવર્તી, કલિકાલ-ઔતમ, કલિકાલસર્વજ્ઞ, તાકિંક-શિરોમણિ, નવનવતિ-મહાવાદિ-વિજેતા, પરમાગમપ્રવીણ, વ્યાકરણ-કમલ-માર્તંડ કત્યાદિ.

શ્રુતસાગર કદર દિગંબર છે એટલું જ નહિ પરંતુ આવેશપૂણ ગાળ દેનારા પણ છે. તીર્થંકરની પ્રતિમા નહિ માનનારા ઉપર એમણે ખૂબ પ્રહાર કર્યા છે. એવાને એમણે 'નાસ્તિક' કહ્યા છે અને એમને વિદ્યાથી સિખ્ત બોલ્યે મારે તો એ પાપ નથી એવા આકોશ-વચનો ઉચ્ચાર્યા છે.^૩

શ્રુતસાગરે પ્રતકથાકોશ રચ્યો છે. વળી એમણે નાનકડી શ્રુતસંઘપૂજા રચી છે. બાકી એમની મુખ્યત્વે કૃતિઓ મુખ્યત્વે

૧ જુઓ ૬૧૦ સ્ત્રો ૬૮ (પૃ. ૪૦૬).

૨ એઓ દિ. પદ્મનંદિના શિષ્ય અને કનરાધિકારી (દ. દેવેન્દ્રજીતિ)ના કનરાધિકારી છે.

૩ જુઓ દિ. કુંડકંભચાર્યકૃત દક્ષિણ-પાદુક (ગા. ૧)ની શ્રુતસાગરોમ યોગ તેમજ ૬૧૦ સ્ત્રો ૬૮ (પૃ. ૪૦૭).

૪ આમાં આકાશ-પંચમી, ચંદન-પંચી, મુદ્ર-સખમી, અપાદિનકા કત્યાદિ મનો મંજંધી કથાઓ છે. દેવેન્દ્રજીતિ, ધર્મચંદ્ર, અલિચરેણ અને સ્વકલ્પજીતિ દ્વારા એક સતકથાકોશ રચાયો છે.

વિવરણરૂપ છે અને એમાં મૂળ ગ્રંથાકારને ન અનુસરતાં પોતાની ગાંડની વાત પણ એમણે દેટલીક વાર ઉમેરી છે.^૧ આ કૃતિઓ યાને વિવરણો નીચે મુજબ છે:-

૨ જિનસાદસનામ-ટીકા, ૩ તત્ત્વત્રયપ્રકાશિકા, ૪ તત્ત્વાર્થત્રિતિ, મદા-ભિષેક-૫ ટીકા^૨ અને ૬ યશસ્તિલક-ચંદ્રિકા.^૩

શ્રુતસાગર ચિકમની સેળગી સદીમાં થયા છે, કેમકે મહાભિષેક ટીકાની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૮૨માં લખાયેલી મળે છે.

ચિન્તામણિ-વ્યાકરણ (વ. વિ. સં. ૧૬૦૫)—આના કર્તા દિવસદારક શુભચન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘મૂલ’ સંઘ, ‘સરસ્વતી’ ગરુડ અને ‘જ્ઞાનાધાર’ ગણના જ્ઞાનમૂલ્યના પ્રશિષ્ય અને વિજયકીર્તિના શિષ્ય થાય છે. એ શુભચન્દ્રસૂરિની શિષ્યપરંપરાનો ક્રમ નીચે મુજબ છે:-

સુમતિકીર્તિ, ગુણકીર્તિ, વાદિમૂલ્ય, રામકીર્તિ, યશઃકીર્તિ, પદ્મનંદિ ઇત્યાદિ.^૪

૧ જુઓ જૈ. સં. ૪૦૮ (પૃ. ૪૦૮).

૨ મૂળનાં કર્તા આશાધર છે.

૩ દિ. શુભચન્દ્રકૃત જ્ઞાનાર્ણવ યાને યોગપ્રદીપમાં જે ગદ્યાત્મક લખાણ છે તેની આ ટીકા છે.

૪ આ તં સૂ. સહિત “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ” તરફથી કાચીઘી કો. સ. ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૫ આ આશાધરકૃત નિત્ય-મહોદ્ધોતની ટીકા છે.

૬ શ્રુતસાગર દેશવ્રતી યાને બ્રહ્મચારી હતા તે સમયની આ રચના છે.

૭ આ યશસ્તિલક-ચંદ્રિકાની અપૂર્ણ ટીકા છે. પાંચમા આશાધરને અંગે થોડાકે લાગની તેમજ છઠ્ઠા આશાધરની ટીકા નથી. આ ટીકા સહિત મૂળ કૃતિ હાંચમાલા (જુ.)માં છપાયેલી છે.

૮ આ એમની છેલ્લી કૃતિ હોવાનું મનાય છે.

૯ જુઓ જૈ. સં. ૪૦૮ (પૃ. ૫૨૮—૫૨૯).

આ શુભચન્દ્રસૂત્રિને 'ત્રિવિધ-વિદ્યાધર'ની તેમજ 'પડ્માપા—કવિ-ચક્રવર્તી'ની પદવી હતી.^૧ એમણે સાહિત્યનાં ત્રિવિધ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે વિ. સં. ૧૬૦૮માં રચેલા પાંડવપુરાણની પ્રશસ્તિમાં પોતાની ભૌતિક તેમજ વિવરણાત્મક અનેક કૃતિઓ ગણાવી છે:—

(૧) રંગપ્રગ્લભિ, (૨) અપરજ્ઞાભંડન, (૩) ચન્દના—કથા (યાને ચન્દના—ચરિત), (૪) ચન્દનાથ—ચરિત (યાને ચન્દ્રપ્રભ—ચરિત), (૫) ચિન્તામણિ-વ્યાકરણ, (૬) શુભક—ચરિત (યાને શુભધર—ચરિત), (૭) તત્ત્વનિર્ણય, (૮) પનંદીશ્વર—કથા, (૯) પદ્મનાભ—ચરિત, (૧૦) પડ્માદ, (૧૧) ષષ્ઠશિવદત્તવિદ્યારણ, (૧૨—૧૩) સર્વતોભદ્ર અને એની ટીકા, (૧૪) પાર્શ્વનાથકાવ્ય (યાને પાર્શ્વભિષુદ્ધ)ની પંજિકા, (૧૫) અધ્યાત્મપદ્યવૃત્તિ, (૧૬) આરાધરની અર્ચા (યાને જિનપદ્યકલ્પ કિંવા નિત્યમહોદ્ધોત)ની ટીકા અને (૧૭) સ્વરૂપસંબોધનની વૃત્તિ.

૧ જુઓ કવિકેયાણુલેખાની શુભચન્દ્રસૂત્રિએ વિં સં ૧૬૧૩માં રચેલી ટીકાની પ્રુપ્તિકા આ ટીકાની પ્રશસ્તિ જે ૦ સા ૦ ઈં (પૃ. ૫૨૮)માં હપાઈ છે.

૨ આ પાઈયમાં રચાયેલી કૃતિ છે. એ ત્રણ પરિચ્છેદમાં વિવક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૭૭, ૧૧૭ અને ૫૪ પદ્યો છે. એ બાર અંગોના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આ પાઈય કૃતિ માં ૬૦ અંમાં ગ્રંથાંક ૨૧ તરીકે વિં સં ૧૬૭૬માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલી છે.

૩ જિ ૦ ૨૦ હે ૧૦ માં આની નોંધ નથી. ત્યાં તો જીનિચન્દ્રની ૧૦૦ શ્લોક લેખકી અને આ નામની કૃતિની નોંધ છે.

૪ આની રચના વિં સં ૧૫૬૬માં થયેલી છે.

૫ આને દેવગાક ત્રિહર્યક—કથા કહે છે.

૬ જિ ૦ ૨૦ હે ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૩૩)માં આનો 'પુરાણ' તરીકે નિર્દેશ છે. આનો એનું પરિમાણ ૨૫૦૫ શ્લોક 'લેખક' કર્યું છે.

૭ આ શ્વેનાંજરોની રસીની પ્રકૃતિ લેવી માન્યતાના ખંડનકર્ષ કૃતિ છે. બે ૦ રત્નપ્રણે સંશય-વચ્ચને-વિચ્છેદ નામની એક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે.

આ ઉપરાંત (૧૮) ^૧કર્મદાહ વિધિ, (૧૯) ^૨ચતુર્વિંશત્તિકદ્વાદશ-
શતવ્રતોદ્યાપન, (૨૦) ^૩પલ્લ્યાપમવિધ્યુદ્યાપન (યાને પલ્લવ્રતોદ્યાપન) એ
ત્રણ કૃતિઓ તેમજ (૨૧) ગણનાથસમર્થન (યાને ગણધરવલ્લભપૂજા),
(૨૨) 'ચિન્તામણિ'(યંત્ર)પૂજા, (૨૩) 'ત્રિંશચ્યુતિવિંશતિપૂજા, (૨૪)
સરસ્વતી-પૂજા અને (૨૫) 'સિદ્ધચક્રવર્તપૂજા એમ ચાર પૂજા તેમજ
(૨૬) 'સ્તોત્ર-સમુચ્ચયનો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે.

ઉપર્યુક્ત પાંડવપુરાણની રચના બાદ એમણે 'કરકંડુ-ચરિત્ર
વિ. સં. ૧૬૧૧માં અને કૃતિકેયાણુવેદખ્યાની 'ટીકા વિ. સં. ૧૬૧૩માં
રચ્યાં છે. નીતિરસાયન નામની કૃતિ શું આ શુભચન્દ્રસૂરિની કૃતિ છે ?

આ ચિન્તામણિ વ્યાકરણ વિવિધ પ્રકારની પાઠ્ય ભાષાને લગતું
છે. એમાં ૧૨૨૪ સૂત્રો છે. એ ચચ્ચાર પાઠવાળા ત્રણ અધ્યાયમાં ૨૦૪ કરાયાં
છે. આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત પાંડવપુરાણની પ્રશસ્તિમાં છે.
આ વ્યાકરણ ઉપર સ્વોપદ્ય વૃત્તિ છે. આ વ્યાકરણને અગે ડા. એ. એન.
ઉપાધ્યેએ એક ^૧લેખ લખ્યો છે અને એ દ્વારા એમાં અપાયેલી બાબતોનું
નિરૂપણ કયું છે.

- ૧ આ નામની એક કૃતિ દિં ચન્દ્રકીર્તિએ તેમજ દિં રત્નનદિએ રચી છે.
- ૨ આમાં ૧૨૩૪ વ્રતોના ઉદ્યાપનની હકીકત છે.
- ૩ આ નામની એક કૃતિ દિં અનંતકીર્તિએ, દિં દેવેન્દ્રકીર્તિએ અને દિં
સુપલનાથે રચી છે.
- ૪ દિં શ્રુતસાગરે તેમજ દિં સુકલકીર્તિએ પણ આ નામની એક કૃતિ રચી છે.
- ૫ ભુવશર્માએ આ નામની એક કૃતિ રચી છે.
- ૬ દિં આશાધરે તેમજ દિં પ્રભાચન્દ્રે આ નામની એક કૃતિ રચી છે.
- ૭ શુભચન્દ્રસૂરિએ અનેક સૂત્રો રચ્યાં છે. એ ઉપરથી આ નામ મેં ચોક્કસ છે.
- ૮ આ કૃતિ સુકલભૂષણની સહાયતાપૂર્વક રચાયેલી છે.
- ૯ આમાં દિં નેમિચન્દ્રકૃત દૈવ્યસંગહ ઉપરની પ્રલહેવે રચેલી ટીકામાંથી
અનેક અવતરણો અપાયાં છે.

શબ્દ—ભૂપણ (લ. વિ. સં. ૧૭૭૦)—આના કર્તા દાનવિનય છે. એઓ 'તપા' ગરજનાં વિનયસાગરસુરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના શિષ્ય દર્શનવિનય માટે પદ્મજેસવણાકર્ય ઉપર દાનદીપિકા નામની કૃતિ લિ. સં. ૧૭૫૦માં રચી છે. એમની આ શબ્દ—ભૂપણ નામની કૃતિ એ પદ્મમાં રચાયેલું વ્યાકરણ છે. એ ૧૩૦૦ શ્લોકે જેવડું છે અને એ લિ. સં. ૧૭૭૦ની આસપાસમાં, ગુર્જરધરામાં અખ્યાત શેષ કૃતોના પુત્ર ખડેમિયાને માટે રચાયું છે. શું એ સિંહ હેઠળ રૂપાંતર છે ?

શબ્દાર્થ—જૈન ગ્રંથ (પૃ. ૨૬૮) પ્રમાણે આ સહજકીર્તિની રચના છે. આ પૃષ્ઠ ઉપરનાં દિપણ પ્રમાણે આ કૃતિનું નામ સિદ્ધ—શબ્દાર્થ છે. અને એ ૧૩૦૦ શ્લોક જેવડું છે. અહીં આ કૃતિને વ્યાકરણ ગણ્યું છે. પરંતુ જિન ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૮) પ્રમાણે તો આ ૭ પ્રકરણમાં વિભક્ત એવો કોણ છે. અને એનું ખીલું નામ નડતુ—પ્રાજ્ઞ—વ્યાકરણ—પ્રક્રિયા છે. વિશેષમાં ઉપર્યુક્ત સહજકીર્તિએ 'ખરતર' ગરજના ઉપાં હેમચન્દ્રના શિષ્ય હોવાનું અહીં કહ્યું છે. સાથે સાથે આના ઉપર રવોપદ ટીકા હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

ઔક્ષિક

મુખ્યાવખોધ ઔક્ષિક (લિ. સં. ૧૪૫૦)—આના કર્તા દેવસંકર—સુરિના શિષ્ય કુત્તમજનસુરિ છે. એમનો જન્મ લિ. સં. ૧૪૦૬માં થયો હતો. લિ. સં. ૧૪૧૭માં દીક્ષા લઈ લિ. સં. ૧૪૪૨માં સુરિ બનનારા એઓ લિ. સં. ૧૪૫૫માં સ્વર્ગે સંન્યાયા. એમણે લિ. સં. ૧૪૪૩માં

૧ જુઓ જૈન ગ્રંથ (પૃ. ૨૬૮).

૨-૨૫. હરિલાલ હર્ષદ મુવે "મુખ્યાવખોધઔક્ષિક"ના નામથી આ કૃતિ સંપાદિત કરી છે અને એ સને ૧૮૮૬માં રવીકનમાં લગાયેલી "ઔક્ષિક-૨૫ કાન્દર-સ" દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી છે.

વિચારામૃતસંગ્રહ અને કોષક સમયે સિદ્ધાંતાલાપકોદ્ધાર રચ્યા છે. એમણે કેટલાક સ્તવ રચ્યા છે. જેમકે રૂકાયર્થિથોત્ત, “વિશ્વશ્રીદ્ધ”-થી શરૂ થતો અને અષ્ટાદશચિત્રચક્રથી વિભૂષિત ૩વીસ્તવ અને “ગરીયોગુણ”થી શરૂ થતો ૪૫૦ચરિત્રનહાર-ખંધ-સ્તવ. વળી એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ ઉપર અવચૂરિ (અવચૂરિ) રચી છે:—

પદ્મજેસવણાકથ, પદ્મઉક્તમાણુમુત્ત અને પદ્મજીવણાતર્ધયપય-સંગહણી.^૬

ગુજરાતી ભાષા દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું શિક્ષણ આપવા માટે કેટલાક પ્રયાસ થયા છે. ઘા. ત. શ્રીમાલ દકુર કૂરસિંહના પુત્ર જસંત્રામસિંહે આ જાતનો પ્રયાસ કર્યો છે એમ કાતાંત્ર વ્યાકરણનો ખોધ કરાવવા માટે એમણે વિ. સં. ૧૩૩૬માં રચેલી “બાલશિક્ષા” નેતાં

૧. જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૨)માં આની વિચારામૃતસંગ્રહ તરીકે નોંધ છે અને એના જ નામાંતર તરીકે સિદ્ધાંતાલાપકોદ્ધારનો ઉલ્લેખ છે તો શું આ બે લિખ કૃતિ નથી?

૨ આ ચોવીસ પદ્યની કૃતિ એક અવચૂરિ સહિત જૈ. ૦ આ. ૦ સં. ૦ તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૮માં પ્રકાશિત કરાયું છે. એમાં તો મૂળ કૃતિના કર્તા તરીકે કુલમંડનસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. આ અવચૂરિની વિ. સં. ૧૫૩૭માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે. જૈ. ૦ સા. ૦ સં. ૦ ઈ. ૦ (પૃ. ૪૪૩)માં તો મૂળ કૃતિનાં કર્તા તરીકે કુલમંડનસૂરિનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એના ઉપર એક અવચૂરિ રચનાર તરીકે છે.

૩ આ સ્તવ જન નેત્રોત્તમ સુમુખ્યય (પૃ. ૮૭—૯૧)માં છપાયો છે.

૪ આ “નપલદેવજી કેશરીમલજી પ્વેતાંખર સંચા” તરફથી પ્રકાશિત પચરણુ-સંદોહના અંતમાં છપાયેલો છે.

૫-૬ જુઓ જૈ. ૦ સા. ૦ સં. ઈ. (પૃ. ૪૪૩). અહીં પદ્મજીવણા-સંગહણીને બદલે પ્રજાપનાસૂત્રનો ઉલ્લેખ છે તો શું એ ભ્રાન્ત નથી?

૭ જૈ. ૦ સા. ૦ સં. ઈ. (પૃ. ૪૨૧)માં કહ્યું છે કે “કર્તા” જનેતર લાગે છે.

૮ આને અંગેનો પં. લાલચન્દ્ર લગવાનદાસ ગાંધીનો લેખ નામે “બાલશિક્ષા (પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત વ્યાકરણ)” પુરાતત્વ (પુ. ૩, અં. ૧, પૃ. ૪૦-૫૩)માં છપાયો છે. એમાં કૂરસિંહને બદલે ‘કૂરસિંહ’ છે.

૯ બાલશિક્ષા નામનું એક વ્યાકરણ લક્ષ્મિલાલે રચ્યું છે.

જણાય છે. આના પછીના બીજા પ્રયાસનું ફળ તે પ્રસ્તુત કૃત્તમંડનચરિત્રે રચેલું મુદ્રાવબોધ ઔક્તિક છે. આ કંઈ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ નથી પરંતુ વિક્રમની પંદરમી સદીની જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી સમજુતી પૂર્વકનું સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રાચીન વ્યાકરણ છે. આનો પરિચય સ્વ. કે. ૬૦ હ. ૦ ધ્રુવે 'સાહિત્ય અને વિવેચન નામના એમના લેખસંગ્રહમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

“ઔક્તિકનાં છેલ્લાં છ પ્રકરણ કેવળ સંસ્કૃતમાં છે. પહેલાં, બીજા અને સાતમા આઠમા પ્રકરણમાં સૂત્ર અને કારિકા સંસ્કૃતમાં છે, અને વિવેચન પ્રાકૃતમાં છે. ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું અને નવમું એ પાંચ પ્રકરણો તો કેવળ પ્રાકૃતમાં છે. આ રીતે નિર્મળને અર્થ ઉપરાંત ભાગ પ્રાકૃતમાં એટલે જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલો છે.”

“નામની વિલક્ષિત આદિનાં ઉદાહરણમ્ : સર્વજનસાધારણસ્તોત્ર આખ્યું છે. તે તો જ્યાનંદનું છે.”—પૃ. ૫૫

“સંસ્કૃત ઉક્તિ એટલે બોધવાની રીત વિશે, મુદ્રાવબોધ ઔક્તિકમાં નિયમે આપ્યા છે એથી અથવા તો પાંચરી અને વાંકુડી યાને કર્તા, કર્મ અને ભાવિ ઉક્તિનું એમાં મુખ્યત્વે વિવેચન કરાયું છે. એથી એને ઔક્તિક નામ અપાયું છે. આ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને લગતો નાનો સરખો નિર્મળ છે, કેવળ સંસ્કૃત દ્વારા જે મુખ્ય જનેને વ્યાકરણ શીખવું અર્થ પડે તેને માટે ખાસ કરીને આમાં ઠંકાણે ઠંકાણે જૂની ગુજરાતીમાં સમજુતી અપાઈ છે. ‘વ્યાકરણના સંપ્રદાય પ્રમાણે ઉક્તિઓના પ્રાકૃતમાં સંગ્રહ’ કરવાનો પાતાનો વિચાર છે એમ કહી અંકકાર આ ગ્રંથ રાફ કરે છે.”

મુદ્રાવબોધ ઔક્તિકમાં વિલક્ષિત-વિચાર, કૃદંત-વિચાર, ઉક્તિ-બોધ અને શબ્દ-સંગ્રહ જે આવે છે તેટલા પૂરતો વિભાગ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ (પૃ. ૧૭૨-૧૮૦)માં હપાયો છે. આની પછી

૧ આ લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, પૃ. ૫૧-૭૮)માં સ્વ. કે. ૬. ધ્રુવના ઇ. સ. ૧૮૮૮માં “ગુજરાતી સાગ્રાપન”માં હપાયેલા “મુદ્રાવબોધ ઔક્તિક” નામના લેખને સ્થાન અપાયું છે. આ ભાગમાં એમના બીજા પણ લેખો છે. આ ભાગ “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” (હવે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

“ઔક્તિકપદાનિ” એવા શીર્ષકપૂર્વક જે લખાણ પૃ. ૧૮૧-૨૦૪માં અપાયું છે અને જેના અંતમાં “ઉક્તિપદાનિ સમાપ્તાનિ” એવા ઉદ્દેશ્ય છે તે મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકથી ભિન્ન કાંઈ કૃતિ હોય એમ મને લાગે છે. આ સંબંધમાં છેવટનો નિર્ણય કરવાનું સુગમ સાધન આનું મુદ્રિત પુસ્તક છે, પણ હજી સુધી એ મને કાંઈ સ્થળેથી જોવા મળ્યું નથી.

પ્રસ્તુત ઔક્તિકના સ્વરૂપ પરત્વેની ગેરસમજની તેમજ એની કેટલીક હાથપોથીઓની નોંધ મેં “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક” નામના મારા લેખમાં લીધી છે. આ ઔક્તિકની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા મેં કેટલીક હાથપોથીને આધારે વર્ષો થયાં તૈયાર કરી છે પણ પ્રકાશકના અભાવે એ છપાવી શકાઈ નથી.

૨વાક્યપ્રકાશ (વિ. સં. ૧૫૦૭) — આ ઔક્તિક ‘બૃહત્ તપા’ ગચ્છના રત્નસિંહસૂરિના શિષ્યાણુ ઉદયધર્મે વિ. સં. ૧૫૦૭માં ‘સિદ્ધપુર’ નગરમાં રચ્યું છે. એમણે ‘દ્વાત્રિંશદ્દલકમલ’ રૂપ બંધથી વિભૂષિત અને ૪ “સન્નમત્તિદર્શન”થી શરૂ થતું ૧૮ પદ્યનું ‘મહાવીરસ્તવન’ પણ રચ્યું છે. એમના આ વાક્યપ્રકાશમાં ૧૨૮ પદ્યો છે. આ રચના

૧ આ લેખ “સિદ્ધચક્ર” (વ. ૧૨, અં. ૧૧)માં છપાયો છે.

૨ આ કૃતિ કોઈકની ટીકા સહિત મહેસાણાની “યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત રતોત્તરનાકર (લા. ૧)ના અંતમાં છપાયેલી છે. આ ટીકાનો પ્રારંભ “શ્રીમજ્જિનેન્દ્રમાનસ્ય”થી કરાયો છે. મૂળ કૃતિની વિ. સં. ૧૫૦૭માં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે.

૩ જુઓ શ્લો. ૧૨૭ તેમજ એની ઉપર્યુક્ત ટીકાનું આદ્ય પદ્ય.

૪ જુઓ જૈ. સા. સં. ઇ. (પૃ. ૫૧૪).

૫ આ સ્તવન જૈન રતોત્તર સમુચ્ચય (પૃ. ૨૬૫-૨૬૬)માં છપાયું છે અને એને અંગેનું ચિત્ર અંતમાં અપાયું છે.

પ્રાથમિક સ્મૃતિના કારણે ક્રાષ્ટ છે. એનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શિખવવાનો છે. આથી તો અહીં કેટલાંક પદોમાં ગુજરાતીમાં લખાય છે અને એની સાથે સાથે સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ ઉક્તિના ‘પ્રાશ્વર’ અને ‘વક્ર’ એ બે પ્રકારો અને એના ઉપપ્રકારોથી કરાયો છે. આગળ જતાં કર્તારિ અને કર્મણિના પ્રત્યયો ગણાવાયા છે અને એનાં ઉદાહરણ અપાયાં છે (શ્લો. ૨ અને ૨૮માં ‘સકર્મક’ એ અર્થમાં ‘સાખ્ય’ શબ્દ વપરાયો છે). ત્યાર બાદ ગણુજ, નામજ અને સૌત્ર (કણ્ડવાદિ) એમ ધાતુના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવી એતું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે. ‘પરસ્મૈપદી’ વગેરે એમ પાંચ ધાતુના ત્રણ બેદ પડ્યા છે. ત્યાર બાદ ‘વર્તમાના’ વગેરે દસ વિકાસિત, તદ્વિત-પ્રત્યયો અને સમાસની સમજણ અપાઈ છે.

આ જાતના ઔક્તિકમાં ઉપયુક્ત બાલશિક્ષા અને કુલમંડન-સંસ્કૃત મુદ્દાવબોધ ઔક્તિક એ બે કૃતિઓ ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય છે. આ પ્રકારનાં વ્યાકરણો ભાષાના ઇતિહાસની સીમાનાં ચિહ્ન પૂરાં પાડે છે.

પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપર નીચે મુજબની ટીકાઓ છે:-

(૧) ટીકા—આના કર્તા સોમવિમલના શિષ્ય હુપકુલ છે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૪૬)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ૦ સા૦ સં. ૪. (પૃ. ૫૧૯) પ્રમાણે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જે હુપકુલગણિએ સૂચગાડ ઉપર વિ. સં. ૧૫૮૩માં દીપિકા રચી છે અને જેઓ ખંધહેતુદ્યત્રિ-લંગીના કર્તા છે તેમણે હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં આ વાક્યપ્રકાશ ઉપર ટીકા રચી છે.

(૨) ટીકા—આ વાચક કીર્તિવિજયના શિષ્ય જિનવિજયની વિ. સં. ૧૬૯૪ની રચના છે.

૧ શુ' વિનયવિજયેણિએ હેમલધુપ્રક્રિયાની સ્વોપસંદ્ધિવૃત્તિમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૩) ટીકા—જૈન ગ્રન્થાવલી (પૃ. ૩૦૭) પ્રમાણે આ રત્નસૂરિની કૃતિ છે.

(૪) ટીકા—આ અસાતકર્તૃક રચનાનો પ્રારંભ “શ્રીમદ્જિનેન્દ્ર-માનસ્ય”થી થાય છે.

(૫) ટીકા—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

અન્ય ઐકૃતિકો—સોમપ્રભસૂરિએ ૪૧૫ શ્લોક જેવડું એક ઐકૃતિક રચ્યું છે. વળી જિનચન્દ્રે તેમજ અન્ય કાષ્ઠએ એકેક ઐકૃતિક રચ્યું છે.

આંશિક વ્યાકરણ

ઉપસર્ગ-મંડન (વિ. સં. ૧૪૯૨) — આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ મંત્રી મંડન છે. એઓ ઝંઝણ સંઘવીના કેહ પુત્રોમાંના બીજા પુત્ર બાહડના નાના પુત્ર થાય છે. એમના મોટા ભાઈનું નામ સમુદ્ર (સમધર) છે. એમની પેઠે એમના કાકા દેહડના પુત્ર ધન્યરાજ, ધનરાજ ઉર્ફે ૪ધનદ પણ વિદ્વાન અને ધનિક હતા. મંડને ‘ભૂપણ’ અર્થવાચક ‘મંડન’

૧ આ પ્રકાશિત છે. લુઓ પૃ. ૫૦.

૨ આ ઐકૃતિકનો પરિચય આપતાં જિ. ૦. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૩)માં કૌંસમાં “grammar” એટલે કે વ્યાકરણ એવો ઉલ્લેખ છે. તેમ છતાં અહીં ઐકૃતિકોને અંગે નીચે મુજબ લખાય છે તો એ વિચારણીય લાગાય છે:—

“The Auktikas are a sort of Prākṛta into Sanskrit Dictionaries.”

અર્થાત્ ઐકૃતિકો એ એક જાતના પ્રાકૃત-સંસ્કૃત કોશો છે.

૩ આ છ જે પુત્રો આલમશાહ (હોરાંગ ઘોરી)ના સચિવો હતા. જૈ. ૦ સી. ૦ સં. ૦ ૫૦ (પૃ. ૪૮૦)માં કહ્યું છે કે આ આલમશાહ તે “દિલાવરખાનનો પુત્ર અક્ષખાં (વિ. સં. ૧૪૬૧-૧૪૮૬) અને પછી થયેલ હોરાંગ ઘોરી.”

૪ આ ધનદે શૃંગાર-ધનદ, નીતિ-ધનદ અને વૈરાગ્ય-ધનદ એમ ત્રણ શતકો સ્વી એમાં પોતાનું નામ જોડ્યું છે.

શબ્દથી અલંકૃત નીચે મુજબની આઠ કૃતિઓ રચી એ દ્વારા પોતાના નામને એ સાથે જોડ્યું છે:-

(૧) 'અલંકાર-મંડન, (૨) ઉપસર્ગ-મંડન, (૩) કાદંબરી-મંડન, (૪) કાવ્ય-મંડન, (૫) ચંપૂ-મંડન, (૬) શૃંગાર-મંડન, (૭) સંગીત-મંડન અને (૮) સારસ્વત-મંડન.^૨

આ ઉપરાંત એમણે 'કવિ-કલ્પદ્રુમ-સ્કંધ' અને ચન્દ્રવિજય એ બે કૃતિઓ પણ રચી છે. એમનું ચરિત્ર મહેશ્વર નામના કવિએ રચ્યું છે, અને એનું નામ 'કાવ્યમનોહર રાખ્યું' છે.

ઉપસર્ગમંડન નામની આ કૃતિના નામમાં કર્તાતું નામ છે અને સાથે સાથે એ જે વિષયની છે તેનું પણ નામ છે, પરંતુ 'ઉપસર્ગ' શબ્દ અનેકાર્થી છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને સંગમે જે પ્રતિકૃણ તેમજ સાતુકણ ઉપદ્રવો કર્યા હતા તે તેમજ દેવ કે મનુષ્ય તરફથી કેટલાક જૈન મુનિવરોને જે કનડગત કરાઈ હતી તે 'ઉપસર્ગ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉપસર્ગના આ અર્થ ઉપરાંત એનો બીજો અર્થ ધાતુઓ કે ધાતુ ઉપરથી બનાવાયેલા નામોદિની આગળ જોડતો અને એના મૂળ અર્થમાં પ્રાયઃ વિશેષતા લાવતો શબ્દ કે અવ્યય એ છે. આથી અહીં પ્રથમ નામ વિચારતાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે એમાં પ્રથમ અર્થવાચક ઉપસર્ગનું

૧ આ કૃતિ પાટણની "દેવચન્દ્રાચાર્ય સલા" તરફથી ૧૧મા પ્રધાંક તરીકે છપાઈ છે.

૨ ઉપર્યુક્ત સભા તરફથી આ આઠ કૃતિઓ પૈકી બીજી, સાતમી અને આઠમી એ ત્રણ સિવાયની બધી છપાવાઈ છે. કાવ્ય-મંડન અને શૃંગાર-મંડન એ બે કૃતિ આ સભા તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૧માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૩ આ નામે આની નોંધ જિલ્લો ૨૦ કોલમાં નથી પરંતુ જિલ્લો ૨૧માં સં. ૬૦ (૫. ૪૮૪) પ્રમાણે Catalogus Catalogorumમાં આની નોંધ છે.

૪ આ કાવ્ય પાટણની "દેવ સં" તરફથી પ્રકાશિત થયેલું છે. એની વિ. સં. ૧૫૦૪માં હાથપોથી લખાયેલી મળે છે.

નિરૂપણ છે કે દ્વિતીય અર્થવાચક ઉપસર્ગોનું ? જિ' ૦ ૨૦ કો' ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૫૪) પ્રમાણે એ વ્યાકરણના એક અંશરૂપ એવા દ્વિતીય અર્થનો ઘોતક છે. આ હિસાબે આ કૃતિમાં અધિ, અનુ, અપ, અભિ, અવ, ઉપ, પર, પ્ર, સમ વગેરે ઉપસર્ગોનું નિરૂપણ હશે એમ કહી શકાય. આ નિરૂપણમાં સિ' ૦ હે' ૦ની કે એની કાંઈ સ્વોપજ વૃત્તિની છાયા હોય તો આ કૃતિને આના પછીના પ્રકરણમાં સ્થાન અપાવું ઘટે.

ધાતુમંજરી (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦) — આ ૧૨૦૦ શ્લોકની કૃતિ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ રચી છે. આ પાણિનીય સંસ્કૃત ધાતુપાઠને લગતી સંસ્કૃત કૃતિ હશે એમ માની એની મેં અહીં નોંધ લીધી છે. બાકી એની એક હાથપોથી જે લીંબડીના ભંડારમાં છે એ જોવા મળ્યે આ કૃતિનો વાસ્તવિક અને પરિપૂર્ણ પરિચય હું આપી શકું. એથી અત્યારે તો આ ગણિનો પરિચય આપું છું. આ ગણિ ભાતુચન્દ્રગણિના શિષ્ય થાય છે. એઓ રજતાવધાની યાને સો અવધાન કરનાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. એમને અકબર બાદશાહે “ખુજ્જહમ”ની પદવી આપી હતી. એમણે એમના ગુરુનું ચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. વૃદ્ધ-પ્રસ્તાવોક્તિ-રતનાકર એ એમની રચના છે.^૩

એમણે નીચે મુજબની કૃતિઓની રચિત રચી છે:—

૧ ભકતામરસતોત્રની જે વૃત્તિ આ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ રચી છે તેમાં પ્રારંભમાં એનો અને અંતમાં ૧૦૮નો ઉલ્લેખ છે.

૨ આ ચરિત્ર ભાતુચન્દ્રગણિચરિત એ નામથી “સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા”માં ઇ. સ. ૧૯૪૧માં છપાયું છે.

૩ કાદંબરી-ઉદ્ધાર યાને સંક્ષિપ્તકાદંબરીકથાનક એ એમની ગુજરાતી કૃતિ છે. આ કૃતિ પ્રાસ્તાવિક કથનપૂર્વક જિનવિજયછએ (હવે ગૃહસ્થ) સંપાદિત કરી છે અને એ “પુરાતત્વ” (પુ. ૫, અં. ૪, પૃ. ૨૪૧-૨૫૩)માં વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાઈ છે.

૪ વસંતરાજકૃત શકુનશાસ્ત્રની ભાતુચન્દ્રગણિએ રચેલી વૃત્તિનું એમણે સંશોધન કર્યું છે.

(૧) (દેમ) અનેકાર્થનામમાત્રા, (૨) 'કાદંબરી (ઉત્તરાધી), (૩) રત્નકતામર-સ્તોત્ર, (૪) વાસવદત્તા, (૫) શોભન-રત્નુતિ અને (૬) સમસ્તમરણ.

૪મિશ્રલિંગકોશ, ૫મિશ્રલિંગનિર્ણય કિંવાં લિંગાનુશાસન (સ. વિ. સં. ૧૭૦૦) — આના કર્તા કલ્યાણસાગર છે. એઓ 'અમલ' ગરુડના ધર્મમૂર્તિના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના શિષ્ય વિનીતસાગર માટે આ કોશ રચી, એક કરતાં વધારે લિંગનાં એટલે કે જાતિનાં નામોની સૂચી પૂરી પાડી છે.

ઉણાદિમત્યય — આની હાથપોથી દિંના લંડરમાં જોવાય છે. એ હિસાબે એ દિં કૃતિ હશે. એના કર્તા વસુનંદિ છે. એમણે આ કૃતિ ઉપર સ્વોપમ ટીકા રચી છે. આ જાનેની નોંધ જિં ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૧)માં લેવાઈ છે.

૧ આ "નિર્ણયસાગર મુગ્ધલાલય" તરફથી છપાઈ છે.

૨ આ સ્તોત્રની મૂલિ "દે. લા. જૈ. પુ. સં." તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયેલી "લક્ષ્મીમર-કલ્યાણમન્દિર-નિર્ણય-સ્તોત્રમય"ની મારી આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૩ આની મૂલિ શોભન-રત્નુતિની ચાર ટીકા સહિતની મારી ઈ. સ. ૧૯૩૦માં "આત્મ સં" તરફથી પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિમાં છપાયેલી છે.

૪ ઉદયસાગરે વિ. સં. ૧૭૦૪માં રચેલી રત્નાવલ્યાશિકામાં આને શિવસિન્ધુ તરફે ઉલ્લેખ છે.

૫ જૈં ૦ થ્રં ૦ (પૃ. ૩૦૦)માં આ નામની કૃતિની નોંધ છે અને ત્યાં કર્તાનું નામ કલ્યાણસાગર અપાયું છે, પરંતુ અને તો આ જાને કૃતિ એક જ હોય અને કર્તાનું નામ કલ્યાણસાગર હોય એમ લાગે છે.

૬ જૈં ૦ થ્રં ૦ (પૃ. ૩૧૧)ના દિપણમાં આ કલ્યાણસાગરને 'સુદિ' કહી દેવમૂર્તિસુદિના શિષ્ય તરફે જોખાખ્યા છે, અને સાથે સાથે આ દેવમૂર્તિસુદિને વિ.સં. ૧૪૬૧ માં વિક્રમચરિત્ર રચનારા કહ્યા છે.

પારસી(ક)ભાષાનુશાસન— આ પારસીક યાને ફારસી ભાષાનું સંસ્કૃતમાં પાંચ અધ્યાયમાં રચાયેલું વ્યાકરણ છે. એના કર્તા વિક્રમસિંહ છે. એઓ મદનપાલ હકુરના પુત્ર અને આનંદસૂરિના શિષ્ય થાય છે. આની એક હાથપોથી પંજાબના ભંડારમાં છે. એમાંથી કેટલાક ઉતારા
 'A Catalogue of Manuscripts in the Punjab Jain Bhandars (pt. I)માં અપાયા છે.^૨

કર્ણાટક-શબ્દાનુશાસન (શકસંવત્ ૧૫૨૬=વિ. સં. ૧૬૬૧)— આ વ્યાકરણ દિ. અકલંકે શકસંવત્ ૧૫૨૬માં ચાર પાદમાં ૫૯૨ સૂત્રમાં રચ્યું છે.^૩ આ 'કાનડી' ભાષાનું વ્યાકરણ છે. એ સર્વોત્તમ ગણાય છે અને એ વ્યાકરણ નાગવર્મકૃત કર્ણાટકભાષાભૂષણ કરતાં મોટું છે. વળી એમાં શબ્દમણિદર્પણ કરતાં અધિક વિષયો છે. પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં અકલંકે પોતાના ગુરુનો પરિચય આપ્યો છે. એમાં એમણે આરુકીર્તિને અંગે અનેક વિશેષણો વાપર્યા છે.

૪ભાષામંજરી— આ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણની સંસ્કૃત વૃત્તિ છે.

૫મંજરીમદ્ધરન્દ— આ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણનું સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન છે.

૧ આ સૂચીપત્ર લાહોરથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

૨ જુઓ ગ્રાં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧ પૃ. ૪૬૫).

૩ જુઓ "અનેકાન્ત" (વર્ષ ૧, કિ. ૬-૭, પૃ. ૩૩૫).

૪-૫ એવન.

પરિશિષ્ટ ૧ : ચન્દ્ર-વ્યાકરણ

ચન્દ્ર-વ્યાકરણ (ઉ. વિ. સં. ૫૫૦)—આ વ્યાકરણને ચાન્દ્ર વ્યાકરણ પણ કહે છે. એ બૌદ્ધ વિદ્વાન ચન્દ્રગોભીએ પાણિનીય અષ્ટાઠ અને મહાભાષ્યનો ઉપયોગ કરી રચ્યું છે. એમણે રાજતરંગિણીના કર્તા કસ્થણના કથન મુજબ ‘કાસ્મીર’ના નૃપતિ અભિમન્યુની પ્રેરણાથી આ વ્યાકરણ રચી મહાભાષ્યના પ્રચારાર્થે પ્રયાસ કર્યો હતો.

ભર્તૃહરિએ વાક્યપદીય (કાંડ ૨, શ્લો. ૪૮૭-૪૮૯)માં કહ્યું છે કે ઐશ, સૌભવ અને હર્યક્ષ જેવા મુખ્ય તાર્કિકો સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશને લઈને મહાભાષ્યનો નાશ કરવા લાગ્યા એ સમયે ચન્દ્રગોભીએ એની રક્ષા ન કરી હોત તો કાળ ક્યારનો એ એને સ્વાહા કરી ગયો હોત.

ઉપર્યુક્ત અભિમન્યુનો સમય કસ્થણને મતે વિક્રમથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વેનો છે, જ્યારે કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોને મતે એ ઇ. સ. ૪૨૩ અને ઇ. સ. ૫૦૦ વચ્ચેનો છે.

ચન્દ્ર વ્યાકરણની સ્વોપસૃત્ત વૃત્તિમાં “અજયદ્ ગુપ્તો હૂણાન્” એવું જે ઉદાહરણ છે તે ઉપરથી આ આધુનિક મત બંધાયો હોય એમ લાગે છે.

ચન્દ્રગોભીએ ચન્દ્ર વ્યાકરણની સ્વોપસૃત્ત વૃત્તિમાં એને લઘુ, વિસ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ કહ્યું છે. સામાન્ય રીતે આ વ્યાકરણ ૭ અધ્યાયનું અને લૌકિક સંસ્કૃતનું મનાય છે, પણ એમાં સાતમો અધ્યાય વૈદિક ભાષાને લગતો અને આઠમો સ્વરપ્રક્રિયાને અંગેનો હતો એમ એમાં આઠ અધ્યાયો હતા અને એ લૌકિક અને વૈદિક ઉભય પ્રકારના સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ હતું એમ સં. વ્યા. ઇ. (ભા. ૧, પૃ. ૪૧૭) જોતાં જણાય છે.

વિક્રમની બારમી સદીમાં વિદ્યમાન પુરુષોત્તમના સમય પહેલાં આ એ અધ્યાયો નાશ પામ્યા હતા.

મેં પરિશિષ્ટરૂપે ચન્દ્ર વ્યાકરણનો પરિચય અહીં આપ્યો છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ ધાતુ પ્રાચીન અને મહત્ત્વનું વ્યાકરણ ગણાતું હોવાથી જૈન વૈયાકરણોએ એનો ઉપયોગ કર્યો છે.^૧ વિશેષમાં કવિવર ધનપાલે તો કાતંત્રની સાથે સાથે આ ચન્દ્ર વ્યાકરણનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો.

પરિશિષ્ટ ૨ : રૂપરવણી

શાકટાયન વ્યાકરણ— મંગલ-શ્લોકથી શરૂ થતું આ વ્યાકરણ ચત્ત્યાર પાદવાળા ચાર અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આમ આમાં જે સોળ પાદ છે તેની સૂત્ર-સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:-

૧૮૦, ૨૨૩, ૧૯૫, ૧૨૩, ૨૨૯, ૧૭૨, ૧૧૩, ૨૩૯, ૨૦૧, ૨૨૭, ૨૮૧, ૧૪૬, ૨૭૧, ૨૬૧, ૨૮૯ અને ૧૮૬.

આમ અહીં એકંદરે ૩૩૩૬ સૂત્રો છે.

ચિન્તામણિ — આ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણની યક્ષવર્માકૃત લઘુ વૃત્તિ છે. એના પ્રારંભમાં બાર પદો છે. એનાં ત્રીજા અને ચોથા પદમાં આ વ્યાકરણના

૧ જુઓ સિં ૯૦ (આ. ૨, પા., સ.)ની બૃહદ્ વૃત્તિ.

૨ આ લખાણ મુદ્રણાલય-પુસ્તિકાનો પ્રથમ હસ્તો પ્રકાશક મહારાજને મોકલાવ્યા બાદ પરંતુ આ ગ્રંથ છપાવે શરૂ કરાયો તે પૂર્વે—દોઢેક વર્ષ અગાઉ પ્રકાશકને યથાર્થતાન એ દાખલ કરવા માટે મોકલાવાયું હતું, પરંતુ ૩૨ પૃષ્ઠ છપાઈ ગયાં ત્યાં સુધી શરતચૂકથી એ આપી ન શકાવાથી એ અહીં અપાયું છે.

૩ આ વ્યાકરણ યક્ષવર્માએ રચેલી ચિન્તામણિ નામની લઘુ વૃત્તિ સહિત તેમજ સૂત્રપાઠ, અમોઘવૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત અને સિદ્ધાન્તકૌમુદી પ્રમાણે સંસ્કારિત કરેલા ગણપાઠ, સૂત્રની અકારાદિ ક્રમે સૂચી, ધાતુપાઠ, તથા ધાતુપાઠની અનુક્રમણિકા સહિત ડૉ. જગન્નાથપ્રસાદે ઇ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણ.

કર્તા શાકટાયનની અને પાંચમા અને છઠ્ઠામાં એમના આ વ્યાકરણની પ્રશંસા છે. સાતમા પદ્યમાં અતિમહતી વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપે આ લઘુ વૃત્તિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લઘુ વૃત્તિનું પરિમાણ ૭ હમ્મર શ્લોક જેવડું છે એમ ત્રીજા પદ્યમાં કહ્યું છે. દસમા પદ્યમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે આ લઘુ વૃત્તિમાં ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર વગેરે વૈયાકરણોએ જે કહ્યું છે તે બધું આમાં છે અને જે અહીં નથી તે અન્યત્ર નથી.

અ. ૧, પા. ૩ને અંગેની લઘુ વૃત્તિની ખુણ્ણિકામાં પ્રગુત શાકટાયનને ‘શ્રુતકેવલિદેશીય’ કહ્યા છે.

ગણદર્પણ (લા. વિ. સં. ૧૨૨૫) — આ વ્યાકરણના કર્તા તરીકે ‘પરમાર્કત’ કુમારપાલ ભૂપાલનો ઉલ્લેખ એની એક રહાયપોથીમાં કરાયો છે. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હતો. એમણે વિ. સં. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી ગુજરાતના ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. એમણે વિ. સં. ૧૨૧૬માં જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. વિ. સં. ૧૨૩૦માં એમનું અવસાન થયું હતું. એમણે “નમ્રાચિલાચ્છન્દલ”થી શરૂ થતું સાધારણગિન-સ્તવન રચ્યું છે.

ગણદર્પણ એ ચચ્ચાર પાદવાળા ત્રણ અધ્યાય પૂરતી તો પદ્યાત્મક કૃતિ છે. એ પાણિનીય ગણપાદના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે. એ ૯૦૦ શ્લોક જેટલા પરિમાણવાળા કૃતિ પ્રતિહાર ભોજદેવ અને દંડનાયક વોસરિ માટે

૧ “દૃષ્ટિર્નેષ્ટા ન વક્તવ્યં વક્તવ્યં સૂત્રતઃ પૃથક્ ૧.

સહ્ચયાનં નૌપસહ્ચયાનં યસ્ય શબ્દાનુશાસને ॥૬॥”

૨ આ હાયપોથી શકેસંવત્ ૧૩૮૩માં લખાયેલી છે. એમાં પહેલાં બે પત્ર નથી. એ હાયપોથી ભેધપુરના જ્ઞાનલક્ષ્મણમાં છે.

૩ આ સ્તવન જૈન સ્તોત્રને સંબંધ (લા. ૧, પૃ. ૧૬-૨૨)માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

યોગ્ય હતી. પ્રા. ભોગીલાલ જયવંદભાઈ સાંકેસરાએ આ ગણદર્પણને અંગે ૧ એક લેખ લખ્યો છે. એનું નામ નીચે મુજબ છે:-

“The ‘Ganadarpana’ a work on Sanskrit grammar ascribed to King Kumārāpāla (1143-1174 A. D.) of Gujarat”

નૂતન વ્યાકરણ (લ. વિ. સં. ૧૪૪૦)—આના કર્તા ‘કૃષ્ણપિ’ ગચ્છના મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિ છે. એમણે રકુમારપાલચરિત્ર રચ્યું છે તેમજ ભાસર્વજ્ઞકૃત ન્યાયસાર ઉપર ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા નામની વૃત્તિ રચી છે. વળી એમણે ડસારંગ પંડિતને વાદમાં હરાવ્યો હતો. આ બાબતનો તેમજ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણનાં પ્રણેતા તરીકેનો ઉલ્લેખ આ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય નયચન્દ્રસૂરિએ હુમ્મીરમહાકાવ્ય (સ. ૧૪, શ્લો. ૨૩-૨૪)માં કર્યો છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ સિંહ હોના આધારે યોજાયું છે કે એ સ્વતંત્ર કૃતિ છે તે બાણવું બાકી રહે છે એટલું જ નહિ પણ આનું નામ પણ બાણવામાં નથી.

૧ આ લેખ “મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય”ના સામયિકના ઈ. સ. ૧૯૫૩ના માર્ચના અંકમાં છપાયો છે. એને આધારે મેં ગણદર્પણ વિષે આ સંક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે.

૨ આ વિ. સં. ૧૪૪૦ની આસપાસમાં રચાયું છે.

૩ આ સારંગ તે ‘શાકલર’ના રાજા હુમ્મીરરાજાનો પંડિત હશે કે જેણે શાકલગધરપદ્ધતિ રચી છે અને જેની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૧૬માં લખાયેલી મળે છે. જો આ જ. સા. સં. ઈ. (પૂ. ૪૪૦).

પ્રકરણ ૩: હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણ

૫. ૩૪માં સૂચવ્યા મુજબ હું હવે અહીં ‘કલિં’ ^૧હૈમચન્દ્રસૂરિયુત વ્યાકરણનો પરિચય આપું છું અને એનો પ્રારંભ એના પ્રથમ અંગરૂપ મૂત્રપાઠ નામે સિદ્ધહૈમચન્દ્રથી કરું છું.

^૨સિદ્ધહૈમચન્દ્ર — આ નામમાં બે અંશ છે: (૧) ‘સિદ્ધ’ અને (૨) હૈમચન્દ્ર. પ્રથમ અંશ ‘સોલંકી’ યાને ‘ચૌલુક્ય’ વંશના વિદ્યારસિક નરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ (વિ. સં. ૧૧૫૧-૧૧૯૯)ના નામનો ઘોતક છે, અને એનું કારણ એ છે કે આ શબ્દાનુશાસનની યોજના એ નરેશ્વરની ‘અવ્યયર્થનાનું’ પરિણામ છે.^૪ દ્વિતીય અંશ એના પ્રણેતા ‘કલિં’

૧ એમનાં જીવન અને કવનની આછી રૂપરેખાં મેં “કલિનાથસર્વજ્ઞ હૈમચન્દ્રસૂરિ એટલે?” એ નામના મારા લેખમાં આલેખી છે. આ લેખ “કાર્ણસ ગુજરાતી ભાષા ત્રૈમાસિક” (વ. ૩, અં. ૪, પૃ. ૫૬૧-૬૦૪)માં ઇ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. અનેક પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોએ તેમજ કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ આ સૂરિવર્યનો પરિચય આપ્યો છે. આવી એક સૂચી મેં ઉપર્યુક્ત લેખમાં આપી છે.

૨ આ મૂળ કૃતિનાં વિવિધ સંપાદનો થયાં છે. એ પૈકી મારી સામે અત્યારે “જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૮માં દીપિકા સહિત બે સંપાદનમાં આઠ અધ્યાયો છપાયાં છે તે છે. એમાં ૩૫ પંચો કટકે કટકે—પ્રત્યેક પાદને અતિ એકેક અને અંતિમ પાદને અતિ ચાર અપાયાં છે. આ સંપાદનમાં આઠ અધ્યાયોનો પાદ દીઠ ગ્રંથાગ્ર અંપાયો છે. વળી આઠમા અધ્યાયને અગે લાપાદીઠ સૂત્રોનો પણ ગ્રંથાગ્ર અપાયો છે.

૩ જુઓ સિંહો હોંની પ્રશસ્તિ (જ્યો. ૩૫)તેમજ ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રની પ્રશસ્તિ (જ્યો. ૧૮).

૪ કુમારપાલની વિજ્ઞપ્તિથી યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિપષ્ટિં એ ત્રણ કૃતિઓ રચાઈ છે.

હેમચન્દ્રસૂરિના નામનો ઘોતક છે. આમ આ બે અંશો અનુક્રમે અમોઘ-વૃત્તિ અને બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ જેવાં નામોનું સ્મરણ કરાવે છે.

‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિનું નામ દેશવિદેશના સંસ્કૃતજ્ઞોને સુપરિચિત છે. ગુજરાતના એ પનોતા પુત્રે ગુજરાતીઓના કાનમાં અસ્મિતાનો મંત્ર ફૂંક્યો હતો અને ગુજરાતને સાહિત્યની પ્રત્યેક શાખામાં પગલર કરવા માટે—એને સર્વતન્ત્ર-સ્વતન્ત્ર બનાવવા માટે લગીરથ પ્રયાસ સેવ્યો હતો. એમણે રચેલા તમામ ગ્રંથો તો આજે મળતા નથી, પણ જે મળે છે તે વ્યાકરણ, ડોશ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ એમ વિવિધ વિષયોનો સચોટ શોધ કરાવે છે. આ ‘પૂર્ણતલ્લ’ ગચ્છના સૂરિવર્યનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫માં કાર્તિક પૂર્ણિમાએ ધંધુકામાં ‘મોદ’ જ્ઞાતિના ચચ્ચ, ચાચિગ અને ચાચ એમ ત્રિવિધ નામે ઝોળખાવાતા વણિકને ત્યાં થયો હતો. એમની માતા બનવાનું સૌભાગ્ય ‘ચામુંડ’-ગોત્રીય ચાહિણી, પાહિણી અને ચંગી એમ ત્રિવિધ નામે પ્રસિદ્ધ જૈન ભામિનીને પ્રાપ્ત થયું હતું. માતાપિતાએ એમનું નામ ચંગદેવ કે ચાંગદેવ રાખ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૫૪માં અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૧૫૦માં ચાંગદેવ ‘દેવચન્દ્રસૂરિ’ પાસે દીક્ષા લીધી ત્યારે એમનું નામ સોમચંદ કે સોમદેવ રખાયું હતું. એ ઉત્સવમાં ઉદયન મંત્રીએ અથાભાગ લગવ્યો હતો. વિ. સં. ૧૧૬૨માં અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૧૬૬માં એઓ સૂરિ બન્યા ત્યારે એમનું નામ બદલીને હેમચન્દ્ર રખાયું. ગુજરાતના બે મહાનૃપતિઓ સિદ્ધરાજ અને ‘પરમાર્હત’ કુમારપાલ આ આચાર્યના પરમ ભક્ત હતા. કુમારપાલના અવસાન પૂર્વે એક વર્ષ પહેલાં એટલે કે વિ. સં. ૧૨૨૯માં આ સૂરિવર્યનો ૮૪ વર્ષની વયે દેહોત્સર્ગ થયો, અને તેમ

૧ સં. ૦ વ્યા. ૦ ઇ. (લા. ૧, પૃ. ૪૪૯)માં ‘ચન્દ્રદેવસૂરિ’ એવો ઉલ્લેખ છે તે ખાતિર છે.

૨ વિ. સં. ૧૨૩૦માં આ રાજા જતાં ગુજરાતમાં સોલંકીઓના વૈભવનો અસ્તકાળ શરૂ થયો.

યતાં ગુજરાત એક વિશ્વ વિભૂતિના ન્યોતિપુંજથી વચિત બન્યું.

રૂપરેખા—સિદ્ધહેમચન્દ્રને સંક્ષેપમાં સિદ્ધહેમ પણ કહે છે. એ કેવળ સંસ્કૃત ભાષા પૂરતું વ્યાકરણ નથી, પરંતુ પાષ્ટ્ય ભાષાના મરહટ્ટી, સોરસેણી, માગહી, પેસાર્ઠ, ચૂલિયાપેસાર્ઠ તેમજ અવહટ્ટ એ છ ભેદો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારું વ્યાકરણ છે. ‘અવહટ્ટને અંગે તો આપણે એમને ‘ગુજરાતના પાણિનિ’ કહી શકીએ. જેમ પાણિનિએ ‘છન્દસિ’ અને ‘નિગમે’ કહી વૈદિક ભાષાનો પરિચય કરાવ્યો છે તેમ આ આચાર્યે ‘આપ’ કહી જૈનોના પ્રાચીન અને મહામુદ્ધયશાળી આગમોની અઠ માઠ ભાષાની વિશેષતાઓની પ્રસંગોપાત નોંધ લીધી છે. પાલિ એ પણ પાષ્ટ્ય ભાષાનો એક પ્રકાર છે. તેમ જતાં વરરુચિ વગેરે પ્રાચીન વૈયાકરણોએ જેમ એનું નિરૂપણ કયું નથી તેમ આ આચાર્યે પણ આ ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું નથી. જો એ કાર્ય એમણે કરી નવો ચીલો પાડ્યો હોત તો એમના પંચાંગી વ્યાકરણની સાંગોપાંગતા સોજે કળાએ ખીલી ઊઠતે.

પરિમાણ—મેરુતુંગસરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧માં રચેલા પ્રખંધચિંતામણિમાં

૧. પ્રાઠ્ઠ દિવસ્વત સુ. ભાષણીયું ભાષણ નામે “હેમચન્દ્રીય અપશ્વરાદ” રવરપ” “ફાઠ્ઠ સુઠ્ઠ સાઠ્ઠ ત્રેઠ્ઠ” (પૃ. ૧૬, અં. ૪, પૃ. ૧૬૧-૧૭૧)માં ઉપાયું છે તે જોઈ જવું પડે.

૨ સિઠ્ઠ કૌઠ્ઠમાં અંતમાં વૈદિક પ્રક્રિયા અપાઈ છે. એમાં ‘છન્દસિ’ એવા ઉલ્લેખવાળાં દેટલાંક સૂત્રો છે. એને હિસાબે “નિગમે” એવા ઉલ્લેખવાળાં સૂત્રો તો ખડુ જ યોદાં છે.

૩ એના ઉદાહરણ માટે જુઓ ૭-૨-૬૪ અને ૭-૪-૭૪.

કહ્યું છે કે 'સવા લાખ શ્લોક જેવડું' સિદ્ધહિમ નામનું નવું પંચાંગ વ્યાકરણ હિમચન્દ્રાચાર્યે એક વર્ષમાં રચ્યું. કેટલાક આ વર્ષ તરીકે વિ. સં. ૧૧૯૩-૯૪ ગણાવે છે.

ચોજના—સિંહ હેઠળમાં ચચ્ચાર પાદવાળા આઠ અધ્યાયો છે. પ્રથમના સાત અધ્યાયોમાં ૩૫૬૬ સૂત્રો દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાનું નિરૂપણ છે,^૨ જ્યારે આઠમા (અંતિમ) અધ્યાયમાં ૧૧૧૯ સૂત્ર દ્વારા પાદ્યના છ ભેદોનું નિરૂપણ છે.^૩ આ વ્યાકરણની રચના પ્રકરણાનુસારિણી છે અને એ રીતે

૧ હિમચન્દ્રસૂત્રિએ સાઠા ત્રણ કરોડ શ્લોક જેટલો ગ્રંથરાશિ યોજ્યો હતો એમ કહેવાય છે. રોજ બીજું કામ કરવાનું બાબુએ રાખી, પ્રજ્ઞ પંચાંગ વ્યાકરણ રચવા પાછળ જ સમય અપાયો હોય તો એ હિસાબે રોજના લગલગ સાઠી ત્રણસો (કલાકના પંદરેક) શ્લોક જેટલું લખાણ તૈયાર થાય તો એક વર્ષમાં સવા લાખ શ્લોક જેટલું પંચાંગ વ્યાકરણ બને. આજે આ વ્યાકરણની વિવિધ અંગોની જે રજોપજ્ઞ વૃત્તિ મળે છે તેનું પરિભાણ નીચે મુજબ છે:-

સિંહ હેઠ (અ. ૧-૭)ની લઘુ-વૃત્તિ	શ્લોક: ૬૦૦૦
" " (અ. ૮) " " "	" ૨૨૦૦
" " ની ષૂઢક-વૃત્તિ	" ૧૮૦૦૦
" " નો ન્યાસ નામે શબ્દ-મહાર્ણવ	" ૨૦૦૦૦
ઉણાદિ-ગણસૂત્ર (સત્રીક)	" ૩૨૫૦
ધાતુ-પારાયણ	" ૫૬૦૦
લિંગાનુશાસન (સત્રીક)	" ૩૬૮૪
	<u>૫૮૭૩૪</u>

આમાં ન્યાસનો ૬૪૦૦૦ શ્લોક જેટલો ભાગ નાશ પામ્યાની વાત સ્વીકારી એ સંખ્યા ઉમેરાય તો લગલગ સવા લાખ શ્લોક થઈ રહે.

૨-૩ પ્રથમના સાત અધ્યાયોનો ગ્રંથાગ્ર શ્લોક ૭૮૭ અને ૬ અક્ષર પૂરતો છે, જ્યારે આઠમાનો શ્લોક ૨૪૪ ને ૪ અક્ષર પૂરતો છે; સમગ્ર કૃતિનો ગ્રંથાગ્ર શ્લોક ૧૦૩૧ અને ૧૦ અક્ષરનો છે.

એ ક્રાતન્તરનું સ્મરણ કરાવે છે.^૧ ટૂંકમાં કહું તો એના આઘ સાત અધ્યાયોમાં નીચે મુજબના વિષયો રજૂ કરાયા છે.:-

(૧) સંજ્ઞા, (૨) સ્વર-સંધિ, (૩) વ્યંજન-સંધિ, (૪) ઓનામ, (૫) કારક, (૬) પત્વ-શ્રુત્વ, (૭) સ્ત્રી-પ્રત્યય, (૮) સમાસ, (૯) ^૪આખ્યાત^૫, (૧૦) ^૬કૃદંત^૭ અને (૧૧) ^૮તદ્વિત.

આઠમા અધ્યાયના મુખ્ય વિષયો નીચે મુજબ છે.:-

સંધિના નિયમો, સ્વરો અને સાદા વ્યંજનોમાં પરિવર્તન, સંયુક્ત વ્યંજનોનાં રૂપાંતરો, સ્વર-ભક્તિ, વ્યત્પથ, સંસ્કૃત શબ્દોના આદેશો, પાદ્રય અવ્યયો, નામ, વિશેષણ, સર્વનામ અને ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો, ધાત્વાદેશ તેમજ સોરસેણીથી માંડીને અવલોકૃ (પા. ૪, સૂ. ૩૨૯-૪૪૬) સુધીની ભાષાનું નિરૂપણ.

સંજ્ઞા—સંજ્ઞા-વિધાનમાં સંજ્ઞાઓ પ્રાસાદિક એટલે કે ઝટ સમગ્ર તોવી રખાઈ છે અને એમ કરવામાં એન્દ્ર પરંપરા, પ્રાતિશાખ્ય-પરંપરા અને ક્રાતન્તર-પરંપરાનો ઉપયોગ કરાયો છે. ક્રાત્યાયનકૃત ‘પાલિ’ ભાષાના વ્યાકરણમાં સિંઠ હેઠળ ક્રેટલીક સંજ્ઞાઓ નજરે પડે છે.

૧ સંજ્ઞાઓ માટે પણ ક્રાતન્તરનું અનુસરણ કરાયું છે.

૨ એ પ્રત્યેકની સૂચ સંખ્યા દત્તાદિ માટે જુઓ શ્રી. મધુસૂદન મોદીકૃત હૈમસૂત્રીક્ષા (પૃ. ૩૭-૪૦).

૩ આ વિષયને લગતા પ્રકરણને ‘સ્વાદિ-પ્રકરણ’ તરીકે ઓળખાવાય છે.

૪ પાનુ અને પ્રત્યયના યોગથી ક્રિયા સિદ્ધ થતી હોવાથી ‘આખ્યાત’ કહેવાય છે.

૫ આમાં દસ કાળના પ્રત્યયો વર્ગરેની હકીકત છે.

૬ ચતુષ્ક અને આખ્યાત પછી કરાય તે ‘કૃત’ કહેવાય છે.

૭ ‘કૃત’ પ્રત્યયની વિસ્તૃત અને જટિલ અર્થને લગતો આ વિષય છે.

૮ અણાદિ પ્રત્યયોને દિનકારી તે ‘તદ્વિત’ કહેવાય છે.

પાણિનીય અષ્ટાઠની 'લોટ્' અને 'લિટ્' સંજ્ઞાને બદલે કાતન્ત્રની પેઠે સિંઠ હેઠામાં પંચમી અને 'સપ્તમી' સંજ્ઞા છે.

અષ્ટાઠમાં લટ્, લિટ્, લુટ્, લૃટ્, લેટ્, લોટ્, લઙ્, લિઙ્, લુઙ્ અને લૃઙ્ એમ દસ સંજ્ઞા છે. તેમાં 'લેટ્' તો વેદમાં જોવાય છે. એથી એને બાળુએ રાખનાં 'લોટ્' યાને આજ્ઞાત્થ' એ 'પંચમી' અને 'લિટ્' યાને વિધ્યર્થ' એ 'સપ્તમી' ગણાય.

સન્તુલન— પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૮૬-૮૭) પ્રમાણે 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિને સિદ્ધરાજે જ્યારે વ્યાકરણ રચવા વિનંતિ કરી ત્યારે એ સૂરિએ કાસ્મીરથી આઠ વ્યાકરણો મંગાવી આપવા કહ્યું. આનાં નામ ક્રાધ રચે નોંધાયેલાં હોય એમ જણાતું નથી. ગમે તેમ એમણે આ આઠ વ્યાકરણોનો તો ઉપયોગ કર્યો જ હોવો જોઈએ.

પુરોગામીઓની સમળ કૃતિઓનો જેટલા પ્રમાણમાં લાલ લેવાય તેટલો લેવો અને પુસ્તક રચવામાં એના અંશો તેના તે જ સ્વરૂપમાં લેવા યોગ્ય જણાય તો તેમ પણ કરવું. આ પ્રકારની મનોદશા પ્રાચીન સમયના જૈન શ્રમણો સેવતા હતા. 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિની પણ આવી વૃત્તિ હોવાથી તેમજ રામ તરફથી સત્વર કાર્ય કરી આપવાનું સૂચન હોવાથી એમણે શાકટાયનનાં કેટલાંયે સૂત્રો જરાયે ફેરફાર વિના

૧ આ તેમજ અન્ય પાણિનીય સંજ્ઞા વગેરેનો વિચાર ક્ષિતિશયન્દ્ર ચેટરજીએ સત્યપ્રસાદ લક્ષ્મીચંદ્ર દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત "ઉપા સ્મારક ગ્રંથમાલા" ગ્રંથાક ૩ નામે Technical Terms and Technique of Sanskrit Grammar (part I)માં સારી રીતે કર્યો છે.

અપનાવ્યાં છે,^૧ અને એનાં કેટલાંક સૂત્રો સમુચિત ન ગણાતાં એમાં એમણે પરિવર્તન કરી તેને સ્થાન આપ્યું છે.

પાંત્રીસ પદ્યો—પ્ર૦ ચ૦ (શુંગ ૨૨, શ્લો. ૧૦૧-૧૦૨)માં સિ૦ હે૦ના (અંતિમ સિવાયના) દરેક પાદને અંતે એકેક પદ્ય અને સર્વ પાદને અંતે ચાર એટલે કે ત્રીસ વાતા પાંચ એમ ૩૫ પદ્યોની પ્રશસ્તિ હોવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. આજે સિ૦ હે૦ના ૩૨ પાદ પૈકી પ્રત્યેકને અંતે એકેક પદ્ય અને અંતમાં ત્રણ વધારે એમ ૩૫ પદ્યો જોવાય છે. આ પદ્યો સિ૦ હે૦નાં સમજવાં કે એની સ્વોપસ લઘુવૃત્તિનાં કે એની બૃહદ્વૃત્તિનાં ગણવાં એવા એક પ્રશ્ન આ ત્રણેનાં વિવિધ સંપાદનો જોતાં ઉદ્ભવે છે. અંતિમ નિર્ણય કરવા માટે આ ત્રણેની પ્રાચીન હાથપોથીઓ તપાસવી ધટે. આ સંબંધમાં થેડોક વિચાર કરતાં આપારે તો મારું એમ માનવું થાય છે કે એ સિ૦ હે૦ની સ્વોપસ બૃહદ્વૃત્તિનાં જ છે.

૧. “શ્રીસિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૨માં પ્રકાશિત અને પં. અંદ્રસાગરચલિ (હવે સુધિ) દ્વારા સંપાદિત “શ્રીસિદ્ધહૈમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્” (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ‘કૃ’માં શાકટાયન વ્યાકરણ (અ. ૧, પા. ૧)માંનાં વીસ સૂત્રો આપી એનાં એ જ સૂત્રો સિ૦ હે૦માં ક્યાં ક્યાં તે દર્શાવાયું છે. એના પછીના પૃષ્ઠમાં શાકટાયન વ્યાકરણમાંથી નવ સૂત્રો આપી એમાં સ્પેક્ષી કિલ્લટતા અને સંદિગ્ધતાને દૂર કરનારા સિ૦ હે૦નાં સૂત્રો સંપૂર્ણતર્યે સ્પષ્ટ કરાયાં છે.

આ સંપાદનમાં બીજા અધ્યાયના બીજા પાદ પૂરતાં સૂત્રો આપાયાં છે. આમ આહીં સંજ્ઞા, સંધિ, નામ અને કારકને લગતાં સૂત્રો છે. એને અંગેની હૈમ બૃહદ્વૃત્તિ નામે તત્ત્વપ્રકાશિકા અને અંદ્રસાગરચલે તૈયાર કરેલી આનંદબોધિની નામની વિવૃત્તિ અહીં અપાઈ છે. અંતમાં ૧૪ પરિશિષ્ટો અપાયાં છે.

૨ આનો શુદ્ધરાત્રી અનુવાદ હૈમ-સારસ્વત-સુત્રમાં અપાયો છે. “શુદ્ધરાત્રી પ્રધાનતમ વ્યાકરણ” નામના લેખના અંતમાં આ ૩૫ પદ્યો શુદ્ધરાત્રી અનુવાદ સહિત અપાયાં છે.

આ ૩૫ પદો દ્વારા ‘ચૌલુક્ય’ વંશના નીચે મુજબના સાત રાજાઓની પ્રશંસા કરાઈ છે:—

(૧) મૂલરાજ, (૨) આમુંડરાજ, (૩) વલ્લભરાજ, (૪) દુર્લભરાજ, (૫) ભીમદેવ, (૬) કર્ણદેવ, અને (૭) સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

આ પદો સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય-કાવ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. એ આ કાવ્યની રચના બાદ એના નવતીતરૂપે યોજાયાં હશે કે પછી એ પદોરૂપ બીજક્રમાંથી સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય-કાવ્યરૂપ વૃક્ષ ઉદ્ભવ્યું હશે એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

ઉપર્યુક્ત ૩૫ પદો પૈકી અં ૨, પા. ૨ ના અંતમાં અપાયેલા નિમ્નલિખિત પદના અર્થ અને પાસાંતર વિષે સિંહ હેંની પ્રસ્તાવના (પૃ. ગ; ૩ અને ૪)માં અંદ્રસાગરશ્રીએ ચર્ચા કરી છે:—

“મૂલાર્કઃ શ્રૂયતે શાસ્ત્રે સર્વકલ્યાણકારણમ્ ।

અયુના મૂલરાજસ્તુ ચિત્રં લોકેષુ ગીયતે ॥”

સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ—સિંહ હેંના વિશદ પરંતુ સંક્ષિપ્ત સ્પષ્ટીકરણ માટે ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ આ લઘુવૃત્તિ રચી છે. ‘લઘુવૃત્તિ’ એવો પ્રયોગ અં ૧-૭ માટેની, કેવળ અં ૮ માટેની તેમજ અં ૧-૮ એટલે કે સંપૂર્ણ સિંહ હેં માટેની સ્વોપજ્ઞ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ એમ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં કરાય છે, પણ આ ત્રણેમાંથી ગમે તે જાતની લઘુ-વૃત્તિમાં ગણપાદને સ્થાન નથી.

અં ૧-૭ સુધીની લઘુવૃત્તિનું પરિમાણ છ હજાર શ્લોક જેવડું ગણાય છે અને એથી એને ‘છહજરી’ કહે છે.^૧

૧ આ છહજરી અં ૧-૭ સુધીનાં સૂત્રો સહિત “યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા”માં ઈ. સ. ૧૯૦૫માં છપાઈ હતી. એ દુષપ્રાપ્ય બનતાં “શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી”

પ્રકાશિકા—કેવળ આઠમા અધ્યાય પૂરતી લઘુવૃત્તિને કેટલાક આ નામથી ઓળખાવે છે.^૧ એમાં વિષયને વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત બીજી કોઈ જાતની સામગ્રી અપાઈ નથી. અપભ્રંશનાં સૂત્રોને અંગેનાં મુક્તકો અપભ્રંશમાં છે અને એ અનેક રીતે મહત્ત્વનાં છે. આ પ્રકાશિકાનું પરિમાણ ૨૨૦૦ શ્લોક જેટલું દર્શાવાય છે. આ પ્રકાશિકાને કેટલાક બૃહદ્વૃત્તિનો ભાગ ગણે છે.

હૈમ-લઘુ-વૃત્ત્યવચૂરિ—આ સિંહ હેંની લઘુવૃત્તિની અવચૂરિ હોય એમ લાગે છે. એમ જ હોય તોપણ એ સ્વોપદ્ય લઘુવૃત્તિની છે કે હૈમ તે જાણવું બાકી રહે છે. ધનચન્દ્રના નામે ૬૫ પત્રની એક

તરફથી એ મૂળ સૂત્રો તેમજ પરિશિષ્ટ તરીકે હૈમ સિંગાનુશાસન, ઉણાદિ, ગણપાઠ અને ધાતુપાઠ સહિત ઇ. સ. ૧૬૩૬માં પ્રકાશિત કરાઈ હતી. એનું સંપાદન મુનિશ્રી હિર્મણવિજયજીએ કર્યું હતું. એમાં એમણે કેટલાંક સૂત્રોમાં સંધિ જતી કરી હતી. પં. દક્ષવિજયજીએ આ લઘુવૃત્તિનું મૂળ સહિતનું સંપાદન કર્યું છે અને એ “વિજયનેમિસૂરિ-અંધમાલા”માં અંધાંક ૩૦ તરીકે સંપાદકે તૈયાર કરેલાં ૧૩ પરિશિષ્ટો સહિત વિ. સં. ૨૦૦૮માં છપાઈ છે. તેર પરિશિષ્ટો પૈકી બાર તો ધાતુઓ સાથે એક થા બીજી રીતે સંબંધ છે. “શેઠ આણંદજી કથ્યાણજીની પેઢી” તરફથી આઈ અધ્યાયની લઘુવૃત્તિ મૂળ કૃતિ સહિત વિ. સં. ૧૬૫૦માં છપાવાઈ છે.

૧ આનું સમીક્ષાત્મક સંપાદન આર પિરાલે કર્યું છે. એ વિકાને જર્મન અનુવાદ આપી એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરી છે. આ સંપાદન ઇ. સ. ૧૮૭૭-૮૦માં છપાયું છે, એ આને મળતું નથી. શ્રી. મોતીલાલ લાધાજી (હવે મુનિશ્રી કેવલવિજયજી) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૮માં આ પ્રકાશિકા અ. ૮નાં સૂત્રો સહિત પ્રકાશિત કરાઈ છે, એનું સંપાદન ડૉ. પી. એલ. વૈંદે કર્યું છે. એમણે પાછય પદોની સંસ્કૃતમાં ઢાયા આપી એનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. અંતમાં એમણે રાજદાની તેમજ ધાત્વાદેશની સૂચી આપી છે, “Bombay Sanskrit and Prakrit Series”માં અંધાંક ૬૦ના પરિશિષ્ટ તરીકે પૃથક્ સ્વરૂપે પ્રકાશિકા અ. ૮નાં સૂત્રો તેમજ ઉપર્યુક બે સૂચી સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવાઈ છે. એનું નામ “હૈમચન્દ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ” એનું રખાયું છે.

અવચૂરિની તેમજ ૨૨૧૩ શ્લોક જેવડી અને ચતુષ્ક-વૃત્તિ ઉપરની એક અજ્ઞાતકર્તૃક અવચૂરિની નોંધ જૈં ૩૦ (પૃ. ૩૦૦)માં છે.

જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખં. ૧, પૃ. ૩૭૬) માં જે કૃતિ દેવેન્દ્રના શિષ્ય ધનચન્દ્રે રચેલી દર્શાવાઈ છે અને જેની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૦૩માં લખાયેલી નોંધાયેલી છે તેજ આ હોય એમ લાગે છે.

હૈમલધુવૃત્તિહંદિકા યાને હૈમલધુવૃત્તિદીપિકા—આ મુનિશેખરની ૩૨૦૦ શ્લોક જેવડી રચના છે. એની વિ. સં. ૧૪૮૮માં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે. એ તપાસાય તો આ રચના અં ૧-૭ પૂરતી છે કે આદે અધ્યાયને અંગેની છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે.

લધુવૃત્ત્યવચૂરિ—આ અવચૂરિ પહેલા ચાર અધ્યાય પૂરતી છે. એ નંદસુંદરે રચી છે અને એની વિ. સં. ૧૫૧૦માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે.

લધુવ્યાખ્યાનહંદિકા—આ ૩૨૦૦ શ્લોકની કાઠકિની કૃતિ છે. એની એક હાથપોથી સુરતમાં છે.

લધુવૃત્ત્યવચૂરિ પરિષ્કાર—આનો પ્રારંભ “પ્રણમ્ય ભવિષ્યં પાર્શ્વ” થી કરાયો છે.

રહસ્ય-વૃત્તિ—સિં ૬૦ ઉપર જે સ્વોપજ્ઞ લધુવૃત્તિ છે તેનો અભ્યાસ ન કરી શકે એવા જનોને લક્ષીને આ રહસ્ય-વૃત્તિ રચાઈ છે.

૧ આ પરિષ્કાર “શ્રીલલિપ્તસૂત્રીશ્વર જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા”માં કટકે કટકે વિ. સં. ૨૦૦૨થી આજ દિન સુધી પ્રસિદ્ધ થતો રહ્યો છે.

૨ આ રહસ્ય-વૃત્તિ સહિત એ પૂરતો સિં ૬૦નો વિલાય “જૈન એયરકર મંડળ” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થયો છે. એવું સંપાદન પં. પ્રભુદાસ એયરદાસ પાણેએ કર્યું છે. સૂત્રોની સામે બાજુમાં વિષયસૂચક શીર્ષકો અપાયાં છે તેથી

એથી તો સિંહો હોમાંનાં પ્રસિદ્ધ તેમજ વિરલ પ્રસંગે ઉપયોગી એવાં તમામ સૂત્રોનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ નથી. લઘુવૃત્તિમાં અપાયેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો પણ અહીં જતાં કરાયાં છે. આમ આ રહસ્ય-વૃત્તિ લઘુવૃત્તિને મુકાબલે નાની—^૧લગભગ અઢી હજાર શ્લોક જેવડી અને વિશેષ સુગમ બનાવાઈ છે. આ રહસ્ય-વૃત્તિમાં અધ્યાય પૂરો થાય એવાં એક બે સ્થળે ‘સ્વોપજ’ એવો ઉલ્લેખ જોવાય છે. એ ઉપરથી કેટલાક એના પ્રણેતા તરીકે હેમચન્દ્રસૂરિનું નામ સૂચવે છે, પરંતુ એ ખાતર વિચારણીય જણાય છે.

કાકલની કૃતિ યાને હુંદિકા-દીપિકા— હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન અને સિંહો હોના અધ્યાપન માટે નીમાયેલા મુખ્ય અધ્યાપક, કાયસ્થ, આદિ વ્યાકરણોના સાતા કાકલે આ વ્યાકરણ ઉપર એક વૃત્તિ રચી છે. કેટલાક એને લઘુવૃત્તિ કહે છે તો કેટલાક એને મધ્યમવૃત્તિ કહે છે. વળી જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૬)માં કાકલની રચેલી લઘુવૃત્તિને હુંદિકાદીપિકા કહી છે. અહીં કહ્યું છે કે આ ચતુષક, આખ્યાત, કૃત અને તદ્વિત પૂરતી છે અને એનું પરિમાણ ૭ હજાર શ્લોકનું છે.

વિદ્યાર્થીનો માર્ગ સુગમ બન્યો છે. અંતમાં ગણદીઠ તેમજ પેદાગણદીઠ ધાતુઓની એના પદ અનુસાર સંખ્યા અપાઈ છે. ત્યાર પછી હેમ ધાતુપાઠ તેમજ અનુષ્ઠ-ફલ અને વૃત્ત-ગણ-ફલની કારિકાઓ અને અનિટ્-કારિકાઓ અપાઈ છે. અનિટ્ ધાતુઓને અંગે કોષક અપાયેલું છે. લગભગ પ્રારંભમાં “વર્ણોના યંત્ર” અપાયો છે.

આ રહસ્યવૃત્તિનું સંપાદન સુરતના “જૈનાનંદ પુસ્તકાલય”ની એક હાથપોથીને આધારે કરાયું છે. અહીં જે ૭૬૩ ક્રમાંકવાળી હાથપોથી છે તેજ આ હશે.

૧ વિનયવિનયકૃત હેમલઘુપ્રક્રિયાનું પરિમાણ પણ લગભગ આટલું જ છે, પરંતુ એ પ્રક્રિયારૂપે ચોલચેલી હોવાથી સ્વોપજ બૃહદ્-વૃત્તિના પ્રવેશદ્વારની ગંદક સારી શકતી નથી.

૧ મધ્યમવૃત્તિ—કેટલાકનું એમ માનવું છે કે હૈમચન્દ્રસૂરિએ સિંહલેના પ્રથમના સાત અધ્યાય ઉપર આદ્ય હજાર શ્લોક જેવડી મધ્યમવૃત્તિ રચી હતી અને આજે જે મળે છે તે જ એ છે.

૨ બૃહદ્વૃત્તિ યાને ઉત્તરવપ્રકાશિકા કિંવા અદ્યારહજારી—સ્વોપજ્ઞ હજારી લઘુવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ વૃત્તિ વણી મોટી હોવાથી એને ‘બૃહદ્વૃત્તિ’ કહે છે. ‘કલિંગ’ હૈમચન્દ્રસૂરિએ જે ન્યાસ—બૃહન્ન્યાસ રચ્યો છે તે આ બૃહદ્વૃત્તિના વિવરણરૂપ છે અને એ બૃહન્ન્યાસનું નામ તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ હોવાનું સૂચવાય છે. આને લખને કે પછી અન્ય

૧ આનો ચતુષ્ક-વૃત્તિ પૂરતો—સિંહલેના ૩-૨-૧૫૬ સુધીનાં સૂત્રોને અંગેનો એક અંશ એ સૂત્રો તેમજ એને લગતી અજ્ઞાતકર્તૃક અવસૂરિ સહિત “સિદ્ધહેમ-શ્વદાનુશાસનમ્ પ્રથમો વિભાગઃ” એવા નામથી “શ્રેષ્ઠ મોક્ષીકા-લાલબાગ-જૈન ચેરીટી-પ્રકાશન ૨” —“શ્રીલલિપ્તસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા”ના ૩૩મા ભણિ તરીકે વિ. સં. ૨૦૦૬માં પ્રકાશિત કરાયો છે. એનાં પૃ. ૧-૨૪૮નું સંપાદન શ્રીવિજયલાલસૂરિએ અને બાકીનાંનું એમના સ્વર્ગવાસ બાદ મુનિશ્રી વિક્રમવિજયભાઈએ કર્યું છે.

૨ સિંહલે (અં. ૧-૭) એને અંગેની બૃહદ્વૃત્તિ તેમજ દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રલકૃત બૃહદ્બ્યાસદુર્ગપદ્યોબ્યા યાને ન્યાસસારસમુદ્ધાર (કે જે “લઘુન્યાસ” તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તે) સહિત “શ્રેષ્ઠ મનસુખલાઈ લઘુલાઈ” તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૨માં પત્રાકારે પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે. પં. અન્દ્રસાગરગણિ (દેવે સૂરિ) દ્વારા ‘કારક’ પર્યંતની આનંદબોધિની નામની ટીકા સહિત આ બૃહદ્વૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૦૨માં છપાઈ છે. એ સૂરિએ કેવળ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત દસ પાદ સુધીનો લાગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ વિ. સં. ૨૦૦૭માં છપાયો છે એમાં અંતમાં અમરચન્દ્ર-સૂરિકૃત સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય અને જયાનંદસૂરિકૃત સ્યાદિશબ્દટીપિકા અપાયેલ છે. ‘બ્યાકરણવિશારદ’ શ્રીવિજયલાલગુણસૂરિદ્વારા સિંહલે (અં. ૧) એને અંગેની બૃહદ્વૃત્તિ, કનકપ્રલકૃત લઘુન્યાસ તેમજ હૈમબૃહદ્બ્યાસ, લિંગાનુશાસન અને એનું સ્વોપજ્ઞ વિવરણ તેમજ દ્વ્યાશ્રયકાવ્ય (સ. ૧) સહિત સંપાદિત થઈ એ અમદાવાદની “જૈનગ્રંથ પ્રકાશક સલા” તરફથી હાલમાં (વિ. સં.) ૨૦૦૭માં બહાર પડેલ છે. એનું નામ “શ્રીસિદ્ધહૈમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્” રખાયું છે.

૩ જિં. ૨૦ કો. ૧૦ (પાં. ૧, પૃ. ૩૭૫)માં આને બદલે પ્રકાશિકા, બલાબલવૃત્તિ અને હુંદિકા એવાં નામો અપાયાં છે.

કોઈ કારણસર બૃહદ્વૃત્તિને તત્ત્વપ્રકાશિકા કહે છે. એનું પરિમિત ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવું હોવાથી એને અઠારહજારી પણ કહે છે. આ બૃહદ્વૃત્તિ પ્રથમના સાત અધ્યાય પૂરતી જ છે એમ ત્રણાખરાનું માનવું છે. કેટલાકને મતે આદ્યા અધ્યાય ઉપર જે સ્વોપસ વૃત્તિ મળે છે તે આ બૃહદ્વૃત્તિનો ભાગ છે, કિન્તુ એ સ્વોપસ વૃત્તિમાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની ચર્ચા નહિ હોવાથી તેમજ એની શૈલી લઘુવૃત્તિના જેવી હોવાથી એ લઘુવૃત્તિનો ભાગ ગણવો ઘટે તેનું શું ?

બૃહદ્વૃત્તિનું આઘ પચ તેમજ એમાં અપાયેલાં ૧૭દ્વાદશો અને પ્રત્યુદ્વાદશો પૈકી કેટલાંક લઘુવૃત્તિમાં પણ જોવાય છે. આથી કેટલાક એમ માને છે કે બૃહદ્વૃત્તિ રચાયા બાદ સંક્ષિપ્ત રુચિનાગી વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને લઘુવૃત્તિ રચાઈ છે.

બૃહદ્વૃત્તિના પ્રારંભમાં ‘અહમ્’ના સ્પષ્ટીકરણમાં “સિદ્ધચક્ર”નો ઉલ્લેખ છે. આ બૃહદ્વૃત્તિની રચનામાં અમોઘવૃત્તિની કેટલીક વાર પંક્તિઓ મૂળ સ્વરૂપે અને કેટલીક વાર અર્થની સ્પષ્ટતા ખાતર પરિવર્તનપૂર્વક કામમાં લેવાઈ છે.

પૃ ૭ ન્યાયો — સાતમા અધ્યાયની બૃહદ્વૃત્તિના અંતમાં ૫૭ ન્યાયો અપાયેલા છે. એના ઉપર ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિની કોષ્ટ ટીકા જણાતી નથી તો આ ન્યાયો બૃહદ્વૃત્તિનો એક ભાગ છે કે નહિ ? હેમચન્દ્રસૂરિએ આ તેમજ બીજા ૮૪ ન્યાયોનો સંગ્રહ કરી એના ઉપર ન્યાયાર્થમંજૂપાનામની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૧૬માં રચી છે. એમાં એમણે કહ્યું છે કે ઉપર્યુક્ત ૫૭ ન્યાયો ઉપર પ્રજ્ઞાપના નામની વૃત્તિ હતી. વિશેષમાં એમણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ ૫૭ ન્યાયો બૃહદ્વૃત્તિના સાતમા

૧ સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે હેમ કૃતિકલાપમાં આચાર્ય હરિભદ્રનો નામોલ્લેખ જણાતો નથી, પરંતુ સિં ૭૮ (૨-૨-૮૭)ની આ બૃહદ્વૃત્તિ (મ. ૭. સં., પૃ. ૮૮)માંના “સાધ્વી સ્વત્વનેકાન્તજયપતાકાયાઃ કૃતિરાચાર્ય-હરિભદ્રસ્યાચાર્યહરિભદ્રેણ વા” — ઉદાહરણમાં તે હરિભદ્રનું નામ છે ન.

અધ્યાયના અંતમાં સમુચ્ચયરૂપે જોવાય છે. આ ન્યાયો તેમજ બીજા પણ કેટલાક બૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રસંગોપાત્ત કટકે કટકે અપાયા છે.

હૈમ ન્યાય અને એની વૃત્તિ—હૈમ ન્યાયની બે અજ્ઞાતકર્તૃક નાનકડી કૃતિ અને એ બેમાંથી એકની કે એ નામની અન્ય કોઈ કૃતિની ૧૭૫ શ્લોક જેવડી વૃત્તિની તોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૨)માં છે.

હૈમ-લઘુ-ન્યાય-પ્રશસ્તિ-અવચૂરિ—આના કર્તા ઉદયચંદ્ર છે અને એની ૩૭ પત્રની એક હાથપોથી મળે છે એમ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૨) જોતાં જણાય છે.

૧ ગણુપાઠ—હૈમ વ્યાકરણનું આ એક મહત્ત્વનું અંગ છે. જે શબ્દોને વ્યાકરણનો નિયમ એકસરખો લાગુ પડતો હોય તે તમામ શબ્દોને પૃથક્ પૃથક્ ન ગણાવતાં એક શબ્દ આપી બાકીનાનું ‘આદિ’ શબ્દ વડે સૂચન કરાય છે કે જેથી સૂત્રમાં લાઘવ રહે. આ પ્રમાણે શબ્દોનાં જુદાં જુદાં જૂથ પડે છે. એ પ્રત્યેક જૂથને ‘ગણુ’ કહે છે. આ જાતના ગણોની સળંગ સૂચી તે ‘ગણુપાઠ’ કહેવાય છે. આ ગણુપાઠ ‘કલિ૦’ હૈમચંદ્રસૂત્રિએ સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિમાં તે તે સૂત્રના સ્પષ્ટીકરણના પ્રસંગે આપ્યો છે અને એના ઉપર આ બૃહદ્વૃત્તિમાં અને કોઈ કોઈ ચાર બૃહદ્વ્યાસમાં પ્રકાશ પાડ્યો છે.

ન્યાસો—બૃહદ્વૃત્તિને અંગે ન્યાસો રચાયા છે. એ સંબંધમાં પૃ. ૭૭-૭૮માં વિચાર કરાયો છે.

૧ આ ગિરિજાશંકર મયાશંકર શાસ્ત્રીએ યોજેલી અને ઈ. સ. ૧૯૩૧માં હૈમ-બૃહત્-પ્રક્રિયામાં પરિશિષ્ટરૂપે અપાયો છે; બાકી આ ગણુપાઠ એના સ્વોપજ્ઞ સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક પૃથક્ સ્વરૂપમાં કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણાતું નથી. આ બૃહત્-પ્રક્રિયામાં પ્રક્રિયાક્રમે ગોઠવાયેલાં સૂત્રોની સ્વોપજ્ઞ (હૈમ) બૃહદ્વૃત્તિના ઉપયુક્ત અંશ દ્વારા સમજણ અપાઈ છે.

૧ બૃહદ્વૃત્તિ-અવચૂર્ણિકા—જ્યાનંદના શિષ્ય અમરચન્દ્રે વિ. સં. ૧૨૬૪માં આ અવચૂર્ણિકા રચી છે. કેટલાકને મતે તો આ સિંહ હેંની બૃહદ્વચૂરિ છે, પરંતુ મુદ્રિત કૃતિ તપાસતાં તો વસ્તુસ્થિતિ ભિન્ન માત્રમ પડે છે. આ મુદ્રિત અવચૂર્ણિકામાં ૧૦૭ સૂત્રો જતાં કરાયાં છે એટલે કે એ ૭૫૭ સૂત્રોની બૃહદ્વૃત્તિ પૂરતી અવચૂર્ણિકા છે. એમાં અને કનકપ્રમદૃત શ્વેત ન્યાસમાં પ્રાયઃ સામ્ય જોવાય છે. કેટલીક વાર અમરચન્દ્રે નવીન બાબતો પણ રજૂ કરી છે. એવા એનો ઉપયોગ આનંદમોધિનીમાં કરાયો છે.^૨

આ અવચૂર્ણિકા (પૃ. ૩)માં સિંહ હેં બીજાં બધાં વ્યાકરણોથી શા મારે ચડિયાતું છે તેની ચર્ચા કરતાં એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે કે એ અતિવિસ્તીર્ણુ કે વિપ્રકીર્ણુ નથી તેમજ એ કાતંત્રની જેમ સંકીર્ણુ નથી. આ અવચૂર્ણિકા (પૃ. ૪-૫)માં કહ્યું છે કે પ્રથમના સાત અખ્યાય ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત અને તદ્વિત એ ચાર પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. તેમાં સંધિ, નામ, કારક અને સમાસ એ ચારના સમુદાય રૂપ 'ચતુષ્ક' છે. એમાં દસ પાદ છે. 'આખ્યાત'માં છ પાદ છે. 'કૃત'માં ચાર પાદ છે. 'તદ્વિત'માં આઠ પાદ છે. આમ જે અહીં ચાર પ્રકરણ ગણાવાયાં છે તેને 'પ્રકરણ' ન કહેતાં કેટલાક 'વૃત્તિ' કહે છે.

૧ સિંહ હેંના પ્રથમ નવ પાદ પૂરતી આ અવચૂર્ણિકા "૨. લા. ને. પુ. સં." નમ્હી ઈ. સ. ૧૬૪૮માં પ્રકાશિત કરાયું છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે સિંહ હેંના પહેલા ગ્રાંથ અખ્યાયનાં સૂત્રો અને દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે ૧૦૦૬ ઉચ્ચારિયત્વો અપાયાં છે. આ અવચૂર્ણિકાની હાથપોથીમાં 'પ્રથમ પુસ્તિકા લખી' એવો ઉલ્લેખ છે નો મુ' બાબતો ભાગ રચાયો હશે કે કેમ ? તે બંધુ બાબી રહે છે.

૨ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનની પ્રતાપના (પૃ. ૭).

૩ પાલિનીય અષ્ટાદશના ૧-૩-૨, ૧-૩-૩. ૧-૧-૧૦ અને ૧-૩-૬ એ ચાર સૂત્રોની ગરજ સિંહ હેંનું ૧-૧-૩૦ સૂત્ર સાદે છે.

૪ પાલિનીય અષ્ટાદશમાં નામ-પ્રકરણને અનુસરનાં સૂત્રો દ્વિગણવાયાં અપાયાં છે. આની તૃતીકા બીજાં પણ કેટલાક પ્રકરણો અંગે જોવાય છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-સારોદ્ધાર—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૬)માં આની નોંધ છે. કર્તાનું નામ અપાયું નથી. આની બે નામધેયી વિ. સં. ૧૫૨૧માં લખાઈ છે અને એ મળે છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-હંદિકા—સૌભાગ્યસાગરે વિ. સં. ૧૫૪૧માં આ હંદિકા રચી છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-દીપિકા—વિજયચન્દ્રસૂરિ અને હરિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય માનભટ્ટના શિષ્ય વિદ્યાકરે આ દીપિકા રચી છે.

કક્ષાપદ્વૃત્તિ—સ્વોપન બૃહદ્વૃત્તિ ઉપરની આ દીકા છે. એનું પરિમાણ ૪૮૧૮ શ્લોક જેવું છે. જૈ૦ ૩૦ (પૃ. ૨૬૬)માં આ દીકાનો કક્ષાપદ્ તેમજ “બૃહદ્વૃત્તિ-વિયમ-પદ-વ્યાખ્યા” તરીકે ઉલ્લેખ છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-ટિપ્પન—વિ. સં. ૧૬૪૬માં કોષ્ટકે આ ટિપ્પન રચ્યું છે.

બ્રહ્માબલવૃત્તિ—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭) પ્રમાણે આ બૃહદ્વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ છે.

હૈમોદાહરણવૃત્તિ—આ નાનકડી અગ્રાતકર્તૃક કૃતિની નોંધ જૈ૦ ૩૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે. આનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે આ કૃતિ હૈમ બૃહદ્વૃત્તિમાંનાં ઉદાહરણોના સ્પષ્ટીકરણરૂપ હશે.

પરિભાષા-વૃત્તિ—આ ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે એમ બૃ૦ ૨૦માં ઉલ્લેખ છે.

બૃહન્ન્યાસ રશબ્દમહાર્ણવ યાને તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ—
 ‘ન્યાસ’નો અર્થ ‘થાપણ’ થાય છે. એના બીજા પણ અનેક અર્થો છે,
 પરંતુ વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં એનો અર્થ વ્યાકરણના સૂત્રપાઠ જેવા અંગતી
 વૃત્તિનું વિવરણ એમ થતો હોય એમ કટલાક ન્યાસો જોતાં જણાય છે.
 ગમે તેમ પણ આવો પ્રયત્ન ‘કલિંગ’ હૈમચન્દ્રસૂરિએ કર્યો છે. આ સૂરિએ
 સ્વોપદ્ય બૃહદ્વૃત્તિને અંગે ન્યાસ રચ્યો છે. આ ન્યાસ અ. ૧-૭ પૂરતી
 સ્વોપદ્ય બૃહદ્વૃત્તિને તો સર્વાંગે સ્પર્શે છે. વ્યાકરણને લગતા તમામ
 વિષયોને અહીં અર્થવામાં આવ્યા છે, પરંતુ કમનસીબે આ મહામૂલ્યશાળી
 ગ્રંથ સંપૂર્ણપણે સચવાઈ રહ્યો નથી. એનું પરિમાણ ૮૪૦૦૦ શ્લોક
 જેવું હોવાનું કહેવાય છે. તેમાંથી લગભગ ચોથા ભાગ જેટલો અંશ
 આજે મળે છે. પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં ૪૨ સૂત્રો છે, પરંતુ આ
 બૃહન્ન્યાસ તો પહેલાં ૩૮ સૂત્ર સુધીનો જ મળે છે—બાકીનાં ચારને અંગેનો
 મળતો નથી. આ અધ્યાયના બીજા પાદને અંગે સમૂળગો મળતો નથી.
 બાકીના બે પાદોને અંગે સંપૂર્ણપણે મળે છે. બીજા અધ્યાયના ચારે
 પાદો ઉપર પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મળે છે. આગળ જતાં ત્રીજા અધ્યાયના
 ચોથા પાદને અંગે અને પછી તો છેક સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદને
 અંગે આ ન્યાસ મળે છે.^૩ આમ અધ્યાય ૪-૬ તો સર્વથા ન્યાસ
 વિનાના છે. બૃહદ્વૃત્તિ આઠમા અધ્યાયને સ્પર્શતી રચાઈ હોય એમ
 જણાતું નથી એટલે એના વિવરણરૂપ બૃહન્ન્યાસ આઠમા અધ્યાયને અંગે
 રચાયો જ ન હોય તો એ સ્વાભાવિક છે.

૧ સિંઠ હેઠનાં પહેલાં ૩૮ સૂત્રો પૂરતો બૃહન્ન્યાસ એ સૂત્રો અને એની
 બૃહદ્વૃત્તિ સહિત “હિં સં” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૧માં છપાવાયો ત્યાર બાદ
 શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિએ અ. ૧, પા. ૧નાં છેલ્લાં ચાર સૂત્રો તેમજ બીજા પાદનાં
 તમામ સૂત્રો ઉપર ન્યાસ રચ્યો છે. એ સિંઠ હેઠ (અ. ૧) ને બૃહદ્વૃત્તિ વગેરે
 સહિત “જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી છપાયેલ છે તેમાં અપાયો છે.

૨ જિઠ ૨૦ કોઠ (ખં. ૧, પૃ. ૩૭૫)માં આનો મહાર્ણવ તરીકે પણ ઉલ્લેખ છે.

૩ બૃં ટિંઠના સમયમાં પણ આટલો જ ન્યાસ મળતો હતો.

લઘુ ન્યાસ—‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂરિના અલુપ્ત શિષ્ય ^૧ ‘કવિકટાર-મલ્લ,’ સ્વાતન્ત્ર્યપ્રિય અને સ્ત્રી પ્રત્યક્ષતા કર્તા રામચન્દ્રસૂરિએ ત્રેપન હમર (૫૩૦૦૦) શ્લોક જેવડો આ ન્યાસ રચ્યો છે. વળી ધર્મધોષસૂરિએ નવ હમર શ્લોક પૂરતો લઘુ ન્યાસ રચ્યો છે. કેટલાકને મતે ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂરિએ જાતે લઘુ ન્યાસ રચ્યો છે.

બૃહન્ન્યાસદુર્ગાપદવ્યાખ્યા યાને ન્યાસસાર-સમુદ્ધાર ક્રિયા ન્યાસોદ્ધાર—‘ચંદ્ર’ ગરુડના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે જે ન્યાસ રચ્યો છે એ હૈમચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહન્ન્યાસના સંક્ષેપરૂપ છે. એથી એનું ‘લઘુ ન્યાસ’ એવું નામ યોગ્ય છે. કનકપ્રભે પોતે તો પ્રારંભમાં એને બૃહન્ન્યાસદુર્ગાપદ-વ્યાખ્યા તરીકે અને અંતમાં પ્રશસ્તિમાં ન્યાસસાર-સમુદ્ધાર તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

ન્યાસસારોદ્ધારટિપ્પણ—આ અજ્ઞાતકર્તાક કૃતિની વિ. સં. ૧૨૭૯માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે.

પ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ—આને અંગે બૃં ૨૮૦માં એવો ઉલ્લેખ છે કે એ હૈમપ્રાકૃતબૃહવૃદ્ધિતી અવચૂરિરૂપ છે. એના કર્તા ‘મલધારી’ પં. નરચંદ્ર છે અને એ અવચૂરિ ૧૬૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિદુંઢિકા, પ્રાકૃત દીપિકા ક્રિયા પ્રાકૃતપ્રભોધ—આ ‘મલધારી’ ગરુડના ઉપાં નરચંદ્રની આત્મા અધ્યાયની અવચૂરિ છે. ન્યાયકંદલીની ટીકામાં રાજશેખરે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭)માં નોંધ છે.

૧ વિ. સં. ૧૫૧૭માં ભોજપ્રમન્ય રચનારા રત્નમંદિરણિએ ઉપદેશ-તરંગિણીના પ્રથમ તરંગ (પત્ર ૬૩)માં સિદ્ધરાજ નયસિંહે રામચન્દ્રસૂરિની શીઘ્ર કાવ્ય-શક્તિથી પ્રસન્ન થઈ આ બિરૂદ એમને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ જુઓ નાટ્યદર્પણને લગતું મારું લખાણ.

૩ આ લઘુ ન્યાસ બૃહવૃદ્ધિ અને સિં ૯૦ (અ. ૧-૭) સહિત શેઠ મનસુખલાલે લગભગ તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૨માં છપાવાયો છે.

આ બંને ઉદ્દેશોનો વિચાર કરતાં આ કૃતિઓ અલિપ્ત જણાય છે.

હૈમકુંઠિકા— આ નામની એ કૃતિ છે. એક કૃતિ ૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને કેટલાકને મતે એ ૫૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એ કૃતિ સૌભાગ્યસાગરે વિ. સં. ૧૫૬૧માં રચી છે. એ ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત અને તદ્વિત એ ચારને અંગેની છે.

બીજી કૃતિ ૨૩૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એને જ કેટલાક હૈમકુંઠિકા- / વૃત્તિ કહે છે. એના કર્તા તરીકે ઉદયસૌભાગ્યનો ઉદ્દેશ્ય જોવાય છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિકુંઠિકા યાને વ્યુત્પત્તિ-દીપિકા— આ ‘બૃહત્ તપા’ ગરુડના સૌભાગ્યસાગરસૂરિના શિષ્ય હૃદયસૌભાગ્યની વિ. સં. ૧૫૬૧ની રચના છે. જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં હૈમચતુર્થપાદવૃત્તિ તરીકે હૃદયસૌભાગ્યની જે કૃતિની નોંધ છે તે આ જ હોય એમ લાગે છે.

પ્રાકૃતપદ્યચૂરિ— આ ૭૩૮ શ્લોક જેવડી અવચૂરિ હુરિપ્રભસૂરિએ રચી છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિદીપિકા યાને હૈમદીપિકા— આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ દ્વિતીય હુરિભદ્રે રચી છે. જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૦)માં નોંધાયેલી હૈમદીપિકા તે આ જ છે.

દોષકવૃત્તિ— આ આદ્યા અધ્યાયની વૃત્તિ છે.^૧

હૈમદોષકાર્થ— આની ૧૩ પત્રની હાથપોથીની નોંધ જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે.

દીપિકા— જિનસાગરની આ ૬૭૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે. અહીં એક અગાતકર્તૃક દીપિકાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

અષ્ટાધ્યાયતૃતીયપદવૃત્તિ—આ વિનયસાગરસૂરિની રચના છે.
 હૈમદશપાદવિશેષ અને હૈમદશપાદવિશેષાર્થ—આ જે
 કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૯૯)માં છે.

પ્રક્રિયા-અન્યો

પ્રક્રિયા—પ્રક્રિયારૂપ કૃતિ એ સાધનિકાને લક્ષીને મૂળ સૂત્રોના
 ક્રમમાં પરિવર્તન કરી એનું વિવરણ પૂરું પાડે છે. એ પ્રયોગો તૈયાર
 કરવામાં—સિદ્ધ કરવામાં સહાયક અને છે એ લાભ છે; પરંતુ સૂત્રોનો ક્રમ,
 એનું બલાબલ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, પ્રત્યયવાદ, સૂત્રો રચનાનાં પ્રયોજનો,
 એ રચનાને લગતા સૂક્ષ્મ નિયમો વગેરે બાબતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી બુદ્ધિનો
 જે વિકાસ થાય તે લાભ આ પ્રક્રિયાથી ન થઈ શકે. એ માટે તો
 મૂળ પ્રણેતાએ જે ક્રમે સૂત્રો રચ્યાં હોય તેજ ક્રમે એનો અભ્યાસ
 થવો ઘટે.

^૧હૈમ-(લઘુ)-પ્રક્રિયા (વિ. સં. ૧૭૧૦)—આના કર્તા
 વિનયવિજયગણિ છે. એઓ સોમવિજય પાસે લણ્યા હતા. એ સોમવિજય
 તે એમના દીક્ષા-ગુરુ ઉપા૦ કીર્તિવિજયના સંસારી અવસ્થાના સગા
 ભાઈ થતા હતા અને દીક્ષિત અવસ્થામાં ગુરુભાઈ થતા હતા એ વિનય-
 વિજયગણિના પિતાનું નામ તેજપાલ હતું અને એમની માતાનું નામ

૧. શ્રીવિજયદર્શનસૂરિજીના શિષ્ય મુનિશ્રી ત્રિયંકરવિજયજીના ટિપ્પણપૂર્વક આ
 પ્રક્રિયા વિ. સં. ૨૦૦૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એ આવૃત્તિને “શ્રીનેમિ-દર્શન-ત્રિયંકર-
 ગ્રંથ-રત્ન ૨” તરીકે જાણખાવાઈ છે. આમાં ‘સંજ્ઞાધિકાર’ પછી પરિભાષા-પ્રકરણ
 સંપાદકે ઉમેર્યું છે અને પૃ. ૬માં એની નોંધ લેતાં એ બહુ ઉપયોગી હોવાથી તેમ
 કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

રાજશ્રી હજી. ૧ એઓ 'વણિક' સાતિના હશે. ૨ એઓ વિ. સં. ૧૭૩૮માં રાંદેરમાં કાળધર્મ પામ્યા હતા. એમણે વિ. સં. ૧૬૯૬માં પંચજોસવણાકર્ય ઉપર ૩ સુબોધિકા નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં રચી છે. એ વેળા એમની ઉમ્મર પાંત્રીસેક વર્ષની હશે. ૪ એ હિસાબે એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૧૧માં થયેલો ગણાય. એમણે સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતીમાં કૃતિઓ રચી છે. એ પૈકી સંસ્કૃત કૃતિઓ નીચે મુજબ છે:-

અહનમસ્કારસ્તોત્ર, ૫ આનંદલેખ, ૬ ધન્વન્ત, ૭ જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર, ૮ નયકર્ણિકા, ૯ લોકપ્રકાશ, ૧૦ શાન્તસુધારસ, ૧૧ ત્રિશનજ્ઞપસંગ્રહ અને સુબોધિકા તેમજ આ હૈમસધુપ્રક્રિયા અને એની સ્વોપસ ટીકા.

૧ જુઓ લોકપ્રકાશ (સ. ૧)નું અંતિમ પદ.

૨ જુઓ શાન્તસુધારસ (લા. ૨)નું શ્રી. મોતીચંદ ગિ. કાપડિયાનું વિવેચન (પૃ. ૩૬).

૩ આની કિતીય આવૃત્તિ "૬૦ લાં નૈં પું સં" તરફથી પંચજોસવણાકર્ય સહિત ઇ. સ. ૧૯૨૩માં છપાવાઈ છે.

૪ જુઓ શાન્તસુધારસ (લા. ૨)નું ઉપર્યુક્ત વિવેચન (પૃ. ૪૮).

૫ આ કૃતિ "દશવિરતિ ધર્મરાધક સમાજ" તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૩માં પ્રકાશિત શ્રીપ્રશન્તિનગ્રંથમાં પૃ. ૬૬-૧૧૬માં છપાવાઈ છે. એમાં વિવિધ બંધોથી વિભૂષિત પદો છે. એ મારો જે લેખ નામે "Illustrations of Letter-diagrams" મુબઈ વિદ્યાપીઠના સામયિકમાં કટકે કટકે છપાયે છે તેમાં (Arts No. 30, pp. 127-128)માં અપાયાં છે.

૬ આ કાવ્ય "કાવ્યમાલા" (ગ્ર. ૧૪)માં છપાયું છે.

૭ આ સ્તોત્ર "વીરસમાજ" તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૮૧ માં છપાવાયું છે.

૮ આ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઈ દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૧૦માં છપાવાઈ છે.

૯ આ ગ્રંથ "૬૦ લાં નૈં પું સં" તરફથી ચાર લાગમાં અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૨૬, ૧૯૨૮, ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત કરાયો છે.

૧૦ આ કૃતિ ગાંધીરવિજયગણિકૃત ટીકા સહિત "જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા" તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

એમણે વિ. સં. ૧૭૧૦માં આ હૈમલધુપ્રક્રિયા રચી છે. મુદ્રિત આવૃત્તિ પ્રમાણે એ ત્રણ વૃત્તિમાં વિમક્ત છે.^૧ ૨૧૬મા પૃષ્ઠ ઉપર પ્રથમ વૃત્તિ પૂરી થાય છે ત્યાં પૂર્વાર્ધ પૂર્ણ થયાનો ઉલ્લેખ છે. ઉત્તરાર્ધનો પ્રારંભ ‘આખ્યાત’થી થાય છે. ત્રીજી વૃત્તિની શરૂઆત ‘કૃદંત’થી કરાઈ છે. મંગલાચરણરૂપે ત્રણ પદો રચી સંજ્ઞા-પ્રકરણની સમજણ ૩૦ પદોમાં અપાઈ છે. ત્યાર બાદ ૨૪ સંધિ, ૩૬ લિંગ, યુગ્મદ્વન્દ્વ, અવ્યય, સ્ત્રીલિંગ, કારક, સમાસ, તદ્ધિત ઇત્યાદિ પ્રકરણો વિચારાયાં છે. અંતમાં પાંચ પદોની પ્રશસ્તિ છે.

૪ હૈમપ્રકાશ યાને હૈમપ્રક્રિયા-બૃહન્ન્યાસ (વિ. સં. ૧૬૯૭)- આ ઉપર્યુક્ત હૈમલધુ-પ્રાક્રિયાને અંગેની બૃહદ્-વૃત્તિ છે. એને કેટલાક ‘ન્યાસ’ કહે છે. એનું પરિમાણ ૩૪૦૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એના કર્તા વિનયવિજયગણિ છે. આમ આ સ્વોપજ્ઞ રચના છે. આનું રચના-વર્ષ વિ. સં. ૧૭૯૭ છે એમ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખં. ૧, પૃ. ૪૬૨)માં ઉલ્લેખ છે, પણ એ ભ્રાંત છે. સિ૦ હે૦ (૧-૨-૧) ઉપરના અર્થાત્ “સમાનાનાં-તેન દીર્ઘઃ” ઉપરના હૈમપ્રકાશ (પૃ. ૬૨)માં કનકપ્રભકૃત લઘુન્યાસથી ભિન્ન મત દર્શાવાયો છે. આની આલોચના શ્રીવિજયજ્ઞાવણ્યસૂરિએ સિ૦ હે૦ (અ. ૧)ની એમની આવૃત્તિ (પૃ. ૮૮)માં કરી છે. આ હૈમપ્રકાશમાં હૈમ બૃહન્ન્યાસ, પ્રૌઢ-મનોરમા, સિદ્ધાન્તકૌમુદી,

૧ જુઓ પૃ. ૨૧૬, ૩૬૬ અને ૪૧૪.

૨ સ્વર-સંધિ, અ-સંધિ, વ્યંજન-સંધિ અને રેફ-સંધિ. કેટલીક વાર કોઈ કોઈ પુસ્તકમાં આ ચાર સંધિમાં સ્યાદિ-સંધિ ઉમેરી પાંચ ગણાવાય છે.

૩ સ્વરાંત શબ્દોનાં તેમજ વ્યંજનાંત શબ્દોનાં ત્રણ ત્રણ લિંગ.

૪ ઉપા૦ ક્ષગાવિજયગણિ (વિજયક્ષમાલદ્રસૂરિ) દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિનો પ્રથમ વૃત્તિ પૂરતો ભાગ ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આખ્યાત અને કૃદંતને અનુક્રમે ચર્ચાતી બીજી બે વૃત્તિ પૂરતો ભાગ દૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. પ્રથમ ભાગમાં એ ભાગ પૂરતાં સિ૦ હે૦નાં સૂત્રોની, ન્યાયોની અને ગણોની અકાશદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

વાક્યપ્રકાશ અને વાક્યપદીય તેમજ વૈયાકરણભૂષણસાર જેવી લગભગ સમકક્ષીન કૃતિનો ઉપયોગ કરાયો છે.

હૈમ-પ્રક્રિયાઓ— પાણિનીય અષ્ટાદશ અંગે પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ જેમ ભદ્રોજી દીક્ષિતે સિદ્ધાન્તકૌમુદી રચી છે તેમ વિવિધ ગ્રંથોના પ્રણેતા ઉપાઠ મેઘવિજયગણિએ સિંહ હેઠળે અંગે લઘુ, મધ્યમ અને પુલ્કત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રક્રિયાઓ રચી છે એમ કહેવાય છે.

ચન્દ્રપ્રભા યાને **હૈમકૌમુદી** (વિ. સં. ૧૭૫૭)— આ મેઘ-વિજયગણિએ સિદ્ધાન્તકૌમુદીના અનુકરણરૂપે સિંહ હેઠળે (અ. ૧-૭)ને અંગે રચેલી પ્રક્રિયા છે.^૧ પ્રારંભમાં બે પદો છે. ત્યાર બાદ પરિભાષા, અસંધિ, વ્યંજન-સંધિ ઇત્યાદિ વિષયો આલેખતી વેળા શરૂઆતમાં જ્ઞપભદ્રેવ, અજિતનાથ એમ એકેક તીર્થ^૨ કરની સ્તુતિરૂપ પદ છે. મુદ્રિત પુસ્તક પ્રથમા વૃત્તિ અને દ્વિતીયા વૃત્તિ એ બે ભાગમાં વિભક્ત કરાયું છે. પ્રથમા વૃત્તિના અંતમાં ૧૬ પદની પ્રસસ્તિ છે^૩ અને એમાં વિ. સં. ૧૭૫૭માં ચન્દ્રપ્રભા રચાયોનો ઉલ્લેખ છે. દ્વિતીયા વૃત્તિના અંતમાં એક પદ છે પણ એમાં રચના-વર્ણનો નિર્દેશ નથી. પુષ્પિકામાં આને બૃહદ્-પ્રક્રિયા કહી છે. પૃ. ૧૫૮ના અંતમાં બે પદ છે. તેમાં પ્રથમા વૃત્તિ પૂર્ણ કરાયોનો ઉલ્લેખ છે. પુષ્પિકામાં પણ તેમજ છે. એ

૧ આ કૃતિ “જૈન ચેયરકર મંદલ” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૮માં છપાઈ છે. અંતમાં હૈમ-વાતુપાદ, અનુબંધ-શ્લોક (શ્લો. ૧-૧૦), વૃત્ત-ગણ-શ્લોક (શ્લો. ૧-૬), અનિદ-કારિકા (શ્લો. ૧-૭), સંગ્રહ-શ્લોક (શ્લો. ૧-૧૬) તેમજ ચન્દ્રપ્રભાને અંગે કામમાં લેવાયેલાં સિંહ હેઠળનાં સૂત્રોની આકારાદિ કંઠે સૂચી આપાયાં છે.

૨ ‘ખરન’ ગરુડના કૃપાચન્દ્રસરિએ સિંહ હેઠળે આઠમા અધ્યાયગત પ્રાકૃત વ્યાકરણ સિદ્ધાન્તકૌમુદીની સૌથીએ રચ્યું છે.

૩ જુઓ પૃ. ૨૫૭-૨૫૮.

૪ જિં ૨૭ કોઠ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૨૦) પ્રમાણે આ ચન્દ્રપ્રભા ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

હિસામે તો ત્રણ વૃત્તિ ગણાય અને તદ્દિત-પ્રકરણથી ખીછ વૃત્તિની શરૂઆત મનાય.

સિ૦ હે૦ (૧-૪-૯૨) ૩૫ “દાદૌ સ્વરે વા”ને લગતી પ્રક્રિયા (પૃ. ૪૦)માં કીઃ, કિરૌ ઇત્યાદિ રૂપો દર્શાવતી વેળા પાણિનીય અષ્ટાઠોનો, નહિ કે સિ૦ હે૦નો, આધાર લેવાયો છે અને એ સ્ખલન ગણાય એમ કેટલાક કહે છે.

હૈમપ્રક્રિયા— આની રચના મહેન્દ્રસુત વીરસેને કરી છે.^૧

હૈમપ્રક્રિયાશબ્દસંયય— આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૩)માં જોવાય છે. આના જ આધારે જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૨)માં આ કૃતિની નોંધ લેવાઈ છે.

શ્રીહૈમશબ્દસંયય— અમરચન્દ્રકૃત અવચૂર્ણિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)માં આ નામનો ગ્રંથ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૩)ને આધારે નોંધતાં કહ્યું છે કે એની ૪૩૬ પત્રની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે અને એના કર્તા અમરચન્દ્ર છે. આ અમરચન્દ્ર તે ઉપર્યુક્ત અવચૂર્ણિકાર જ હશે.

જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૩)માં જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૩)ના ઉલ્લેખપૂર્વક ૪૨૬ શ્લોક જેવડી હૈમશબ્દસંયય નામની અને અમરચન્દ્રે રચેલી કૃતિની નોંધ છે.

૧ સિ૦ હે૦ (અ. ૧-૭)ને અંગે લઘુ, મધ્યમ અને બૃહત્ એમ ત્રણ પ્રકારની હૈમપ્રભા નામની પ્રક્રિયા ‘તીર્થોદ્ધારક’ વિજયનેમિસૂરિએ અને આ જાતની ત્રણ પ્રક્રિયા નામે સિન્ધુપ્રભા ‘આગમોદ્ધારક’ આનન્દસાગરસૂરિએ રચી છે અને એ બધી (છ થે) પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ ઉપરાંત ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ ઉપા૦ મંગળવિજયજીએ ધર્મદીપિકા નામની પ્રક્રિયા અ. ૧-૭ ને અંગે રચી છે અને એ પણ છપાયેલી છે. ગિરજાશંકર મયાશંકર શાસ્ત્રીએ હૈમ-બૃહત્-પ્રક્રિયા રચી છે અને એ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

હૈમશબ્દસમુચ્ચય—આ નામની અને ૪૯૨ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જિ૦ ૨૦ કે૦ (ખંડ, ૧, પૃ. ૪૬૩)માં છે અને એની એક હાયપોથી પાટણના ભંડારમાં હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

આમ જે ત્રણ કૃતિની ભિન્ન ભિન્ન નોંધ છે તે શું ખરેખર પૃથક્ પૃથક્ કૃતિ છે?

હૈમકારકસમુચ્ચય—આ શ્રીપ્રભસૂરિની રચના છે. એ શીખાઉને માટે ઉપયોગી છે અને એ ત્રણ અધિકારમાં વિભક્ત છે એમ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૨)માં કહ્યું છે.

૧ હૈમવિભ્રમ (વિક્રમની બારમી સડી)—૨કાતંત્રવિભ્રમ તરીકે ઓળખાવાતી એક કૃતિમાં ૨૧ કારિકા છે. એ વ્યાકરણને અંગેના કાયદાની ગરજ સારે છે, કેમકે અહીં અપાયેલાં કેટલાંક રૂપો સામાન્ય રીતે—સુગમતયા એક જાતનાં જણાતાં હોય તે અન્ય પ્રકારનાં છે અને જે રૂપ ઉપત્તક દષ્ટિએ અશુદ્ધ લાગે તે શુદ્ધ છે એવી મતલબના ઉલ્લેખ આ કારિકાઓમાં છે. દા. ત. શોમનેષુ એ ‘શોભન’નું સાતમીનું બહુવચનનું રૂપ છે, છતાં એની અહીં ના પડાઈ છે, કેમકે એ શોમન અને રૂપથી બનેલો ‘બહુમીહિ’ સમાસરૂપ હોઈ એ નાન્યતર જાતિનું પ્રથમાનું એક વચનનું રૂપ ગણી શકાય તેમ છે. એવી રીતે રાજેભ્યઃ એ અશુદ્ધ રૂપ લાગે, પરંતુ રાજન્ અને રૂમ્યથી ઉદ્ભવેલા ‘તત્પુરુષ’ સમાસનો વિચાર કરતાં એ પ્રથમાના એકવચનના રૂપ તરીકે સિદ્ધ

૧ આ કૃતિ ગુણચન્દ્રસંસ્કૃત તત્ત્વપ્રકાશિકા નામની વૃત્તિ સહિત “ય૦ ૪૦ ગ્રં૦”માં વીરસંવત ૨૪૩૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાંનું ઇત્તું પદ અવચૂર્ણિ સહિત ઉપાયેલી કૃતિમાં નથી. વળી આ આવૃત્તિમાં ૧૮ અંકચાળાં એ પદો છે એ હિસાબે બાવીસ પદો ગણાય.

૨ આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

થઈ શકે તેમ છે.^૧ આવી વ્યાકરણવિષયક વિલક્ષણતાને લઈને આ નાનકડી કૃતિ મહત્ત્વની ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાક કાયડા એક જ જાતના છે અને કોઈ કોઈ વાર એક જ કાયડો ફરીથી રજૂ કરાયો છે તો તેમ ન થયું હોત તો આ કૃતિના મહત્ત્વમાં વૃદ્ધિ થાત. ગમે તેમ પણ અત્યારે જે સ્વરૂપે આ કૃતિ યોગ્યભાવેલી મળે છે તે જટિલ છે એટલે કાયડાના ઉકેલરૂપ વિવરણની આવશ્યકતા સહેજે રહે છે. આ કાયડો કેટલાંકે કયું છે.

૨ તત્ત્વપ્રકાશિકા— આ ઉપર્યુક્ત કૃતિની ગુણચન્દ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિમાં આ સૂરિએ પોતાનો પરિચય દેવસૂરિના ચરણકમળને વિષે ભ્રમર એમ આપ્યો છે. એ દેવસૂરિ તે ‘કલિં’ હૈમચન્દ્ર-સૂરિના સમકાલીન અને એમનાથી વયોવૃદ્ધ એવા ‘વાદી’ દેવસૂરિ જ હશે એમ લાગે છે. અંતિમ પદમાં આ ગુણચન્દ્રસૂરિએ કલ્પલનો વિજય વાંછતી વેળા એમને અંગે જે વિશેષણો વાપર્યાં છે તે ઉપરથી આઠ વ્યાકરણના જ્ઞાતા અને સિંહ હોના અધ્યાપક ‘કાયસ્થ’ કાકજ. અભિપ્રેત છે એમ ફલિત થાય છે. આ હિસાબે તત્ત્વપ્રકાશિકાના કર્તાનો સમય વિક્રમની આરમ્ભી સદીનો ગણાય.

આ તત્ત્વપ્રકાશિકામાં ઉપર્યુક્ત કાયડાઓના ઉકેલ માટે સિંહ હોનો ઉપયોગ કરાયો છે. એથી તો મૂળ કૃતિને કાતંત્રવિભ્રમ એ નામે ન ઝાળખાવતાં કેટલાક એને હૈમવિભ્રમ કહે છે. આવી રીતે ‘ખરતર’ ગમ્મતા ચારિત્રસિંહે આ કૃતિ ઉપર વિ. સં. ૧૬૨૫માં જે ઉપવચૂર્ણિ રચી છે

૧ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ મારો લેખ નામે “વ્યાકરણના કાયડા અને એનો ઉકેલ.”

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૮૫.

૩ આ અવચૂર્ણિ કાતંત્ર (સારસ્વત) વિભ્રમ, પચ્ચક્ષ્ણાણસંરૂપ, (પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ), દાનષટ્ત્રિંશિકા, વિશેષણવધી (વિશેષણવતી) અને વીસવીસિયા (વિંશતિવિંશિકા) સહિત “ઋ. કે. શ્વે. સં.” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૭માં છપાવાઈ છે.

તેમાં એમણે સારસ્વત વ્યાકરણનો ઉપયોગ કર્યો હોવાથી એ મૂળ કૃતિને સારસ્વત-વિભ્રમ તરીકે કેટલાક ઓળખાવે છે. ઉપર્યુક્ત ગુણ્ય-દ્રશ્યરિએ તો એમણે સ્વેલી વૃત્તિના પ્રારંભમાં આ વૃત્તિને તંત્રવિભ્રમની વૃત્તિ કહી છે અને એ રીતે મૂળ કૃતિનો ‘તંત્રવિભ્રમ’ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. જે ‘તંત્ર’થી ‘કાતંત્ર અભિપ્રેત હોય તો એમના મતે મૂળ કૃતિનું નામ કાતંત્રવિભ્રમ છે. આ મૂળ કૃતિમાં કાઠનાં ‘તિવ્’, ૨માં આખન્ત, ૪માં ત્યાઘન્ત, ૮માં ટાન્ત અને સુપ્. ૧૩માં શતન્ત, ૧૪માં સ્થાઘન્ત અને ૧૮મી કારિકામાં છિદ્દનો ઉદ્દેશ છે તો ‘સિદ્ધ’ એ સંજ્ઞા કાતંત્ર વ્યાકરણની તો નથી તો શું આ બધી સંજ્ઞા મૂળે પશ્ચિનીય અષ્ટાઠની જ છે કે કેમ તેનો નિશ્ચય થવો ધરે.

તત્ત્વપ્રકાશિકાના લગભગ અંતમાં પૃ. ૩૨-૩૩માં સિદ્ધસેન દિવાકરે કહ્યું છે એવા ઉદ્દેશપૂર્વક નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે:—

“સ્વેદં સમુદ્વહતિ જૃમ્મણમાતનોતિ

નિદ્રાયતે કિમપિ જલ્પતિ વસ્તુશૂન્યમ્ ।

આશા વિલોકપતિ સ્વં પુનરેવ ધાત્રીં

મૂતાભિમૂત इव दुर्वदकः सभायाम् ॥”

આ પદ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરની ઉપસૃબ્ધ દ્વાત્રિંશિકા વગેરેમાં જણાવું નથી તો એ એમની કાઠ લુપ્ત થયેલી કે કાઠ બંડારમાં એક ખૂણે પડી રહેલી અને વિદ્વાનોની જાણ બંડાર રહેલી કૃતિમાંનું લક્ષ. તેમ ન જ હોય તો આ ‘અવતરણ’ એમને નામે ખોટું ગણવાયું છે એમ માણાય.

૧ “સિદ્ધસેનીય દ્વાત્રિંશિકાઓમાંથી અવતરણો” નામનો મારો લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ. ૫૭, અ. ૬)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૧સિદ્ધ-સારસ્વત (લ. વિ. સં. ૧૨૭૫) — મુનિદેવે વિ. સં. ૧૩૨૨માં રચેલા શાન્તિનાથ-ચરિત્રમાં આ વ્યાકરણનો અને સાથે સાથે એના કર્તા તરીકે દેવાનંદસૂરિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ દેવાનંદસૂરિ તે ‘ચંદ્ર’ ગચ્છના દેવભદ્રના શિષ્ય થાય છે અને રત્નપ્રસ, પરમાનંદ અને કનકપ્રભ એ ત્રણના ગુરુ થાય છે. કનકપ્રભના શિષ્ય પ્રદુમ્નસૂરિના શિષ્ય પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્ર૦ ચ૦ રચ્યું છે. એમાં મહેન્દ્રસૂરિચરિત (શ્લો ૩૨૮)માં એમણે કહ્યું છે કે દેવાનંદસૂરિએ સિ૦ હે૦નો ઉદ્ધાર કરી સિદ્ધસારસ્વત નામનું નવીન વ્યાકરણ રચ્યું.

આ ઉપરથી એમ અનુમનાય કે સિદ્ધસારસ્વતની રચના વિ. સં. ૧૨૭૫ની આસપાસમાં થઈ હશે. આ પૂર્વે દ્રાષ્યએ આ જાતનું સિ૦ હે૦ના ઉદ્ધારરૂપે વ્યાકરણ રચ્યાનું જાણવામાં નથી. એ હિસાબે આ જાતનું આ પ્રથમ વ્યાકરણ ગણાય.

૨ઉણાદિગણસૂત્ર — ઉણાદિ એટલે ઉ, ઉર, ઈર વગેરે (પ્રત્યય). ‘ઉણ’ એ ‘ઉ’ પ્રત્યયનો ‘ણ’ અનુબંધ (indicative sign) પૂર્વકનો

૧ આની શું એકે હાયપોથી મળતી નથી કે જેથી એ જાતનો ઉલ્લેખ જિ૦ ૨૦ કો૦માં જણાતો નથી ?

૨ આનું સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત સંપાદન, લીએનાની “ઇન્ડોરિયસ એકેડેમિ ઓફ સાયન્સીસ”ની આજ્ઞા અનુસાર જોહ (Joh) કિર્સ્ટે (Kirste) એ કર્યું છે. એ “એલ્યુકેશન સોસાયટી” ના મુદ્રણાલય (લાયબ્રાલી)માં ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં છપાયું છે. શરૂઆતમાં પૃ. ૧-૫૫ માં અનેકાર્થસંગ્રહગત શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે. ત્યાર બાદ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત ઉણાદિગણસૂત્ર નામની કૃતિ અપાઈ છે. એના પછી ટિપ્પણ છે. ત્યાર બાદ ઉણાદિગણસૂત્રનાં સૂત્રોમાંના શબ્દો અકારાદિક્રમે રજૂ કરાયા છે.

મૂળ કૃતિ નામે ઉણાદિગણસૂત્ર હે૦ કુ૦ (પૃ. ૮૨-૧૨૭)માં છપાઈ છે (જુઓ પ્ર. ૨, પૃ. ૩૪). વળી એ અમરચન્દ્રકૃત ધૃહદ્વૃત્તિ-અવચૂર્ણિકાની મુદ્રિત પ્રતિમ દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે પણ છપાઈ છે. જુઓ પૃ. ૭૫.

નિર્દેશ છે. આ પ્રત્યયો દર્શાવવા માટે ‘કલિન્’ હેમચન્દ્રસૂત્રિએ ૧૦૦૬ સૂત્રોની રચના કરી છે. એ કૃતિને ઉણાદિસૂત્ર, ઉણાદિગણ-સૂત્ર અને ઉણાદિસૂત્રપાઠ એમ વિવિધ નામે ઓળખાવાય છે. આ કૃતિની ઉત્પત્તિ “ઉણાદયઃ” એ સિં ૦ હેં ૦ (અ. ૫, પા. ૨)ના ૯૩મા સૂત્રને આભારી છે; આ સૂત્રની સ્વોપસ લઘુવૃત્તિમાં “સદર્થાદ્ ધાતોરુણાદયો વહુલં સ્યુઃ” એવું એનું સ્પર્શીકરણ છે.

ઉણાદિગણસૂત્રમાં અનુબંધ વગરના ધાતુને ઉણાદિ પ્રત્યયો લગાડી શબ્દો સિદ્ધ કરાયા છે—એની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવાઈ છે. આ સમસ્ત વ્યુત્પત્તિઓ આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓને બસે માન્ય ન હોય, છતાં એ એક વેળાની માન્યતાની સૂચક છે એ રીતે તો એ મહત્વની છે જ. વળી અહીં જે શબ્દો નોંધાયા છે તે પૈકી કેટલાયે શબ્દો દેશ્ય, દ્રાવિડ અને વિદેશીય ભાષામાં પણ જોવાય છે. એનો અભ્યાસ ભાષાનાં સ્વરૂપ અને વિકાસ ઉપર તેમજ તે સમયના લોકોની રહેણીકરણી ઉપર ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રકાશ પાડે તેમ છે.

સ્વોપસ ટીકા—આનું આવ પંચ નીચે મુજબ છે:—

“શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રવ્યાકરણનિવેશિનામુણાદીનામ્ ।

આચાર્યહેમચન્દ્રઃ કરોતિ વિવૃત્તિં પ્રણમ્યાર્હમ્ ॥૧૧॥”

આના પંછી ટીકાનો સમગ્ર ભાગ ગણમાં અપાયો છે.

ઉપયોગ—અસિં ૦ ચિં ૦ની સ્વોપસ વિવૃત્તિમાં અનેક શબ્દોની સિદ્ધિ માટે આ ઉણાદિગણસૂત્રનાં સૂત્રોનો ઉપયોગ કરાયો છે.

ઉણાદિનામમાલા—આ શુભશીલની કૃતિ છે. એમાં ઉણાદિસૂત્રો દ્વારા શબ્દોની સિદ્ધિ કરાઈ છે કે કેવળ એ સૂત્રો દ્વારા સિદ્ધ થતા

૧ આહીં ગણનો અર્થ ‘સમૂહ’ સમજવાનો છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૮૮.

૩ આની એક સ્ત્રી તૈયાર થવા ઘટે.

શબ્દોની સૂચી અપાઈ છે એમ જે પ્રશ્ન સ્ફુરે છે. જે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમાં હોય તો આ વ્યાકરણને અંગેની કૃતિ ગણાય; નહિ તો એ ચોથા પ્રકરણમાં કાશ તરીકે એની નોંધ થવી ઘટે.

‘ધાતુપારાયણ’—‘ધાતુપાઠ’ એ શબ્દશાસ્ત્રનું એક ઉપયોગી અંગ ગણાય છે. ક્રિયાની અર્થતાને ધારણ કરે તે ‘ધાતુ’ કહેવાય,^૧ ક્રમકે ‘ધાતુ’ એ ક્રિયાનો વાચક છે. ધાતુ એ શબ્દનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગણાય છે. ધાતુઓનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ તે ‘ધાતુ-પારાયણ’ કહેવાય. આ નામની કૃતિ ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ રચી છે. એમાં એમણે સિંહ ૬૦માં નિર્દેશાયેલા ધાતુઓને નીચે મુજબના નવ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યા છે:—

બ્વાદિ, ઉચ્છાદિ, દિવાદિ, સ્વાદિ, તુદાદિ, રુધાદિ, તનાદિ, કયાદિ અને ચુરાદિ.

આ પ્રત્યેક વિભાગને ‘ગણ’ કહે છે. આમ અહીં નવ ગણ છે.

પહેલા ગણની કશી નિશાની રખાઈ નથી. બાકીના ગણો માટે અનુક્રમે ક્, ચ્, ટ્, ત્, પ્, ય્, શ્ અને ણ્ નો ઉલ્લેખ છે. આમ અહીં ગણસૂચક આઠ અનુબંધ છે.

૧ આ કૃતિનું સ્વોપન્ન વૃત્તિ સહિત સંપાદન જોહાનિસ્ટ દ્વારા કરાયું છે અને એ “એન્થ્રોપોલોજી” ના મુદ્રણાલયમાં લાયબ્રેલામાં છપાવાઈ ઇ. સ. ૧૯૦૧માં પ્રકાશિત થયું છે. એમાં દસ ગણની વ્યવસ્થા રખાઈ છે. અંતમાં એ પરિશિષ્ટ છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં તમામ ગણના ધાતુઓ અકારાદિ ક્રમથી અપાયા છે, અને દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે.

ધાતુપારાયણ, એને અંગેના (વિ. સં. ૧૫૧૬ કરતાં અર્વાચીન નહિ એવા) ટિપ્પન, તેમજ કણ્ડવાદિ અને એના ટિપ્પન સહિત ઝગડિયા તીર્થની “રિખવદેવજી મહારાજની પેઢી” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થયું છે. એના સંપાદક મુનિ (હવે પં.) દક્ષવિજયજીએ મૂળ કૃતિના ટિપ્પનમાં ખૂટતાં અંગેની પૂરતી કરી છે.

૨ સરખાવો સિંહ ૬૦ (અં ૩, પા. ૩)નું તૃતીય સૂત્ર “ક્રિયાર્થો ધાતુ:”.

૩ અદાદિમાં ‘હ્વાદિ’નો અંતર્ભાવ ન કરનારને મતે નવ ગણને બદલે દસ ગણ ગણાય.

પ્રત્યેક ગણના ધાતુઓના સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એમ બે વિભાગ પાડી અનુક્રમે એનો નિર્દેશ કરાયો છે. સંસ્કૃતમાં કોઈ અકારાન્ત ધાતુ જણાતો નથી એટલે આકારાન્તથી શરૂઆત કરાઈ છે. અપવાદરૂપે ‘ભૂ’નો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ છે.^૧ આકારાન્ત ધાતુઓ અકારાદિ ક્રમે ન આપતાં એનો જે ક્રમથી સિંઠ હેઠળમાં ઉલ્લેખ છે તે ક્રમથી નિર્દેશ કરાયો હોય એમ લાગે છે. બાકીના સ્વરાન્ત તેમજ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ માટે પણ આ શૈલી અપનાવાઈ છે.

ધાતુઓનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા યચારયાન ગણસૂચક અનુબંધ ઉપરાંત ૨૫૬ વગેરે સૂચક નિમ્નલિખિત અનુબંધો પણ અપાયા છે:—

ઞ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ઌ, ઌ, ઓ, ઔ, ગ્ અને ઙ્ તેમજ અનુસ્વાર.

ઇકાર એ અનુબંધ આત્મનેપદનો અને ઈકાર ઉભયપદનો બોધક છે. ‘ઔ’ એ ધાતુ વેદ છે એ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત ધાતુ અનિદ્ છે એ સૂચવવા અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરાયો છે.

ધાતુના અનુબંધપૂર્વકના નિર્દેશની સાથે સાથે એનો અર્થ સંસ્કૃતમાં અપાયો છે.

૧ આ અપવાદમાં તેમજ અદાદિ ગણ પરત્વેના એવા અન્ય અપવાદોમાં વૃદ્ધ સંપ્રદાયનું અનુસરણ કારણરૂપ છે. વૃદ્ધોના મતે ‘ભૂ’ એ મંગળવાચક શબ્દ છે.

૨ ‘પદ’થી પરસ્પૃષ્ટ, આત્મનેપદ અને ઉભયપદ એમ ત્રણ સમજવાનાં છે.

૩-૪ કેટલીક વાર ‘ઇ’ને બદલે ‘ઙ્’ નો અને એવી રીતે ‘ઇ’ને બદલે ‘ઙ્’નો ઉપયોગ કરાયો છે.

૫ આ સંજ્ઞાઓ પાલિનીય અષ્ટાંધી જૂદી પડે છે. એમાં તો ઙ્, ઞ, ઈ, ઉ, ઈર્, ઈ, ઊ, ઋ અને ઙ્ એમ સંજ્ઞાઓ છે.

૧સ્વોપસૃ વૃત્તિ—આતું કોઈ વિશિષ્ટ નામ નથી. આમાં ૨૩થો અને ૨૩થકારોનો જે નામોદ્દેશ છે એ એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ વૃત્તિનો પ્રારંભ નિમ્નલિખિત પદ દ્વારા કરાયો છે:—

“શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રવ્યાકરણનિવેશિતાન્ સ્વકૃતધાતૂન્ ।

આચાર્યહેમચન્દ્રો વિવૃણોત્યહં નમસ્કૃત્ય ॥ ૧ ॥”

ખાકીની સમગ્ર વૃત્તિ ગદ્યમાં છે જે કે અવતરણો પદ્યમાં છે. આ વૃત્તિમાં કર્તાએ પોતાને આચાર્ય કહ્યા છે.

હૈમ ધાતુપાઠ—જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં આની નોંધ લેતાં એને પુણ્યસુંદરની ૭૬૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ કહી છે અને એ નામની પછી કોંસમાં “સ્વરવર્ણાનુક્રમ ૧૬” એવો ઉદ્દેશ કરાયો છે. આ નામની ૩૨૫ શ્લોક જેવડી એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની પણ અહીં નોંધ છે.

હૈમ ધાતુવૃત્તિ—આ કોષકની કૃતિની ૩૭૬ પત્રની એક હાથપોથી ભાવનગરના ભંડારમાં છે એમ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૧) જોતાં જણાય છે.

ધાતુરત્નાકર (વિ. સં. ૫૧૬૮૦)—આ ૨૧૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના રચનાર ‘ખરતર’ ગચ્છના સાધુસુન્દરગણિ છે. એઓ એ ગચ્છના પાઠક સાધુકીર્તિના શિષ્ય અને વિમલતિલકના ગુરુભાઈ થાય છે. એમણે ઉક્તિ-રત્નાકર તેમજ કશખદ-રત્નાકર રચ્યા છે. વળી એમણે આ

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૯૦.

૨ હા. ત. ભગવદ્ગીતા.

૩ કણ્વ, કાલિદાસ, કૌશિક, દ્રમિલ, માધ ઇત્યાદિ.

૪ શ્રીવિજયલાવણ્યસૂત્રિએ ધાતુરત્નાકર નામની કૃતિ રચી એમાં ધાતુઓનાં રૂપો આપ્યાં છે. આ કૃતિ અમદાવાદની “જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી સાત લાગભાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પહેલા પાંચ લાગ વિ. સં. ૧૯૯૫માં, છઠો લાગ ૧૯૯૬માં અને સાતમો ૧૯૯૭માં પ્રસિદ્ધિમાં મુકાયા છે.

૫ જુઓ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૯૮).

૬ આ છ કાંડમાં ૧૦૧૧ શ્લોકમાં રચાયેલી કૃતિ “ય. જૈ. ગ્રં.”માં ગ્રંથાંક ૩૬ તરફ વીરસંવત્ ૨૪૩૯માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

ધાતુરત્નાકર ઉપર વિ. સં. ૧૬૮૭માં ક્રિયાકદ્વયતા નામની વૃત્તિ રચી છે. આ બેમાંથી એકે કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઇ નથી અને એકેની હાથપોથી મારા જોવામાં આવી નથી. એથી એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે આ ધાતુરત્નાકર સિંહુ હોતે અનુસરે છે કે કેમ? જો એ અનુસરતો હોય તો એને આ ત્રીજા પ્રકરણમાં સ્થાન અપાવું ઘટે પણ જો એ કોઈ અજ્ઞેન વ્યાકરણને અંગેનો ગ્રંથ હોય તો દ્વિતીય ખંડમાં પ્ર. ૩૪માં એનો નિર્દેશ થવો જોઈએ.

ઉક્તિરત્નાકર (લ. વિ. સં. ૧૬૭૦)—આ ધાતુરત્નાકરના કર્તા ઉપયુક્ત સાધુસુન્દરગણિની કૃતિ છે. જૈન ગ્રંથ (પૃ. ૩૦૬)માં એને વ્યાકરણનો પરચૂરણ ગ્રંથ ગણ્યો છે. આ કૃતિ ‘ખરતર’ ગમ્ભીર જિનસિંહસૂરિના રાજ્ય દરમ્યાન એટલે કે વિ. સં. ૧૬૭૦થી ૧૬૭૪ના ગાળામાં રચાઈ છે.

સિંગાનુશાસન—આ કૃતિનાં કર્તા કવિં હેમચન્દ્રસૂરિ છે.

૧ “નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય” તરફથી શકસંવત્ ૧૮૧૮માં પ્રકાશિત અભિધાન-સંગ્રહમાં આને સ્થાન અપાવ્યું છે. “ચં નૈં ગ્રં”માં મૂળ કૃતિ લઘુન્યાસને આધારે ચોખ્ખેથી અવચૂરિ સહિત ઈ. સ. ૧૬૦૫માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ મૂળ કૃતિ મુનિશ્રી કેશરવિજય દ્વારા ઉધ્ધૃત સંસ્કૃત દિગ્વિનિકા સહિત શ્રીં વિનોદચંદ્ર મોહનલાલ વૈદ્ય તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૩માં છપાવાઈ છે. સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનું તેમજ એને અંગેની વસ્તુલભ્યાચકીય દુર્ગપદ-અભોધ નામની વૃત્તિ સહિત મૂળ કૃતિનું સંપાદન વિજય-ક્ષમાભદ્રસૂરિએ કર્યું છે અને એ શ્રીં હીરાલાલ સોમચંદ્ર શાહ તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૬માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું છે. આ સંપાદકે દુર્ગપદ-અભોધ નામની વૃત્તિમાંના ગુજરાતી શબ્દોની એક સૂચી આપી, સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિગત સંસ્કૃત શબ્દોની પણ સૂચી આપી છે. આ ઉપરાંત એમણે આ બંને વૃત્તિમાંના વિશેષનામોની પણ આદ્ય સ્થળ પૂરતી એક એક સૂચી આપી છે. વળી અંતમાં મૂળ કૃતિ જે લિખ લિખ છંદોમાં રચાઈ છે એ છંદોનાં નામો એમણે રજૂ કર્યાં છે.

સિંગાનુશાસનરૂપ મૂળ કૃતિ હેં કું (પૃ. ૨૦૫-૨૨૪)માં પ્રકાશિત થયેલી છે. જુઓ પૃ. ૩૪.

એમણે સૂત્રપાઠની જેમ એનું કાંઈ વિશિષ્ટ નામ ન રાખતાં સામાન્ય નામ રાખ્યું છે. એ કૃતિને લિંગાનુશાસન કહી છે. એમણે આ કૃતિ ૨૫ ભતના ભિન્ન ભિન્ન જંદમાં ૧૩૯ પંચીમાં ગૂંધી છે, અને એનાં નાનાં-મોટાં આઠ પ્રકરણો પાડ્યાં છે:-

પુદ્લિંગ (શ્લો. ૧૭), સ્ત્રી-લિંગ (૩૩), નપુંસક-લિંગ (૨૪), પું-સ્ત્રી-લિંગ (૧૨), પું-નપુંસક-લિંગ (૩૬), સ્ત્રી-નપુંસક-લિંગ (૬), સ્વતઃ સ્ત્રી-લિંગ (૬) અને પર-લિંગ (૪).

આ પ્રમાણેનાં ૧૩૯ પંચો પછી ઉપસંહારરૂપે એક પંચ છે. એ દ્વારા કર્તાએ પોતાનું નામ ‘આચાર્ય’ હેમચન્દ્ર’ એમ જણાવ્યું છે, અને આ કૃતિ નિઃશેષ (સમસ્ત) ‘નામલિંગાનુશાસનો ભોળને મેં’ રચી છે એમ કહ્યું છે. જેમ સિં ૦ હેં ૦ (૫-૨-૯૩)ની પુરવણીરૂપે ઉણાદિચત્રની રચના કરાઈ છે તેમ “પુસ્ત્રિયોઃ સ્વમૌજસ” (૧-૧-૨૯)ની પુરવણી-રૂપે આ લિંગાનુશાસન રચાયું છે.

ડૉ. બેલ્લકર જેવાનું કહેવું એ છે કે પ્રસ્તુત લિંગાનુશાસન એ શાકટાયનકૃત લિંગાનુશાસનનું કેવળ વિસ્તૃતીકરણ (enlargement) છે, પણ આ હકીકત અંશતઃ જ સત્ય છે, અને હૈમ લિંગાનુશાસન એ પ્રસ્તુત વિષયનો અંતિમ (final) અને પ્રમાણભૂત (authoritative) ગ્રંથ છે એમ જે પ્રો. હરિ દામોદર વેલ્લકરે સ્વોપપત્ત વૃત્તિવાળી

૧ આ ભતની કૃતિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શબ્દ-લંઙોળ રજૂ કરવાનો હોય છે. તેમ છતાં એ કૃતિઓ શબ્દોનાં લિંગ દર્શાવે છે. આવી કૃતિઓમાં મુખ્યત્વે અમર-કોશ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

આવૃત્તિના અગ્રવચનમાં કહ્યું છે તેને હું મળતો થાઉં છું.^૧

ઉદ્દેશ્ય—અભિ. ચિ. (કાંડ ૧, શ્લો. ૧૯)માં આ લિંગાનુ-
શાસનનો ઉદ્દેશ્ય છે, કેમકે “લિङ्गं तु ज्ञेयं लिङ्गानुशासनात्”
એમ આ શ્લોકમાં કહી એની સ્વોપસા વિવૃત્તિ (પૃ. ૮)માં આ પોતાની
કૃતિ હોવાનું કહ્યું છે.

સ્વોપસા વૃત્તિ—‘કલિ.૦’ હૈમચંદ્રસૂરિએ પોતાના લિંગાનુશાસન
ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડનારી લગભગ ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે.
એમાં એમણે ૫૭ જેટલા અથો અને અંથકારોની સાક્ષી આપી છે.

દુર્ગપદ્મપ્રબોધ—ઉપયુક્ત સ્વોપસા વૃત્તિમાં જે સ્થળો મંદ
બુદ્ધિ ધરાવનારી વ્યક્તિઓને સહેલાઈથી સમજાય તેવાં ન જણાયાં તેના
સ્પષ્ટીકરણરૂપે દુર્ગપદ્મપ્રબોધ નામની વૃત્તિ ‘ખરતર’ ગચ્છના ઉપા.૦
જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય વાચક વસ્ત્રભે વિ. સં. ૧૬૬૧માં થોધપુર (જોધપુર)માં
રચી છે. આમાં સંસ્કૃત શબ્દોના ગુજરાતી પર્વાયો અપાયા છે એથી
આનું મહત્ત્વ વધ્યું છે.

દીકા અને અવચૂરિ—૧૨૧૧ શ્લોક જેવડી જ્યાનંદસૂરિકૃત
દીકાની તેમજ એક અગ્રાતકર્તૃક અવચૂરિની નોંધ જિ.૦ ૨૦ કો.૦
(ખંડ ૧, પૃ. ૩૩૮)માં છે. જૈ.૦ ૩૦ (પૃ. ૩૦૧)માં રત્નશેખરે ૧૦૭૫
શ્લોક જેવડી અવચૂરિ રચ્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે, પરંતુ જિ.૦ ૨૦ કો.૦માં
એની નોંધ નથી.

૧ પ્રત્યયોથી નિષ્પન્ન થતા સ્ત્રીલિંગી શબ્દોના નિરૂપણ માટે સ્ત્રિ.૦.૬૦ (અ. ૨)-
ના આશ્રેયે એથી પાદ કામમાં લેવાયો છે ખરો, પરંતુ આ પાદમાં સ્ત્રી-લિંગી શબ્દો
પ્રત્યયનું વિધાન કરાયું છે એટલે એ માટે સ્ત્રી-લિંગનો નિર્ણય કરવા અને અન્ય
લિંગને જણાવવા માટે આવી સ્વતંત્ર કૃતિની આવશ્યકતા હોવાથી એ સ્વાર્થ છે.

^૧સન્માન—હૈમ (પંચાંગ વ્યાકરણ રચાતાં એ ગ્રંથને સિદ્ધરાજ નૃપતિની સવારીના હાથી ઉપર રાખી એ રાગના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. હાથી ઉપર બેઠેલી એ ચામર ધરનારી સ્ત્રીઓ એ વ્યાકરણની બંને બાજુએ ચામર લાગતી હતી અને એ વ્યાકરણ ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું. એનું પૂજન રાજસભાના વિદ્વાનોએ કર્યું અને રાત્રિએ પૂજાપચાર કર્યો ત્યાર બાદ રાજકીય સરસ્વતી-કાપમાં એને સ્થાન અપાયું હતું.

પ્રચાર—હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણના પ્રચાર માટે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુણ્ડળ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાય છે. પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૧૦૪) પ્રમાણે આ રાજવીએ ૩૦૦ કુશળ લલિયાઓ રાખી એની નકલો જલદી તૈયાર કરાવી અને પંજી આપણા આ ભારતવર્ષના અંગ, બંગ, કલિંગ ઇત્યાદિ વિવિધ દેશોમાં એ મોકલાવી અને તેમાં પણ વીસ નકલો તો એકલા કાશ્મીરના જ સરસ્વતી-ભંડાર માટે એમણે મોકલાવી. ૩ આઠ વ્યાકરણમાં નિષ્ણાત એવા કાકલ નામના કાયસ્થની મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે એમણે નિમણુંક કરી, આ વ્યાકરણના અભ્યાસીઓની દર મહિને સુદ પાંચમે (જ્ઞાન-પંચમીએ) પરીક્ષા લેવાય એવા એમણે પ્રઅંધ કર્યો. આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરનારને ઉત્તેજનાથે કંકણ અંપાતું અને એમાં નિષ્ણાત થનારને રેશમી વસ્ત્રો, સુવર્ણનાં આભૂષણો સુખાસન અને છત્ર અંપાતાં ^૪

^૧ ઈ. સ. ની છઠી સદીમાં થયેલા મેકે હયગ્રીવવધ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ દેશના એ સમયના રાત્ન તરશ્થી એની એવી કદર કરાઇ હતી કે જ્યે. એ કવિને રાત્રિએ કંઠું કે અર્પણ કરવા માટે સુવર્ણના કરંડકમાં એ કાવ્યને મૂકે. જુઓ Sanskrit Literature (P. E. N; p. 111)

^૨ આની સંપૂર્ણ યાદી પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૧૦૬-૧૦૯)માં છે.

^૩ આનાં નામ કોઈ સ્થળે અપાયાં છે ખરાં ?

^૪ એમ કહેવાય છે કે ભદ્રોજ દીક્ષિતે (લ. વિ. સં. ૧૫૧૦-૧૫૭૫) સિદ્ધાંત-કૌમદી કંઠસ્થ કરનારને સારી રકમ રાત્ન તરશ્થી ભેટ મળે એવા પ્રઅંધ કરાવ્યો હતો અને એ રીતે એના પ્રચારને વેગ અપાવ્યો હતો.

એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજની હકુમત હેઠળના પ્રદેશમાં આ વ્યાકરણ બહુવા માટે એમણે હકુમ જહાર પાડ્યો હતો.

ઓટ—આ પ્રમાણે આ વ્યાકરણના પઠન-પાઠન અને પ્રચાર માટે આ રાજવીએ પરિશ્રમ કરવામાં કમ્યાસ ન રાખી. એમણે કરેલી વ્યવસ્થાનો અમલ એમના પછી કુમારપાલે પણ ચાલુ રાખ્યો હશે, પરંતુ ત્યાર બાદ આ કાર્યમાં ઓટ આવી. આનાં મુખ્ય બે કારણ જણાય છે:—

(૧) દુનિયામાં વિદ્વાનો મળવા મુશ્કેલ છે અને તેમાં પણ પરસ્પર મતસરભાવ ન સેવનારની સંખ્યા તો અતિશય અલ્પ છે. આ પરિસ્થિતિને લઇને હેમચન્દ્રસૂરિની કીર્તિલતાને વિસ્તરતી જોઈ સંતોષ બનનાર કેટલાક તેજોદ્વેષી વિપ્રો આ ઓટમાં કારણરૂપ બન્યા.

(૨) કુમારપાલ પછી એમનો ભત્રીજો અજયપાલ (વિ. સં. ૧૨૩૦-૧૨૩૩) રાજ ગાદીએ આગ્યો. એ રાજા નિર્જીદિ, નિર્દય અને જૈનોનો દ્વેષી હતો. એણે અનેક જૈન મંદિરોનો નાશ કર્યો. એ દુષ્ટ રાજા હૈમ વ્યાકરણના અભ્યાસને ઉત્તેજન શેનો આપે? એમ પણ બન્યું હોય કે એનું પઠન-પાઠન શિક્ષાને પાત્ર ગણાવાયું હોય.

ગમે તેમ પણ આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરેલનારની સંખ્યા અલ્પ થઈ ગઈ અને ગુજરાતનું આ ‘પ્રધાનતંત્ર વ્યાકરણ’ વિસારે પડ્યું. એનો ઉદય ફરીથી હમણાં ત્રણેક દસકાથી થયો છે.

૧સ્થાદિશબ્દસમુચ્ચય (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા ‘વામડ’ ગણના-જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય. ‘વેણીકપાણ્ય’ અમરચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે નીચે મુજબની કૃતિઓ રચી છે:—

૧. આ કૃતિ. જગન્નાથસંસ્કૃત. અવસૂરિ સહિત કાશીથી વીરસંવત ૨૪૪૧માં પ્રકાશિત થઇ છે. એ ચન્દ્રસાગરજી દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાઈ છે (જુઓ પૃ. ૭૨).

(૧) પદ્મમાનંદ - મહાકાવ્ય, (૨) રચતુર્વિંશતિ - જિનેન્દ્ર - સંક્ષિપ્ત - ચરિત, (૩) ઉપાલમ્બરત, (૪) સૂક્તાવલી, (૫) છન્દોરત્નાવલી, (૬-૭) ૪૬વિશિક્ષા યાને કાવ્ય - કલ્પલતા અને એની પદ્ધતિ, (૮) કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ, (૯) કાવ્યકલ્પલતામંજરી, (૧૦) અલંકારપ્રભોધ, (૧૧) કલાકલાપ અને (૧૨) એકાક્ષરનામમાત્રા.

એઓ વીસલદેવ (ઇ. સ. ૧૨૪૩ - ૧૨૬૧)ના સંખ્ય દરમ્યાન વિદ્યમાન હતા. એમની મૂર્તિ પં. મહેન્દ્રના શિષ્ય મદનચન્દ્રે વિ. સં. ૧૩૩૯માં કરાવી.^૯

ઉપર્યુક્ત સ્વાદિ - શબ્દસમુદ્ગ્રય એ નામ, સર્વનામ અને સંખ્યાવાચક શબ્દોના લિંગ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ પદ્માત્મક કૃતિ

૧-૨ આ બનેલું સંપાદન મેં કર્યું છે. એ બને કૃતિ “ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલા”માં ગ્રંથાંક ૫૮ તરીકે ઈ. સ. ૧૬૩૨માં પ્રકાશિત થયેલી છે. આ પૈકી પ્રથમ કૃતિની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૭૭માં લખાયેલી મળે છે.

૩ “પંડિત” ગ્રંથ ૪-૬ માં બનારસથી આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. વળી એ “કાવ્યમાલા”માં ઈ. સ. ૧૮૬૪માં (ખીછ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૬માં) છપાયું છે.

૪-૫ કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિનું પં. જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ સંપાદન કર્યું છે અને એ બનારસથી ઈ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૬ આનો અમરચંદ્રસરિની કૃતિ તરીકે જિં ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં ઉલ્લેખ છે.

૭ બુઓ જિનવિજયછ દ્વારા સંપાદિત પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લેખાંક ૫૨૩). આ ભદ્રાસનચંચ મૂર્તિ પાટણના ટાંગડિયાવાડાના જિનમંદિરમાં છે. આની નોંધ જૈન ચિત્ર કલ્પકુંભ (ચિત્રવિવરણ, પૃ. ૧૦૩)માં છે.

૮ મુનિ (હવે પં.)-દક્ષવિજયછએ સ્વાધ્યન્તરત્નાકર રચ્યો છે અને એના પ્રથમ તરંગ પૂરતો ભાગ “જૈન ગ્રં ૦ પ્ર ૦ સ ૦” તરીકે અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૬૫માં છપાવાયો છે. સ્વાદિ અને ત્વાદિ એમ જે બે પ્રકારની વિલક્ષિત ગણાય છે તે પૈકી પહેલી નામને અગ્ર છે. એનાં રૂપો સાધનિકા સહિત આ કૃતિમાં અપાયાં છે.

ચાર ઉલ્લાસમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે સ્વરાંત શબ્દો વ્યંજનાન્ત શબ્દો, સર્વનામ અને સંખ્યાને લગતા ૨૬, ૨૩, ૨ અને ૩ પદો છે.^૧ આના ઉપર 'ઉકેશ' ગચ્છના મતિસાગરના શિષ્ય વિનયભૂષણે એક ટીકા રચી છે અને એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૬માં લખાયેલી છે. જ્યાનંદસુરિએ ૧૦૫૦ શ્લોક પૂરતી રચવચૂરિ રચી છે, એને 'દીપિકા' પણ કહે છે. એમાં શબ્દોની પ્રક્રિયા સિંહ ૬૦૦ અનુસાર અપાઇ છે. શબ્દનાં ૩૫ સિંહ ૬૦૦ મુજબ સિદ્ધ કરાયાં છે.

ન્યાયાર્થમંજૂષા (વિ. સં. ૧૫૧૬) — આના કર્તા રત્નશેખર-સુરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય હૈમહંસગણિ છે. એમણે 'આરંભસિદ્ધિ' ઉપર વિ. સં. ૧૫૧૪માં મુધીશૃંગાર નામની વૃત્તિ રચી છે. હૈમ બૃહદ્વૃત્તિમાં જે ૫૭ ન્યાયો 'કલિં' હૈમચન્દ્રસુરિએ આપ્યા છે તેમાં આ ગણિએ ૮૪ ન્યાય ઉમેરી એકંદર ૧૪૧ ન્યાયો રજૂ કર્યા છે. એના સંગ્રહને આ ગણિએ ન્યાયસંગ્રહસૂત્ર એવું નામ આપ્યું છે. એના ઉપર આ ગણિએ જે વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૧૬માં રચી છે તેને ન્યાયાર્થમંજૂષા કહે છે. કેટલાક એને હૈમવ્યાકરણ-ન્યાયસંગ્રહ કહે છે.

૧ નિઃ ૨૦ કોઠ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૫૭)માં એકંદર ૫૩ પદો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ. ૭૨.

૩ આ વૃત્તિ ન્યાયસંગ્રહ તેમજ સ્વોપન ન્યાસ સહિત શ્રી. હરચન્દ્ર ભૂરાભાઈ તરફથી બનારસથી વીરસંવત્ ૨૪૩૭માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૪ જયચન્દ્રસુરિના શિષ્ય હૈમહંસગણિએ "પદાવલોક" ઉપર બાલાવગોષ વિ. સં. ૧૫૦૧માં રચ્યો છે.

૫ આ વૃત્તિ મુધીશૃંગાર સહિત "લ૦ જ૦ મં૦"માં ઈ. સ. ૧૬૪૨માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

ન્યાસ — ન્યાયાર્થમંજૂપા ઉપર હેમલંસગણિઓ વ્રતે ન્યાસ રચ્યો છે. ૧

૨ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય (વિ. સં. ૧૪૬૬) — આના કર્તા ગુણરત્નસૂરિ છે. એમણે ઉક્તપાન્તર્વાચ્ય અને વાસોન્તિકાદિપ્રકરણ યાને અચલ-મતનિરાકરણ રચ્યાં છે. વળી એમણે હારિભદ્રીય પદ્ધર્શન — સમુચ્ચય ઉપર ચતુર્દશસ્ત્રીપદિકા નામની વૃત્તિ રચી છે. આ ઉપરાંત એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ ઉપર અવચૂરિ રચી છે:—

પસત્તરિયા, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ક્ષેત્રમંથ્રો, નવતત્ત, એતસમાસ, આઉરપચ્ચક્ષ્પાણ, ચઉસરણ, સંચારગ અને ભત્તપરિણ્યા.

આ ગુણરત્નસૂરિ દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય અને સોમસુંદરસૂરિના ગુરુભાઈ થાય છે. એમણે આ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચ્યો છે. સિંહ હેઠગત ધાતુઓ લઈ એમણે એનાં રૂપો (paradigms) આ કૃતિમાં આપ્યાં છે. આમ કરતી વેળા એમણે હેમ ધાતુપારાયણમાંથી એકેક ધાતુ એના અર્થ સહિત ક્રમવાર લીધો છે. પ્રારંભમાં નીચે મુજબની

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૬૬. બૃહદ્વૃત્તિ-પ્રક્રિયાના પરિશિષ્ટમાં ન્યાયોત્ત નિરૂપણ છે તે આ ન્યાયાર્થમંજૂપાને અંગે રચાયું છે.

૨ આ “જૈન યશોવિજયગ્રંથમાલા”માં ગ્રંથાંક ૧૦ તરીકે વીરસંવત્ ૨૪૩૪માં છપાયો છે. અંતમાં ગ્રંથખીનક તરીકે નવ ગણોના બધા મળીને ૮૧૬ ધાતુઓ, સ્ત્રાવ ધાતુઓ અને નામધાતુઓની સૂચી અપાઈ છે અને પ્રશસ્તિની નોંધ કરાઈ છે. આ ઉપરાંત ધાતુઓની અકારાદિ ક્રમે પણ સૂચી અપાઈ છે.

૩ આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૫૭માં રચાઈ છે.

૪ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત “જૈન આં સં” તરફથી લાલનગરથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૫-૬ આને લગતી અવચૂરિઓ વિ. સં. ૧૪૫૬માં રચાઈ છે.

દસ વિભક્તિઓની સમજણ આપી છે અને એ બરાબર ખ્યાલમાં આવે તેથી એને અંગે રુગ્ગરાતી ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે:-

(૧) વર્તમાના, (૨) સપ્તમી, (૩) પંચમી, (૪) હસ્તની, (૫) અઘતની, (૬) પરોક્ષા, (૭) આશી; (૮) શ્વસ્તની, (૯) ભવિષ્યન્તી અને (૧૦) ક્રિયાતિપત્તિ. ૬ વિશેષમાં 'વર્તમાના'ના ચાર પ્રકારનું એમણે નિર્ણય કર્યું છે. તેમ કરતી વેળા વર્તમાનાના (૧) પ્રવૃત્તીપરત, (૨) વૃત્તાવિરત, (૩) નિત્ય-પ્રવૃત્ત અને (૪) સામીપ્ય એ બેદ દર્શાવનારું અવતરણ આપ્યું છે. વિભક્તિ દસ છે અને કાળ ત્રણ છે એમ કહી "વર્તમાનાકાલિ વિભક્તિ ૩ : વર્તમાના, સપ્તમી, પંચમી" (પૃ. ૧૬), "અત્તીતકાલિવિભક્તિ ૪ : હસ્તની, અઘતની, પરોક્ષા, ક્રિયાતિપત્તિ" (પૃ. ૧૭), અને "ભવિષ્યકાલિવિભક્તિ ૩ : શ્વસ્તની, ભવિષ્યન્તી, આશી:" (પૃ. ૧૮) એવો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રસંગવશાત્ સિંહુનાં સૂત્રો તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાંથી અવતરણો આપ્યાં છે.

૧ "વિમત્તિક્ષ્" એ પાણિનીય અષ્ટાદશ (અ. ૧, પા. ૪)નું ૧૦૪મું સૂત્ર છે.

૨ જુઓ પૃ. ૧૬-૧૬.

૩ આને 'ભવન્તી' અને 'વૃત્તિ' પણ કહે છે. એવી રીતે હસ્તનીને, 'અનઘતન-ભૂત', શ્વસ્તનીને 'અનઘતન-ભવિષ્યત્' અને ક્રિયાતિપત્તિને 'સક્રિ' કહે છે. વળી ભવિષ્યન્તીને 'શ્રામાન્ય ભવિષ્યકાળ' કહે છે.

૪-૫ જુઓ પૃ. ૬૬.

૬ પાણિનીય અષ્ટાદશ પ્રમાણે આ દસ વિભક્તિનાં નામ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:- લટ્, (વિધિ) લિટ્, લેટ્, લડ્, લુટ્, લિટ્, (આશિષ) લિટ્, લુટ્; લૃટ્ અને લૃટ્ આને અંગે નીચે મુજબની કારિકા છે:-

“લટ્ વર્તમાને લેટ્ વેદે ભૂતે લુટ્-લડ્-લિટ્સ્તથા ।

વિઘ્યાશિપોસ્તુ લિટ્-લેટૌ લુટ્ લૃટ્ લૃટ્ ચ ભવિષ્યતિ ॥”

અંતમાં એમણે પોતાની ગુરુપરંપરા ૬૬ પદ્યમાં વર્ણવી છે. એનો પ્રારંભ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પાંચમા ગણધર સુધર્મસ્વામીથી કર્યો છે.

૧કવિકલ્પદ્રુમ (વિક્રમની ૧૬મી સદી)—આના કર્તા હર્ષકુલગણિ છે. એઓ કુલચરણગણિના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ કવિકલ્પદ્રુમની રચના હેમવિમલસુરિના રાજ્યમાં કરી છે. આના ઉપર એમણે ધાતુચિન્તામણિ નામની સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી છે અને એમાં (પૃ. ૬૧માં) ગુણરત્નસુરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલા કિયારત્નસમુચ્ચય જોવાની ભલામણ કરી છે. આ ઉપરથી એમનો સમય વિક્રમની સોળમી સદીનો ગણાય.

કવિકલ્પદ્રુમ એ પદ્યાત્મક રચના છે અને એ ૧૧ પદ્યવેમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ પદ્યમાં કર્તા પોતે કહે છે કે આ કૃતિ એ સિદ્ધહેમ નામના વ્યાકરણમાં નિર્દેશાયેલા ધાતુઓની પદ્યમાં વિચારણારૂપ છે. પ્રથમ પદ્યવેમાં એમણે સર્વ ધાતુના અનુગ્રંથો દર્શાવ્યા છે અને એમ કરતી વેળા એમણે સિં ૯૦નાં અમુક અમુક સૂત્રો ગૂંથી લીધાં છે. એમણે પદ્યવે ૨-૧૦માં અનુક્રમે ‘બ્રાદિ’થી માંડીને ‘ચુરાદિ’ સુધીના નવ ગણના ધાતુઓનો અને ૧૧મા પદ્યવેમાં ‘સૌત્રાદિ’ ધાતુઓનો વિચાર કર્યો છે.

બોપદેવે પણ કવિકલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એના અનુકરણરૂપે હર્ષકુલગણિએ આ રચ્યો છે એમ મનાય છે.

૧ “જૈં યં ગ્રં”ના ગ્રંથાંક ૧૨ તરીકે આ કૃતિ અગિયારમા પદ્યવે પૂરતી સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત વીરસંવત્ ૨૪૩૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. સમગ્ર ટીકા ઉપલબ્ધ હોય એમ જણાતું નથી.

૨ આ સૂત્રોના અંક ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિમાં અપાયા છે.

૩ કવિકલ્પદ્રુમ નામની એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે અને એના ઉપર વિજયવિમલની અવસૂરિ છે.

૧ તિહન્વયોક્તિ—આ વ્યાકરણની કૃતિ ન્યાયાચાર્ય રઘુશિવિજય-
ગણિએ રચી છે. આ આવ પદ નીચે મુજબ છે.:-

“એન્દ્રવ્રજામ્યચિત્તપાદપદ્મં

સુમેરુઘીરં પ્રણિપત્ય વીસ્મૃત્તઃ

વંદામિ નૈયાયિકશાંદિકાનાં

મનોવિનોદાયં તિહન્વયોક્તિમ્ ॥૧॥”

૧ આ ગ્રામથી તે એની એકે હાથપોથી નિઃ ૨૦ ફોંટમાં નોંધાયેલી નથી.
આ કૃતિને કેટલાક તિહન્વયોક્તિ કહે છે.

૨ એમની છવનેરેખા એ “ન્યાયાચાર્યને વંદન” નામના લેખમાં આવેલી છે.
એ લેખનું શીર્ષક કેટકને હાથે બદલાવે એ લેખ “નન” (સાપ્તાહિક)ના તા. ૭-૩-૫૩ના
અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે. આ ગણિવર્થને અંગેની વિવિધ કિંવદન્તીઓ “ન્યાયાચાર્યને
અંગેની કેટલાક કિંવદન્તીઓ” નામના ત્રણ લેખમાં અપાઇ છે. એ લેખ “ગુ. મિ. ગુ. ૬.”
(સાપ્તાહિક)ના તા. ૮-૬-૫૩ના અંકમાં છપાયો છે.

પ્રકરણ ૪ : કોશ યાને નામમાલા

ભાષાની સમૃદ્ધિ— સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે કોઈ પણ ભાષા, પછી તે ગમે તેટલી સમૃદ્ધ હોય તો પણ તે માનવ જાતિના પ્રત્યેક વિચારને અને એની હરકોઈ લાગણીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે રજૂ કરી શકે નહિ. બાકી દરેક ભાષા પાસે ખપપૂરતો તો શબ્દ-ભંડોળ હોય જ; નહિ તો એ દ્વારા વ્યવહાર કેમ ચાલે? જે ભાષા પાસે અર્થના જાતજાતના સૂક્ષ્મ ભેદો (shades of meaning) ને રજૂ કરવા માટે યોગ્ય શબ્દ હોય — પુષ્કળ પર્યાયો હોય અને જેનામાં સંયોગાનુસાર નવા નવા શબ્દો યોજવા માટેની અનુકૂળતા હોય તે સમૃદ્ધ ગણાય. આવી એક આગળ પડતી સમૃદ્ધ ભાષા તે ‘સંસ્કૃત’ છે.

નિઘંટુ— ભાષાનો શબ્દ-ભંડોળ તે એનો ‘કોશ’ કહેવાય છે. કાવ્યો રચવા માટે તેમજ અન્ય પ્રકારનું કથન કે લખાણ સમજવા માટે કોશ ઉપયોગી છે. આથી આપણે ત્યાં સૌથી પ્રથમ વૈદિક શબ્દોના અર્થોના સ્પષ્ટીકરણ માટે નિઘંટુની રચના થઈ છે. નિઘંટુનો સામાન્ય અર્થ ‘કોશ’ છે. એને ‘નામસંગ્રહ’ તેમજ ‘નામમાલા’ પણ કહે છે. એને માટેનો અંગ્રેજી શબ્દ લેક્સિકોન (lexicon) છે.

ત્રિવિધ કોશ— સંસ્કૃત ભાષામાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓની પેઠે એકાર્થક તેમજ અનેકાર્થક એમ ઉભય પ્રકારના શબ્દો છે. વળી

૧ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, ઉપસર્ગ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરી નવા શબ્દો યોજી શકાય એ બળ તો સંસ્કૃત ભાષામાં છે, પરંતુ વિદેશી શબ્દોને પચાવવાની અને અપનાવવાની જે શક્તિ પાઈય ભાષામાં છે તે આ ભાષામાં નથી, અને એ માટે એના કહેવાંતા ઈન્દરદાસેનો પવિત્રતા સંબંધીનો વધુ પડતો આગ્રહ જવાબદાર છે.

આ તેમજ પાઠ્ય વગેરે ભાષામાં એકાક્ષરી શબ્દો પણ છે. અને લખને આપણને સંસ્કૃત ભાષાને અંગે આર અને એક રીતે પ્રકારના કોશો મળે છે. (૧) એકાર્થક નામમાલા

અમર-કોશ—આજકાલ અકારાદિ ક્રમે શબ્દોને રજૂ કરી તેના અર્થ આપનારા કોશો જોવાય છે. એની રચના ગવમાં હોય છે. વિવિધ પ્રકારના આવા કોશને અંગ્રેજીમાં વોકેબ્યુલરિ (vocabulary) અને મોટાને ડિક્શનરિ (dictionary) કહે છે. અનેકાક્ષરી એકાર્થક સંસ્કૃત કોશોની રચના વિષયોને લક્ષીને પદમાં કરાયેલી જોવાય છે. એ એક જાતના ‘પર્યાય-કોશ’ છે. આ જાતનો સુપ્રસિદ્ધ કોશ તે અમર-કોશ છે. એ નામલિંગાનુશાસનના પ્રણેતાનું નામ અમરસિંહ છે. એ અમરસિંહ ‘બૌદ્ધ’ ગણાય છે. કાંઈ કાંઈ આધુનિક જૈન મુનિવરો એમ કહેતા સંભળાય છે કે અમરસિંહ તો જૈન છે અને અમર-કોશનો જૈન તીર્થંકરો વિષે પ્રકાશ પાડતો ‘દિવાધિદેવ’ કાંડ હોવો જોઈએ અને એ માટે પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓ તપાસવી ઘટે. આ બાબત એક યા બીજી રીતે સાચી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અમરસિંહને હું ‘અજૈન’ ગણું છું.

૧-૨ એકાક્ષરી એકાર્થક કોશ, એકાક્ષરી અનેકાર્થક કોશ, અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશ અને અનેકાક્ષરી અનેકાર્થક કોશ આ પૈકી એકાક્ષરી એકાર્થક કોશની રચના સ્વતંત્ર સ્વરૂપે લાગ્યે જ જોવાય છે. કેમકે પ્રાયઃ એની યોજના અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશમાં અંતર્ગત કરાયેલી માલૂમ પડે છે. આથી કોશના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર ગણાય.

૧ ધનંજય-નામમાલા (ઉ. વિક્રમની ૧૧મી સદી) — આના કર્તા એક દિ. ગૃહસ્થ છે. એમણે ૪૬ પદ્યોની અનુક્રમણિકા-નામમાલા, ૩ શાલ્ય-પાણ્ડવીય નામનું દ્વિસંધાન-કાવ્ય અને ૩૯ કે ૪૦ પદ્યનું ૪ વિપાપહારસ્તોત્ર એમ અન્ય ત્રણ કૃતિઓ રચી છે. અનુક્રમણિકા-નિઘંટુ એમની કૃતિ છે કે એમના નામરાશિ ધનંજયની છે એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

દ્વિસંધાન-કાવ્યના અંતિમ પદ્યની ટીકામાં એના કર્તાએ-ટીકાકારે

૧ આ કૃતિ (શ્લો. ૨૦૫)ની, ધનંજયકૃત અનુક્રમણિકા-નામમાલા, પં. મોહનલાલ જૈનની એના ઉપરની તેમજ પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપરની હિંદી “આદર્શ ટીકા” તેમજ અનુક્રમણિકા શબ્દો અને હિંદી અર્થ સહિતની ચોથી આવૃત્તિ શ્રી. હરપ્રસાદ જૈને વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત કરી છે. આમાં પહેલી નામમાલામાં કયા કયા શબ્દના પર્યાય આપાયા છે તેની અકારાદિ ક્રમે નોંધ છે.

પ્રસ્તુત ધનંજય-નામમાલા ત્રેવિધ અમરકૃતિકૃત લાખ્ય, ધનંજયકૃત અનુક્રમણિકા-નામમાલા અને એની ટીકા, ધનંજયકૃત અનુક્રમણિકા-નિઘંટુ અને એકાક્ષરી કોષ તેમજ (૧-૨) અને નામમાલાના અને (૩) પ્રથમ નામમાલાના લાખ્યના શબ્દોની, (૪) યૌગિક શબ્દોની, (૫) અનુક્રમણિકા-નિઘંટુના શબ્દોની (૬) લાખ્યગત અવતરણોની તેમજ (૭) લાખ્યગત ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનાં નામોની એમ સાતની અકારાદિ ક્રમે સૂચી (અનુક્રમણિકાઓ); ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યના અંગ્રેજી તેમજ હિંદીમાં એકેક પાનાના પ્રાકૃત્યન અને પં. મહેન્દ્રકુમારની હિંદી પ્રસ્તાવના સહિત “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાંશી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. એનું સંપાદન પં. શંભુનાથ ત્રિપાઠીએ કર્યું છે. સાથે સાથે એમણે સંસ્કૃત ટિપ્પણીઓ આપી છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. બુઓ ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણ.

૩ આ કાવ્ય ટીકા સહિત “કાવ્યમાલા”માં ઈ. સ. ૧૮૬૫માં પ્રકાશિત કરાયું છે. આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મારે બુઓ પ્રકરણ ૧૬.

૪ આ “કાવ્યમાલા”ના સપ્તમ ગ્રંથક્રમાં છપાયું છે. આની ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૭માં છપાઈ છે.

૫ આ પ્રકાશિત છે. બુઓ ટિ. ૧.

ધનંજયનાં માતા, પિતા અને ગુરુનાં નામ અનુક્રમે શ્રીદેવી, વસુદેવ અને દશરથ દર્શાવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત ધનંજય વિક્રમની અગિયારમી સદીની પહેલાં થયા છે એમ ખેધડક કહી શકાય, કેમકે પ્રમેયકમલમાર્તંડ (પૃ. ૪૦૨)માં એના કર્તા પ્રભાચંદ્રે અને વાહિરાજસુરિએ વિ. સં. ૧૦૮૨માં રચેલા પાર્શ્વનાથ-ચરિત ( )માં એમના દ્વિસંધાનકાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જરૂરજો રચેલી સૂક્તિમુક્તાવલીમાં જે રાજશેખરના નામે એક સૂક્તિ ધનંજયકૃત દ્વિસંધાનકાવ્યની પ્રશંસારૂપે જોવાય છે. એ રાજશેખર કાવ્યમીમાંસાના કર્તાથી અગ્રિય જ હોય તો આ ધનંજય દસમી સદીની પછી થયા નથી એમ કહેવાય.

દિ૦ જિતસેનના ગુરુ વીરસેને ધવલા નામની ટીકા વિ. સં. ૮૭૩માં પૂર્ણ કરી છે. એમાં પૃ. ૩૮૭માં “હેતાવેવં”થી શરૂ થતું પદ અવતરણરૂપે અપાયું છે. આ જ પદ અનુદ્યોત-નામમાલામાં ૪૦માં (અન્ય આવૃત્તિ પ્રમાણે ૪૯માં) પદરૂપે પણ જોવાય છે. એ ઉપરથી પં. મહેન્દ્રકુમારે ધનંજયનો સમય નવમી સદીની પછીનો નથી એમ કહ્યું છે, પરંતુ ગ્રા. વેદલુકરે જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૧)માં એમ સૂચ્યું છે કે આ પદ મૂળે ધનંજયનું નહિ, પરંતુ કોઈ

૧ “દ્વિસન્ધાને નિપુણતાં સ તાં ચક્રે ધનંજયઃ ।

યયા જાતં ફલં તસ્ય સતાં ચક્રે ધનં જયઃ ॥”

અર્થાત્ ધનંજયે (અર્જુને) દ્વિ-સંધાન કાવ્યમાં (એવડા નિરાન લગાવવામાં) જે નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી એથી એને (કવિને અને અર્જુનને) સન્નજનોમાં ધન અને ધીર્તિરૂપ રૂપ મળ્યાં.

૨ આના કર્તા રાજશેખરનો ઉલ્લેખ સોમદેવ (ઇ. સ. ૬૬૦) કૃત યશસ્વિતસકથપૂર્માં ૭.

પ્રાચીન કૃતિનું હશે. શકસંવત્ ૭૦૫માં હરિવંશ - પુરાણ રચનારા દિં જિનસેન પહેલાએ તેમજ જયધ્રવલાને સંવત્ ૮૯૪માં પૂર્ણ કરનારા દિં જિનસેન બીજાએ પણ કવિઓની પ્રશંસા કરતી વેળા ધનંજયનું નામ લીધું નથી એ હકીકત પણ વિચારવી ધટે.

ધનંજય-નામમાલાની ઇ. સ. ૧૯૫૦ની ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિમાં ૨૦૩ પદો છે, જ્યારે અન્યત્ર ૨૦૫ છે. આ આવૃત્તિનું ૨૦૧મું પદ ધનંજયની કૃતિની પ્રશંસારૂપ છે એટલે એ ધનંજયનું કેમ હોય શકે? તેમ છતાં પં. મહેન્દ્રકુમારે એને ધનંજયનું જ માની એમની પૂર્વ સીમા નક્કી કરી છે — દિં અકલંક પછી એઓ થયા છે એમ કહ્યું છે.

ધનંજય-નામમાલામાં અસલ ખસોજ પદો હોવાં જોઈએ એમ લાગે છે, જો કે એની એક આવૃત્તિમાં ૨૦૩ અને બીજામાં ૨૦૫ પદો જોવાય છે.

ધનંજયે એક શબ્દ ઉપરથી શબ્દાંતર બનાવવા માટે વિશિષ્ટ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. દા. ત. ‘પૃથ્વી’વાચક શબ્દો રજૂ કરી એની આગળ ‘ધર’ શબ્દ જોડી ‘પર્વત’વાચક શબ્દો, ‘મનુષ્ય’વાચક શબ્દ આગળ ‘પ્રતિ’ જોડી ‘નૃપ’વાચક શબ્દો અને ‘વૃક્ષ’વાચક શબ્દ આગળ ‘ચર’ જોડી ‘વાનર’વાચક શબ્દો બનાવવાની વાત એમણે કહી છે.

ભાષ્ય—એના કર્તા અમરકીર્તિ છે. એમણે પર્યાયવાચક શબ્દોને રજૂ કરતી આ ધનંજય-નામમાલા ઉપર આ ભાષ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. એ દ્વારા એમણે શબ્દદીઠ પર્યાયોની સંખ્યા દર્શાવી પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સૂત્રના નિર્દેશપૂર્વક આપી એનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. વળી

૧ આ રહ્યું એ પદ :-

‘પ્રમાણમકલહસ્ય પૂજ્યપાદસ્ય લક્ષણમ્ ।

દ્વિઃસન્ધાનકવેઃ કાવ્યં રત્નત્રયમપશ્ચિમમ્ ॥૨૦૧॥’

એમણે અન્ય પર્યાયવાચક શબ્દો કોઈ કોઈ વાર ઉમેર્યા છે. અમરકોશની મુદ્રસિદ્ધ ટીકામાં એના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામીએ જે શૈલીએ કામ કર્યું છે એ શૈલીએ આ બાબત રચાયું છે.^૧ ધનંજય-નામમાલા (શ્લો. ૧૨૨)ના બાબત (પૃ. ૬૨)માં આશાધર-મહાભિષેકનો ઉલ્લેખ છે. આ દિ. આશાધરે વિ. સં. ૧૩૦૦માં અનગાર-ધર્મમૃતની સમાપ્તિ કરી હતી એટલે આ અમરકીર્તિના સમયની પૂર્વ સીમા છે. અમરકીર્તિએ બાપાના પ્રારંભમાં કલ્યાણકીર્તિને નમસ્કાર કર્યો છે. એ કલ્યાણકીર્તિ તે. વિ. સં. ૧૩૫૦માં જિનયજ્ઞકોટીદયને સમાપ્ત કરનાર જ હોય તો એ અમરકીર્તિના સમયની ઉત્તર સીમા ગણાય. અમરકીર્તિએ હૈમ નામમાલાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે એટલે એમનો સમય આ કૃતિની રચના પછી લગભગ-પચાસેક વર્ષ જેટલો તો મોડો હશે જ.

નિઘંટ-સમય—આ નામથી એ પરિચ્છેદ પૂરતી ધનંજયની નામમાલાની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં લેવાઈ છે તો એ નામમાલા તે કઈ?

ધનપાલીય કોશ (ઉ. વિક્રમની ૧૧મી સદી)—આ કોશના કર્તા જન્મે વૈદિક ધર્માવલંબી વિપ્ર ધનપાલ છે. આગળ જતાં એમના લઘુ બુદ્ધ શોભન મુનિવરને હાથે પ્રતિભોધ પામી એમણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એમના પિતા અને પિતામહનાં નામ અનુક્રમે સર્વદેવ અને 'દેવર્ષિ' હતાં. એ ધનપાલને સુંદરી નામે એન હતી. એ ધનપાલ 'ધારા'નગરીના રાજા ધ્રુવજના માનીતા હતા. એમને એ રાજા 'સરસ્વતી'

૧ જુઓ ડૉ. પી. એલ. વૈષ્ણવ પ્રાકૃતધન.

૨ જુઓ મધ્યદેશમાં 'સંકિસ' નામના નિવેશમાં રહેતા હતા. એને સંયુક્ત પ્રાંતના દરકાબાદ જિલ્લાના 'સંકિસ' ગામ તરફે જોળખાવાય છે.

૩ એમણે વિ. સં. ૧૦૩૧ના વાનપત્ર મળે છે. એ રામણ મૃત્યુ વિ. સં. ૧૦૫૦થી ૧૦૫૪ના ગાગામાં થયું હતું. જુઓ જૈન સાહિત્ય સં. ૦ ઈ. (પૃ. ૧૬૮).

કહેતા. ^૧ મુજ પછી ગાદીએ આવનાર સ્થોળ રાગને એમને સિદ્ધ-સારસ્વત, કવીશ્વર અને કૃત્વાલ-સરસ્વતીનાં ગિરુદ આપ્યાં હતાં એમણે ઉપર્યુક્ત કાશ ઉપરાંત નીચે મુજબની બે સંસ્કૃત કૃતિઓ રચી છે:-

(૧) તિલકમંજરી અને (૨) શોભન-સ્તુતિની ટીકા.

એમણે સર્વાંશે પાંચમમાં નીચે મુજબની ચાર કૃતિઓ રચી છે:-

(૧) ઉસલ-પંચાસિયા, (૨) પાંચ-લચ્છી-નામમાલા, (૩) વીર-થુઈ (૩૦ પદો) અને (૪) સાવયવિહિ.

આ ઉપરાંત એમણે દસ પદની વીર-થુઈ અર્ધ-સંસ્કૃતમાં અને ‘સમ્યકરમંગલ’ મહાવીર-ઉચ્છાલ ‘અપભ્રંશ’માં રચ્યાં છે.

આ કવિવર ધનપાલે કાશ રચ્યો હતો એમ અભિ. ચિ. (કાંડ ૧, શ્લો. ૧)ની સ્વોપજ વિવૃતિ (પૃ. ૧)માં જે “વ્યુત્પત્તિધર્નપાલતઃ”

૧ જુઓ તિલકમંજરી (શ્લો. ૫૩).

૨ એમનો સમય વિ. સં. ૧૦૭૪થી ૧૧૧૬નો ગણાય છે.

૩ આ “કાવ્યમાલા” (૮૫)માં ઈ. સ. ૧૬૦૩માં છપાયેલી છે.

૪ આ સ્તુતિ આ ટીકા સહિત “આં સાં” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૬માં છપાય છે. વળી એ સ્તુતિ “આં સાં” તરફથી અન્ય સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત ઈ. સ. ૧૬૩૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. આ બંનેનું સંપાદન મેં કર્યું છે.

૫ આ “દે. લા. જૈ. પુ. સં.” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૩૩માં પ્રકાશિત થઈ છે. એમાં આ જ ધનપાલની વિરોધાલોકારથી વિભૂષિત ૩૦ પદોની વીરથુઈ તેમજ દસ પદોની અર્ધ-સંસ્કૃત વીર-સ્તુતિ છપાયેલી છે. આનું સંપાદન મારે હાથે થયું છે.

૬ આની રચના વિ. સં. ૧૦૨૬માં થયાનો એમાં ઉલ્લેખ છે. આ પ્રકાશિત છે. એના પરિચયાદિ માટે જુઓ પા. ૧૦ સા. ૧૦ (પૃ. ૫૬, ૫૮, ૨૪૨ અને ૨૪૩).

૭ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૫.

૮ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૫.

૯ આ “જૈ. સા. સં.” (ખંડ ૩, અંક ૩)માં છપાયેલો છે. એના પરિચયાદિ માટે જુઓ પા. ૧૦ સા. ૧૦ (પૃ. ૨૦૩).

એવો ઉલ્લેખ 'કલિં' હુમયન્દ્રસુરિએ કર્યો છે એ ઉપરથી અનુમનાય છે. એક ટિપ્પણીમાં ૧૮૦૦ શ્લોક જેવડી નામમાલાના કર્તા તરીકે ધનપાલનો ઉલ્લેખ છે.^૧ એ નામમાલા પાંચ-સઘી-નામમાલાથી મોટી હોઈ એનાથી તો બિજ ગણાય, પણ શું એ નામમાલા સંસ્કૃતમાં છે અને તે જ આ કાશ છે? વિશેષમાં આ કાશ રચાયો ત્યારે ધનપાલ 'જૈન' બન્યા હતા કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો રહે છે, જો કે અહીં તો એમણે જૈન તરીકે આ કાશ રચ્યાનું મેં માની લીધું છે. વિશેષમાં આ કાશ શબ્દોની કેવળ વ્યુત્પત્તિ પૂરતો જ નહિ હશે, પરંતુ એના પચાસ પૂરા પાડતો હશે એવી હું કલ્પના કરું છું.

નિઘંટુ (લ. વિ. સં. ૧૦૮૦)—વર્ધમાનસુરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં મનોરમા-ચરિય રચ્યું છે. એની પ્રશસ્તિ (શ્લો.) ઉપરથી જણાય છે કે (વિ. સં. ૧૦૮૦માં) ખુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ રચનારા) ખુદ્ધિસાગરસુરિએ વ્યાકરણ, છંદ, નિઘંટુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, પ્રબંધ પદ્યાદિ રચ્યાં છે. આમ અહીં જે નિઘંટુનો ઉલ્લેખ છે તેથી અલિંચિં એવો, કાશ સમજવાનો હશે. જો એ વનસ્પતિને અંગેનો જ કાશ હોય અને સાથે સાથે એ સંસ્કૃતમાં હોય તો એ હેમ નિઘંટુ-શેષ કરતાં પ્રાચીન ગણાય. ખુદ્ધિસાગરસુરિનો આ કાશ કે એમણે રચેલી કાવ્ય, નાટક, કથા કે પ્રબંધને અંગેની કોઈ કૃતિ હજી સુધી તો મળી આવેલ નથી.

૧ જુઓ જૈન સાં. સં. ૬૦ (પૃ. ૧૯૬).

૨ આના અર્થ માટે જુઓ નિઘંટુ-શેષને લગતું મારું લખાણ (પૃ.).

૧ અભિધાન-ચિન્તામણિ (લ. વિ. સં. ૧૨૦૭)—આ નામમાલાના—કોશના કર્તા ‘કલિં’ હિમચન્દ્રચરિ છે. એમણે આ કોશ ઉપરાંત રચ્યનેકાર્થ-સંગ્રહ અને ઋનિઘંટુશેષ તેમજ દેસિય (દેશ્ય) શબ્દોને અંગે રચણાવલિ યાને દેસિસદ્સંગ્રહ એમ બીજા ત્રણ કોશો રચ્યા છે, અને એ દ્વારા વ્યાકરણના જ્ઞાનને સક્રિય બનાવવા માટે અને વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતાદિ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે માર્ગ મોકળો કર્યો છે.

ચોજના—આ નામમાલામાં ૩૬, યૌગિક યાને વ્યુત્પત્તિ વડે સિદ્ધ અને મિશ્ર શબ્દોને ૫૪૫મરકોશની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન કાંડમાં પર્યાયવાચક

૧ આ કોશ વિદ્યાકર-મિશ્રે ઈ. સ. ૧૮૦૮માં કલકત્તાથી બહાર પાડયો હતો. ત્યાર બાદ એ અભિધાન-સંગ્રહમાં બીજા ભાગ તરફ “મહાવીર જૈન સભા” તરફથી ખંભાતથી શકરસંવત ૧૮૧૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયો હતો. વળી એ કોશ સ્વોપજ વિવૃતિ સહિત “ચં ૦ જૈં ૦ ગ્રં ૦” તરફથી વીરસંવત ૨૪૪૬માં છપાવાયો છે. બીજા ભાગ તરીકે મૂળ કોશમાંના શબ્દોની સૂચિ તેમજ સ્વોપજ વિવૃતિમાં નેધિલા શેષ શબ્દોની સૂચિ, સ્વોપજ વિવૃતિમાં નિર્દેશાયેલા અંચકારોની નામાવલી સહિત આ જ સંસ્થા તરફથી એ જ (વીરસંવત ૨૪૪૬) વર્ષમાં પ્રકાશિત થયો છે. બીજા ભાગનું તમામ સંપાદન મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ કર્યું છે. વળી “મુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા”માં ૨૧માં પુણ્ય તરીકે એ કોશ, સ્વોપજ તત્ત્વાભિધાયિની વૃત્તિને અનુસરનારી રત્નપ્રભા વ્યાખ્યા તેમજ શેષનામમાલા, જિનદેવકૃત શિલોંછ અને સુધાકલશકૃત એકાક્ષર-નામમાલા એ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત છપાયો છે. એનું સંશોધન મુનિશ્રી ધર્મવિજયજીએ (હવે શ્રીવિજયધર્મસરિએ) કર્યું છે. આ ઉપરાંત “દે. લા. જૈ. પુ. સં.” તરફથી આ કોશ અકારાદિ ક્રમપૂર્વકની શબ્દાનુક્રમણિકા તેમજ નિમ્નલિખિત અન્ય કૃતિઓ સહિત ઈ. સ. ૧૮૪૬માં પ્રકાશિત કરાયો છે:—

(અ) શેષનામમાલા, (આ) જિનદેવકૃત શિલોંછ, (ઇ) (હૈમ) નિઘંટુશેષ, (ઈ) (હૈમ) લિંગાનુશાસન, (ઉ) એકાક્ષર-કોશ, (ઊ) પુરુષોત્તમે રચેલો શબ્દભેદપ્રકાશ અને (ઋ) સુધાકલશકૃત એકાક્ષર-નામમાલા.

૨-૩ આનો પરચય આગળ ઉપર અપાયો છે.

૪ આના પરચય માટે જુઓ પાં ૦ લાં ૦ સાં ૦ (પૃ. ૫૮-૫૯).

૫ અમરકોશમાં લિંગોનો સાથે સાથે જ અતર્ગત સ્વરૂપે વિચાર કરાયો છે, ત્યારે અહીં કાંડ ૧, શ્લો. ૧૬માં સુચવાયા મુજબ એ માટે લિંગાનુશાસન નેવાની લલામણ કરાઈ છે.

શબ્દો સહિત રજૂ કરાયા છે. અહીં નીચે મુજબનાં નામથી અલંકૃત છ શ્લોકો છે:-

(૧) દેવાધિદેવ, (૨) દેવ, (૩) મલ, (૪) તિર્થ્ય, નારક અને (૬) સાધારણ.

એમાં શ્લોકોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે:-

૮૬, ૨૫૦, ૫૬૭, ૪૨૩, ૭ અને ૧૭૮.

આમ અહીં એકંદર ૧૫૪૧ શ્લોકો છે. આ દૃષ્ટિએ આ કેશ અમરકોશથી લગભગ દોઢો છે.

મહુરત્ત—અભિ.૦ ચિ.૦માં કેટલાક ‘દેશ્ય’ શબ્દો પણ સંસ્કૃત તરીકે નોંધાયેલા જણાય છે.^૧ આથી ગુજરાતી વગેરે પ્રાદેશિક બાષાઓના અભ્યાસી માટે આ કેશ ઉપયોગી છે.

વિષય—પ્રથમ કાંડમાં ઋષ્યભદ્રેવ વગેરે ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ અને લાંછન, એમના યક્ષાદિનાં નામ, તીર્થંકરના ૩૪ અતિશય વગેરે વ્યાખ્યો છે.

દ્વિતીય કાંડમાં દેવોં સંબંધી માહિતી અપાઈ છે. વળી કાલચક્રને અંગેના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે વિભાગના છ છ આરાઓનું વર્ણન છે. ૧૪૭મા શ્લોકમાં ‘ભુદ્ધ’ માટે ‘ચતુર્ભિંશજન્મતકમ્’ એવો પર્યાય અપાયો છે, અને એની સ્વોપદા વિવૃત્તિ (પૃ. ૧૦૦-૧૦૧)માં ૩૪ જન્મતક ગણાવાયાં છે.

ત્રીજા કાંડમાં મનુષ્યત્રાયક શબ્દો, મનુષ્યની શિશુત્વાદિ અવસ્થાઓ, આદિ પદાર્થો, રોગો વગેરેને અંગેના શબ્દો તેમજ સગપણસૂચક શબ્દો ઇત્યાદિ અપાયા છે.

(૨) સારોદ્ધાર—‘ખરતર’ ગચ્છના જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય શ્રીવલ્લભ-ગણિએ આ દીકા વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચી છે. દુર્ગાપદ્મપ્રબોધ-નામની દીકા તે આ જ છે ?

(૩) બ્યુત્પત્તિ—રત્નાકર—કલ્યાણસાગરસૂરિના રાજ્યમાં ‘અંચલ’ ગચ્છના રવિચન્દ્રના શિષ્ય દેવસાગરગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૬માં આ દીકા રચી છે.

(૪) દીકા—આના કર્તા ભાનુચન્દ્રગણિ છે.

(૫) દીકા—આના રચનાર સાધુરત્ન છે.

(૬) અવચૂરિ—જૈ ૦ અં ૦ (પૃ. ૩૧૦) પ્રમાણે આ અવચૂરિ ૪૫૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને એની હાથપોથી પાટણમાં છે. આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

(૭) રત્નપ્રભા—આના કર્તા પં. વાસુદેવરાવ જનાર્દન કશેળાકર છે. એમાં કેટલીક વાર સંસ્કૃત શબ્દના ગુજરાતીમાં અર્થ અપાયા છે. દા. ત. જુઓ પૃ. ૧૦૬ અને ૧૦૭.

ખીજક—અભિધાન - ચિન્તામણિ-નામમાલા - ખીજક એ નામની ત્રણ કૃતિઓ જોવાય છે:—

(૧) ‘તપા’ ગચ્છના હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૬૬૧માં રચેલી કૃતિ.

(૨) દેવવિમલગણિકૃત કૃતિ.

(૩) અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ.

અભિધાન - ચિન્તામણિ - નામમાલા - પ્રતીકાવલી —આની

એક હાથપોથી “ભાંં પ્રાં સંં મંં”માં છે. કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.^૧

શેષનામમાલા યાને શેષસંગ્રહનામમાલા — અભિંં ચિંંમાં નહિ નોંધાયેલા એવા કેટલાક શબ્દોનો આ કોશ છે. એ પણ હેમચન્દ્રસૂરિની રચના છે. એમાં ૨૦૪ (૧ + ૮૯ + ૬૩ + ૪૧ + ૨ + ૮) શ્લોક છે.^૩

આ શબ્દકોશ ઉપર વક્ત્રમગણિની અને કાષ્ઠક અન્યની એકેક ટીકા છે.

*શિલોંછ (વિ. સં. ૧૪૩૩)—અભિંં ચિંંના ખીજ વધારા તરીકે ૧૪૦ શ્લોકનો શિલોંછ જિનદેવે પત્રિ-વસુ-ધન્વ’ (૧) થી સચિત વર્ષમાં રચ્યો છે. જિંં ૨૦ કોંં (ખંં ૧, પૃ. ૩૮૩) પ્રમાણે આ રચના વિ. સં. ૧૪૩૩માં થઈ છે. જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય શ્રીવક્ત્રમે વિ. સં. ૧૧૬૫૪માં આના ઉપર ટીકા રચી છે.

૧ નામવર્ત્તિ ને અભિંંધાન-સંગ્રહમાલા રચ્યાનો જિંં ૨૦ કોંં (ખંં ૧, પૃ. ૧૪)માં ઉલ્લેખ છે તેને પ્રચલિત અભિંં ચિંં સાથે કંં, સંંધ છે ખરો?

૨ “યંં જૈંં શંં”ની આવૃત્તિમાં “ઘોષઞ્ચ”ના ઉલ્લેખપૂર્વક એ શબ્દો તે તે સ્થાનમાં વિવૃત્તિમાં અપાયા છે, ત્યારે ખોટાં અને રિયુની આવૃત્તિમાં એ પરિશિષ્ટ રૂપે છપાયા છે અને અભિંંધાન-સંગ્રહમાં સાતમા કોશ તરીકે અપાયા છે. “દંં લાંં જૈંં પુંં સંં”ની આવૃત્તિમાં પણ આ કોશ છે.

૩ જુઓ હેમચન્દ્રમીક્ષા (પૃ. ૭૭-૭૮).

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૧૨.

૫ “દંં લાંં જૈંં પુંં સંં” તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં ૧૮૩૧ નો ઉલ્લેખ છે તે જાત છે.

૬ જુઓ જિંં ૨૦ કોંં (ખંં ૧, પૃ. ૩૮૩).

નામમાલામાંથી કેટલાંક અવતરણો 'લાનુચન્દ્રગણિયરિત' (પૃ. ૫૬)માં અપાયાં છે.

૨શબ્દ-સંદોહ-સંગ્રહ — આ કૃતિ જૈં ૩૦ થં ૦ (પૃ. ૩૧૩)માં નોંધાયેલી છે અને અહીં એની ૪૭૬ પત્રની તાડપત્રીય પ્રતિ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ હકીકત બરાબર હોય તો આ મહત્વની કૃતિ ગણાય.

શારદીયનામમાલા યાને શારદીયાભિધાનમાલા — (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦) — આ 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના હર્ષકીર્તિસૂરિની રચના છે. એઓ ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે યોગચિન્તા-મણિ અને વૈદ્યકસારોદ્ધાર એ બે વૈદ્યક કૃતિઓ રચી છે. એ ઉપરાંત એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓની ટીકા રચી છે:—

કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, બૃહદ્દાનંતિ-સ્તોત્ર, સિન્દૂર-પ્રકર, શ્રુતબોધ, ઝઘાતુપાઠ અને ૪સેટ્-અનિરુ-કારિકા. ૫

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃં ૫૪, ટિં ૨.

૨ આની નોંધ જિં ૨૦ કોં ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૧૪)માં જૈં ૩૦ થં ૦ના આધારે કરાઈ છે. અહીં આની કોઈ ખીછ હાથપોથીનો ઉલ્લેખ નથી.

૩ આ હર્ષકીર્તિસૂરિની પોતાની કૃતિ છે અને એ સારસ્વત વ્યાકરણને અંગે છે. એ વિં ૨૦ સંં ૧૬૬૩માં રચાઈ છે. એના ઉપર 'વાતુતરંગિણી' નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે.

૪ જિં ૨૦ કોં ૦ (ખંડ ૧, પૃં ૪૫૨) પ્રમાણે તો આ મૂળ કૃતિ પણ હર્ષકીર્તિસૂરિએ વિં ૨૦ સંં ૧૬૬૨માં રચી છે. એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ વિં ૨૦ સંં ૧૬૬૬માં રચાઈ છે.

૫ જૈં ૩૦ સાં ૨૦ ઇં ૦ (પૃં ૫૬૩) પ્રમાણે હર્ષકીર્તિસૂરિએ સારસ્વત-દીપિકા રચી છે. જિં ૨૦ કોં ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૩)માં તો આ નામની કૃતિના કર્તા તરીકે ચન્દ્રકીર્તિસૂરિનો ઉલ્લેખ છે અને એ એમણે વિં ૨૦ સંં ૧૬૬૪માં રચી છે.

શેષનામમાલા યાને શેષસંગ્રહનામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૬૭૦?) — આ સાધુકીર્તિની કૃતિ છે. શું એ કોઈ નામમાલાની પુરવણીરૂપ રચના છે? વળી આ સાધુકીર્તિ કયા ગચ્છના છે અને એઓ કોના શિષ્ય છે એની પણ તપાસ થવી ઘટે. શું એઓ ધાતુરત્નાકર ઉપર વિ. સં. ૧૬૮૦માં ક્રિયાકલાપ રચનાર સાધુસુંદરગણિના ગુરુ છે?

‘શાખ્દરત્નાકર’ (લ. વિ. સં. ૧૬૮૦) — આના કર્તા ‘ખરતર’ ગચ્છના સાધુસુંદરગણિ છે. એમણે ઉક્તિરત્નાકર તેમજ ક્રિયાકલાપ નામની સ્વોપસૃત્ત વૃત્તિથી વિભૂષિત ધાતુરત્નાકર રચ્યા છે. આ વૃત્તિ એમણે વિ. સં. ૧૬૮૦માં રચી છે.

શાખ્દરત્નાકર એ પદાત્મક કૃતિ છે. એ ૭ કાંડમાં વિભક્ત કરાઈ છે. એનાં નામો અનુક્રમે અહંત, દેવ, માનવ, તિર્યચ્, નારક અને સામાન્ય એમ રખાયાં છે.

આંશિક કોશો

સામાન્ય રીતે કોશમાં સમગ્ર વર્ણુમાળાના અક્ષરોને સ્થાન હોય છે અને સાથે સાથે એમાં વિવિધ વિષયના શબ્દો રજૂ કરાયેલા હોય છે. પરંતુ કેટલીક વાર અમુક જ અક્ષરોના બનેલા શબ્દોનો અથવા તો કોઈ એક જ વિષયને લગતા શબ્દોનો કોશ નજરે પડે છે. જે કોશ અમુક જ વર્ણુવાળા શબ્દોનો બોધ કરાવે છે એને હું “આંશિક કોશ” કહું છું. એવી રીતે જે કોશ અમુક જ વિષય પૂરતા શબ્દો રજૂ કરે છે તેને પણ હું “આંશિક કોશ” કહું છું. આમ આંશિક કોશ બે પ્રકારના છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારના કોશોની હવે હું નોંધ લઉં છું.

૧ “ય૦ જ૦ ગ્રં”માં ગ્રંથાંક ૩૬ તરીકે આ કૃતિ વીરસંવત ૨૪૩૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાં અંતમાં શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે.

પંચવર્ગસંબ્રહ્મનામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૫૨૫) — આ ‘સહસ્રા-
વધાની’ મુનિસુંદરસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિની કૃતિ છે. એનું નામ
વિચારતાં એમ લાગે છે કે જો એ ‘કાશ’ જ હોય તો એમાં ક-વર્ગ
ઇત્યાદિ પાંચ વર્ગના જ શબ્દોની સૂચી અપાઇ હશે. આ ગણિએ વિ. સં.
૧૫૧૮માં શત્રુંજયકલ્પકથા અને વિ. સં. ૧૫૪૦માં શાલિવાહન-
ચરિત્ર રચેલ છે.

દ્વયક્ષરનામમાલા — આ કૃતિનું નામ વિચારતાં બે વિકલ્પ સ્ફુરે
છે: (૧) એમાં બન્ને અક્ષરવાળા બધી જાતના શબ્દો હશે. (૨)
અમુક જ બે અક્ષરવાળા શબ્દો હશે.

૧૫૦૫વર્ગપરિહારનામમાલા — આ જાતની કૃતિમાં કૃત્રી મ
સુધીના ૨૫ અક્ષરોને જતા કરી બાકીના ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, પ્, સ્
અને હ એ આઠ અક્ષરો પૈકી ઓછાવત્તા અક્ષરોના અનેલા શબ્દોને
સ્થાન અપાય છે.

વર્ણોની ઉત્પત્તિના અધિકરણ-ભાવને ધારણ કરનારું ‘શરીરનું’
અવયવ એ વર્ણોનું સ્થાન ગણાય છે. આવાં સ્થાનો તરીકે (૧) છાતી,
(૨) કંઠ, (૩) મસ્તક, (૪) જીભનું મૂળ, (૫) દાંત, (૬) નાક,
(૭) બે આઠ અને (૮) તાળવું એમ આઠ સ્થાનો નિમ્નલિખિત પદ્યમાં
ગણાવાયાં છે:—

“અષ્ટૌ સ્થાનાનિ વર્ણાનામુરઃ કણ્ઠઃ શિરસ્તથા ।

જિહ્વામૂલં ચ દન્તાશ્ચ નાસિકોષ્ઠૌ ચ તાલુ ચ ॥”

આ પૈકી ઓષ્ઠસ્થાનીય વર્ણ તરીકે નીચે મુજબના અક્ષરો
ગણાવાય છે:—

૧ આ નામની એક કૃતિ અપ્રસિદ્ધ છે. એની હાથપોથીઓ જેસલમેર અને
કાશીના લંકારમાં છે.

પ-વર્ગ, વ્ (દંતોષ્ઠ્ય) ઉ, ઊ, ઓ, ઔ અને ઉપધ્માનીય = પૂ, રૂ, ઘૂ, ભૂ અને મૂ એ પાંચ વર્ણો પ-વર્ગના ગણાય છે. એ ઉચ્ચારવા માટે ઓઠની જરૂર પડે છે. અસહના જમાનામાં કેટલીક વાર એવી વાક્ય-ચાતુર્યની (acrobatic feat) હરીકાષ્ઠ યોગ્યતી હતી કે એમાં ભાગ લેનાર એવા શબ્દો ઉચ્ચારતો કે એમાં પૂ થી મૂ સુધીના પાંચ વર્ણો પૈકી એકનો ઉચ્ચાર કરવાનો વારો ન આવે. આ હરીકાષ્ઠમાં ભાગ લેનારના ઉપદ્રા હોડે સિંદૂર લગાડતો કે જેથી એ જો ભૂલેચૂકે પ-વર્ગનો વર્ણ બોલે તો એ હોડ નીચલા હોઠને અડકે અને તેની ખજર એ સિંદૂરથી રંગાતાં તરત જ પડી જાય.

જિનભદ્રીય 'અપવર્ગ'—નામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૫૧૦)—
આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનભદ્રસૂરિ છે. એઓ જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય થાય છે. વળી એઓ જિનપ્રિયના તેમજ જિનદત્તસૂરિના પણ ભક્ત થાય છે. એમણે ૨૨૦ ગાથામાં જિણુસત્તરિ રચી છે. એમણે 'ભાંડાગારિક' નેમિચન્દ્રે રચેલા સદ્વિસયગ (પષ્ટિશતક)ની તપાસનકૃત વૃત્તિનું સંશોધન વિ. સં. ૧૫૦૧માં કૃતું હતું.^૨ એમણે જેસલમેર, જામ્નાલિપુર (જાલોર), દેવગિરિ, અહિપુર (નાગોર) અને અણુલિપુર પાટણના ભાંડારો જાતજાતનાં સુંદર પ્રસ્તોકો વડે ભરી દીધાં હતાં. એમની આ નામમાલામાં પૂ થી મૂ પૈકી એકે અક્ષર જેમાં ન આવતો હોય એવા શબ્દો અપાયા છે. આમ આ એકાર્થક અનેકાક્ષરી કોશનું મર્યાદિત સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. આ જ નામમાલાને જિ. ૦ ૨૦ કો. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૨૭)માં પંચવર્ગપરિહારનામમાલા કહી છે, પણ

૧ "અપવર્ગ"ના બે અર્થ થાય છે: પ-વર્ગથી સંહિત અને મોક્ષ. પહેલો અર્થ અત્ર પ્રસ્તુત છે.

૨ એમનો વિરૂદ્ધ પરિચય વિશ્વમિત્રિવેણીની પ્રસ્તાવનામાં જિનવિજયમણ્યે આપ્યો છે.

તે વિચારણીય જણાય છે, કેમકે એવી કૃતિઓમાં તો પાંચે વર્ગના અક્ષરોનો નહિ કે કેવળ ૫-વર્ગના અક્ષરોનો અભાવ હોય છે.

જિનચન્દ્રીય અપવર્ગ-નામમાલા—આ કદાચ ઉપર્યુક્ત જ કૃતિ હશે. તેમ ન હોય તો એના કર્તા જિનચન્દ્રસૂરિ છે.

જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૯)માં ૨૧૫ શ્લોક જેવડી એક અજ્ઞાતકર્તાક અપવર્ગ-નામમાલાની નોંધ છે.

‘નિઘંટુ-શેષ (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)—વૈદિક શબ્દોના સમૂહને ‘નિઘંટુ’ કહે છે. એના ઉપર યાસ્કે નિરુક્ત રચ્યું છે. આમ ‘નિઘંટુ’ શબ્દ અતિપ્રાચીન છે. ‘નિઘંટુ’નો રબીજો અર્થ ‘વનસ્પતિઓનાં નામોનો સમૂહ’ એમ પ્રાચીન સમયથી કરાતો આવ્યો છે એમ ધન્યન્તરિ-નિઘંટુ, રાજકોશ-નિઘંટુ, સરસ્વતી-નિઘંટુ, હનુમન્-નિઘંટુ ઇત્યાદિ નામો જોતાં જણાય છે. પ્રસ્તુત નિઘંટુ-શેષમાંનો ‘નિઘંટુ’ શબ્દ આ ખીજા અર્થમાં વપરાયો છે. આમ આ વનસ્પતિનો કોશ (botanical dictionary) છે. એના કર્તા ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ કોશ છ કાંડમાં વિભક્ત કર્યો છે. એનાં નામ અને શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ છે:—

૧ આ કોશ “અભિધાન-સંગ્રહ”માં છઠ્ઠા કોશ તરીકે શકસંવત ૧૮૧૮માં છપાયો છે. “દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦” તરફથી પણ આ અભિં ચિં વગેરે સહિત ઈં સં ૧૯૪૬માં છપાયો છે, પરંતુ એમાં પ્રારંભમાં ૨-૧૫ પદો નથી. ૧૭મું પદ ત્રુટક છે અને ત્રીજા કાંડમાં પણ એક પદ અધૂરું છે. આ પરિસ્થિતિ જોતાં વિં સં ૧૨૮૦માં લખાયેલી હાથપોથી મેળવી એનું ફરીથી સંપાદન થવું ઘટે.

૨ ગ્રં ૨૦ ચં (શૃંગ ૧૨, શ્લો. ૮૩૭)માં ચાર હૈમ કોશો ગણાવતાં કોશને બદલે ‘નિઘંટુ’ શબ્દ વપરાયો છે. આમ આહી ‘શબ્દોનો સમૂહ’ એવો અર્થ ‘નિઘંટુ’નો કરાયો છે.

(૧) વૃક્ષ (શ્લો. ૧૮૧), (૨) શુભ (શ્લો. ૧૦૫), (૩) લતા (શ્લો. ૪૪), (૪) શાક (શ્લો. ૩૪), (૫) તૃણ (શ્લો. ૧૭) અને (૬) ધાન્ય (શ્લો. ૧૫).^૧

આમ આ ૩૬૬ શ્લોકોમાં શુંચાયેલો કોશ વૈદકશાસ્ત્ર માટે પણ ઉપયોગી છે.

સાધન—ડૉ. બુહીલર (Bühler)ના મતે સ્થન્યન્તરિ-નિઘંટુ અને રત્નપરીક્ષાનો આ નિઘંટુ-શૈપની રચનામાં ઉપયોગ કરાયો હશે.

રચના-સમય—આ કોશના આઠ પદ્યમાં કહ્યું છે કે એકાદ્ય,^૨ નાનાદ્ય અને દેસ્ય એમ ત્રણ જાતના શબ્દ-સમુચ્ચય (અર્થાત્ અભિં ૦ ચિં ૦, અનેકાર્થ-સંગ્રહ અને રચણાવલી એ ત્રણ કોશો) જેણે રચ્યા છે એવો હું અરિહંતોનાં ચરણ-કમળને નમીને નિઘંટુ-શૈપ કહીશ. આ ઉપરથી આ કોશ ચાર કોશો પૈકી છેલ્લો રચાયો છે એમ ક્ષણિત થાય છે.

અભિં ૦ ચિં ૦ (કાંડ ૪, શ્લો. ૨૬૭)ની સ્વોપદ્ય વિવૃત્તિ (પૃ. ૪૮૪)માં નીચે મુજબની પંક્તિ છે.

“પિપ્પલાદિવૃક્ષજાતીનાં તુ નામશેષોઽસ્મદુપદ્ધાનિચળ્દોરવસેય :”

૧ વનસ્પતિના આ છ વેદો રચાનાચાર્યે પશુભુવણા (પદ્ય ૧)માં વનસ્પતિ-કાયના અધિકારમાં ‘અત્યેક-શરીર’ બાદર વનસ્પતિકાયના વૃક્ષ, શુચ્ચ, શુભ, લતા, વેલ, પર્વગ, તૃણ, વલય, હરિત, ઔષધિ, જલરહુ અને કુહણ એમ જે બાર વેદો ગણાવ્યા છે તેનું તેમજ વિનયવિજયગણિએ વિં ૦ સં. ૧૭૦૮માં રચેલા લોકપ્રકાશ (સ. ૫, શ્લો. ૬૮)માં પણ આપેલી આ જ હપ્તિકતનું સ્મરણ કરાવે છે. આ બંને કૃતિઓમાં વૃક્ષાદિ બારનાં ઉદાહરણો અપાયાં છે.

૨ આ નિઘંટુ આજે અપ્રાપ્ય ગણાય છે, પરંતુ હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની તો એ સામે હોય એમ અનેકાર્થસંગ્રહની એ શિષ્યે રચેલી ગ્રંથોનાં જણાય છે.

અર્થાત્ પીપળા વગેરે વૃક્ષોની જાતિઓનાં નામ અમે રચેલા નિઘંટુથી જાણવાં. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સ્વોપજ વિવૃતિ રચાયા પૂર્વે આ કોશ રચાયો છે અથવા તો એની સાથે સાથે આની રચના કરાઈ છે.

ટીકા— જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય શ્રીવલ્લભે આ રચી છે. એમણે આ ટીકાનો ઉલ્લેખ અભિ. ૦ ચિ. ૦ ઉપરની પોતાની ટીકામાં કર્યો છે.

નિઘંટુ-સંગ્રહ—અક્ષલકદેવની કૃતિ તરીકે જિ. ૦ ૨૦ કો. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં આતી નોંધ છે, પણ આ શી કૃતિ છે ?

ઔષધીનામમાલા—જૈ. ૦ ગ્રં. ૦ (પૃ. ૩૧૦)માં આ કૃતિની ચાર પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે એમાં ઔષધિઓનાં—વનસ્પતિઓનાં નામ ગણાવાયાં હશે.

ખીજ-નિઘંટુ—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની નોંધ જૈ. ૦ ગ્રં. ૦ (પૃ. ૩૧૧)માં છે. શું એમાં જાતજાતનાં ખીજનો ઉલ્લેખ હશે ?

[૨] અનેકાર્થક કોશો

અનેકાર્થ-નામમાલા (ઉ. વિક્રમની ૧૧મી સદી)—આ દિ. ૦ ગૃહસ્થ રધનજયે ૪૬ પદ્યોમાં રચેલી નામમાલા છે. એમાં અનેકાર્થી શબ્દોને સ્થાન અપાયું છે. આ કોશ ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રથમ છે. આના ઉપર એક અવચૂરિ જેવી સંક્ષિપ્ત ટીકા છે.

૧ જૈ. ૦ ગ્રં. ૦ (પૃ. ૩૧૧)માં માતૃકાનિઘંટુ નામની કૃતિ ઉક્ત કાલેજમાં હોવાની નોંધ છે અને એના કર્તા તરીકે મહીદાસનો અહીં ઉલ્લેખ છે. શું આ કોઈ જૈન નામમાલા છે ?

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૦૬.

૩ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૦૬.

૧અનેકાર્થ-નિઘંટુ— આ પણ બે નામમાલા રચનારા ધનંજયની જ કૃતિ હોય એમ લાગે છે. એમાં લગભગ ૧૫૪ શ્લોક છે. એમાં ૭૫ મા, ૧૫૦મા અને ૧૫૩મા પછીનો શ્લોક અંશતઃ ઇપાયો છે. અંતમાં જે ઉદ્દેશ્ય છે તે ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે આ કૃતિના રૂબે પરિચ્છેદ તો છે જ, પણ એકંદર કેટલા પરિચ્છેદ છે અને પ્રથમ પરિચ્છેદ કયાં પૂર્ણ થાય છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

૨અનેકાર્થ-સંગ્રહ (દ. વિ. સં. ૧૨૧૦)— આ કોશમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ અપાયા છે, જ્યારે અક્ષિ૦ ચિ૦ જેવા કોશોમાં એકાર્થવાચક અનેક શબ્દો અપાયા છે. આમાં આ 'નાનાર્થ-કોશ' છે. એના કર્તા 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એના આદ્ય પદમાં ૭ કાંડોનો ઉદ્દેશ્ય છે, જ્યારે આજે સાત કાંડ મળે છે. એ સાતમો કાંડ અવ્યયો પૂરતો છે અને અક્ષિ૦ ચિ૦ને અંગે જેમ શેષનામમાલા રચાઈ છે તે પ્રકારનો જણાય છે. આ સાત કાંડનાં નામ અને એની શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ છે :—

(૧) એક-સ્વર (શ્લો. ૧૬), (૨) દ્વિ-સ્વર (શ્લો. ૫૬૧), (૩) ત્રિ-સ્વર (શ્લો. ૭૬૬), (૪) ચતુઃ-સ્વર (શ્લો. ૩૪૩), (૫) પંચ-સ્વર (શ્લો. ૪૮), (૬) ષટ્-સ્વર (શ્લો. ૫) અને (૭) અવ્યય (શ્લો. ૬૦).

૧ આ “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કારી” તરફથી ઇપાયો છે.

૨ શું જિ૦ ૨૦ હો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં ધનંજયના નામે જે નિઘંટુ-સમય નામની બે પરિચ્છેદની કૃતિની નોંધ છે તે આ જ છે ?

૩ મહેન્દ્રસંસ્કૃત અનેકાર્થ-કૈરવાકર-કૌમુદી નામની ટીકા સહિત આ કોશનું અવતરણોનાં મૂળ સ્થાનના નિર્દેશપૂર્વક સંપાદન ઝેચારિયાએ (Zachariae) એ ઇ. સ. ૧૮૬૩માં કર્યું છે, જ્યારે કેવળ આ કોશ તો “અભિધાન-સંગ્રહ”મ શકસંવત ૧૮૧૮માં ઇપાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૧૨).

આમ અહીં કુલ શ્લોકો ૧૮૨૯ (૧૭૬૯+૬૦) છે. અહીં પણ અભિ૦ ચિ૦ની પેઠે કેટલાક દેશ્ય જણાતા શબ્દોની નોંધ છે. એટલે આ કોશ પણ એના અભ્યાસીઓએ વિચારવો ઘટે.

યોજના—ગ્રંથકારે જાતે આ કોશની યોજના શ્લો. ૨-૪માં સમજાવી છે.

રચના-સમય—અભિ૦ ચિ૦ પછી આ કોશ રચાયો છે એમ આઘ પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

આ કોશ ઉપર નીચે મુજબની વૃત્તિઓ છે:—

(૧) રઅનેકાર્થ-કૈરવાકર-કૌમુદી^૩—આ કૃતિનો આ નામથી એના પ્રારંભમાં જ કર્તાએ—‘કલિ૦’ હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ જાતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે આ કૃતિ પોતાના ગુરુને નામે ચડાવી છે એ વાત ખીજા કાંડની દીકાના અંતિમ પદ ઉપરથી જણાય છે; બાકી પ્રથમ કાંડની દીકાને અંતે અપાયેલી પુષ્પિકામાં તો કર્તા તરીકે હેમચન્દ્રસૂરિનું નામ છે. આ દીકા રચનામાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથો સહાયક નીવડ્યાનો પ્રારંભમાં ઉલ્લેખ છે:—

વિશ્વપ્રકાશ, શાશ્વત, રત્નસ, અમરસિંહ, મંખ, હુગ્ગ, વ્યાડિ, ધનપાલ, ભાગુરિ, વાયરપતિ અને યાદવની કૃતિઓ તેમજ ધન્વંતરિકૃત નિઘંટુ અને લિંગાનુશાસનો.

૧ આવા છ શબ્દો ગુજરાતી અર્થ સહિત હેમસમીક્ષા (પૃ. ૮૨)માં અપાયા છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૨૭, ટિ. ૩.

૩ જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૦)માં આને જ ‘કૈરવાકરકૌમુદી’ કહી છે અને અનેકાર્થધ્વનિમંજરી તે શું હૈમ અનેકાર્થસંગ્રહ જ છે એવા પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે.

(૨) ઉપસર્ગ-વૃત્તિ—આની રચના સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કરી છે.

(૩) પર્યાય—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

(૪) અવચૂરિ (? દીકા)—આના કર્તા વિષે ખબર નથી.

અનેકાર્થ—નામમાલા (વિ. સં. ૧૭૦૨)—‘અંચલ’ ગચ્છના વિનયસાગરસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૦૨માં આ રચી છે. જે ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૩૦૯)માં કેાઈ અંચલગચ્છીય વ્યક્તિએ જે અનેકાર્થરત્નકોશ રચ્યાનો અને જેની ૧૫ પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદના બંજારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે ગ્રંથ તે આ જ છે ?

[૩] એકાક્ષરી નામમાલા

આપણે અત્યાર સુધી એકાર્થક તેમજ અનેકાર્થક એમ બે પ્રકારના અનેકાક્ષરી કેશોનો વિચાર કર્યો. હવે આપણે ‘એકાક્ષરી’ કેશો—નામમાલા પરત્વે વિચાર કરીશું. આ જાતની નામમાલા અ, આ ઇલાદિ અક્ષરોના અર્થ અનુક્રમે પૂરા પાડે છે. જેમકે અ = વાસુદેવ (કૃષ્ણ), આ = પિતામહ, ઇ = કામદેવ ઇલાદિ.^૧

એકાક્ષર-નિઘંટુ (વિક્રમની ૧૨મી સદી)—આના કર્તા તરીકે ‘મલધારી’ ગચ્છના હેમચન્દ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ જોવાય છે. આ નિઘંટુને નામમાલા માની મેં એનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. આની હાથપોથી સુરતમાં છે.^૨

૧ જુઓ ‘દે ૦ લા ૦ જે ૦ પુ ૦ સ.’ તરફથી પ્રકાશિત અભિ ૦ ચિન્કોશની આવૃત્તિ (૫૦ ૧-૪)માં ઉપાયેલ અક્ષરકર્તૃક એકાક્ષરકોશ.

૨ જુઓ જિ ૦ ૨૦ કો ૦ (ખં. ૧, પૃ ૧૧).

૧ એકાક્ષર-નામમાલા (વિક્રમની ૧૪મી સદી)—આની રચના ‘વાયડ’ ગરુડના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રસૂરિએ કરી છે. એમણે સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય, પદ્માનંદમહાકાવ્ય વગેરે વિવિધ કૃતિઓ રચી છે.^૨

૩ એકાક્ષર-નામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૪૦૦)—આ પચાસ પદ્યોની નાનકડી કૃતિના કર્તા સુધાકલશ છે. એઓ ‘હર્ષપુરીય’ ગરુડના રાજશેખરસૂરિના શિષ્ય થાય છે. આ રાજશેખરસૂરિ તે સ્વપરસિદ્ધાંતના જ્ઞાતા અને સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા નરચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય તિલકસૂરિની પાટે થયા છે. આ તિલકસૂરિએ સુધાકલશને દીક્ષા આપી હતી. આ સુધાકલશે વિ. સં. ૧૩૮૦માં સંગીતોપનિષદ્ અને વિ. સં. ૧૪૦૬માં એના સારરૂપ સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથસારોદ્ધાર એમ બે ગ્રંથ રચ્યા છે.

ઉપયોગ—સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં રચેલી અર્થ-ત્નાવલીમાં સુધાકલશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^૪ એટલું જ નહિ પણ એમણે રચેલી ઉપર્યુક્ત નામમાલિકામાંથી પદ્યો પણ ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.^૫ ગુણુરત્ને નમસ્કાર-પ્રથમપદ્યાર્થમાં ઉપર્યુક્ત નામમાલામાંથી પદ્યો આપ્યાં છે^૬ અને આ નામમાલાનો ‘એકાક્ષરનામમાલા’ અને

૧ આ અપ્રકાશિત છે. એની એક હાથપોથી લાં. ગ્રા. સં. મં.માં છે.

૨ જુઓ પૃ. ૯૮.

૩ “જે લા. જૈ. પુ. સં” તરફથી ગ્રંથાંક ૮૧ તરીકે (મેં સંપાદિત કરેલી અર્થરતનાવલી ઇત્યાદિ કૃતિઓના સમૂહરૂપે) જે અનેકાર્થરતનમંજૂષા ઇ. સ. ૧૬૩૩માં પ્રકાશિત થયેલી છે તેમાં ક-પરિશિષ્ટ તરીકે આ કૃતિ પૃ. ૧૧૯-૧૨૨માં છપાવાઈ છે. વળી આ સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત અલિંગ ચિંત કોશની આવૃત્તિના અંતમાં આ એકાક્ષરનામમાલા છપાઈ છે.

૪-પ દા. ત. જુઓ પૃ. ૩.

૬ જુઓ અં. ૨૦ (પૃ. ૧૧૧ ને ૧૧૭).

૭ જુઓ અં. ૨૦ (પૃ. ૧૧૧).

૧ એકાક્ષર-નિઘંટુ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. 'કલિં' હેમચન્દ્રસંસ્કૃત યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧, શ્લો. ૧૦)ની માનસાગરીય શતાર્થામાં આ નામમાલામાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

૨ એકાક્ષર-નામમાલિકા (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)—આને એકાક્ષરી-નામમાલા તેમજ એકાક્ષરી-કોષ પણ કહે છે. એમાં ૧૯ પદો છે. એમાં અ = કૃષ્ણ, આ = સ્વયંભૂ એમ એકેક અક્ષરના અર્થ અપાયા છે. એના રચનાસ્તુ નામ અમર છે. એમણે પોતાને 'કવીન્દ્ર' કહ્યા છે અને વિન્દ્યકોશ જોઈને આ રચના કરી છે એમ આ નામમાલાના નિમ્નલિખિત આઠ પદ ઉપરથી જણી શકાય છે.

“વિશ્વામિધાનકોશાનિ પ્રવિલોક્ય પ્રમાણ્યતે ।

અમરેણ કવીન્દ્રેણૈકાક્ષરનામમાલિકા ॥૧॥”

સમયસુંદરગણિએ અમરકવિ એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એમની આ કૃતિમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. ૪ એ હિસાબે આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૪૯ કરતાં સોએક વર્ષ જોટલી તો પ્રાચીન હશે એમ જાણે છે.

ધનંજય-નામમાલાના બાળ્યના અંતમાંની પદ્યુષ્પિકામાં એ બાળ્યના કર્તા અમરકવિને અંગે ‘શબ્દ-વેદસ્’ એવું વિશેષણ વપરાયું છે.

૧ જુઓ અં. ૨૦ (પૃ. ૧૦૭).

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૦૬.

૩ જુઓ અં. ૨૦ (પૃ. ૨, ૩ અને ૪).

૪ જુઓ ૨૦ (પૃ. ૨, ૩, ૪ ઇત્યાદિ).

૫ “इति महापण्डितश्रीअमरकीर्तिना त्रैविद्येन श्रीसेन्द्रवंशोत्पन्नेन शब्दवेदसा कृतायां धनञ्जयनाममालायां प्रथमं काण्डं व्याख्यातम् ।”

એ પુષ્પિકા જે ભાષ્યકારની પોતાની જ હોય તો એ પોતાને ‘કવીન્દ્ર’ કહે એમાં નવાઈ નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં હું ઉપર્યુક્ત અમરને આ અમરકીર્તિથી અલિપ્ત માનવા લગ્યાઈ છું.

‘એકાક્ષર-નામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)— આ ૧૧૫ પદોમાં રચાયેલી કૃતિના કર્તા વિશ્વશંભુ છે. સામાન્ય રીતે એઓ ‘જૈન’ ગણાય છે એટલે મેં આ કૃતિની નોંધ લીધી છે. એમને વિષે વિશેષ જાણવામાં નથી. એમનો ઉલ્લેખ કરી સમયસુંદરગણિએ અષ્ટસદ્ધાર્મીમાં એમની આ કૃતિમાંથી પદો દહ્ધૃત કર્યા છે.^૩ એ ઉપરથી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૪૯ કરતાં સોએક વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હશે એમ ભાસે છે.

એકાક્ષર-નામમાલા— આ એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં લેવાઈ છે. શું “દ. લા. જૈ. પુ. સં.” તરફથી જે અલિ૦ ચિ૦ કોશ વિવિધ કૃતિઓ સહિત છપાયો છે તેમાં જે અજ્ઞાતકર્તૃક એકાક્ષરકોશ અપાયો છે તે જ આ છે?

પારસીક-નામમાલા યાને શબ્દ-વિલાસ (વિ. સં. ૧૪૨૨) — આ કૃતિના રચનાર હુરિ બ્રાહ્મણ અજૈન હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૪)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ૦ ૩૦ (પૃ. ૩૧૧) પ્રમાણે આના કર્તાનું નામ સલક્ષમંત્રી છે અને એ કૃતિનું ખીલું નામ શબ્દ-વિલાસ છે.

૧ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં આની નોંધ છે. એ હિસાબે પ્રો. વેલણ્કર પણ આને જૈન કૃતિ ગણતા હોય એમ લાગે છે.

૨ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ. ૧),

૩ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ. ૧, ૩ ઇત્યાદિ).

સંદિગ્ધ કૃતિઓ

હવે હું એવી કેટલીક કૃતિઓ નોંધું છું કે જે ખરેખર શબ્દોની નામમાલા છે કે કેમ તે વિષે સંદેહ રહે છે.

મનોરથ-નામમાલા—આની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૧)માં છે.

વસ્તુવિજ્ઞાનરત્નકોશ—આ કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૨)માં નોંધાયેલી છે.

વસ્તુ-કોશ—આનો ઉલ્લેખ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૨)માં કરાયો છે.

રસસાર—જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૧) પ્રમાણે આના કર્તા ગોવિન્દાચાર્ય છે.

રત્નકોશ-વ્યાખ્યા (વિ. સં. ૧૧૭૬)—શું આ કોઈ રત્નકોશ નામની કૃતિની દીકરાનું નામ છે?

પદ્મકોશ—જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૧)માં આને શબ્દોનો કોશ ગણ્યો છે. જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૩૩)માં જ્યોતિષની એક કૃતિનું નામ પદ્મકોશ અપાયું છે તો તે જ આ કૃતિ છે?

લોક-સંવ્યવહાર—આ અર્થપ્રભાવિજ્ઞાન નામનું કાવ્ય રચનારા રવિગુપ્તની કૃતિ છે એમ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૨)માં ઉલ્લેખ છે, પણ મને તો એ નીતિનો અંથ હશે એમ એનું નામ વિચારતાં સ્ફુરે છે.

પ્રકરણ ૫ : છંદ:શાસ્ત્ર

‘છંદ’ એ છ વેદાંગ પૈકી એક છે. ‘છંદ:શાસ્ત્ર’ એટલે અક્ષર કે માત્રાના મેળથી—નિયમથી ઉદ્ભવતાં વિવિધ વૃત્તોની શાસ્ત્રીય વિચારણા. આને અંગ્રેજીમાં પ્રોસોડી (prosody) તેમજ મેટ્રિક્સ (metrics) કહે છે. સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે દરેક દેશમાં સૌથી પ્રથમ પદ્યાત્મક કૃતિ એટલે કે છંદોગદ્ધ રચના યોગ્ય છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીનતમ સાહિત્ય તરીકે નિર્દેશાતા ઋગ્વેદનાં સૂક્તો છંદમાં—વિવિધ છંદમાં છે. જૈનોના આગમો પૈકી કેટલાક સર્વાંશે તો કેટલાક અંશતઃ છંદમાં રચાયેલા છે. આને લઈને છંદ:શાસ્ત્ર સંબંધી કૃતિઓ જૈનોને તેમજ અજૈનોને હાથે યોગ્યથેથી મળે છે. આપણે અહીં મૌલિક જૈન કૃતિઓ અને એનાં વિવરણો વિચારીશું.

છંદ:શાસ્ત્ર (વિક્રમની છઠ્ઠી સદી)—આના કર્તા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ૧વગેરેના પ્રણેતા દિ. પૂજ્યપાદ છે. જયકીર્તિએ પોતાના છંદોડનુશાસનમાં જે પૂજ્યપાદની કૃતિનો ઉપયોગ કર્યાનું પોતે કહ્યું છે તે આ જ પૂજ્યપાદ હોવા જોઈએ. ગમે તેમ પણ એમનું આ છંદ:શાસ્ત્ર હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

૨જયદેવચ્છંદસૂત્ર (ઉ. વિ. સં. ૯૫૦)—આના કર્તા જયદેવ છે. વિષયના નિરૂપણ માટે પિંગલને અનુસરીને એમણે પોતાની પદ્ધતિએ

૧ જુઓ પૃ. ૧૬-૧૭.

૨ “હસ્તિય સમિતિ” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં “જયદામન” નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં જે નીચે મુજબની ચાર કૃતિ છપાઈ છે તેમાં આ પહેલી છે:—

(અ) જયદેવચ્છંદસૂત્ર (હર્ષકૃત ટીકા સહિત), (આ) જયકીર્તિકૃત છંદોડનુશાસન, (ઇ) કેદારકૃત વૃત્તરત્નાકર અને (ઈ) હેમ છંદોડનુશાસન.

૩ આને અગતો મારો લેખ નામે “જયદેવકૃત જયદેવચ્છંદસૂત્ર” “લે. સ. પ્ર.” (વ. ૧૫, અં. ૧૦)માં છપાયો છે.

આ કૃતિ રચી છે. એમાં આઠ અધ્યાય છે. 'પહેલામાં સંજ્ઞા, ખીજામાં વૈદિક છંદ 'ગાયત્રી' અને ત્રીજામાં વિવિધ વૈદિક છંદો વિષે વિચાર કરાયો છે, અને ચોથાથી લૌકિક છંદો હાથ ધરાયા છે. ચોથા અધ્યાયમાં આર્યા અને વૈતાલીય છંદના પ્રકારો ઉપર અને પાંચમાથી સાતમા અધ્યાયમાં સમ-વૃત્ત, અર્ધ-સમ-વૃત્ત અને વિષમ-વૃત્તો ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે. આ અધ્યાયોમાં લૌકિક છંદોનાં લક્ષણો તે તે છંદમાં અપાયાં છે. આઠમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાર વગેરે વિષે પદ્યમાં નિરૂપણ છે.

હુર્ગટની ટીકા સહિતના મૂળમાં જે પાઠ હોવાનું જોવાય છે તે સ્વતંત્ર મૂળથી કેટલીક વાર ભિન્ન છે અને એ તો બની શકે, પરંતુ એમાં આઠમા અધ્યાયને લગતો ભાગ સ્વતંત્ર કૃતિમાં પાંચ જ પદ્યો પૂરતો છે, જ્યારે આ સદીક મૂળમાં બાર જેટલો છે.

સંપ્રદાય—નમિ સાધુ, સ્વયંભૂ, કવિદર્પણના દર્તા અને 'જ્યયકીર્તિ' એ તમામ જૈન ગ્રંથકારો રજયદેવને પિંગલ જેટલું મહત્ત્વ આપવા પ્રેરાયા છે એ બાબત એઓ જૈન હોવાનું સૂચવે છે. વળી એઓ કેદાર કરતાં વધારે પ્રાચીન અને કેદાર જેટલા તો વ્યવસ્થિત લેખક હોવા છતાં વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓમાં એઓ લોકપ્રિય ન બની શક્યા તે પણ એમના જૈનત્વને આભારી હશે.^૧

ઈ. સ. ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા બદ્દ હુલાયુષે પિંગલના છંદ:શુત્ર ઉપર ટીકા રચી છે. અહીં ૧, ૧૦ અને ૫, ૮

૧ એમના છંદોડનુશાસનને અંગે એ "જ્યયકીર્તિનું છંદોડનુશાસન" નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે. આ લેખ અહીંના (સુરતના) "દિગંબર જૈન" (વ. ૪૩, અં. ૪)માં છપાયો છે.

૨ જુઓ જ્યયદામનું (પૃ. ૩૩).

૩ જુઓ જ્યયદામનું પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૩).

એ બંને ઉપરની ટીકામાં શ્વેતપટના ઉદ્દેશ્યપૂર્વક એમણે નીચે મુજબ કથન કરેલ છે:-

(૧) “વાન્તે ગ્વક્રઃ” इति प्रोक्तं यैश्च श्वेतपटादिभिः ”

(૨) “ ‘अन्यदतोऽपि वितानं’ श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

‘चित्रपदाऽपि च भो गौ’ तेन गतार्थमिवैतत् । ”

આ પૈકી “વાન્તે ગ્વક્રઃ” એ જયદેવચ્છન્દસ્ નામની કૃતિના પહેલા અધ્યાયનું ચોથું સૂત્ર છે. “અન્યદતો હિ વિતાનં” એમ અ. ૫માં જોવાય છે. “ચિત્રપદાઽપિ ચ ભો ગૌ” એ અ. ૬માં છે. આથી ‘શ્વેતપટ’ તે જયદેવ જ છે એમ અનુમાન કરાય છે અને એ અનુમાનને આધારે જયદેવ શ્વેતપટ એટલે શ્વેતાંબર મનાય છે.

કેદારકૃત વૃત્તરત્નાકર ઉપર સુદ્ધણે વિ. સં. ૧૨૪૬માં સ્મૃતિ રચી છે. એમાં એમણે નીચે મુજબ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે:-

“ ‘अन्यदतो हि वितानं’ इति शूद्रश्वेतपटजयदेवेन यदुक्तं भौगिति चित्रपदा गः इत्यनेन गतार्थत्वात् ”^૩

આથી ઉપરના અનુમાનને ટેકા મળે છે.

સમયનિર્ણય—ભટ્ટ હુલાયુધે જયદેવનો મુખ્યતથા નિર્દેશ કરીને ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે એ હિસાબે એઓ ઇ. સ. ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ જેટલા તો પ્રાચીન છે જ એટલે કે વિ. સં. ૧૦૫૬ પૂર્વે થયા છે.

૧ આ ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત છંદોડનુશાસન (અ. ૧)માં પણ છે.

૨ વૃત્તરત્નાકર (અ. ૧-૬)ને અંગેની આ વૃત્તિ મુજબ વિદ્યાપીઠના સામયિકમાં (Arts Nos. 26, 28 & 29)માં ત્રણ કટકે ઇ. સ. ૧૯૫૧, ૧૯૫૩ અને ૧૯૫૪માં અનુક્રમે છપાઈ છે.

૩ જુઓ જયદામનની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૧).

ધ. સ. ૧૦૦૦ કરતાં પહેલાં યદિ ગયેલા સ્વયંભૂએ ૧સપંભૂછંદ (૧-૧૪૪)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:-

“ જયદેવ-પિંગલા સકયંમિ દોઞ્ચિ અ જહં સમિચ્છંતિ ।
મંદન્વ-મરહ-કાસવ-સેયવપમુહા ન ઇચ્છંતિ ॥”^૨

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર અભિનયશુદ્ધે ટીકા રચી છે, એના પૃ. ૨૪૪માં જયદેવ વિષે ઉલ્લેખ છે.

કન્નડ છંદ:શાસ્ત્રી નાગવર્માએ ધ. સ. ૯૯૦માં રચેલા છંદોડ્યભ્યુધિમાં જયદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વરાહમિહિરની બુદ્ધસંહિતા ઉપર ભટ્ટ ઉત્પલે ધ. સ. ૯૬૬માં ટીકા રચી છે. અ. ૧-૩ ઉપરની ટીકામાં છંદોનાં જે લક્ષણો એમણે આપ્યાં છે તે આ જયદેવઅન્નદસૂત્રે આધારે હોય એમ લાગે છે.^૪

શકસંવત્ ૪૨૭ (વિ. સં. ૫૬૨)માં પંચસિદ્ધાંતિકા રચનારા વરાહમિહિર આ જયદેવને જાણતા હશે.

આ ઉપરથી એમ કંઠી શકાય કે જયદેવ ધ. સ. ૯૦૦ પહેલાં કયારેક યદિ ગયા છે અને કદાચ ધ. સ. ૬૦૦ કરતાં પણ પહેલાં થયા હશે. પૂજ્યપાદના પણ કદાચ પુરોગામી હશે.

૧ આ કૃતિ “JBBRASમાં” ધ. સ. ૧૬૩૫માં છપાઈ છે.

૨ જુઓ જયદામન્ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૨).

૩ આ ટીકાના મૂળ સહિત ત્રણ ભાગ “ગાં પૌં ગ્રં”માં ધ. સ. ૧૬૨૬, ૧૬૩૪ અને ૧૬૫૪માં અનુક્રમે છપાયા છે.

૪ જુઓ પ્રો. વેલ્લક્કરનો વરાહમિહિર અને ઉત્પલને અંગેના લેખ. આ “સી. કે. રાલ રમારકગ્રન્થ” (પૃ. ૧૪૧-૧૫૨)માં ધ. સ. ૧૬૪૬માં છપાયેલ છે.

ઉલ્લેખો—વૃત્તજાતિસમુચ્ચય (૬, ૭) ઉપરની ટીકામાં ગોપાલે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“ તથા ચોક્તમન્યૈઃ — ‘एष्वेव पिण्डितेषु (च) सङ्ख्या प्रस्तारविरचिता भवति’ । ”

આ અવતરણ જયદેવચંદ્રસૂમાં અ. ૮ ના શ્લો. ૧૧ તરીકે જોવાય છે.

વૃત્તરત્નાકરની ટીકામાં ^૧ત્રિવિક્રમે, જયકાર્તિએ છંદોડતુશાસન (અ. ૮, શ્લો. ૧૯)માં, ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ છંદોડતુશાસન (૨, ૨૯૭; ૩, ૫૧-૫૨)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે છંદસ્તૂડામણિમાં, અજ્ઞાત ^૨છંદઃશાસ્ત્રીએ કવિદર્પણ (૬, ૧૦)માં, વૃત્તરત્નાકર (અ. ૨, શ્લો. ૩૬)માં નારાયણે અને વૃત્તરત્નાકર (૩, ૩૧; ૫, ૬; અને ૫, ૯)ની ટીકામાં ઐશ્વરામચન્દ્ર વિશ્વધે જયદેવ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિશેષમાં શીલાંકસૂરિએ સૂયગડ (સુય. ૧, અ. ૨, ઉ. ૧)ની નિજજુત્તિ (ગા. ૩૮)ની ટીકામાં જે નીચે મુજબનું ‘વૈતાલીય’ છંદનું લક્ષણ અવતરણરૂપે રજૂ કર્યું છે તે આ જયદેવચંદ્રસૂ (અ. ૪, પૃ. ૧૫)-ગત લક્ષણ સાથે લગભગ અક્ષરશઃ મળે છે:—

“ વૈતાલીયં લર્ગનૈધનાઃ । ષટ્ચુક્^૩પાદોષ્ટૌ^૪ સમશ્ચલઃ ॥
ન સમોડત્ર પરેણ યુજ્યતે । નૈતા ષટ્ ચ નિરન્તરા યુજોઃ । ”

૧ આ સુલ્હણ કરતાં પહેલાં થયા હશે.

૨ આ જૈન છે અને એઓ ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિને અનુસરે છે.

૩-૪ પાદોષ્ટૌ અને “સમૈ ચ લઃ” એમ બે પાઠાન્તર મળે છે.

મુનિ અને સૈતવ—જ્યદેવે અ. ૫ (પૃ. ૨૦)માં મુનિ અને સૈતવ એ બેના મત નોંધ્યા છે. ‘મુનિ’નો અર્થ હુપ’ટ પિંગલ કર્યો છે.

વૈદિક છંદોમાંથી લૌકિક વર્ણવેલો સર્વથા છૂટા પડી નહિ ગયા હતાં એવા સમયમાં જ્યદેવે પોતાની કૃતિ રચી હશે એમ પ્રો. વેલ્લશુકરે પૃ. ૩૪માં કહ્યું છે. નિરોપમાં એમણે એમ પણ કહ્યું છે કે અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ (અંક ૪, સ્થો. ૮)માં જે વૈદિક છંદ વપરાયો છે તે એ પ્રસંગને બરાબર અનુરૂપ છે, પરંતુ એ વૈદિક છંદોની લૌકિક છંદો ઉપરની અસર અને પકડની હેતુ નિશાની મૂકવે છે. સંક્રાંતિ-કાળમાં જ્યદેવ થયાનું પ્રો. વેલ્લશુકર માને છે. સંસ્કૃત એ વૈદિક ધર્મના જ અનુયાયીઓનો વારસો છે એવી માન્યતા હજી પ્રચલિત હતી એવે સમયે જ્યદેવે પોતાની કૃતિ રચી હોવી જોઈએ. લૌકિક સંસ્કૃત છંદો વિષે નિરૂપણ કરનાર એ છંદોના જન્મદાતા રૂપ વૈદિક છંદોની અવગણના કરી શકે તેમ ન હવું એવા સમયની જ્યદેવની કૃતિ હોવાથી એમાં વૈદિક છંદોને લગતી હકીકત જોવાય છે એમ પ્રો. વેલ્લશુકરનું કહેવું છે.

જ્યદેવઅછન્દસ્ ઉપર હુપ’ટની વિવૃત્તિ, વર્ધમાનની વૃત્તિ અને શ્રીચન્દ્રનું ટિપ્પણ છે.

હુપ’ટ—આ મુકુલમદ્દના પુત્ર થાય છે. એમના નામનો વિચાર કરતાં એઓ કાશ્મીરના હોવા જોઈએ. કાવ્યપ્રકાશના કર્તા મંગમટે એક મુકુલમદ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે અભિધાવૃત્તિમાતૃકા રચી છે અને એમનો સમય ઇ. સ. ૯૨૫ની આસપાસનો છે. આ જ મુકુલમદ્દના પુત્ર તે હુપ’ટ છે કે કેમ એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે; બાકી હુપ’ટની ટીકાની હાથપોથી જે વર્ષમાં લખાયેલી મળે છે એ હિસાબે હુપ’ટ ઇ. સ. ૧૧૨૪ પહેલાં થયા છે.

‘છંદોડનુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૦૫૦)—આના કર્તા કાનડી દિ. રજ્યપ્રીતિ છે. એમણે આ પદ્ધત્તમક કૃતિ રચવામાં જનાશ્રય, જયદેવ, પિંગલ, પાદપૂજ્ય (પૂજ્યપાદ), માંડવ્ય અને સૈતવની છંદોવિષયક કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે.^૩ એમણે આ કૃતિ નિમ્નલિખિત નામવાળા આઠ અધિકારોમાં વિભક્ત કરી છે:—

(૧) સંજ્ઞા, (૨) સમ-વૃત્ત, (૩) અર્ધ-સમ-વૃત્ત, (૪) વિપમ-વૃત્ત, (૫) આર્યા-જ્ઞાતિ-માત્રાસમક-જ્ઞાતિ, (૬) મિત્ર, (૭) કર્ણાટવિષયમાપા-જ્ઞાતિ અને (૮) પ્રસ્તારાદિ-પ્રત્યય.

આ કૃતિમાં વૈદિક છંદોને સ્થાન અપાયું નથી, પણ ૪૩૦૦ (કાનડી) છંદોને અપાયું છે.

સમય લખાણ માટે મુખ્યત્વે અનુષ્ટુપ્, આર્યા અને રકન્ધક યાને આર્યાંગીતિ એ ત્રણ છંદોનો ઉપયોગ કરાયો છે. આ ઉપરાંત છંદોનાં લક્ષણો તે તે છંદમાં અપાયાં છે. એ રીતના ખીન્ન પણ છંદો છે. પૃ. ૪૫માં એમણે ‘ઉપજ્ઞાતિ’ને માટે ‘ધન્દ્રમાલા’ એવું અન્ય નામ નોંધ્યું છે. પૃ. ૪૬માં મુનિ દમસાગરના, પૃ. ૫૨માં શ્રીપાત્યકીર્તીશના અને સ્વયંભૂવેશના અને પૃ. ૫૬માં કવિ ચારુકીર્તિ મુનિના મત વિષે ઉલ્લેખ છે.

૧ આ પ્રકાશિત છે (જુઓ પૃ. ૧૩૪). આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૬૦માં લખાયેલી છે. આ કૃતિને અગેના મારા લેખ માટે જુઓ પૃ. ૧૩૫.

૨ “છંદ:શાસ્ત્રી જ્યપ્રીતિ તે કણ?” એ નામનો મારો લેખ “દિગંબર જૈન” (વ. ૪૩, અ. ૫)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૩ જુઓ આઠમાં અધિકારનું અંતિમ (૧૬મું) પદ.

૪ આની માહિતી માટે જુઓ પ્રો. વેલ્લેકરનો ઈ. સ. ૧૯૪૫માં “JBBRAS”માં પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના સામયિક (Arts No. 22)માં ઈ. સ. ૧૯૪૭ના બન્યુઆરીના અંકમાં પણ આ છંદો વિષે લેખ છે.

પૃ. ૬૬માં ચોવીસ માટે 'જિન' સંજ્ઞા વપરાઈ છે. સંજ્ઞાધિકારના નામના પહેલા અધિકારના શ્લો. ૨૨માં 'કર્ણાટક'નો અને પૃ. ૬૬માં 'કર્ણાટ'નો તેમજ 'કર્ણાટક'નો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૬૭માં કર્ણાટ-માલતીમાધવ અને કર્ણાટ-કુમારસંભવનો અને પૃ. ૬૬માં શૃંગારપિંડ કાવ્યનો ઉલ્લેખ છે.

જયકીર્તિએ અ. ૧, શ્લો. ૧૩માં કહ્યું છે કે 'પિંગલ, વસિષ્ઠ, કૌણિન્ય, કપિલ અને કંબલ મુનિ યતિ ધૃષ્ટ છે, જ્યારે ભરત, કોહલ, રમાંડબ, અશ્વતર, સૈતવ વગેરે એ ધૃષ્ટતા નથી.

જયકીર્તિનું છંદોડનુશાસન એ સંસ્કૃત છંદ:શાસ્ત્રને લગતો એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. એનું સ્થાન કાલક્રમ અને વિકાસની દૃષ્ટિએ કેદારના વૃત્તરતનાકર અને 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિના છંદોડનુશાસનની વચ્ચે છે એમ ગ્રા. વેંકયકરનું કહેવું છે. એમણે એમની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૭-૩૮)માં જયકીર્તિનો સમય ધ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો દર્શાવ્યો છે અને તેને માટે એ 'કારણ આપ્યું' છે કે ધ. સ.ની દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ધ. સ. ૯૫૦ના અરસામાં યમ ગયેલા અસંગ વગેરે વિશે જયકીર્તિએ રચિત ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ અ. ૭, પૃ. ૬૭).

ધર્મોવચ્ચેસમાલા ઉપર વિ. સં. ૯૧૫માં વિવરણ રચનારા જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અને ૧૧૬ ગાંધ્યામાં ૪૦ મંમાં સીલોવચ્ચેસ-માલા રચનારનું નામ જયકીર્તિ છે. શું આ પ્રસ્તુત છંદ:શાસ્ત્રી છે ?

૧-૨ માંડવ્યનો તેમજ કૌણિય, તાહિન, ચાક્, કાશ્યપ, સૈતવ અને રાટનો ઉલ્લેખ પિંગલે કર્યો છે. જુઓ M. Krishnamachariar પુસ્તક History of Classical Sanskrit Literature (p. 902).

૩ જુઓ "અનેકાન્ત" (વ. ૧, ક્રિ. ૬-૭, પૃ. ૩૨૬)અવ:પં. નાથરામ એમીના લેખ ઉપરનું સંપાદકીય ટિપ્પણ તેમજ ૪૦ સાં ૬૦ (પૃ. ૫૨૬).

જોઈદુ (યોગીન્દુ)કૃત યોગસારની હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૯૨માં જોઠ સુદ તેરસે લખાઈ છે. એ લખાવનાર જ્યકીર્તિસૂરિના શિષ્ય અમલકીર્તિ છે એમ નિમ્નલિખિત પદ્ધ જોતાં જણાય છે:—

“શ્રીજયકીર્તિસૂરીણાં શિષ્યેણામલકીર્તિના ।

લેખિતં યોગસારાખ્યં વિદ્યાર્થિધામકીર્તિના ॥”

જો અહીં નિર્દેશાયેલા જ્યકીર્તિ તે જ પ્રસ્તુત છંદ:શાસ્ત્રી હોય તો એમના શિષ્યત્વ નામ અમલકીર્તિ હતું એમ આપણે કહી શકીએ. ચિત્રોગદ્દતો એક શિલાલેખ વિ. સં. ૧૨૦૬માં લખાયેલો છે. એમાં અંતમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“શ્રીજયકીર્તિશિષ્યેણ દિગંવરગણેશિના ।

પ્રશસ્તિરીઘ્ણીચક્રે. શ્રીરામકીર્તિના

સંવત્ ૧૨૦૭ સૂત્રધા...”^૧

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે દિગં જ્યકીર્તિને રામકીર્તિ નામે શિષ્ય હતા. અહીં આપેલો સંવત્ વૈક્રમીય હોય તો આ જ્યકીર્તિનો સમય વિ. સં. ૧૧૯૦ની અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૧૩૪ની આસપાસનો ગણાય. છંદ:શાસ્ત્રી જ્યકીર્તિનો સમય પ્રો. વેલણકરને મતે ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો છે.^૨ આ બાબત સાચી જ નીકળે તો છંદ:શાસ્ત્રી જ્યકીર્તિ શિલાલેખમાં નિર્દેશાયેલા દિગં જ્યકીર્તિથી જિત્ત હરે; બાકી છંદ:શાસ્ત્રીનો સમય સો વર્ષ જેટલો અર્વાચીન હરે એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૦૦નો હરે તો આ બંને એક હોવાની કલ્પના કરી શકાય.

૧ જુઓ જૈ. સા. ૬૦ (પૃ. ૫૨૬).

૨ જુઓ પૃ. ૧૪૧.

છંદ:શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૦૮૦)—આના કર્તા વિ. સં. ૧૦૮૦માં બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ રચનારા બુદ્ધિસાગરમુરિ છે એમ ગુણયન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૧૩૯માં પૂર્ણ કરેલા મહાવીરચરિયની પ્રશસ્તિ (શ્લોકો.) જોતાં જણાય છે પણ આ છંદ:શાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. બાકી ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનું સમર્થન કરનારું સાધન મળે છે અને એ તો વર્ધમાનસુરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી મનોરમાકહાની પ્રશસ્તિ છે. આ છંદ:શાસ્ત્ર ગમે તે ભાષામાં હોય પણ એ વિ. સ. ૧૦૮૦ની આસપાસની રચના હોય એમ લાગે છે, અને જો ઉપર્યુક્ત જ્યકૃતિના સમય ઇ. સ. ૧૦૦૦ની લગભગનો હોય તો તેમનું છંદોડનુશાસન પણ લગભગ આ સમયનું હશે. આમ આ જે કૃતિઓ પ્રાય: સમકાલીન હશે.

છંદ:શોખર (ઉ. વિ. સં. ૧૧૭૬)—આના કર્તા રાજશોખર છે. એમના કથન મુજબ એઓ ઠક્કર દુદક અને નાગદેવીના પુત્ર થાય છે અને યશના પુત્ર લાહરના એઓ પૌત્ર છે. આ કૃતિ ભોજદેવને પ્રિય હોવાનું અહીં કહ્યું છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૭૬માં લખાયેલી મળે છે. આ કૃતિનું પાંચમું પ્રકરણ સંસ્કૃતમાં છે અને એમાં ઉત્સાહથી માંડીને દ્વિપદી સુધીના ‘અપભ્રંશ’ છંદોનું નિરૂપણ છે. આ કૃતિને અંગ્રે પ્રો. વેલ્લજકરે “Chandas’s’ ekhara of Rājas’ekhara” નામનો શ્લેષ લખ્યો છે.

સમાનનામક કૃતિ—જયશોખરે છંદ:શોખર રચ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે પણ એમને વિશે કે એમની આ કૃતિ વિશે વિશેષ માહિતી મને મળી નથી. આથી જો આ જયશોખર તે જૈનકુમારસંભવના કર્તા અંચલગચ્છીય જયશોખર જ હોય તો એમનો પરિચય આગળ ઉપર મેં આપ્યો છે.

૧ છંદોડનુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)—આ નામ એના કર્તા ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ આદ્ય મંગલશ્લોકમાં આપ્યું છે. સાથે સાથે એમણે આ કૃતિ શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન બાદ રચાઈ છે અને એમાં કાવ્ય માટે ઉપયોગી છંદોનું નિરૂપણ છે એ વાત કહી આના પછી સૂત્રરૂપે છંદઃશાસ્ત્રની યોજના કરી છે. હેમ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૩, સૂ. ૫) ઉપરની અલંકારચૂડામણિ નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ. ૨૧૪)માં પ્રસ્તુત ૨ છંદોડનુશાસન જોવાની ભલામણ કરાઈ છે.

છંદોડનુશાસનનું નામ જિનપ્રભસૂરિએ અનિય-સંતિ-થયના ઉપરની વિ. સં. ૧૩૬૫ની વૃત્તિમાં છંદશ્ચૂડામણિ આપ્યું છે.^૪

૧ આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત દેવકરણ મૂલચંદ્ર (મૂળજી) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૨માં છપાવાઈ છે. એનું સંપાદન ‘આગમોદ્ધારક’ આનંદસાગરસૂરિએ મુનિ-અવસ્થામાં કર્યું છે. એમણે પ્રારંભમાં મૂળ માત્ર આપી ત્યાર બાદ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત મૂળ આપ્યું છે. એમણે સંસ્કૃતમાં નાનકડી પ્રસ્તાવના લખી છે. એના પછી ભરતના મતે તેમજ અન્ય છંદઃશાસ્ત્રીઓના મતે છંદોનાં જે નામાંતર ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ આપ્યાં છે તેની નોંધ લીધી છે અ. ૫માં “પ્રાયોડપત્રશે” એકું સૂત્ર પ્રારંભમાં નોંધાયું નથી, જો કે એ હોયું જોઈએ એમ એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ જોતાં જણાય છે.

પ્રો. હરિ દામોદર વેલણકરે એથા અધ્યાયના ઉત્તરાર્ધથી—ગીતિના લક્ષણથી માંડીને તે સાતમા અધ્યાયના અંત સુધીનો ભાગ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ તેમજ પર્યાય સહિત સંપાદિત કર્યો છે (પરંતુ હિદાહરણોના મૂળ સૂચવ્યાં નથી). એ ભાગ બે કટકે “JBBRAS”ના Vol. 19 અને Vol. 20માં અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૪૩ અને ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયો છે આના અનુસંધાનરૂપ લેખ આ સામયિક (Vol. 22)માં ઈ. સ. ૧૯૪૬માં છપાયો છે. એ દ્વારા “પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદો”ની સૂચી અપાઈ છે.

૨ ખરી રીતે એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની—અ. ૧, સૂ. ૧૫ની વૃત્તિની ભલામણ છે. આથી એમ કહી શકાય કે ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિ વૃત્તિનો મૂળને નામે ઉલ્લેખ કરે છે.

૩ આના પરિચય વગેરે માટે જુઓ DCGCM (Vol. XVII, pt. 4, pp. 1-10) તેમજ મારો લેખ નામે “અનિયસંતિથય (અનિતશાંતિસ્તવ) અને એનાં અનુકરણો”. આ લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ. ૪૬, અ. ૪-૫)માં છપાયો છે.

૪ જુઓ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૨૭).

છંદોડનુશાસન એ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આગમોદ્ધારકની આવૃત્તિ પ્રમાણે એમાં અનુક્રમે નીચે મુજબની સંખ્યામાં સૂત્રો છે:—

૧૬, ૪૧૫, ૭૩, ૯૧, ૪૯, ૩૦, ૭૩ અને ૧૭.

આમ કુલે અહીં ૭૬૪ સૂત્રો છે.

આ કૃતિની સ્વોપરૂપ વૃત્તિમાં કહ્યું છે તેમ અહીં વૈદિક છંદોની ચર્ચા નથી.

પ્રથમ અધ્યાયમાં છંદ:શાસ્ત્રને લગતી પરિભાષાનું એટલે કે વર્ણગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિપમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ અને યતિનું નિરૂપણ છે.

બીજા અધ્યાયમાં સમવૃત્ત છંદના પ્રકારો અને ગણોની યોજના અને અંતમાં દંડકના પ્રકારો વિચારાયા છે. અહીં ૪૧૧ છંદોનાં લક્ષણો અપાયાં છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્ધ-સમ, વિપમ, વૈતાલીય, માત્રા-સમક, ધ્રુવાદિ ૭૨ છંદોનાં લક્ષણ અપાયાં છે.

ચોથા અધ્યાયમાં પાંચ છંદોના ૧આયો, ૨ગણિતક, ૫નંક અને શીર્ષક એમ મુખ્ય ચાર વિભાગો પડ્યા છે. પહેલા વિભાગના પચ્ચીસેક છંદોનાં, બીજાના ત્રેવીસેકનાં એમ વિવિધ છંદોનાં લક્ષણ અહીં નજરે પડે છે. ટૂંકમાં કહું તો પાંચ ભાષાના બધા માત્રામેળ છંદ અહીં વિચારાયા છે.

૧ ગીતિ, હિપગીતિ અને હિરગીતિ એ આર્યાના પ્રકારો છે.

૨ પ્રવરસેનકૃત શાવળાવલ્લ યાને સેહિમધમાં ૪૪ પદો 'ગણિતક'માં છે. એના સાત પ્રકાર વગેરે માટે જુઓ પા. ૭ ભા. ૭ સા. ૭ (પૃ. ૧૩૩).

પાંચમા અધ્યાયથી 'અપભ્રંશ' છંદોનો અધિકાર શરૂ થાય છે. એમાં ઉત્સાહ, રાસક, રડા, રાસાવલય, ધવલમંગલ વગેરે છંદોનાં લક્ષણ રજૂ કરાયાં છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પદ્મપદી અને ચતુષ્પદીનાં વિવિધ પ્રકારો વિચારાયા છે. પ્રારંભમાં ધ્રુવા, ધ્રુવક યાને ધતાનું લક્ષણ અપાયું છે.

સાતમા અધ્યાયમાં 'અપભ્રંશ' સાહિત્યમાં નજરે પડતી દ્વિપદીની ચર્ચા છે.

આઠમા અધ્યાયમાં 'પ્રસ્તાર' વગેરેની સમજણ અપાઈ છે.

આમ આ કૃતિ લૌકિક સંસ્કૃત, પાઠ્ય અને 'અપભ્રંશ'ના જાત-જાતના છંદો વિષે પ્રકાશ પાડે છે. એની આ મહત્તામાં એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિગત સ્પષ્ટીકરણ અને ઉદાહરણો વૃદ્ધિ કરે છે. આથી એમ પ્રશ્ન પૂછવા હું લલચાઉં છું કે આના કરતાં સુગમ અને સાંગોપાંગ એવી કોઈ અન્ય કૃતિ છે ખરી?

મુનિવર નંદિષેણે જાતજાતના અને કેટલાક તો વિરલ જણાતા છંદોમાં અનિયસંતિથયની રચના કરી છે. આ તમામ છંદોનાં નામ પ્રસ્તુત છંદોડનુશાસનમાં જણાતાં નથી. જે નામથી જે છંદોનાં લક્ષણો અહીં અપાયાં નથી તે છંદોનાં લક્ષણો અન્ય નામથી અપાયાં છે ખરાં? જે ન જ અપાયાં હોય (અને લાગે છે તો એમ જ)^૩ તો એનું શું કારણ

૧ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૪૬આ)માં કહ્યું છે કે વૃત્તોનો વિસ્તૃત વિન્યાસ અર્થાત્ છંદોનો વિસ્તૃતપણે વિસ્તાર તે 'પ્રસ્તાર' છે.

૨ અથા મળીને ૨૮ છંદો છે અને 'ગાહા'ના પાંચ ઉપપ્રકારોને લિખ ગણીએ તો ૩૨ થાય.

૩ અનિયસંતિથય ઉપર જિનપ્રલસરિએ બોધિદીપિકા (કેટલાક આને બોધદીપિકા કહે છે)માં તમામ છંદોનાં લક્ષણો હેમ છંદોડનુશાસનમાંથી ન આપતાં કેટલાકના ઉવિદરૂપણમાંથી આપ્યાં છે એ વાત અહીં વિચારવી ઘટે.

હશે ? શું આ પાદ્ય સ્તોત્રથી હ્રિમચન્દ્રમુરિ અપરિચિત હશે કે આ સ્તોત્ર એમના સમય પછી રચાયું હશે કે અન્ય જ કારણ હશે ?

સ્વોપણ વૃત્તિ— જૈં ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૩૧૭) પ્રમાણે તો આતું જ નામ છન્દશ્ચુડામણિ છે. શરૂઆતમાં ‘કલિં’ હ્રિમચન્દ્રમુરિએ અનુશાસનનો અર્થ ‘પૂર્વાચાર્યોના શાસનને અનુસરનાર’ એવો કર્યો છે, જો કે ઠટલીક વાર છંદનાં નામો અન્ય પ્રકારનાં આપ્યાં છે. અહીં એમણે ભરત, સૈતવ, પિંગલ, જયદેવ, કાશ્યપ અને સ્વયંભૂતો તેમજ સિદ્ધસેન (દિવાકર), સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કુમારપાલનો જ અહીં ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી આ વૃત્તિ તો એમના સમયમાં રચાયાનું ક્ષિત થાય છે.

અ. ૧, સ. ૧૫ની સ્વોપણ વૃત્તિ (પત્ર ૨ અ)માં ૩ “નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય” થી શરૂ થતી સ્તુતિનું આઠ પદ પાદ્ય-રૂપે યતિના ઉદાહરણ-રૂપે અપાયું છે.

અ. ૪, સ. ૧ની સ્વોપણ વૃત્તિ (પત્ર ૨૬આ)માં કહ્યું છે કે ‘આર્ષા’ તે જ સંસ્કૃતેતર ભાષાઓમાં ‘ગાથા’ કહેવાય છે.

અ. ૪, સ. ૫૫ની સ્વોપણ વૃત્તિ (પત્ર ૩૦ અ)માં નીચે મુજબનું પદ છે:—

“જયતિ વિજિતાન્યતેજાઃ સુરાસુરાધીશસેવિતઃ શ્રીમાન્ ।

વિમલસ્રાસવિરહિતસ્ત્રિલોકચિન્તામણિર્વીરઃ ॥”

અ. ૨, સ. ૧૫૫ની સ્વોપણ વૃત્તિ (પત્ર ૭૫)માં ઉપગતિના ચૌદ પ્રકારો દર્શાવી ત્યાર બાદ પત્ર ૭૫માં દસવેયાલિય (અ. ૨)ના પાંચમા પદનો

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૪૪.

૨ એમણે સ્વેચ્છી પ્રથમ કાવિશિકાનું ૩૦મું પદ પત્ર ૧૫માં ઉદ્ધૃત કરાયું છે.

૩ આ ગદ્ય પદની શ્રુતિ ગદ્ય લિપિ લિપિ છંદમાં છે. છંદની દૃષ્ટિએ એ

‘વિશાવલોચનથી’ શરૂ થતી સ્તુતિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

ચોથા અધ્યાયમાં વિષમ વૃત્તના ત્રણ વર્ગો નામે (૧) ઉદ્દગીતા, (૨) દામાવારા યાને પદ્યતુર્ધ્વ અને (૩) અનુષ્ટુભ્ વક્ત્રનો વિચાર કરાયો છે.

અ. ૫-૭માં તમામ વર્ણ-વૃત્તોનું નિરૂપણ છે. લગભગ ૮૫ વૃત્તોને છ છ અક્ષરવાળાં ચાર ચરણોથી યુક્ત 'ગાયત્રી'થી માંડીને 'ઉત્કૃતિ' સુધીના ૨૧ વર્ગમાં વિભક્ત કરી એનો અહીં વિચાર કરાયો છે. આ લગભગ ૮૫ વૃત્તો પૈકી ઓછામાં ઓછાં ૨૧ વૃત્તોની તોંધ પિંગલે કે કેદારે લીધી નથી. વળી પિંગલે વર્ણવેલાં વૃત્તો પૈકી સોળેકનો ઉલ્લેખ આ રત્નમંજૂષામાં જણાતો નથી.

પાંચમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં સમસ્ત વર્ણવૃત્તોને સમાન, પ્રમાણ અને વિતાન એમ ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત કરાયા છે, પણ અ. ૫-૭માં અપાયેલાં તમામ વૃત્તો 'વિતાન' વર્ગના છે. એકવીસે વર્ગના વૃત્તોનું આવું વિભાજન અન્યત્ર—હૈમ છંદોડુશાસનમાં યે જોવાતું નથી. એથી એ એની વિશિષ્ટતા ગણાય.

આઠમા અધ્યાયમાં (૧) પ્રસ્તાર, (૨) નષ્ટ, (૩) ઉદ્દિષ્ટ, (૪) લગક્રિયા, (૫) સંખ્યાન અને (૬) અધ્યન્ એમ છ પ્રકારના પ્રત્યયોનું નિરૂપણ છે.

ભાષ્ય—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી, પરંતુ એઓ જૈન છે એ વાત તો મંગલાચરણ ઉપરથી તેમજ આ ભાષ્યમાં અપાયેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો વિચારતાં તરી આવે છે. લગભગ ૮૫ ઉદાહરણો પૈકી ૪૦ તે તે છંદના નામસૂચક છે. અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ (અંક ૧,

૧. આનો વિસ્તારથી વિચાર પ્રો. વેલણકરે વિરહાંકૃત વૃત્તિજ્ઞતિસમુચ્ચય (૫-૬)ની પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે. જુઓ ઇ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયેલ "JBBRAS" (Vol. 18).

શ્લો. ૩૩), પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ (૨, ૩) ઇત્યાદિ ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. ત્રણેક વાર ભાષ્યમાં સૂત્રકારનો 'આચાર્ય' તરીકે નિર્દેશ છે. અ. ૮ના અંતિમ ઉદાહરણમાં પુન્યાગચન્દ્રનો 'ખંભેરુ' પ્રસ્તારના રચયિતા તરીકે ઉલ્લેખ છે.

છંદોરતનાવલી (લ. વિક્રમની ૧૩મી સદી)—આના કર્તા 'વેણી-કૃપાણ' અમરચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ ૭૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ પિંગલાદિના આધારે રચી અને નવ અધ્યાયમાં વિકસત કરી એ દ્વારા નીચે મુજબના વિષયો રચ્યાં છે:—

સંજ્ઞા, સમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, માત્રાવૃત્ત, પ્રસ્તારાદિ, પ્રાકૃત છંદ, ઉત્સાહાદિ, પટ્પદી, ચતુષ્પદી અને દ્વિપદી.

આ કૃતિમાં અનેક ઉદાહરણો અપાયાં છે. એમાં પાઠ્ય પદો પણ ધણાં છે. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકારે જાતે પોતાની કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિમાં કર્યો છે.

છન્દોડ્ડુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૭૫૦)—પાંચ અધ્યાયની આકૃતિના કર્તા નેમિના પુત્ર વાગ્બટ છે. એમણે પોતાના કાવ્યાનુશાસનની સ્વોપ્પદ ટીકા (પૃ. ૧૫)માં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પત્તનભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૧૧૭)માં આ છન્દોડ્ડુશાસનમાંથી અવતરણ અપાયું છે. આ કૃતિ ઉપર વાગ્બટે જાતે વૃત્તિ રચી છે.

નંદિતાઢ્ય-વૃત્તિ—આ નંદિયર્જુના રંગાહાલકૃષ્ણણ ઉપરની રત્નચન્દ્રકૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ છે.

છંદ:કોશટીકા—'નાગપુરીય તપા' ગરુડના હેમતિવક્રસુરિના શિષ્ય રત્નશેખરસૂરિએ ૭૪ ગાથામાં પાઠ્યમાં ૩૬ છંદ:કોસ નામની જે કૃતિ રચી છે તેના ઉપર આ ટીકા રાજરત્નના શિષ્ય અંદ્રકીર્તિએ રચી છે.

છન્દઃશાસ્ત્ર—આના કર્તા રામવિજયગણિ છે.

છન્દસ્તત્ત્વ—‘અંચલ’ ગચ્છના ધર્મનંદનગણિની આ કૃતિ છે. એમણે એના ઉપર સ્વોપસ દીકા રચી છે.

છન્દઃશેખર—આના કર્તા રાજ(જય?)શેખર છે.

રત્નમંજૂષા યાને છંદોવિચિતિ—આ અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ બાર વિભાગમાં વિભક્ત છે અને એના ઉપર કોષકની દીકા છે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, ૫. ૩૨૭)માં કહ્યું છે. શું આ સંસ્કૃત કૃતિ છે?

છન્દોડલકાર—આ અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ છે. એના ઉપર કોષકનું દિપ્પણ છે.

છન્દઃસુંદરદીકા—આ કોષકની છન્દઃસુંદર ઉપરની દીકા હોય એમ લાગે છે.

અજિતશાંતિછંદોવિવરણ—નંદિણેલુકૃત અજિયસંતિથય જે વિવિધ છંદોમાં રચાયું છે. એ છંદોનાં લક્ષણ આ કૃતિમાં અપાયાં હશે.

ગાથારત્નકોશ—આ અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

ગાથારત્નાકર—આ અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

છંદ(?દો)રૂપક—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

પિંગલસારોદ્ધાર—પપટ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ પિંગલકૃત છંદોવિષયક કૃતિના સારરૂપ હશે. જે તેમજ હોય તો આનો ઉલ્લેખ પ્ર. ૧૭માં થવો ધટે.

સંગીતસહપિંગલ—આ નામ વિચિત્ર જણાય છે.

પ્રકરણ ૬ : 'અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)

અલંકાર એટલે?—‘અલંકાર’ એ અનેકાર્થી શબ્દ છે. એના (૧) ધરેણું, (૨) શલુગાર, (૩) શબ્દની અથવા અર્થની અમતૃતિવાળી રચના અને (૪) તાન કે આલાપમાં વપરાતી સ્વરોની મધુર ગૂંથણી એ ચાર અર્થ ગુજરાતીમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ‘અલંકાર’ એ મૂળે સંસ્કૃત શબ્દ છે. એના અહીં અપાયેલા પહેલા ત્રણ અર્થ ઉપરાંત અલંકારનું શાસ્ત્ર એવો પણ એનો અર્થ સંસ્કૃત લાપમાં કરાય છે. અહીં ગુજરાતીમાં અપાયેલા પહેલા બે અર્થો તેમજ ત્રીજો અર્થ પ્રસ્તુત નથી. વિશેષમાં ‘અલંકાર’થી કેવળ શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર કે શબ્દાર્થાલંકાર એટલા જ વિષયનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર એવો સંકુચિત અર્થ કરવાનો નથી. તેમ બીજી બાજુએ નાટ્યશાસ્ત્રનો એમાં સમાવેશ કરવાનો નથી, જોકે કેટલીક વાર તેમ કરાય છે.^૨ કહેવાની મતલબ એ છે કે કાવ્યનાં પ્રયોજન, કાવ્ય-હેતુ કે કાવ્યનું લક્ષણ, રસની નિષ્પત્તિ, રસની સંખ્યા, ગુણો, દોષો, રીતિઓ, વૃત્તિઓ, ઉપમા વગેરે અલંકારો, કવિ-સમય ઇત્યાદિ બાબતોમાંથી થોડીક કે બધી બાબતોનો વિચાર કરનારી જૈન કૃતિઓ અત્ર અભિપ્રેત છે.

૧ આને અંગે મેં “અલંકારશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન કૃતિઓ” નામના મારા લેખમાં એ કૃતિઓનો અકારાદિ ક્રમે વિચાર કર્યો છે. એ લેખ “જે. ધ. પ્ર.”માં આઠ કટકે છપાયેલ છે. જુઓ એ માસિક (પુ. ૭૦, અ. ૧, ૪, ૫ અને ૧૨ તથા પુ. ૭૧, અ. ૨, ૩-૪, ૫ અને ૬).

૨ ઈ. સ. ૬૦૦થી કંઈક પહેલાના વખતમાં ‘કાવ્ય-શાસ્ત્ર’ એ અર્થમાં ‘સાહિત્ય’ શબ્દ વપરાતો હતો.

૧ આગમોમાં અલંકારો—જેમ સામાન્ય રીતે દેહ સુંદર હોય છતાં એને અલંકાર વડે વિભૂષિત કરાય છે તેમ ભાષા પણ સાદી હોય તેના કરતાં એ શબ્દાલંકાર કે અર્થાલંકાર વડે વિભૂષિત હોય તો સાહિત્યને એ અનુરૂપ ગણાય. આગમો વગેરે જૈન કૃતિઓનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે એટલે એમાં આપણને ઉપમા, અર્થાન્તરન્યાસ, શૃંખલા-યમક ઇત્યાદિ અલંકારોથી વિભૂષિત લખાણ જોવાનું મળે છે એ સ્વાભાવિક છે.

જૈનોનું આ વિષયને અંગેનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વિચારતાં એમ જણાય છે કે વિક્રમની નવમી સદીની પૂર્વે કાંઈ જૈન ગ્રંથકારે અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)ને અંગે સ્વતંત્ર કૃતિરચી હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પણ કાંઈ અજૈન કૃતિના વિવરણરૂપે પણ કશી રચના કરી જણાતી નથી. ખારમી સદીથી તો આમાં વિશેષ પલટો આવે છે. ‘થારાપદ્રીય’ ગરુડના નમિસાધુ રુદ્રકૃત કાવ્યાલંકાર ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૫માં ટીકા રચે છે. એમને હાથે આ દ્વાર ખૂલતાં આગળ ઉપર આ માર્ગે અન્ય જૈન લેખકો વિવરણકાર તરીકે વિહરે છે. એ દરમ્યાનમાં વાગ્બટ અને ‘કલિંગ’ હેમચન્દ્રસૂરિ જેવા તો મહત્વની સ્વતંત્ર કૃતિ પણ રચે છે.

કવિશિક્ષા (લ. વિ. સં. ૮૫૦)—આના કર્તા અખપ્પકટિસૂરિ (વિ. સં. ૮૦૦-૮૯૫) છે એમ વિનયચંદ્રસૂરિકૃત કવિશિક્ષા જોતાં

૧ આગમોમાં ક્યાં ક્યાં ક્યા ક્યા અલંકારો દષ્ટિગોચર થાય છે એની એક કાચી નોંધ મેં કરી છે. એ પાછી થાય અને છપાય તે પૂર્વે આ વિષયના વિશિષ્ટ અભ્યાસીને હાથે આ બાબત રજૂ થશે તો તેથી મને આનંદ થશે.

૨ એમણે તારાગણ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તે મળતું નથી. એમની ચતુર્વિંશતિકાંડું મેં સંપાદન કર્યું છે અને એ “આ. સં.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં છપાવાયું છે.

જણાય છે.^૧ આ અનુમાન સાચું હોય તો કવિશિક્ષા નામની પાંચ કૃતિઓ ગણાય. આ પૈકી એકનો તો અહીં નિર્દેશ થાય જ છે. બાકીની ચાર પૈકી એકના કર્તા જયમંગલસુરિ છે, બીજાના અમરચન્દ્રસુરિ છે, ત્રીજાના વિનયચન્દ્રસુરિ છે અને ચોથાના ચંપાગસટના પુત્ર રઘવસેન છે.

૪ શૃંગારમંજરી (લ. વિ. સં. ૧૦૧૮)—આ ૧૨૮ પદોની કૃતિ અનિતસેને ઇ. સ.ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચી છે. એ અલંકારશાસ્ત્રની સામાન્ય કૃતિ છે. આની નોંધ કૃષ્ણગાચારિયરે H C S L (p. 752)માં લીધી છે. આની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) વડા ચૌટાના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૬)માં છે.

૫ વાગ્ભટાલંકાર—(લ. વિ. સં. ૧૧૬૦) આના કર્તા વાગ્ભટ પહેલા છે. એમનું પાંદ્ય નામ બાહ્ય છે. એઓ સિદ્ધરાજના સમકાલીન અને એમના દ્વારા સન્માનિત વિદ્વાન છે. એમના પિતાનું નામ 'સોમ' છે અને એઓ મહામંત્રી હતા. પ્ર. ૨૦ ચ. ૨૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૪૭૨ અને ૬૭૪) પ્રમાણે વાગ્ભટ વિ. સં. ૧૧૭૬થી ૧૨૧૩ સુધી વિદ્યમાન હતા. એ ઉપરથી જો આ જ વાગ્ભટ અત્ર પ્રસ્તુત હોય તો એમની આ કૃતિ વિ. સં. ૧૧૮૧થી ૧૨૦૦ના ગાળામાં રચાઈ હશે. એમણે આ વાગ્ભટાલંકાર પાંચ પરિચ્છેદોમાં

૧ શુભો પૃ.....

૨-૩ શુભો પત્તનં સૂચી (લા. ૧)ની પ્રસ્તાવનાનું પૃ. ૪૮.

૪ શૃંગારચન્દ્રિકા એ વિજયવર્ણીની કૃતિ છે એમ સ્વયં ભૂસ્તોત્રની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૮)માં ઉલ્લેખ છે તો શું આ કોઈ અલંકારશાસ્ત્રની કૃતિ છે ?

૫ આ કૃતિ સિંહદેવગણિકૃત વ્યાખ્યા સાથે "કાવ્યમાલા"(૪૮)માં ઈ. સ. ૧૬૦૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. મૂળ કૃતિની અન્ય આવૃત્તિની ડૉ. એસ. ઇ. ડે કૃત History of Sanskrit Poetics (Vol. I, p. 208)માં નોંધ છે.

૬ દેવલાકને મને ઉદ્યન (મંત્રી) છે.

(૪) ૧૮૧ કા— જિનરાજસૂરિના શિષ્ય જિનવર્ધનસૂરિએ આ રચી છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૧૦માં લખાયેલી છે.

(૫) વૃત્તિ— આ ૨૯૫૬ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ ‘ખરતર’ ગચ્છના રત્નધીરના વિનેય જ્ઞાનપ્રમોદગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૧માં રચી છે.

(૬) ટીકા— આ ૧૬૫૦ શ્લોક જેવડી ટીકા સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૨માં રચી છે.

(૭) ટીકા— આના કર્તા ક્ષેમહંસગણિ છે.

(૮) ટીકા— આના કર્તા કુમુદ્યન્દ્ર છે.

(૯) ટીકા— આના કર્તા તરીકે વર્ધમાનસૂરિનો ઉલ્લેખ કરાય છે પણ આ વાત શંકાસ્પદ છે.

(૧૦) ટીકા— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

આ તો શ્વેતાંબરીય ટીકાઓ છે. દિ. વાદિરાજે પણ એક ટીકા રચી છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણશર્મા, ગણેશ વગેરે અજૈનોએ પણ આ વાગસટાલંકાર ઉપર ટીકાઓ રચી છે.

બાલાવબોધ—સદ્વિસયગપયરણના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ મારવાડી નેમિચન્દ્ર લંડારીએ એક બાલાવબોધ રચ્યો છે.

‘ખરતર’ ગચ્છના રમેરુસુંદરે પણ વિ. સં. ૧૫૩૫માં બાલાવબોધ રચ્યો છે. એમાં પ્રારંભનાં પાંચ પદો અને અંતના બે પદો સંસ્કૃતમાં છે.

૧ આ “અંથમાલા”માં ઈ. સ. ૧૮૮૬-૯૦માં છપાઈ છે.

૨ એમણે સદ્વિસયગપયરણની જેમ વિદગ્ધમુખમંડનનો પણ બાલાવબોધ રચ્યો છે.

આ બાલાવબોધમાં મૂળનું સંસ્કૃતમાં કટકે કટકે વિવરણ છે અને ૧ સાથે સાથે ગુજરાતીમાં સમજૂતી છે.^૨

અલંકારશાસ્ત્રની સંસ્કૃતમાં રચાયેલી કૃતિઓના ગુજરાતી બાલાવબોધ બહુ થોડા મળ્યા છે. એ હિસાબે આ બે બાલાવબોધ મહત્વના ગણાય.

૩ કાવ્યાનુશાસન (ઉ. વિ. સં. ૧૧૯૮)—આના પ્રણેતા ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિ છે. આ નામની એક બીજી કૃતિ છે, પરંતુ એના કર્તા તો એમના પછી થયેલા જૈન ગૃહસ્થ વાગ્લાય છે.

૧ આનો અર્થ એ નથી કે સુવિણના લખાણની જેમ આ લખાણ મિશ્ર-લાવામય છે.

૨ આનો નમૂનો “ચંદ્રિકાતક પ્રકરણ”ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧-૨૦)માં ઠો. સુરિસરાએ આપ્યો છે. એના પૃ. ૧૮માં બે મુદ્દાદોષ દોષ એમ લાગે છે.

૩ આ કૃતિ અલંકાર-ચૂડામણિ તેમજ વિવેક સહિત “નિર્ણયસાગર મુદ્દલાલય” તરફથી “કાવ્યમાલા” (૭૦)માં ઈ. સ. ૧૬૦૧માં છપાઈ છે. ત્યાર પાસે આ કૃતિ અં. ચૂં, વિવેક અને તાહપત ઉપર લખાયેલા અજ્ઞાતકર્તૃક દિપ્તિ તેમજ પાઠ્ય પદોની સંસ્કૃત ડાયા, ૭ અનુક્રમલિકાઓ તથા ઠો. આનંદરાંકર બાપુભાઈ મુવની “પૂર્વ-વચનિકા” પૂરતા લખાણ સહિત પ્રથમ ખંડ તરીકે છપાઈ છે અને શ્રી. રસિકલાલ છે. પરીખના અંગ્રેજ ઉપોદ્ધાત અને પ્રો. રામચન્દ્ર આયવડેના અંગ્રેજ દિપ્તિ પૂરતું લખાણ બીજા ખંડ તરીકે છપાયું છે. આ બંને ખંડ “શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય” તરફથી મુંબઈથી ઈ. સ. ૧૬૩૮માં—એક જ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરાયા છે.

ઉપર્યુક્ત ૭ અનુક્રમલિકામાં પહેલી અં. ચૂંગત અને વિવેકગતકિ દાહરણોને લગતી છે. બીજી અનુક્રમલિકા પ્રમાણરૂપ ઉદ્ધૃત કરાયેલા સંદર્ભોની છે. ત્રીજી સૂત્રોને અંગેની છે. ચોથી, બે વૃત્તિમાં નિર્દેશાયેલાં શ્રેયો અને અયકારોની સૂચીરૂપ છે. પાંચમી સંપાદકે નિર્દેશોવા અંગેને લગતી છે. છઠ્ઠી વિશિષ્ટ શબ્દોની સૂચીરૂપ છે.

નામ—‘કાવ્યાનુશાસન’ એ મૂળ ‘સૂત્રાત્મક કૃતિ’ નામ છે કે એની ૨૫૦ ચૂ૦ નામની ટીકા સહિત મૂળનું નામ છે? આવો પ્રશ્ન આની હાથપોથીઓ અને વિવેક જોતાં ઉદ્ભવે છે. આના ઉત્તર તરીકે ડૉ. આનંદશંકર બા. ધ્રુવે કહ્યું છે કે હેમચન્દ્રે પ્રથમ સૂત્ર રચી એને કાવ્યાનુશાસન નામ આપ્યું અને પછી એના ઉપર સ્પષ્ટીકરણાર્થે વૃત્તિ રચી તેને અલંકારચૂડામણિ કહી અને આ બંને મળીને કાવ્યના અનુશાસન એટલે કે શાસ્ત્રની ગરજ સારશે એવો ઇરિદો રાખ્યો.

કાવ્યાનુશાસન એ વિશેષનામ છે કે પુસ્તકનું પરિચયાત્મક નામ છે? જેમ શબ્દાનુશાસનનું સિદ્ધહેમચન્દ્ર એવું વિશેષનામ છે એવી રીતે કાવ્યના શાસ્ત્રનું પણ કાઢ વિશેષનામ હોવું જોઈએ એમ વિદ્વાનો સૂચવે છે.

વિભાગ—મૂળ કૃતિ આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. પ્રારંભમાં બે પદો છે. એને કેટલાક એકેક સૂત્ર ગણે છે. એ હિસાબે પ્રથમ અધ્યાયમાં ૨૫ (૨૩ + ૨) સૂત્ર છે. બાકીના અધ્યાયોનાં સૂત્રની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

૫૯, ૧૦, ૯, ૯, ૩૧, ૫૨ અને ૧૩.

આમ એકંદરે ૨૦૮ (૨૦૬ + ૨) સૂત્રો છે.

વિષય—પ્રથમ અધ્યાયમાં કાવ્યના પ્રયોજન, કાવ્યનો હેતુ, કાવ્યનું લક્ષણ, શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ તેમજ મુખ્ય, ગૌણ, લક્ષ્ય અને વ્યંગ્ય એમ ચાર જાતના અર્થ એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે.

બીજા અધ્યાયમાં રસનું તેમજ સ્થાયી, વ્યભિચારી અને સાત્ત્વિક ભાવોનું નિરૂપણ છે. ત્રીજામાં રસાભાસ અને ભાવાભાસની ચર્ચા પછી છેલ્લા ચાર સૂત્રોમાં કાવ્યના ઉત્તમાદિ ત્રણ પ્રકારો વિચારાયા છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શબ્દ, વાક્ય, અર્થ અને રસના દોષો વિષે વિચાર કરાયો છે.

ચોથા અધ્યાયમાં ગુણો ચર્ચાયા છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અનુપ્રાસ, યમક, યૌગિક, શ્લેષ, વક્રોક્તિ અને પુનરુક્તાભાસ એ છ જાતના શબ્દાલંકારોનો અધિકાર છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં 'સંકર' સહિત ૨૯ અર્થાલંકારનું નિરૂપણ છે, જ્યારે મુખ્યતઃ ૬૧ અર્થાલંકારો વિષે વિવેચન કયું છે અને ભોળો સરસ્વતીકંઠાભરણમાં ૨૪ શબ્દાલંકારો, ૨૪ અર્થાલંકારો અને ૨૪ શબ્દ અને અર્થ એ ઉભયને લગતા અલંકારો (ઉભયાલંકારો) વર્ણવ્યા છે.

'કલિંગ' હેમચન્દ્રસૂરિએ સ્વભાવોક્તિને બદલે 'જાતિ' શબ્દ અને અપ્રસ્તુત-પ્રશંસાને બદલે 'અન્યોક્તિ' શબ્દ વાપરેલા છે.

સાતમા અધ્યાયમાં નાયક અને નાયિકાના બેદો તેમજ પ્રતિનાયકનું સ્વરૂપ એ બાબતો હાથ ધરાઈ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં પ્રેક્ષ્ય (દ્રશ્ય) અને શ્રવ્ય એમ કાવ્યના બે પ્રકાર સૂચવી એના ઉપપ્રકારો સમજાવાયા છે.

રચના-સમય—કાવ્યાનુશાસનમાં કુમારપાલ વિષે ઉલ્લેખ જણાતો નથી. એથી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૧૯૯ પહેલાં રચાઈ હશે એમ અનુમાય છે.

પણ અહીં રાજશેખરના નામનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. આતું શું કારણ હશે? શું રાજશેખરે પણ એમના કોઈ પુરોગામી લેખકની કૃતિમાંથી આ ભાગ ઉદ્ધૃત કર્યો હશે?

અ. ૪, સૂ. ૧ના વિવેકમાં પૃ. ૭૪, ૭૬-૭૮, ૮૦ અને ૮૨-૮૫માં ભરતના, પૃ. ૭૪ અને ૭૫માં મંગલના, પૃ. ૭૫-૭૬ અને ૮૧-૮૭માં વામનના અને પૃ. ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૮૧, ૮૨, ૮૫ અને ૮૬માં દંડીના વિચારો રજૂ કરાયા છે.

અ. ૪, સૂ. ૪ના વિવેક (પૃ. ૩૨૧)માં આનંદવર્ધનનો નોંધના પુત્ર તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ આનંદવર્ધનકૃત ^૧દેવીશતકમાંથી શબ્દાલંકારો માટે સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક ઉદાહરણો અપાયાં છે. આ અધ્યાયની રચનામાં કાવ્યાદર્શનો તેમજ કાવ્યાલંકારનો પણ ઉપયોગ કરાયો છે. કાવ્યાલંકાર અને દેવીશતકમાંનાં આકાર-ચિત્રને લગતાં જે ઉદાહરણો અહીં અપાયાં છે તે સચિત્ર સ્વરૂપે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના સાંમયિક (Arts No. 30)માં જે મારો લેખ નામે ILD છપાયો છે તેમાં અપાયાં છે.

અ. ૪, સૂ. ૭ના વિવેકમાં પાઠ્યમર્ત્વ સમજાવતી વેળા નાટ્યશાસ્ત્રની કોઈ દીકામાંથી અવતરણ અપાયાં છે. અભિનવગુપ્તકૃત દીકાનો ઉપયોગ કરાયો હોય એમ લાગે છે.

અ. ૬ના વિવેકમાં મૂળમાં ગણવાયેલા ઉપરાંતના વધારાના અલંકારો વિષે વિચાર કરાયો છે.

અ. ૮ને લગતા વિવેકમાં અભિનવગુપ્તની દીકાનો લાભ લેવાયો હોય એમ લાગે છે.

૧ આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે “દેવીશતક અને શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ”. આ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પુ. ૫૨, અં. ૪-૫)માં છપાયો છે.

મૂલ્યાંકન—ડૉ. એસ. કે. ડેએ એવું કથન કર્યું છે કે મધ્મકૃત કાવ્યપ્રકાશ કરતાં હૈમ કાવ્યાનુશાસન શિક્ષાગ્રંથ તરીકે બિનરની કાટિનો ગ્રંથ છે. આની તથ્યતા વિચારવાનું કાર્ય હું વિશેષતોને ભગવાનું છું એટલે અહીં તો હું એટલું જ કહીશ કે કાવ્યાનુશાસનમાં કાવ્યપ્રકાશમાં આપેલા અલંકારોની સંખ્યાને યોગ્ય રીતે ઘટાડાઈ છે, અલંકારાદિકનાં લક્ષણોમાં સમુચિત સુધારો કરાયો છે અને કાવ્યપ્રકાશ કરતાં 'સંક્ષિપ્ત' અને તેમ છતાં સુગમ એવો આ ગ્રંથ રચાયો છે.

મહામહોપાધ્યાય કાણેનું મંતવ્ય—‘મહામહોપાધ્યાય’ પી. વી. કાણેએ વિશ્વનાથના સાહિત્ય-દર્પણ (પરિ. ૧, ૨ ને ૧૦)નું અંગ્રેજી ટિપ્પણો તેમજ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર (poetics)ના ઇતિહાસપૂર્વક સંપાદન કર્યું છે. આની ઇ. સ. ૧૯૫૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલી બીજી આવૃત્તિ (પૃ. ૨૭૭-૨૭૮)માં હૈમ કાવ્યાનુશાસન વિશે એમણે નીચે મુજબની મતમત્તના ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે:—

કાવ્યાનુશાસન એ સંમહાત્મક કૃતિ છે. એમાં મૌનિકતાનાં ભાગે જ દર્શન થાય છે. એમાં (સાંજશેખરની) કાવ્યમીમાંસા, કાવ્યપ્રકાશ, દ્વન્યાલોક અને અભિનવગુપ્તના ગ્રંથોમાંથી ખૂબ મસાતો ઉઠાવાયો છે. દા. ત. કાવ્યાનુશાસનના પૃ. ૨૮-૧૦ને કાવ્યમીમાંસા (પૃ. ૫૬) સાથે, પૃ. ૧૧-૧૬ને કાવ્યમીમાંસા (પૃ. ૪૨-૪૪) સાથે અને પૃ. ૧૨૨-૧૨૩ને કાવ્યમીમાંસા (પૃ. ૪૨-૪૪) સાથે સરખાવો. વળી અભિનવગુપ્ત અને ભરતનાં મંતવ્યોને આધારે પોતે અમુક અમુક

૧ કાવ્યપ્રકાશમાં ૮૯ ઉપાસનાં ૨૧૨ સુત્રોમાં જે વિવિધ વ્યાખ્યાનો છે તે આ હૈમ કાવ્યાનુશાસનમાં ૩ અધ્યાયમાં ૧૪૩ સુત્રોમાં આપાયો છે (જુઓ ડૉ. રસિકલાલ ડો. પટ્ટનાયક ઉત્તરદીપન (પૃ. ૩૨૧).

૨ આ નિર્ણયસામગ્રી આવૃત્તિ અનુસાર સમજવાનાં છે.

નાટ્યશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ રસની વાત જવા દઇએ તો નાટ્યશાસ્ત્રને એમણે જતું કર્યું છે જ્યારે હેમચન્દ્રે અને આગળ જતાં વિશ્વનાથે એ ઉણપ રહેવા દીધી નથી (જુઓ પૃ. ૧૨).

ધ્વન્યાલોક અને લોચનનું ક્ષેત્ર કાવ્યપ્રકાશ જેટલું થે વ્યાપક નથી તો કાવ્યાનુશાસનના અતિવિશાળ ક્ષેત્ર સાથે એની શી તુલના કરવી ?

આ પ્રમાણે ડૉ. ધ્રુવે 'કલ્પિત' હેમચન્દ્રસૂરિ ઉપર કરાતા આક્ષેપનો રદિયો આપ્યો છે.

વૃત્તિ—કાવ્યાનુશાસનની અં ૦ ચૂં ૦ નામની ટીકાને અંગે 'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયગણિએ વૃત્તિ રચી હતી એમ જે મનાય છે તે વાત સાચી છે, કેમકે એમણે પ્રતિમાશતક(?) ની સ્વોપન ટીકામાં નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“પ્રપાંચિતં ચૈતદલઙ્કારચૂડામણિવૃત્તાવસ્માભિઃ”

કવિશિક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૨૦૦)—આ ૩૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા જયમંગલસૂરિ છે. એમની આ કૃતિની તાડપત્રીય હાથપોથી ખંભાતના શાંતિનાથના બંડારમાં છે. એના પ્રારંભની અને અંતમાંની થોડીક પંક્તિ પ્રો. પિટર્સને એમના પ્રથમ હેવાલ (પૃ. ૭૮-૮૦)માં આપી છે. આ કૃતિમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહની સ્તુતિરૂપ દૃષ્ટાંત છે એટલે જયમંગલસૂરિ વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હશે એમ લાગે છે. એમની આ કૃતિ કાઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ જણાતું નથી તો એ સત્વર પ્રકાશિત થવી ઘટે.

૧ કાવ્યકલ્પસતતા (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા 'વાયડ'

૧ કવિશિક્ષા નામની વૃત્તિ સહિત આ મૂળ કૃતિ કાશીથી વિ. સં. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને એનું મરાઠી ભાષાંતર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી છપાયેલું છે. એ એમાંથી એકે પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

ગરજના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અને સ્વાદિશબ્દસમુદય વગેરેના પ્રણેતા અમરચન્દ્રસૂરિ તેમજ ચંદ્રસિંહ છે.^૩ આ ચાર પ્રતાનોમાં વિભક્ત છે. એમાં એકંદર ૪૫૨ જોડલાં પદો છે.

કાવ્યકલ્પસતતા અને એની સ્વોપસૃષ્ટિમાં વર્ણવાયેલા વિષયોની નોંધ ડૉ. ડેવે H S P (ભા. ૨, પૃ. ૩૬૪-૩૬૬)માં નીચે મુજબ લીધી છે:-

પ્રથમ પ્રતાનનું નામ ‘છન્દઃસિદ્ધિ’ છે. એમાં પાંચ સ્તંભક છે:

(૧) ‘અનુષ્ટુબ્’ છંદની રચના (અનુષ્ટુબ્ સાસન); (૨) મુખ્ય વૃત્તોનો ઉદ્દેશ, એક છંદનું બીજા છંદમાં પરિવર્તન તેમજ યતિ ઇત્યાદિ (છન્દોડબ્યાસ); (૩) છંદ પૂર્ણ કરવા માટે વપરાતા શબ્દો જેમકે શ્રી, સમ, સત્, પ્રાક્, વિ, પ્ર, ઇત્યાદિ (સામાન્ય-શબ્દક); (૪) વાદ, પ્રશંસાના વિષયો, કુલ-શાસ્ત્રાદિ અને સ્વશાસ્ત્રાધ્યયન પ્રથા સંબંધી પ્રશ્નો ઇત્યાદિ (વાદ); અને (૫) રાગ, મંત્રી વગેરેનાં વર્ણન માટેની રીતિ અને કવિ-સમય (વર્ણ-સ્થિતિ).

બીજા પ્રતાનનું નામ ‘શબ્દ-સિદ્ધિ’ છે. એમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, અનુપ્રાસ, સંબંધી વાક્યોના ઉદ્દેશ, સૂચિત વગેરે અર્થો ઇત્યાદિનું નિરૂપણ છે. એમાં ચાર સ્તંભક છે.

ત્રીજા પ્રતાનનું નામ ‘શ્લોક-સિદ્ધિ’ છે. ભિન્ન ભિન્ન પદિચ્છેદ પ્રમાણે શબ્દોના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ, શ્લોકોપયોગી શબ્દોની સૂચી,

૧ ગરજનું આ નામ ‘અણહિલપુર પાટણ’ના વાયવ્ય ખૂણામાં પંદર માઈલને અંતરે આવેલા ‘વાયડને આભારી છે.

૨ એમણે સુકૃતસંહીર્તન રચ્યું છે અને બહીષરના અને ઠવિતારનુરૂપ પણ એમની કૃતિ છે.

૩ હુઓ કાવ્યકલ્પસતતા (૧, ૨).

૪ વસ્તુપાલકૃત નરનારાયણાનંદ (સ. ૧૪)માં ૧૬૩ પદ આ પ્રતાનમાં લેવાય છે.

વિનયચન્દ્રે ઉપયોગ કર્યો છે. એમણે આ કવિશિક્ષામાં તે વખતના ચોર્ધાસી દેશોની—સૌરાષ્ટ્ર, લાટ વગેરે વિષે થોડીક માહિતી આપી છે. પં. લાલચન્દ્ર ગાંધી કહે છે કે આ કવિશિક્ષા રવિવ્રલ ગણીશ્વરે રચેલા ‘શિક્ષાશતતુ’ શિક્ષણ આપનારી છે.

અલંકારમહોદધિ (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ છે. એઓ નરચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે ‘વિવેક-કલિકા’ અને ‘વિવેક-પાદપ’ એ નામના બે સૂક્તિ-સંગ્રહ, કાકુત્સ્થકેલિ નામનું નાટક, બે વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ તેમજ ‘ગિરનાર’ ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિ-લેખોમાંનો એક લેખ રચ્યા છે. એઓ વસ્તુપાલના સમકાલીન છે અને એ મંત્રીશ્વરની અભ્યર્થનાથી અને એમના પ્રમોદને માટે એમણે આ અલંકારમહોદધિની રચના કરી છે.

આ કૃતિ આઠ ભાગમાં વિભક્ત છે. પ્રત્યેક ભાગને ‘તરંગ’ કહેવામાં આવ્યો છે. દરેક તરંગનું તદ્દગત વિષય અનુસાર નામ યોગ્ય છે. સમગ્ર કૃતિ પદ્યમાં છે. આઠ તરંગોનાં પદોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૮, ૩૫, ૬૬,

૧ આ માટે જુઓ જૈં સાં સં ઇં (પૃં ૩૯૩).

૨ જિં ૨૦ કેાં (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩)માં જે શિક્ષાશતકનો ઉલ્લેખ છે તે જ આ કૃતિ છે ?

૩ આ તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ ભાવદેવસૂરિકૃત કાવ્યાલંકાર યાને અલંકારસાર નામના પરિશિષ્ટ સહિત “ગાં પૌં ગ્રં”માં ઇં સં ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે, છતાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનો ઉલ્લેખ નથી. એનું સંપાદન પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ કર્યું છે. એમણે આને અંગે સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના અને અન્તમાં વત્તિગત અતિહાસિક ઉપયુક્ત નામોની સૂચી, આ વૃત્તિમાંનાં ઉદાહરણોનાં મૂળ સ્થળોની સૂચી, નરચન્દ્રસૂરિકૃત વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત બે વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ પરિશિષ્ટો તરીકે રજૂ કર્યાં છે.

૪-૫ આ બે કૃતિ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિનું ઉપનામ (pen-name) “વિશુધચન્દ્ર કવિ” હતું. જો આ પત્તનંસૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૧૮૬ ઇં)

૫, ૨૪, ૩૨, ૨૫ અને ૯૯ છે. આમ એકંદર ૩૦૪ (ત્રણ સો ને ચાર) પદો છે.

પ્રથમ તરંગમાં કાવ્યના પ્રયોજન અને એના બેદનું, બીજામાં શબ્દવૈચિત્યનું, ત્રીજામાં ધ્વનિના નિર્ણયનું, ચોથામાં ગુણીભૂત વ્યંજનનું, પાંચમામાં દોષનું, છઠ્ઠામાં ગુણના નિર્ણયનું, સાતમામાં શબ્દાલંકારનું અને આઠમામાં અર્થાલંકારનું નિરૂપણ છે.

૧૨વોપદ વૃત્તિ—આ વૃત્તિ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૨માં રચી છે અને એનું પ્રમાણ ૪૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. આ ૨૬૦૫૨ વૃત્તિમાં પ્રાચીન કવિવરોની કૃતિમાંથી ૯૮૨ પદો રહેલા હોવાનું અપાયું છે. આમાંના પાંચ પદોની છાયા સંપાદકે આપી છે.

અર્થાલંકાર-વર્ણન—અલંકારમહોદધિની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૨-૨૩)માં આ અર્થાલંકારવર્ણનની અમદાવાદના ડેલાના બંકારની ૩૯ પત્રની હાથપોથીનો પરિચય અપાયો છે અને સાથે સાથે એના છેલ્લા પત્રની પ્રતિકૃતિ પણ અપાઈ છે. આ પ્રતિકૃતિ જોતાં એ વાત નિઃસંદિગ્ધ બને છે કે અર્થાલંકારવર્ણનમાં અલંકારમહોદધિના આઠમા તરંગનો મૂળ લાગ વૃત્તિ સહિત અપાયેલો છે એટલે આ કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી.

૨૬કાવ્યાનુશાસન (લ વિ. સં. ૧૩૫૦)—આ નામની આ બીજી કૃતિ છે. એના કર્તા વાઝાટ બીજા છે. એમણે ૪૭૦૬૫૦ કાવ્યાનુશાસન,

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૭૨.

૨ તરંગ ૭, શ્લો. ૨૧ની વૃત્તિમાં કોઈક કૃતિમાંથી અમદાવાદ કમલનું ઉદાહરણ અપાયું છે. એ ચિત્ર સહિત મારા લેખ નામે I L D ના બીજા હપ્તામાં અપાયું છે.

આ અલંકારતિલક નામની ૨૬૦૫૨ વ્યાખ્યા સહિત “કાવ્યમાલા” (૪૩)માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

૪ આનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકારે કાવ્યાનુશાસન (સપ્તક)માં પૃ. ૧૫માં કર્યો છે. પણ ૯૭ મુખી તે એ કૃતિ મળી આવી નથી.

આમ વિવિધ નામોથી ઝોળખાવાતી આ કૃતિને સમ્પાદકે કાવ્યાલંકારસંગ્રહ તરીકે નિર્દેશી છે. આમાં એકંદર આઠ અધ્યાય છે. એનાં પદોની સંખ્યા અનુક્રમે ૫, ૧૫, ૨૪, ૧૨, ૧૩, ૪૯, ૫ અને ૮ની છે.

પહેલા અધ્યાયમાં કાવ્યનું દ્વિજ, કાવ્યનો હેતુ અને કાવ્યનું સ્વરૂપ વિચારાયાં છે. બીજામાં શબ્દ અને અર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. ત્રીજામાં શબ્દ અને અર્થના દોષો જણાવાયા છે. ચોથામાં ગુણ ઉપર પ્રકાર પડાયો છે. પાંચમામાં શબ્દાલંકારનું, છઠ્ઠામાં અર્થાલંકારનું, સાતમામાં રીતિનું અને આઠમામાં ભાવનું—વિભાવ અને અનુભાવનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે. આ પ્રમાણેના વિષય અનુસાર અધ્યાયોનાં નામ યોગ્યયાં છે.

અંતિમ પદમાં કર્તાએ પોતાને ‘આચાર્ય ભાવદેવ’ તરીકે ઝોળખાવેલ છે. પ્રત્યેક પુષ્પિકામાં આ આચાર્યનો ‘કાલકાચાર્યના સંતાનીય’ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

‘અલંકાર-મંડન (લ. વિ. સં. ૧૪૭૫)—આ ઉપસર્ગમંડન વગેરે રચનારા જૈન મંત્રી મંડનની કૃતિ છે. એ પાંચ પરિચ્છેદોમાં વિભક્ત છે. એમાં કાવ્યનાં લક્ષણ, પ્રકાર, રીતિઓ, દોષો અને ગુણો તેમજ રસ અને અલંકારો વિષે માહિતી અપાઈ છે.

આ કૃતિની તેમજ બીજી ‘મંડન’ અંતવાળી સાતે કૃતિઓની તથા ચંદ્રવિજયની, કાયસ્થ વિનાયકદાસે તાડપત્ર ઉપર વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખેલી હાથપોથી પાટણના લંડારમાં છે.

કવિતામહાપરિહાર (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦)—જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૨) પ્રમાણે આના કર્તા સકલચન્દ્રના શિષ્ય શાંતિચન્દ્ર છે.

પ્રકરણ ૧૦ : સ્થાપત્ય અને મુદ્રાશાસ્ત્ર

કળાના વિવિધ પ્રકારો છે. એમાંનો એક પ્રકાર તે 'શિલ્પ-કળા' છે. બાંધકામની વિદ્યાને 'શિલ્પ-વિદ્યા' અને એનું નિરૂપણ કરનાર ગ્રંથને 'શિલ્પ-શાસ્ત્ર' કહે છે. શિલ્પ-શાસ્ત્રનું બીજું નામ 'સ્થાપત્ય' છે. સ્થાપત્યનો અર્થ ઇમારત, બાંધકામ એમ પણ કરાય છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ અર્થ અભિપ્રેત છે. આણુ, રણુકપુર, રાત્રુંજય વગેરે જૈન તીર્થસ્થળોમાં આવેલાં ભવ્ય મંદિરો જૈન સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે.

ધાર્મિક તેમજ નાગરિક એમ ઉભય પ્રકારની શિલ્પકળાની સામગ્રી રાયપસેણકજી તેમજ કચ્પનું ભાસ પૂરી પાડે છે. રાય૦માં મૂર્ખાભદ્રેવે રચાવેલા વિમાનનું ત્રીણુવટભયુ વર્ણન છે. એ ઉપરથી એક નવ્ય અને ભવ્ય પ્રાસાદ ઊભો થઈ શકે. વિશેષમાં આ વર્ણન સ્થાપત્યને અગેના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો પણ પૂરા પાડે છે. વળી સમવંસરણને લગતી જે દૃષ્ટિકત આગમિક તેમજ અનાગમિક સાહિત્યમાં મળે છે તે પણ સ્થાપત્યનો વિષય બની શકે તેમ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં નગરોનું તેમજ મૃદનિર્માણકળા અને શિલ્પકળાનું વિસ્તૃત વર્ણન

૧ ૨૪૦ હિમાંયુવિજયે "શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો" નામનો લેખ લખ્યો છે અને એ "શુદ્ધિપ્રકાશ" (પૃ. ૮૭, અ. ૧, પૃ. ૨૨-૨૬)માં છપાયો છે.

૨ આપણા દેશના સ્થાપત્ય વિશે અંગ્રેજીમાં બે મહત્ત્વના ગ્રંથ છે:—

(અ) History of Indian and Eastern Architecture.

(આ) Indian Architecture.

આ પૈકી પ્રથમ ગ્રંથ એડમ્સ દ્વર્યુસને રચ્યો છે અને એના બંને ભાગ ઈ. સ. ૧૯૧૦માં પ્રકાશિત થયા છે. બીજો ગ્રંથ ઈ. બ. હાવેલ (Havell)ની રચના છે. એની બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાઈ છે. દ્વર્યુસના ગ્રંથમાં જૈન સ્થાપત્ય વિશે એટલું લખાણ છે તેના પ્રમાણમાં હાવેલના ગ્રંથમાં બહુ જ ઓછું લખાણ છે.

જૈન સાહિત્યમાં મળે છે, ડૉ. મોતીચન્દ્રે “જૈનાગમ ઐર સ્થાપત્ય” નામનો એક લેખ લખ્યો છે.

આ પ્રમાણેની મહામૂલ્ય સામગ્રી હોવા છતાં સ્થાપત્ય સંબંધી જૈન કૃતિઓ આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી ઓછી સંખ્યામાં જોવાય છે. ટૂંકર ફેરુએ વિ. સં. ૧૩૭૨માં રચેલું વત્થુસારપયરણ પાઠ્યમાં છે. આનો પરિચય મેં પા. ૭૭૦ સા. ૭૮૫ (પૃ. ૧૮૫)માં આપ્યો છે.

શિલ્પ-શાસ્ત્ર— આ નામની એક કૃતિ ભટ્ટારક એકસંધિએ રચી છે એમ જિ. ૦ ૨૦ કે. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩)માં નોંધ છે, અને એના આધાર તરીકે રાઇસ (Rice) દ્વારા તૈયાર કરાયેલા અને ઇ. સ. ૧૮૮૪માં બેંગલોરથી પ્રસિદ્ધ કરાયેલા A Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Mysore and Koorg (પૃ. ૩૧૬)નો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

મુદ્રાશાસ્ત્ર— સિક્કાઓનું પણ શાસ્ત્ર છે. એને ‘મુદ્રાશાસ્ત્ર’ કહે છે. ઉપર્યુક્ત ટૂંકર ફેરુએ ૧૪૯ ગાથામાં કુતુબુદ્દીન તખલખના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૩૭૫માં ભારતીય સિક્કાઓ વિષે દ્રવ્યપરીક્ષા (દ્રવ્યપરીક્ષા)માં વિચાર કર્યો છે. મુદ્રાશાસ્ત્રની પ્રવેશિકાની ગરજ સારનારી આ કૃતિમાં ૨૦૦ ઉપર સિક્કાઓનું વર્ણન છે. આવી કોઇ સંસ્કૃત કૃતિ કોઇ જૈને રચી છે ખરી?

૧ આ લેખ “જૈ. ૦ સિ. ૭૭૦” લાસ્કર (ભા. ૧૯, કિરણ ૨)માં છપાયો છે.

૨ એમના વિષેનો તેમજ એમની કૃતિઓ વિષેનો એક લેખ નામે “દ્રવ્યપરીક્ષા” મુનિશ્રી કૃતિસાગરજીએ લખ્યો છે અને એ “વિશાલભારત” (ભાગ ૩૯, અંક ૧, પૃ. ૧૧-૧૪)માં છપાયો છે. ‘ધંધકળશ’ કુળના ચન્દ્ર એ ટૂંકર ફેરુના પિતા થાય અને ચંદ્ર એમની માતા થાય.

૩ આના પરિચય માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત લેખ તેમજ “જૈ. ૦ સં. પ્ર. ૦” (વ. ૨૧, અં. ૪, પ, અને ૮)માં એજ મુનિનો ત્રણ કટકે છપાયેલો લેખ નામે “ટૂંકર ફેરુચિત મુદ્રાશાસ્ત્રનો અદ્વિતીય જૈન ગ્રંથ.”

પ્રકરણ ૧૧ : ગણિતશાસ્ત્ર

ગણિતશાસ્ત્રનો વિષય ઘણાખરા જનોને મન માયાકૃતિયો, અટપટિયો અને કંટાળાભરેલો છે, પરંતુ મારા જેવાને તો એ સદા એ અતિશય રસિક અને આનંદજનક જણાયો છે અને એથી તો આજે ઉત્તરાવસ્થામાં પણ અતુરનાતકથી પણ ઉચ્ચ કાર્ટિના અભ્યાસીઓની કક્ષાની ગણિત-શાસ્ત્રને અંગેની વિવિધ વિગતો વાંચવાવિચારવા હું ઉત્સુક રહું છું. ગણિતશાસ્ત્રની એક શાખાએ અંગગણિત તો સામાન્ય જનતાને એ ઉપયોગી છે, જ્યારે બીજાગણિત યાને અક્ષરગણિત વગેરે શાખાઓ તો ખાસ કરીને વૈજ્ઞાનિક શોધકોના કામની છે. વળી આ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો માર્ગ કેવળ વિનયન (Arts)ના જ કે વિજ્ઞાન (Science)ના જ કે વાણિજ્યના જ વિદ્યાર્થીઓ માટે મોકળો ન રાખતાં જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓના અભ્યાસીઓ માટે પણ ઓછેવત્ અંશે તેમ કરવાનું સ્તુલ્ય પગલું વિશ્વવિદ્યાલયોએ ભેંધ્યું છે. આથી તો ગણિતશાસ્ત્રની સાથે એક રીતે સરખું મહત્ત્વ ધરાવનારા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્ર કરતાં એ ગણિતશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક છે. જૈન દર્શનમાં ગણિત-શાસ્ત્રને ગૌરવશાળી સ્થાન અપાયું છે એમ પુલ્લોમાંની ગમ અને બંગ (વિકલ્પો)ની પ્રચુરતા સંબંધી જૈન પરંપરા અને સંખ્યાનું નિરૂપણ વિચારતાં તેમજ કર્મસિદ્ધાન્તને લગતી ઝીલુવટલરી બાબતોને ધ્યાનમાં લેતાં સહેજે દ્રશ્ય થાય છે. આજે પુલ્લ તો નથી પરંતુ કર્મસિદ્ધાન્ત

---

૧ વગેરેથી સમતલ ભૂમિતિ, ધન ભૂમિતિ, સમતલ ત્રિકોણમિતિ, ગોલીય ત્રિકોણમિતિ, સમતલ બીજભૂમિતિ (plane analytical geometry), ધન બીજભૂમિતિ, શૂન્ય-લઘ્વિ યાને સૂક્ષ્મકલન, શૂન્યયુતિ યાને સમાસકલન અને શૂન્ય-સમીકરણ ઉપરાંત સ્થિતિ-શાસ્ત્ર, ગતિ-શાસ્ત્ર, દૃઢક-સ્થિતિશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર જેવી શાખાઓ અત્ર અભિપ્રેત છે.

રજૂ કરનારા વિશિષ્ટ ગ્રંથો છે એટલે એ તેમજ કાળ અને ક્ષેત્રનાં પરિમાણ વિષે જે પ્રશ્નપૂર્ણ છે તે સમજવા માટે ગણિતશાસ્ત્રના જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં કાણુ ગદ્યો કેમ ગણિતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર અને એની કાંઈ એક શાખા પૂરતા થે સર્વાંગીય ગણાય તેવા ગ્રંથો બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હજી મુખી તો મળી આવ્યા છે. વત્થુસારપચરણ, દ્વવપરિક્ષ્યા વગેરે રચનાત હ્રસ્વ કેરુએ 'ગણિત-સારકોમુદી' (ગણિતસારકોમુદી) રચી છે. એ પદ્ધત્મક કૃતિ પાંચ ઉદ્દેશમાં વિભક્ત છે.

૨ ગણિતસારસંગ્રહ (લ. વિ. સં. ૯૦૦)—આના કર્તા દિ૦ મહાવીરાચાર્ય છે. બ્રહ્મગુપ્તકૃત બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંત સાથે પ્રસ્તુત કૃતિ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે આ મહાવીરાચાર્ય આથી પરિચિત હતા. એમણે ગણિતસારસંગ્રહમાં એક સ્થળે 'શ્રીધરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.'^૫ વિશેષમાં એમણે શ્લો. ૩માં અમોઘવર્ષનો અને શ્લો. ૮માં એમનો 'નૃપતુંગ' તરીકે નામોલ્લેખ કર્યો છે અને શ્લો. ૬માં આ રાજાને

૧ આનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મુનિશ્રી કાંતિમાગરજીએ "હ્રસ્વ કેરુચિત 'ગણિતસાર-કોમુદી' એક અદ્વિતીય ગ્રંથ" નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ "જૈન સં. પ્ર૦" (વર્ષ ૨૧, અં. ૩, પૃ. ૫૬-૬૪)માં છપાવાયો છે.

૨ આ કૃતિ પ્રા. એમ. રંગાચાર્યનાં અંગ્રેજી અનુવાદ અને રિપ્પણ સહિત મદ્રાસ સરકારની આજ્ઞાથી, ઈ. સ. ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત થઈ છે. અંતમાં ત્રણ પરિશિષ્ટ છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે સંસ્કૃત શબ્દો અને એ દ્વારા દર્શાવાતા અંક, દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે અંગ્રેજી અનુવાદગત સંસ્કૃત શબ્દો અને એની સમજણ અને તૃતીય પરિશિષ્ટ તરીકે દાખલાઓનાં નવાખ અપાયાં છે.

૩ આના ટીકાકાર પૃથુહરવામી (ઈ. સ. ૮૬૦) અને આ મહાવીરાચાર્ય વચ્ચે વિશેષ અંતર નહિ હશે એમ પ્રા. રંગાચાર્યે કહ્યું છે.

૪ આ શ્રીધર તે ત્રિશતિકા (ઈ. સ. ૭૫૦)ના કર્તા છે.

૫ જુઓ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૦૩).

‘ચક્રિકાભંજન’ કહ્યા છે. આ ‘શબ્દકુટ’ વંશના રાજાનો સમય ઇ. સ. ૮૧૪ કે ૮૧૫થી ઇ. સ. ૮૭૭ કે ૮૭૮ ગણાય છે. આ હિસાબે આ કૃતિ ઇ. સ. ૮૫૦ની લગભગની ગણાય. આ પદ્ધતિએ કૃતિના પ્રારંભમાં જૈનોના ચરમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીને વંદન કરી ઉપયુક્ત રાજાની તારીફ કરી ગણિતની પ્રશંસા કરાવે છે. ત્યાર બાદ સંજ્ઞાઓ યાને ‘ક્ષેત્રાદિકની પરિભાષાઓ સમજાવે છે. પછી નીચે મુજબના આઠ વ્યવહારોનું નિરૂપણ છે :—

(૧) પરિક્રમ, (૨) કલાસવર્ણ, (૩) પ્રકીર્ણક, (૪) ત્રૈરાશિક, (૫) મિશ્રક, (૬) ક્ષેત્રગણિત, (૭) ખાત અને (૮) છાયા.

મિશ્રક વ્યવહારમાં વ્યાખ્યાને અંગેની રીતો (rules)ની અને એના રદાખલાની સંખ્યા અઘાર્યેસડીય કરતાં ઘણી વધારે છે.

સંપ્રદાય—આ કૃતિના કર્તા જૈન છે એમ જિનેશ્વરની પુષ્પ-પૂજા (પૃ ૬), કદ-પૂજા (પૃ. ૩૪), દીપ-પૂજા (પૃ. ૪૦), ગંધ-પૂજા (પૃ. ૪૨), ધૂપ-પૂજા (પૃ. ૪૨) ક્ષત્રાદિને લગતાં ઉદાહરણો ઉપરથી તેમજ ૪૫. પરમાના બાર પ્રકારના તપ અને બાર અંગ (દ્વાદશાંગી)ના ઉલ્લેખ ઉપરથી તથા આકાશચારી મુનિ (પૃ ૧૩૮)ને લગતા ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ જણી શકાય છે.

૧ અહીં ૨૪ અંકરથાનો ગણાવાયા છે. હેલ્લાનું નામ ‘મહાક્ષેત્ર’ અપાયું છે.

૨ History of Hindu Mathematics (ખંડ ૧, પૃ. ૨૨૩-૨૨૬)માં તેર દાખલા અપાયા છે.

૩ આ આર્યભટ્ટ પહેલા (ઇ. સ. ૪૯૯)ની કૃતિ છે.

૪ આ પૃથ્વિગત શ્લોક ૪૫માં ‘સમુદાય’ એ અર્થમાં “યતિસમિતિ;” દ્વારા ‘સમિતિ’ શબ્દ વપરાયો છે.

સ્ખલન—કાંઈ સંખ્યાને ગુણ્યથી ભાગે તો તે અવિકારી રહે છે—તેવી ને તેવી જ રહે છે એવો જો ઉદ્દેશ્ય પૃ. ૬માં થયો. ૪૯માં કસાયો છે તે બ્રાન્ત છે. અક્ષયુક્તે તો આવી ભૂલ કરી નથી.^૧

સહકાર—દક્ષિણ ભારતમાં ગણિતસારસંગ્રહને સારો આવકાર મળ્યો હોય એમ લાગે છે કેમકે ઇ. સની અગિયારમી સદીમાં તો પાવુલૂરિ મલ્લને એનો ‘તેલુગુ’ ભાષામાં પદ્યમાં અનુવાદ કર્યો હતો.

ટીકાઓ—વરદરાજે તેમજ અન્ય કાંઈએ ગણિતસારસંગ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમાં એકેકે ટીકા રચી છે.

કાનડી અને તેલુગુ ટીકા—વલ્લભ નામની કાંઈક વ્યક્તિએ ગણિતસારસંગ્રહ ઉપર કાનડી ભાષામાં તેમજ તેલુગુમાં એકેકે ટીકા રચી છે.

ડૉ. દત્તના લેખ—ડૉ. ષિભૂતિશૂપયુ દત્તે જૈન ગણિતને અંગે નીચે મુજબના ત્રણ લેખ લખ્યા છે:—

(1) ^૨The Jaina School of Mathematics.

(2) ^૩On Mahāvīra's Solution of Rational Triangles and Quadrilaterals.

(3) ^૪Geometry in the Jaina Cosmography.

૧ જુઓ H H M (ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૧).

૨ આ લેખ Bulletin of the Calcutta Mathematical Society (Vol. XXI, No. 2, 1929)માં છપાયો છે.

૩ આ લેખ Bul. of the Cal. Math. Society (Vol. XX, 1928-29) માં પ્રકાશિત થયેલો છે.

૪ આ લેખની મુદ્રિત નકલ મારા જોવામાં આવી નથી; બાકી એની હાથે લખેલી નકલ તો મને એના લેખક મહારાજ તરફથી મળી હતી.

ગણિતસંગ્રહ—આના કર્તા યજ્ઞાચાર્ય છે. શું એઓ જૈન છે અને એમની આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે?

પાટીગણિત (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ અનંતપાલ છે. એઓ ‘પદ્મીપાલ’ કુળના અને નેમિચરિત નામનું મહાકાવ્ય રચનારા આમન કવિના ચાર પુત્રો પૈકી પ્રથમ છે. આ અનંતપાલના ધનપાલ નામના ભાઈએ તિલકમંજરીકથાસાર વિ. સં. ૧૨૬૧માં રચ્યો છે. પાટીગણિત એ નામ વિચરતાં એમ લાગે છે કે એમાં અંકગણિતનો વિષય વિચારાયો હશે.

ગણિતસાર (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦)—આના કર્તા હકર દેવ છે. એમણે વિ. સં. ૧૩૪૭માં યુગપ્રધાનચોપાધ રચી છે અને વિ. સં. ૧૩૭૨માં વસ્તુસારપયરણ અને જ્યોતિઃસાર અને વિ. સં. ૧૩૭૫માં દ્વવપરિક્ષા રચ્યાં છે. આથી પ્રસ્તુત અંથ લ. વિ. સં. ૧૩૭૦માં રચાયો હશે એમ લાગે છે. એ ગમે તે હો પણ આ અંથ સંસ્કૃતમાં છે?

સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિની ટીકા (લ. વિ. સં. ૮૭૫)—આના કર્તા દિં વીરસેન આચાર્ય છે. એઓ ‘પંચસ્તૂપ’ અન્વયના દિં આચાર્ય-નન્દિના શિષ્ય અને ચન્દ્રસેનના પ્રશિષ્ય થાય છે. આ વીરસેન જિનસેન (પહેલા)ના ગુરુ થાય છે અને ઉત્તરપુરાણ રચનારા ગુણલદ્રના પ્રગુરુ

૧ જિનવિજયજ્ઞા મટે આ દિં જો (જુઓ જૈન સાગ ઇન્ડ પૃ. ૪૭૧). જો એમ જ હોય તો તિલકમંજરીના કર્તા શ્વેતાંબર ધનપાલને આ અનંતપાલના ભાઈ ધનપાલે નમન કર્યું છે તે એમની મતસહિષ્ણુતા—ઉદારતા સૂચવે છે. આવા બીજા ઉદાહરણ ૫. વાદિરાજ છે, કમટે એમણે શ્વેતાંબરીય વાચ્સપ્તાલકાર ઉપર પ્રીકા રચી છે. જુઓ પૃ. ૧૫૮.

૨ આ અન્વય અગ્રણ્ય જર્તા ‘સેનાન્વય’ થા ‘સેન-સંધ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

૩ એમના અન્ય શિષ્યો વગેરેના નામ મારે જુઓ જૈન સાગ ઇન્ડ (પૃ. ૫૦૧).

થાય છે.^૧ એ વીરસેને છખંડાગમ પૈકી પહેલા પાંચ ખંડની ટીકા નામે ધવલા શકસંવત્ ૭૩૮માં પૂરી કરી છે. એમાં ચર્ચાયેલો ગણિતનો વિષય જોતાં એઓ ગણિતજ્ઞ હતા એમ કહી શકાય. એમણે કસાય-પાહુડ ઉપર જયધવલા નામની ટીકા રચવા માંડી હતી પરંતુ વીસ હજાર શ્લોક જેટલો ભાગ રચાતાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમનો જન્મ શકસંવત્ ૬૬૦ની આસપાસમાં અને સ્વર્ગવાસ શકસંવત્ ૭૪૫ની આસપાસમાં થયાનું અનુમાનાય છે.^૨

ઉત્તરપુરાણની પ્રશસ્તિમાં દિં ગુણભદ્રે પોતાના દાદાગુરુ દિં વીરસેન માટે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિનાં પદે પદે વિષમ અર્થાત્ કઠણ હતાં, પરંતુ આ વીરસેને એની એવી ટીકા રચી છે કે એ જોઈને ભિક્ષુઓને એ ગ્રંથ સમજવો સુગમ થઈ પડ્યો છે. આ મૂળ ગ્રંથ ક્ષેત્રગણિત (geometry)નો હશે એમ અનુમાનાય છે.^૩

ક્ષેત્રગણિત—આના કર્તા નેમિચન્દ્ર છે.^૪

અહીં એ ઉમેરીશ કે ક્ષેત્રગણિતને અંગે છ પંક્તિઓ વાચકવર્ગ ઉમાસ્વાતિએ તંસૂ૦ (અ. ૩, સૂ. ૧૧)ના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃ. ૨૫૮)માં આપ્યાં છે.

૧ આ વીરસેન, જિનસેન અને ગુણભદ્ર એ ત્રણ વિદ્વાનો દિં સાહિત્યક્ષેત્રના ત્રણ તેજસ્વી તારાઓ છે. એ ત્રિપુટી તે જાણે 'ભરણી નક્ષત્ર છે.

૨ જુઓ જૈં ૨૦૦ ઇં (પૃ. ૫૧૨).

૩ એજન (પૃ. ૫૦૩).

૪ જુઓ જિં ૨૦ કે ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૯૮).

૫ આ કરણે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે સમયખેત્તસમાસમાં પાઠ્યમાં પદરૂપે રજૂ કર્યાં છે અને એના ઉપર કોઈકે પાઠ્યમાં સુણિય રચી છે અને એ હાલમાં છપાય છે. મેં ઉપર્યુક્ત છં કરણે (formula) અંગ્રેજીમાં તં સૂ૦ (દ્વિતીય વિભાગ)ના મારા-અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૪૧)માં આપ્યાં છે.

પ્રકરણ ૧૨ : નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

નિમિત્તશાસ્ત્રની વ્યાપક્તા—‘નિમિત્ત’ એટલે દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત લવિષ્યના યનાવને જણાવનારું ચિહ્ન. એ નિમિત્ત પર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર તે ‘નિમિત્ત-શાસ્ત્ર’ (Science of Divination) કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમાં અંતર્ભાવ થાય છે.^૧

વિસેસાં (ગા. ૨૧૬૩)માં નિમિત્તતું લક્ષણ વગેરે હપીકત અપાઇ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે જેના વડે શુભ અને અશુભ જાણી શકાય તે ‘નિમિત્ત’ છે. આ નિમિત્તના આઠ પ્રકાર છે અને એથી તો ૨ ‘અષ્ટાંગ નિમિત્ત’ એવો પ્રયોગ જોવાય છે. ઉપા. મેઘવિજયે હસ્તસંજીવનની રવોપસ વિવૃત્તિમાં નીચે મુજબના આઠ નિમિત્તોનો ઉલ્લેખ કરી એની આછી રૂપરેખા આલેખી છે, અને એ નિમિત્તોનો મોઢ કરાવનાર સાહિત્યનો નિર્દેશ કર્યો છે અને પહેલાં સાત નિમિત્તોને લગતા જ્ઞાનનો વર્તમાનમાં (પોતાના સમયમાં) હાસ થયો છે એમ કહ્યું છે^૨—

(૧) અંગ, (૨) સ્વપ્ન, (૩) સ્વર, (૪) જોમ, (૫) વ્યંજન,
(૬) લક્ષણ, (૭) ઉપાત અને (૮) અંતરિક્ષ.

૧ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પા. ૭ ભા. ૭ સ્થા. ૧૬૭.

૨ “અષ્ટાંગ નિમિત્ત અથવા ત્રિસ્તંધ જ્યોતિ-શાસ્ત્ર એ એક જ વિદ્યાના બોધક સંજ્ઞા છે” એમ “જૈન સામુદ્રિક પાંચ ગ્રંથો”ના આશુખ (પૃ. ૪૭)માં કહ્યું છે. અહીં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે ત્રિસ્તંધમાં પહેલાં સ્તંધ ગણિતનો છે અને એને જ્યોતિષની પરિભાષામાં ‘સિદ્ધાંત’ કહે છે.

૩ એમણે નારકૃત અંગવિદ્યાનો અને મહેશ્વરકૃત સ્વરોહિયનો (આને જ કૃત્વાક શિવસ્વરોહિય કહે છે) ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અન્યત્ર ઉત્પાતને બદલે 'દિવ્ય'નો ઉદ્દેશ્ય જોવાય છે. એને લક્ષ્યમાં રાખી હું આઠ નિમિત્તો ગણાવું છું અને સાથે સાથે એનો સંક્ષેપમાં અર્થ સૂચવું છું:—

(૧) લૌભ—ધરતીકંપ વગેરે પૃથ્વી સંબંધી.

(૨) સ્વપ્ન નિદ્રામાં ભાસતો દેખાવ, સમણું.

(૩) અંતરિક્ષ—આકાશમાં ફરતા ગ્રહોનાં અન્ય રાશિમાં ગમન, ઉદય, અસ્ત વગેરે.

(૪) દિવ્ય—ઉલ્કાપાત, ગંધર્વનગર વગેરેનું દર્શન.

(૫) આંગ—શારીરિક રચના વગેરે.

(૬) સ્વર—કોમળ, કઠોર, ગંભીર ઇત્યાદિ સ્વર અથવા કોસલાગમાદિ પ્રતિપાદિત ^૧સ્વરવિદ્યા.

(૭) લક્ષણ—શ્રીવત્સ વગેરે શારીરિક લક્ષણો.

(૮) વ્યંજન—તલ, મસા, વગેરે શારીરિક ચિહ્ન.

કેટલીક વાર નિમિત્તના નીચે મુજબ છ પ્રકાર પણ ગણાવાય છે:—

(૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) જીવિત અને (૬) મરણ.

પ્રશ્નપ્રકાશ (લ. વિ. સં. ૧૭૫)—પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ પ, શ્લો. ૩૪૭) પ્રમાણે આના કર્તા પાદલિપ્તસૂરિ છે. આગમોની સુણિણ્યો જોતાં એમ જણાય છે કે એમણે કાલજ્ઞાન નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.

“ગાહાજુઝલેણ” થી શરૂ થતો ‘વીરથય (વીર-સ્તવ) એમણે રચ્યો છે અને એમાં સુવર્ણસિદ્ધિ અને વ્યોમસિદ્ધિની (એટલે કે આકાશગામિની વિધાની) હકીકત ગુપ્ત રીતે આપી છે.^૨ એમની સુપ્રસિદ્ધ અને કૌતુક-પ્રિય કૃતિ તે તરંગવર્ધ છે. ઝઘ્ઘાણુઓગદાર વગેરેમાં એ નોંધાયેલી છે. એમાં ભારોભાર દેસિય (દેશ્ય) શબ્દો હતા.^૪ આ સૂરિએ પનિર્વાણુકલિકા અને જોધસ-કરંડગની ટીકા રચી છે. જિનપ્રભસૂરિના કથન પ્રમાણે આ પાદલિપ્તસૂરિએ શત્રુજય-કલ્પ અને રેવંતગિરિ-કલ્પ પણ રચ્યા છે.^૬ વળી ‘ગાહાસત્તસર્જની’ કેટલીક ગાથા પણ આ સૂરિએ રચી હોય એમ લાગે છે.

૧ આ વ્યંગ્ય પ્રંગ (પૃ. ૨૧૫-૨૧૬)માં ‘ધ-પરિશિષ્ટ’ તરીકે સંસ્કૃત છાયા સહિત છપાવાયો છે. આની સુવર્ણસિદ્ધિ પૂરતી બ્યાખ્યા પૂરી પાડતી અને જિનપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૦માં રચેલી વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ અવચરિ વ્યંગ્ય પ્રંગના મારા ગુજરાતી અનુવાદમાં પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે છપાઈ છે.

૨ જુઓ પ્રંગ વ્યંગ્ય (શૃંગ ૫, શ્લોક. ૩૦૨-૩૦૩).

૩ આ આગમ (સુ. ૧૩૦, પત્ર ૧૪૬આ)માં મહાયવર્ધનો ઉલ્લેખ છે. એ કથા પણ પાદલિપ્તસૂરિએ રચી હશે એમ નિર્વાણુકલિકાની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૭ અ-૧૭ આ)માં એના લેખકે કહ્યું છે.

૪ આ તેમજ રચણાવલિ (વચ્ચ ૧, શ્લોક. ૨)ની રજોપદ્ય વૃત્તિ ભેતમાં પાદલિપ્ત-સૂરિએ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનો દાશ રચ્યો હશે એમ લાગે છે.

૫ આ કૃતિ મોહનલાલ લ. ઝવેરી દ્વારા સંપાદિત થયેલી છે અને એ એમની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના તેમજ પં. રેમાપતિગિરિની સંસ્કૃત ભૂમિકાસ હિત “મોહનલાલજી જન ગ્રંથમાલા”માં ગ્રંથકે ૫ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૬ જુઓ વિવિધતીર્થકલ્પગત “શત્રુજય-કલ્પ” (શ્લોક. ૧૨૨) અને “રેવંતક-ગિરિકલ્પસંક્ષેપ” (શ્લોક. ૬).

૭ આના પરિચય માટે જુઓ પાંગ ભાગ સાંગ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૬).

આ સૂરિ 'સંગમસિંહના શિષ્ય વાચનાચાર્ય' મંડનગણિના શિષ્ય થાય છે અને રસકંદિયાચાર્યના ગુરુ થાય છે. કમ્પની ગુણિણમાં પાદલિપ્તસૂરિને 'વાચક' કહ્યા છે. હરિહરસૂરિએ આવસસયની નિજ્જુતિ (ગા. ૯૪૪)ની દીકા (પત્ર ૪૨૪આ)માં 'વૈનયિકા' બુદ્ધિનું ઉદાહરણ આપતાં આ પાદલિપ્તસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ પ, શ્લો. ૫-૭ અને ૨૯) પ્રમાણે પાદલિપ્તસૂરિનો જન્મ અયોધ્યાના રાજા વિજયવ્રહ્મની નગરીમાં વસનારા કુલ્લ શ્રેષ્ઠીની પ્રતિમા નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો અને એમનું નામ નાગેન્દ્ર પુત્રું હતું. આઠ વર્ષની ઉંમરે એમણે દીક્ષા લીધી હતી અને દસ વર્ષની નાની વયમાં એઓ આચાર્ય બન્યા હતા. આ સૂરિ 'મથુરા' થઈ 'પાટલીપુત્ર' ગયા હતા. અંતસમયે 'શત્રુજય' ઉપર ૮૨ દિવસનું અનશન કરી એઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા. એ પૂર્વે એઓ 'લઙ્ગ' આવ્યા હતા. હાલ, પાદલિ-રાજા મુરુડ પુત્રનો વગેરે આ સૂરિના સમકાલીન ગણાય છે.

પ્રશ્નપ્રકાશ એ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે એમ પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ પ, શ્લો. ૩૪૭)માં કહ્યું છે. પ્રશ્ન ઉપરથી કૃષ્ણ કહેવાની બાબત આ ગ્રંથમાં વર્ણવાઈ હશે એમ એનું નામ જોતાં જણાય છે. હજી સુધી તો આ ગ્રંથ કોઈ સ્થળેથી મળી આવ્યો નથી.

કાલ-જ્ઞાન (લ. વિ. સં. ૧૭૫)—આ ઉપર્યુક્ત પાદલિપ્તસૂરિની કૃતિ છે. એ જ્યોતિષની હશે. એ પણ હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

પ્રશ્નપ્રકાશ અને કાલજ્ઞાન એ બે ગ્રંથો કઈ ભાષામાં છે — સંસ્કૃતમાં છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે મારી પાસે કોઈ સાધન નથી એટલે મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

૧ એઓ 'વિદ્યાધર' વંશના—ગચ્છના આર્ય નાગહસ્તિસૂરિના ગુરુભાઈ ગણાય છે.

૨ એઓ સિદ્ધસેન દિવાકરના ગુરુ વૃદ્ધવાદીના ગુરુ ગણાય છે.

૩ આ શ્લોકમાં સિદ્ધદેશનો જે ઉલ્લેખ છે તેને કટલાક ગ્રંથ ગણે છે.

ઋષિપુત્રની કૃતિ (ઉ. વિ. સં. ૧૦૦૦)—^૧ઋષિપુત્ર એ ગર્ગોચાર્યના પુત્ર કે શિષ્ય કે જન્મે થતા હોય એમ લાગે છે. એમણે નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કૃતિઓ રચી છે. તેમાં એકાદ સંસ્કૃતમાં પણ હશે એમ મનાય છે. કેટલાકને મતે એમનો સમય દેવણી પદ્ધતિ અને વરાહમિહિરની પહેલાંનો છે.^૨ લઘોપદી દીકામાં ઋષિપુત્રને અંગે ઉલ્લેખ છે એટલે એઓ શકસંવત્ ૮૮૮થી પહેલાંના છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે.

^૩ભુવનદીપક યાને ગ્રહભાવપ્રકાશ (વિ. સં. ૧૨૨૧?)— આના કર્તા 'વાદી' દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય પદ્મપ્રભસૂરિ છે,^૪ એઓ નાગપુરીય 'તપા' ગચ્છના સ્થાપક છે. એમણે આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૨૨૧- (?)માં રચ્યો છે. એમાં એમણે કયો ગ્રહ ક્યારે કેવો ભાવ લગવે એ દર્શાવેલ દર્શાવી છે.

ભુવનદીપક ઉપર નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય છે:—

(૧) ભાવબોધિકા—આના રચનાર દૈવચ શિરોમણિ છે.

(૨) વૃત્તિ—આ વૃત્તિ સિંહતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૬માં ૧૭૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે. એ સૂરિ યશોદેવસૂરિના શિષ્ય વિશુધયન્દ્રસૂરિના

૧ એમના પરિચયાર્થે જુઓ પા. ૭ ભા. ૭ સા. ૭ (પૃ. ૧૬૬).

૨ જુઓ "જૈં સિં ભાં" (ભા. ૧૮, કિં ૨).

૩ હિંદી અનુવાદ સહિત જે ભુવનદીપક "વંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે તે આ જ છે !

૪ આમ પ્રશ્નાર્થક ઉલ્લેખ જૈં સં સા. ૭ (પૃ. ૨૭૬)માં છે ત્યારે જિ. ૨૦ કો. ૭ (ખં. ૧, પૃ. ૨૬૭)માં પ્રશ્નચિહ્ન વિનાનો ઉલ્લેખ છે.

૫ વિ. સં. ૧૨૬૪માં મુનિમુન્દતચરિત્ર રચનારાનું નામ પણ પદ્મપ્રભસૂરિ છે.

૬ જુઓ 'નાગોરી તપા' ગચ્છની પદ્માવલી.

શિષ્ય થાય છે. એમણે વર્ધમાન-વિદ્યાકલ્પ તેમજ શ્રીપતિકૃત ગણિતતિલક ઉપર વૃત્તિ તેમજ મંત્રરાજ-રહસ્ય નામનો ગ્રંથ (વિ. સં. ૧૩૩૨)માં રચ્યાં છે અને એના ઉપર લીલાવતી નામની વૃત્તિ રચી છે.

(૩) અવચૂરિ—લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ આ અવચૂરિ વિ. સં. ૧૫૨૧માં રચી છે.

(૪) વૃત્તિ—આના કર્તા હેમતિલક છે.

(૫) ટીકા—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.^૧

૨આરંભસિદ્ધિ યાને વ્યવહારચર્યા (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—
આ ૪૧૩ પદોની કૃતિના પ્રણેતા ઉદયપ્રભસૂરિ છે. એઓ વસ્તુપાલના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના અને શકસંવત ૧૨૧૪માં રચાદ્વાદમંજરી રચનારા મહિન્દ્રધેણુના તેમજ વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહ માટે વિ. સં. ૧૨૯૦માં પ્રખ્યાતલી રચનારા જિનભદ્રના ગુરુ થાય છે. એમણે ધર્માભ્યુદય અને નેમિનાથચરિત્ર તેમજ ૩સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની

૧ ‘અરતર’ ગચ્છના ઉપાં ૦ દ્વાનસાગરના શિષ્ય વાચક રત્નધીરે ભુવનહીપક ઉપર વિ. સં. ૧૮૦૫માં ખાલાવખોધ રચ્યો છે.

૨ આ કૃતિ સુધીશૃંગાર નામના વાર્તિક, મૂળ કૃતિગત પદોની આકારાદિ ક્રમે સૂચી તેમજ વાર્તિકમાં નિર્દેશાયેલા ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોની સૂચી સહિત “લં ૬૦ ગ્રં ૦”માં છાણીથી ઈ. સ. ૧૬૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પ્રકાશન માટે શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ગીશુભાઈ તરફથી ભાવનગરથી ઈ. સ. ૧૯૧૬માં સુધીશૃંગાર સહિત છપાયેલી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરાયો છે.

૩ આ વિ. સં. ૧૨૭૭ના અરસામાં રચાયેલા કાવ્યમાં આણહિલપુર પાટણના નૃપતિઓને લગતી ઐતિહાસિક બાબતો આખી વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં ધાર્મિક કૃત્યોની પ્રશંસા કરાઈ છે. વસ્તુપાલે ‘શત્રુજય’ ઉપર બંધાયેલા ઈન્દ્રમંડપમાં આ કાવ્ય કોતરાવાયું હતું. પાટણમાં આ મંત્રીશ્રેણીના પ્રાસાદના અવશેષરૂપ મનાતા આરસના એક ચાંલલાં ઉપર આ કાવ્યનું એક પદ કોતરાયેલું મળી આવ્યું છે.

નામનું પ્રશસ્તિ-કાવ્ય રચ્યાં છે. વળી એમણે ધર્મદાસગણિકૃત
 ૧૩૧એસમાલા ઉપર ઉપદેશમાલાકર્ણિકા નામની ટીકા રધોળકામાં
 વિ. સં. ૧૨૬૯માં રચી છે. આ ઉપરાંત એમણે છાસીઈ અને
 કુસ્મત્યય એ બે કર્મગ્રંથો ઉપર ટિપ્પણ રચ્યાં છે. ‘ગિરનાર’ ઉપરના
 વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિ-લેખો પૈકી વિ સં. ૧૨૮૮નો એક લેખ એ પણ
 એમની કૃતિ છે.

આ આરંભસિદ્ધિ પાંચ ઝવિમર્શમાં વિલક્ત છે. આ પદાત્મક
 કૃતિ નીચે મુજબનાં ૧૧ દ્વાર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે:—

(૧) તિથિ, (૨) વાર, (૩) નક્ષત્ર, (૪) (સિદ્ધિ વગેરે) યોગ,
 (૫) રાશિ, (૬) ગોચર, (૭) (વિદ્યારંભ વગેરે) કાર્ય, (૮) ગમ (યાત્રા),
 (૯) (ધર વગેરેનું) વાસ્તુ, (૧૦) વિલગ્ન અને (૧૧) મિશ્ર.

મતભેદ—વારોની માન્યતામાં, નક્ષત્રોમાંના તારાઓની સંખ્યામાં
 તેમજ યાત્રાદિના પ્રસંગે જોવાનાં દિગ્દ્વારક નક્ષત્રોમાં એમ કેટલીક
 બાબતોમાં આ કૃતિ સૂર્યપણ્ડિત અને દિનશુદ્ધિથી લિખ મત દર્શાવે છે.

સુધીશંગાર—આ આરંભસિદ્ધિનું સંસ્કૃતમાં રચાયેલું વાર્તિક
 છે. એની રચના રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસગણિએ વિ. સં.
 ૧૫૧૪માં ‘આશાપદ્મી’માં કરી છે. એમાં એમણે અનેક ગ્રંથોનો
 ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ આના પરિચય માટે જુઓ પાન ૭૫૦ સા. ૧૨૭ અને ૨૩૭.

૨ ‘યોગકા યુનિવર્સિટી’ તરીકે હાંસીપાત્ર ગણાતા આ યોગકામાં વિદ્યાપીઠ હતી
 અને એ વસ્તુપાલની છાયા નીચે મહત્ત્વનું વિદ્યાધામ બની હતી.

૩ પાંચ વિમર્શમાં અનુક્રમે ૪, ૨, ૧, ૨ અને ૨ દ્વાર છે, અને ૮૪, ૭૩, ૮૨,
 ૮૮ અને ૮૬ પદો છે.

જ્યોતિ:સાર^૧ યાને નારયન્દ્ર-જ્યોતિ:સાર (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આ ૨૫૭ પદોની કૃતિના કર્તા પ્રાકૃતદીપિકા રચનારા નરયન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘મલધારી’ ગચ્છના દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે ચતુર્વિંશતિ-જિનરતોત્ર રચ્યું છે. વળી એમણે અનર્ઘરાઘવ ઉપર તેમજ ન્યાયકંદલી ઉપર દિપ્પણ રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત એમણે પોતાના ગુરુએ રચેલા ‘પાંડવચરિત્ર’ અને ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલા ધર્માભિયુદય કાવ્યનું સંશોધન કર્યું છે. એમના સંતાનીય રાજશેખરસૂરિએ ન્યાયકંદલીની પંજિકામાં ઉપર્યુક્ત બે દિપ્પણ તેમજ જ્યોતિ:સાર (પ્રસ્તુત કૃતિ) અને પ્રાકૃતદીપિકા એમ ચાર કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ નરયન્દ્રસૂરિએ વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિરૂપે વિ. સં. ૧૨૮૮માં રચેલા પદો ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખમાં મોજુદ છે. આ સૂરિના આદેશથી ગુણવલ્લભે વિ. સં. ૧૨૭૧માં વ્યાકરણચતુષ્ટાવિચૂરિ રચી હતી.

દિપ્પણ—જ્યોતિષની ઉપર્યુક્ત કૃતિ ઉપર સાગરચન્દ્રે ૧૩૩૫ શ્લોક જેવડું દિપ્પણ રચ્યું છે.

૩ત્રૈલોક્યપ્રકાશ,^૪ ત્રૈલોક્યદીપક, નવ્યતાજિક, ભુવનદીપક યાને મેઘમાલા (વિ. સં. ૧૩૦૫)—જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૬૫) પ્રમાણે આ નામાંતરો છે. આના અંથકર્તા દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિ છે. એમણે આ ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ વિ. સં. ૧૩૦૫માં રચી છે.

૧ આ કૃતિ પં. ક્ષેમાવિનયગણિ દ્વારા ઈ. સ. ૧૬૩૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ આ નામની બીજી પણ બે કૃતિઓ છે. જુઓ પૃ. ૨૦૬.

૩ આ કૃતિ ભીમસી માણેકે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અન્ય રચણેથી પણ એ પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૪ આ નામની હેમપ્રભસૂરિની વિશ્વરચના સંબંધીની કૃતિ છે. એનું સંપાદન શ્રી. રામસરૂપ શર્માએ કર્યું છે અને ડૉ. બનારસીદાસે એ કૃતિના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડનારી અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના લખી છે. જુઓ The Jaina Antiquary (Vol. XVII, No. 2)માં છપાયેલું ડૉ. એ. એમ. ધારગેનું લાવણ.

જન્મસંમુદ્ર યાને જન્મભોલોધિ (વિ. સં. ૧૧૩૨૩) — આના કર્તા ઉપાઠ નરચન્દ્ર છે. એઓ 'કાસકદ' ગચ્છના ઉદ્ધોતનસૂરિના શિષ્ય સિંદસૂરિના શિષ્ય થાય છે.

ખેડા — જન્મસંમુદ્રના ઉપર કર્તાએ જાતે વૃત્તિ રચી છે. એને 'ખેડા' વૃત્તિ કહે છે.

અશ્વગંતાક (વિ. સં. ૧૩૨૪) — આ કૃતિ પણ ઉપર્યુક્ત ઉપાઠ નરચન્દ્રે રચી છે અને એને એમણે સ્વોપમ અવચૂલિથી અલંકૃત કરી છે.

જ્યોતિઃસાર (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦) — આના કર્તા જૈન મૂલસ્થ દંકર હેરુ છે. એમણે વિ. સં. ૧૩૭૨માં વત્થુસાર-પયરણ રચ્યું છે. વળી એમણે દ્રવ્ય-પરીક્ષા (દ્રવ્ય-પરીક્ષા) અને રત્ન-પરીક્ષા નામની એકેક કૃતિ પણ રચી છે અને એને સ્વોપમ વૃત્તિથી વિશ્લૂપિત કરી છે.

સ્વોપમ વૃત્તિ — જ્યોતિઃસાર ઉપર પણ સ્વોપમ વૃત્તિ છે. એ મૂળ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે કે પાછળમાં તે ગાળતું બાકી રહે છે. વૃત્તિ તો સંસ્કૃતમાં જ હશે.

જ્યોતિસાર, જ્યોતિષસારસંગ્રહ યાને જ્યોતિષસારોદ્ધાર (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦) — ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ (વિ. સં. ૧૬૩૦)ના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ આ કૃતિ રચી છે. એ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. આ કૃતિને જ્યોતિષસારસંગ્રહ તેમજ જ્યોતિષસારોદ્ધાર પણ કહે છે.

૧ જોડ સાં ૨૦ ઇં ૦ (પૃ. ૪૧૩)માં રચના-સમય તરીકે 'વિનયના યોગેશ્વર'ના ઉલ્લેખ છે અને એના અર્થે ૧૩૨૩ હોય એમ લાગે છે.

૨ જુઓ જોડ સાં ૨૦ ઇં ૦ (પૃ. ૪૩૧).

૩ આ નામની બીજી પણ બે કૃતિ છે. જુઓ પૃ. ૨૦૮ અને ૨૦૬.

હૃષીકાતિસૂરિએ પૃ. ૧૨૦માં ગણાવેલી કૃતિઓ ઉપરાંત ભક્તામરસ્તોત્ર અને લઘુશાન્તિસ્તોત્ર ઉપર તેમજ નિમ્નલિખિત પાંચ કૃતિઓ ઉપર પણ સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે:—

અનિયસંતિથય, ઉવસગ્ગહુરથોત્ત અને નવકારમંત.

જન્મપત્રીપદ્ધતિ— આ નામની ચાર કૃતિઓ છે: (૧) 'હૃષીકાતિ' સૂરિકૃત, (૨) કલ્યાણવિધાનના શિષ્ય લખ્ધિયન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૭૫૧માં રચેલી, (૩) મહિમોદયકૃત અને (૪) અજ્ઞાતકર્તૃક. આ ચારેનો વિષય જન્મોત્તરીને સગતો છે.

માનસાગરી-પદ્ધતિ^૩ (ઉ. વિક્રમની ૧૮મી સદી)— આ કૃતિનું નામ વિચારતાં એના કર્તાનું નામ માનસાગર હશે એમ લાગે છે. જે એમજ હોય તો પણ એ જાણવું બાકી રહે છે કે શું એઓ બુદ્ધિ-સાગરના શિષ્ય માનસાગર છે કે છત્રસાગરના શિષ્ય માનસાગર છે કે અન્ય જ કોઈ છે? આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત યવાનું કારણ એ છે કે એમરાજ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિમાં પ્રારંભમાં કે અંતમાં ગ્રન્થકારના પરિચયરૂપ લખાણ નથી અને મારી સામે કોઈ વિશિષ્ટ સાધન નથી. આ પદ્ધતિ કૃતિનો વિષય ફલાદેશ છે, એના પ્રારંભમાં આદિનાથ, પુંડરીક ગણધર, કૃષ્ણ અને પાર્શ્વનાથની તેમજ નવે ગ્રહોની સ્તુતિ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ જન્મપત્રી બનાવવાની રીત દર્શાવાઈ છે, સંવત્સરનાં ૬૦ નામો, સંવત્સરો, યુગો, ઋતુ, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર અને જન્મલગ્નરાશિ ઇત્યાદિનાં ફળ, કરાણુ, દશા, અંતરદશા તથા ઉપદેશનાં

૧ એમના પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૨૦, ૨૦૬ અને ૨૧૦.

૨ આ કૃતિ એમરાજ કૃષ્ણદાસે વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલયમાં ૧૦૩ પત્રમાં મોટાં બીજાંમાં છપાવી મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૬૧માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. પત્ર ૬૪અ-૬૪આમાં નવ ગ્રહોનાં તેમજ ગળચક્ર, ચમદંડાચક્ર વગેરેનાં ચિત્ર-અપાયાં છે. વળી દશા વગેરેને લગતાં કેટલાંક કોષ્ટકો પણ રજૂ કરાયાં છે.

૩ આની વિ. સં. ૧૮૧૩માં લખાયેલી એક હાથપોથી અહોના (સુરતના) જ્ઞાનંદપુસ્તકાલયમાં છે.

વર્ષમાન, ગ્રહના ભાવ, યોગ, અપયોગ વગેરે બાબતો વિચારાઈ છે. પ્રસંગોપાત્ત જ્ઞાતજ્ઞાતની ગણુનાની રીત રજૂ કરાઈ છે. કોઈ કોઈ સ્થળે (દા. ત. પત્ર ૩૨ અને ૧૮આમાં) હિન્દીમાં લખાણ છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર

૧ સામુદ્રિક-તિલક (વિ. સં. ૧૨૧૬)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ જગદેવ (જગદેવ) છે અને એમણે સ્વપ્નશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે. એઓ 'પરમાર્હત' કુમારપાલના મહત્તમ (મંત્રી) દુર્લભરાજના પુત્ર થાય છે. એ 'પ્રાગ્વાટ' વંશના દુર્લભરાજે ગજપ્રબંધ ગજપરીક્ષા યાને હસ્તિપરીક્ષા, તુરંગ-પ્રબંધ, પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણ તેમજ શકુન્ન- (નિ ?) શાસ્ત્ર રચ્યાનું મનાય છે પણ એ અપ્રાપ્ય હોય એમ લાગે છે. યું પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે પદ્યમાં રચાયું નહિ હશે કે નથી એમના પુત્રે એ સમર્થિત કયું ?

૧ આ તેમજ હસ્તસંશ્લેષન, સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર, હસ્તકાંડબ્દને (પાઘપમી) અર્હચ્યુડામણિનાર એમ પાંચ ગ્રંથો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો એ નામથી શ્રી. સારાભાઈ મણિલાલ નવાળે ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમાં વિસ્તૃત વિષયમૂલ્ય અપાઈ છે. આ પૂર્વે સામુદ્રિકતિલક (?) હિંદી ભાષાનર સહિત "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી અને એ કૃતિ ખરાદી અનુવાદ સહિત શ્રી. રઘુનાથ શાસ્ત્રી પટવર્ધન તરફથી છપાવાઈ હતી.

૨ એઓ બીમદેવ નૃપતિના અમાત્ય વાહિસ્લના (જૈન સાગ સાંઠ ઇંગના પૃ. ૨૭૭ પ્રમાણે તો અહિલના) પુત્ર રાજપાલના પૌત્ર અને નૃસિંહના પુત્ર થાય છે. આ દુર્લભરાજે પુરુષ-સ્ત્રી- નામનો એ ગ્રંથ રચ્યો તેને એમના પુત્ર જગદેવે સમર્થિત કર્યો (૧ પદ્યમાં ઉતાર્યો) આ પદ્યમક કૃતિ તેજ પ્રસ્તુત સામુદ્રિકતિલક હોય એમ એની પ્રગણિત જોનાં જણાય છે. આ અનુમાન સાચું ન હોય તો એમના (જગદેવના) પિતા આ ગ્રંથના પ્રણેતા ગણાય. જૈન સાગ સાંઠ ઇંગ (પૃ. ૨૭૭)માં દુર્લભરાજને પ્રસ્તુત કૃતિના પ્રણેતા કથા છે અને પૃ. ૨૭૮માં આ કૃતિ એમણે વિ. સં. ૧૨૧૬માં રચ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ મુદ્રિત કૃતિમાં તો રચનાવર્ષ નથી.

સામુદ્રિક-તિલક એ પુરુષ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણોને રજૂ કરતી ૮૦૦ આર્યામાં રચાયેલી કૃતિ છે. એ પાંચ અધિકારોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એમાં અનુક્રમે ૨૯૮, ૯૯, ૪૬, ૧૮૮ અને ૧૪૯ પદો છે. પ્રારંભમાં ઋષભદેવ અને પ્રાહ્લીની સ્તુતિ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ સામુદ્રિક શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સમુદ્રથી થઈ એમ કહી એની થોડીક થોડીક રચના નારદે, લલ્લે, વરાહે (વરાહમિહિરે) માંડવ્યે અને કાર્તિકસ્વામીએ કરી એવો નિર્દેશ કરાયો છે.

પ્રથમ અધિકારમાં પગના તળિયાથી માંડીને માથાના વાળ સુધીનું વર્ણન છે અને સાથે સાથે એનું કૃણ દર્શવાયું છે. જેમકે અમુક પ્રકરનું પગનું તળિયું હોય તો રાજસંપત્તિ મળે.

બીજા અધિકારમાં ક્ષેત્રના સંહિત, સાર વગેરે આદ્ય પ્રકારોનું તેમજ પુરુષનાં ૩૨ લક્ષણોનું નિરૂપણ છે.

ત્રીજા અધિકારમાં આવર્ત (ભમરી), ગતિ (યાત્ર), છાયા (ક્રાંતિ), સ્વર (અવાજ) દત્યાદિ વિષે વિચાર કરાયો છે.

ચોથો અધિકાર સ્ત્રીઓને લગતો છે. એમાં એનાં વિવિધ અવયવાદિનું નિરૂપણ છે.

પાંચમા અધિકારમાં સ્ત્રીનાં વ્યંજન (તલ, મશક યાને મસો, લાંછન દત્યાદિ), સ્ત્રીની દેવાદિ બાર પ્રકૃતિ—પદ્મિની વગેરેનાં લક્ષણ ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે. અંતમાં દસ પદોની પ્રશસ્તિ છે. આ પ્રશસ્તિ જગદેવે રચી હોય એમ લાગે છે.

હસ્તસંજ્ઞવનમાં આ સામુદ્રિક-તિલકમાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

^૧સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર^૨—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ ત્રણ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૨૪, ૧૨૭ અને ૧૨૧ પદો છે. પ્રારંભમાં

૧ આ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૧૧.

૨ ગુણચન્દ્રગણિએ (દેવભદ્રસૂરિએ) વિ. સં. ૧૧૩૯માં રચેલા મહાકાવ્ય મહાવીર-ચરિત્રમાં જે સમુદ્ર-સત્યનો ઉલ્લેખ છે તે જ શું આ કૃતિ છે ?

આદિનાયને નમસ્કાર કરી પુરુષ અને સ્ત્રીનું સામુદ્રિક કહીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે પ્રથમ અધ્યાયમાં ૩૨ લક્ષણો, નેત્ર વગેરેનું વર્ણન અને હાથની રેખા ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શરીરનાં અવયવોનાં લક્ષણો અપાયાં છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો રજૂ કરાયાં છે. કેવી કન્યા પસંદ કરવી એ વિષયથી શરૂઆત કરાઈ છે અને અંતમાં પશ્ચિમી વગેરેનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે.

‘નાયક’ ગ્રન્થના જિનદત્તસૂરિએ રચેલા વિવેકવિલાસમાંના કેટલાક શ્લોકો આ સામુદ્રિક-શાસ્ત્રમાંના શ્લોકો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. આથી એકે બીજામાંથી એ ઉદ્દ્યુત કર્યા હશે અથવા તો બંનેએ કાઈ અન્ય મંથમાંથી એ લીધા હશે એમ કલિત થાય છે.

પત્તન૦સૂત્રી (ભા. ૧, પૃ. ૮૧ ને ૧૭૧)માં જે જૈન સામુદ્રિકશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રસ્તુત કૃતિ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

૧ હસ્તકાંડ—આના કર્તા શ્રીચન્દ્રસૂરિ કે ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય પાર્શ્વચન્દ્ર છે. આ રસો પદ્યની કૃતિના પ્રારંભમાં વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરીને સર્વંશે કહેવું અને પોતે અનુભવેલું એવું જ્ઞાન રજૂ કરવાની અંત્યકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ત્યાર પછી ‘ઉત્તર અને અધર’ સંબંધી પરિભાષાની સમજણ અપાઈ છે. સાર બાદ લાભ અને હાનિ, સુખ અને દુઃખ, ઉચિત અને અરણ્ય, જય અને પરાજય, ભૂભંગ (જમીન અને છત્રનું પતન), મનોગત વિચારો, વર્ણનો ધર્મ, સંન્યાસી વગેરેનો ધર્મ, દિશા, દિવસ

૧ આ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત મુદ્રિત છે. છુટ્ટો પૃ. ૨૧૧.

૨ ૬૦મું અને ૬૧મું પદ્ય પાછલમાં છે. એનો અનુવાદ અપાયો નથી પણ એ ચોરને લગતો વિચાર રજૂ કરે છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ પ્રારંભમાં જે વિચારો ગણવાયા છે તેમાં તે આ વિષય જણાતો નથી.

વગેરેનો કાલનિર્ણય, 'અર્ધકાંડ, ગર્ભમાં રહેલા અગ્નિનો નિર્ણય, ગમનાગમન, વૃષ્ટિ અને શલ્યોદ્ધાર એ બાબતોને લગતા પ્રશ્નો વિચારાયા છે. આના સંતુલન માટે અર્હવ્યૂહામણિસાર તેમજ ચન્દ્રોન્મીલન જેવાં ઘટે.

૨ હસ્ત-સંલુપન^૩ યાને 'સિદ્ધજ્ઞાન (લ. વિ. સં. ૧૭૩૫) — આના કર્તા ચંદ્રપ્રભા વગેરેના પ્રણેતા ઉપાં મેઘવિજય છે. આ કૃતિમાં ૫૧૯ પદો છે અને એનો અંચાત્ર પરપ સ્થોકનો છે. અષ્ટાંગ નિમિત્તને ધટાવવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલો આ સમગ્ર પત્રાંચ ચાર અધિકારમાં વિભક્ત કરાયો છે. એનાં દર્શન, સ્પર્શન, રેખા-વિમર્શન અને વિશેષ એમ અનુક્રમે નામ છે અને એનાં પદોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૭૭, ૫૪, ૨૪૧ અને ૪૭ છે. આમ ત્રીજો અધિકાર સૌથી મોટો છે.

‘શંખેશ્વર’ પાર્શ્વનાથ, ઋષ્યભદ્રેવ અને વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરી પ્રથમ અધિકારનો પ્રારંભ શાસ્ત્ર-પીઠિકા (શ્લો. ૧-૧૯)થી કરાયો

૧ ચીજ મોંધી (મહાર્ચક) યશે કે સરતી (સ્વર્ચક) એ બાબત એટલે તેજ કે મંદી યશે એ વાત અહીં વિચારાઈ છે.

૨ આ કૃતિ “મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા”માં ઈ. સ. માં છપાઈ છે. “જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો” નામના સંસ્કરણમાં એ શુન્દરાતી અનુવાદ સહિત છપાઈ છે (જુઓ પૃ. ૨૧૧) અને એમાં ચિત્રો, ચક્રો અને કોષ્ટકો અપાયાં છે.

૩ હાથ દ્વારા અષ્ટાંગ નિમિત્તને સંલુપન આપનારી આ કૃતિ હોવાથી એનું આ નામ સાર્થક ઠરે છે.

૪ જિ. ૦ ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૧)માં તે આને હસ્તસંલુપનનો એક લાગ કહ્યો છે. કોઈ કોઈ હસ્તસંલુપનને હસ્તસંલુપની કહે છે.

પૃ. ૫૪માં નીચે મુજબની પુષ્પિકા છે:—

“इति श्रीहस्तसंजीवने सिद्धज्ञाने प्रथमे दर्शनाधिकारे शास्त्रपीठिका”

૫ આમુખમાં (પૃ. ૭, ૧૦ ઈ. ૦)માં એ વાત ઉપર લાર મુકાયો છે કે આ હસ્તસંલુપનમાં નષ્ટ-જાતક-પદ્ધતિ નથી.

છે. એમાં હાથની પ્રશંસા કરાઈ છે. શ્લો. ૮માં હસ્તગ્રાહ-દર્શન, સ્પર્શન અને રેખા-વિમર્શન એમ ત્રણ પ્રકારો છે એમ કહ્યું છે. શ્લો. ૧૯માં હાથનો પ્રહાર એ બનાવેલી અક્ષય જન્મપત્રી (જન્મોત્તરી) તરીકે ઉલ્લેખ છે.

હાથમાં ૩ તીર્થ, ૨૪ તીર્થ કરો વગેરે રહેલા છે એ રીતે એનું ધ્યાન ધરવાની હકીકત અપાઈ છે. ત્યાર બાદ હાથ તેમજ એનાં પાંચ આંગળાં વગેરેનાં નામ અપાયાં છે. અના પછી ગુરુને હાથ દેખાડવાનો વિધિ અને પ્રસંગવશાત્ ગુરુનાં લક્ષણ એ બાજત આલેખાઈ છે. ત્યાર બાદ તિથિ, વાર વગેરેને લગતાં એકંદર ૧૭ ચક્રોની સમજણ અપાઈ છે. અંતમાં હાથના વર્ણાદિનો વિચાર કરાયો છે. આ અધિકારના અંતમાં સામુદ્રિક-ભૂપણમાંથી પદો ઉદ્દ્યુત કરાયાં છે.^૧

‘સ્પર્શન’ નામના ખીજા અધિકારમાં હાથમાં આડે નિમિત્તો કેવી રીતે ઘટે તે સમજવાયું છે.^૨ એમ કરતી વેળા પુસ્તક શકુન યાને શકુન-શલાકા તેમજ પાશક-કેવલી યાને પાસાકેવલીનો પણ વિચાર કરાયો છે. શ્લો. ૪૬માં વ્યૂહામણિનો ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા અધિકારમાં જાતજાતની રેખાઓનું વર્ણન છે.

ચોથામાં રેખાની વિશ્વા (વસા)—સંબાધ, નખનાં અને આવર્તનાં લક્ષણો, સ્ત્રીઓની રેખા સંબંધી વિશેષ વક્તવ્ય, અને પુરુષના ડાબા હાથનું વર્ણન એ બાજતો રજૂ કરાઈ છે.

૧ જુઓ આમુખ (પૃ. ૨). શું શ્લો. ૬૭થી ૧૦૪ સામુદ્રિક-ભૂપણમાંના છે ! ને એમ હોય તો એ માટે પ્રમાણ રજૂ થયું ઘટે. આ સંબંધમાં સ્ત્રોતપદ વિવિધ તપાસવી ઘટે.

૨ જુઓ શ્લો. ૫૨.

૩ વસંતરાત્રે, રાજ્યગીતે (શકસંવત્ ૬૧૪) અને નરસિંહિએ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષ માટે જુઓ પાંચ ભાગ સાગ (પૃ. ૧૦૧-૧૦૨).

રચના-સમય—સામુદ્રિક-લહરી નામની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિમાં વિ. સં. ૧૭૩૭ની સાલનું ઉદ્ઘાટન છે. એ ઉપરથી મૂળ કૃતિ આ વર્ષની આસપાસમાં રચાયાનું મનાય છે.

સ્વોપજ્ઞ ટિપ્પણ અને સામુદ્રિક-લહરી—મૂળ કૃતિને અંગે અંથકારે ટિપ્પણ રચ્યું છે અને એ જાનેના વિશદીકરણ માટે જીવરામ કવિના આગ્રહથી સામુદ્રિક-લહરી નામની ૩૮૦૦ શ્લોક જોડી વિવૃતિ રચી છે. આ વિવૃતિમાં સામુદ્રિક-ભૂષણ અને ઇશૈવ-સામુદ્રિક એ બે કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. વિશેષમાં આ વિવૃતિમાં ૪૩ અંથોની સાક્ષી અપાઈ છે અને ૪ હસ્ત-ખિંખપ, ૬ હસ્તચિહ્ન-સૂત્ર, કરરેહાપયરણ (કરરેખા-પ્રકરણ), વિવેકવિલાસ વગેરેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

૭ શકુન-શાસ્ત્ર

શુકન અને અપશુકનની માન્યતા જગજૂની જાણાય છે. તેમ છતાં વિક્રમની તેરમી સદી સુધી કોઈ જૈન અંથકારે આ વિષયની સ્વતંત્ર ગણનાપાત્ર કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી હોય એમ જણાતું નથી.

૧ આને કેટલાક 'લાખ્ય' કહે છે અને એનું રેખા-શાસ્ત્ર એવું નામ રજૂ કરે છે. જુઓ "સંપાદકીય નિવેદન" (પૃ. ૧૭).

૨ આની ઈ. સ. ૧૬૮૦થી ૧૭૦૦ના ગાળામાં લખાયેલી એક હાથપોથીના નિદેશ માટે જુઓ "જ. સિ. લા." (લા. ૮, પૃ. ૨૫).

૩ જુઓ અ. ૩. શ્લો. ૧૮૭ની વિવૃતિ.

૪ આમાંથી ત્રણ ચિત્રો મેઘવિજયે ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.

૫-૬ શું આ બે અંથો તેમજ સામુદ્રિક-ભૂષણ મળે છે?

૭ 'શકુન' એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. એને ગુજરાતીમાં 'શુકન' તથા 'શકન' પણ કહે છે.

નરપતિજયચર્યા (વિ. સં. ૧૧૨૩૨) — આના કર્તા ધારાના આમદેવના પુત્ર જૈન ગૃહસ્થ નરપતિ છે એમણે અજયપાલના રાજ્યમાં અબુહિલપુરમાં વિ. સં. ૧૨૩૨માં આ કૃતિ રચી છે. એમાં એમણે સ્વયં ઉપરથી શુકન જોવાની અને ખાસ કરીને તો માંત્રિક યત્રો વડે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે શુકન જોવાની હકીકત આલેખી છે. આ પ્રમાણે જૈન સાં૦ સં૦ ૬૦ (પૃ. ૩૩૫)માં કહ્યું છે. પરંતુ જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ત્રથોના આમુખ (પૃ ૩૫-૩૬)માં નરપતિના દીકાકાર હરિવંશ કવિતું જે લખાણ રજૂ કરાયું છે તે આ પ્રસ્તુત કૃતિને અંગેનું જણાય છે અને એમ હોય તો નરપતિ એ નરદેવના પુત્ર છે. અને એમણે આશાપદ્વી (આધુનિક અમદાવાદ)માં પ્રસ્તુત કૃતિ રચી છે. આમુખ (પૃ. ૩૪-૩૫)માં જે અવતરણરૂપે સાત પદ્યો અપાયાં છે તે નર-પતિજયચર્યાના હોય એમ જણાય છે. એમાં ધ્વજ-યામલ વગેરે સાત યામલનો ઉલ્લેખ છે અને એ વગેરેનો પ્રસ્તુત કૃતિમાં ઉપયોગ કરાયોનો ઉલ્લેખ છે.

૩ શાકુનશાસ્ત્ર, યાને શાકુનસારોદ્ધાર (વિ. સં. ૧૩૩૮) — આના કર્તા માણિક્યસૂરિ છે. એમણે આ કૃતિ ૧૧ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી છે. એમાં ૫૦૭ શ્લોક છે. એની રચના વિ. સં. ૧૩૩૮માં કરાઈ છે. આની વિવિધ હાથપોથીઓ મળે છે.

૪ શાકુનશાસ્ત્ર સંબંધી આ ઉપરાંત કેટલીક કૃતિ નીચે મુજબ છે:—

— શાકુનદીપિકા — આ સ્વતંત્ર કૃતિ છે કે કોઈ કૃતિની વૃત્તિ છે તેમજ આના કર્તા જૈન છે કે કેમ એ પ્રત્યે વિચારવાના રહે છે.

૧. જુઓ જૈન સાં૦ સં૦ ૬૦ (પૃ. ૩૩૫).

૨ આ ઉપરથી કેટલાક પ્રસ્તુત કૃતિને 'સ્વરોધ્ય' કહે છે. આ નામની એક કૃતિ યશાશ્રીતિએ રચી છે તેમજ અન્ય કોઈએ પણ રચી છે.

૩ આ કૃતિ હીરાલાલ હંસરાજે ઈ. સ. ૧૯૧૭માં છપાવી છે.

શકુનપ્રદીપ— આના કર્તા લાવણ્યશર્મા છે. શું એઓ જૈન છે ?

શકુનવિચાર— પત્તનસૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૮૦)માં આમાંથી અવતરણ અપાયું છે.

શકુનસપ્તત્રિંશિકા— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે.

શકુનરતનાવલિ યાને કથાકોશ— આના કર્તા અભયદેવના શિષ્ય વર્ધમાન છે.

શકુનાવલિ યાને બીજકૌસ્તુભ— આના કર્તા મહર્ષિ જૌતમ છે. શકુનાવલિ નામની બીજ બે કૃતિ છે. એકના કર્તા હેમચન્દ્ર છે અને બીજના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

આમ શકુન-શાસ્ત્ર સંબંધી વિવિધ કૃતિઓ છે. આજકાલ શકુન જોવાની પદ્ધતિ હુપ્તપ્રાય થયેલી જોવાય છે. બાકી એક વેળા એનો ખૂબ પ્રચાર હશે એમ “શકુનો દળ્હનાયકઃ” અને લોકગીતમાંની નિમ્નલિખિત પંક્તિ જોવાં અવતરણો વિચારતાં જણાય છે:—

“ ઝખી તે ભૈરવ રોષ્ટ રહી.”

૧ પંખીઓનો પરિચય, એના ભાવાભાવ અને ૨ અવાજ વગેરે બાબતો શકુન-શાસ્ત્રમાં વિચારાયેલી જોવાય છે.

સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર

સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૨૨૦)— આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ જગદેવ છે. એઓ દુર્લભરાજના પુત્ર થાય છે. એ જગદેવ

૧ એને વિષે જાણવા જેવી બાબતો કંઈ કંઈ છે તે વિષય મેં “પંક્ષીઓના પરિચયની પ્રવેશિકા” નામના મારા લેખમાં ચર્ચ્યો છે. આ લેખ “શુજશતી”ના વિ. સં. ૨૦૦૮ના દ્વીપોત્સવી અંકમાં તેમજ “શુન્ મિત્ર તથા શુન્ દં”ના તા. ૧૭-૧૧-૧૯૨૧ના અંકમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

૨ શિયાળની બોલી ઉપરથી લવિષ્ય લાખનારા ગામડાંઓમાં જોવાય છે.

૩ શું જગદેવ રચેલી સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ નામની કૃતિ તે આ જ છે ?

સામુદ્રિકલિલક રચ્યું છે. એમનું આ સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર શ્રે અધ્યાયમાં વિમકતા છે. આ કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ એનો વિષય સ્વપ્ન છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં શુભ સ્વપ્નો વિષે અને બીજામાં અશુભ સ્વપ્નો વિષે વિચાર કરાયો છે.

સ્વપ્નસપ્તતિકાવૃત્તિ (વિ. સં. ૧૨૮૭)—જાન મંમાં કાષ્ઠએ મુખિભુસત્તરિયા (સ્વપ્ન-સપ્તતિકા) રચી છે. એના ઉપર ‘ખરતર’ ગચ્છના સર્વદેવસરિએ જેસલમેરમાં વિ સં. ૧૨૮૭માં વૃત્તિ રચી છે. અને એ દ્વારા સ્વપ્નનો વિષય વિશદ બનાવ્યો છે.

સ્વપ્ન-પ્રદીપ યાને સ્વપ્ન-વિચાર—આના કર્તા વર્ધમાનસૂરિ છે. સ્વપ્નને અંગે અઘાતકર્તાક કૃતિઓ નીચે મુજબ છે:—

૩ સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ, સ્વપ્ન-લક્ષણ, સ્વપ્ન-મુલાપિત, સ્વપ્નાધિકાર, સ્વપ્નાધ્યાય, ૪ સ્વપ્નાવલી અને સ્વપ્નાષ્ટકવિચાર.

રમલ-શાસ્ત્ર

રમલ-શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૭૩૫)—આના કર્તા ચન્દ્રપ્રભા વમેરના પ્રણેતા ઉપા. મેઘવિજય છે. એમણે મેઘમહોદયમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે આ કૃતિ પોતાના શિષ્ય મેરુવિજય માટે સંસ્કૃતમાં રચી છે. આની કાષ્ઠ હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી. પાસા ફેંટી ભવિષ્ય જોવાની વિદ્યાને ‘પરમલ (ળ)’ કહે છે અને

૧ આને જ કેટલાક સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ કહે છે.

૨ જિનપાલગણિએ ૮૭૫ શ્લોક જેવડી જે પાંચમ કૃતિ રચી છે તેનું સંસ્કૃત નામ સ્વપ્ન-વિચાર છે.

૩ શું આના કર્તા જગદેવ છે ?

૪ આમાં ૨૧ શ્લોક છે.

૫ આનો બીજો અર્થ ‘પાંચ ધાનના પાસા’ એવો થાય છે.

છે.^૧ આસપાસનાં ૨૪ કોણકો નિમ્નલિખિત ૨૪ પ્રશ્નો—૨૪ બાબતની પૃચ્છા રજૂ કરે છે:—

કાર્યની સિદ્ધિ, મેઘની વૃદ્ધિ, દેશનું સૌખ્ય, સ્થાનનું સુખ, ગ્રામાંતર, વ્યવહાર, વ્યાપાર, વ્યાજદાન, ભય, ચતુષ્પદ, સેવા, સેવક, ધારણા, આધારુધા, પુરરોધ (નગરનો ઘેરો), કન્યાદાન, વર, જ્યાજ્ય, મંત્રોષધિ, રાજ્યની પ્રાપ્તિ, અર્થચિન્તન, સન્તાન, આગંતુક અને ગત વરતુ.

૧ પ્રથમ ચક્રનાં સાત કોણકો નીચે મુજબ છે:—

શ્રીપદ્મપ્રભ ૬ વ્યવહાર પૃચ્છા	શ્રીક્રપભ ૧ કાર્યસિદ્ધિ પૃચ્છા	શ્રોઞ્જિત ૨ મેઘવૃદ્ધિ પૃચ્છા
શ્રીસુમતિનાથ ૫ ગ્રામાંતર પૃચ્છા	ॐ હ્રીં શ્રીં અહં નમઃ	શ્રીસંભવ ૩ દેશસૌભવ પૃચ્છા
	૪ શ્રોઞ્જિમનન્દન ૮ સ્થાનસૌભવ પૃચ્છા	

ઉપર્યુક્ત ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી દરેકના નામ ઉપર દ્વાદશવિધપદ
છ છ ઉત્તરો છે. જેમકે અપભ્રંશના નામ ઉપર નીચે મુજબના ઉત્તરો છે:

“શીઘ્રં સફલા કાર્યસિદ્ધિર્ભવિષ્યતિ ; અસ્મિન્ વ્યવહારે મધ્યમં
ફલં દૃશ્યતે; ગ્રામાન્તરે ફલં નાસ્તિ, કષ્ટમસ્તિ ; ભવ્યં સ્થાન-
સૌખ્યં ભવિષ્યતિ ; મધ્યમં દેશસૌખ્યં ભવિષ્યતિ ; અલ્પા
મેઘવૃષ્ટિઃ સમ્ભાવ્યતે.”

૨૪ પ્રશ્નો અને ૧૪૪ ઉત્તરો સંસ્કૃતમાં છે ; બાકી પ્રશ્નો કેમ
કાઢવા અને તેનું દ્વાદશ કેમ બાણુનું એ બાબત એ સમયની
ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવાઈ છે અને એ ગુજરાતી લખાણથી જ આ
કૃતિની શરૂઆત કરાઈ છે. એ નીચે મુજબ છે:—

“ॐ ह्रीं श्रीं अर्हं नमः” એણિ મન્ત્રછ વાર ૨૧ સ્થાપના પડી
અથવા પૂર્ણિમા અભિમન્ત્રી મૂકાવીછ। જેહ બોલની પૃચ્છા કરછ તેહ
થકુ જિહાં થાપના મૂંકછ તેહના તીર્થંકરની ફાટિં। પૃચ્છાના બોલ
ગણુતાં જેહ તીર્થંકરની ફાટિં મૂંકછ। તેહની તે ઓલી ગણુવી। પં.
શ્રીનયવિજયગણિશિષ્યગણિજસવિજયસિખિતં ॥છા”

ઉદય-દીપિકા (વિ. સં. ૧૭૫૨)—આના કર્તા ચન્દ્રપ્રભા
વગેરે રચનારા ઉપાં મેઘવિજય છે. એમણે આ કૃતિ શ્રાવક મદનસિંહને
માટે જ્યોતિષ સંબંધી પ્રશ્ન અને એના ઉત્તર રૂપે વિ. સં. ૧૭૫૨માં
રચી છે. આની હાથપોથીઓ મળે છે.

પ્રશ્નસુંદરી (લ. વિ. સં. ૧૭૫૫)—આના પ્રણેતા પણ ચન્દ્રપ્રભા
વગેરેના કર્તા ઉપાં મેઘવિજય છે. આ દ્વારા એમણે પ્રશ્ન કાઢવાની
પદ્ધતિ વર્ણવી છે.

૧૧, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૮, ૨૪૮, ૨૬૦, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૬, ૨૯૮, ૩૨૦, ૩૨૬, ૩૪૨, ૩૪૮, ૩૫૨, ૩૬૧, ૩૬૬, ૩૯૩, ૪૦૧, ૪૦૫, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૪૨, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૪, ૪૫૯, ૪૬૦, ૫૦૦.

૩ ‘ઉસ્તારલાવ’ યંત્ર (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦) — આના કર્તા વિ. સં. ૧૫૩૬માં સારસ્વત-દીપિકા રચનારા મેઘરત્ન છે. એઓ ‘વટ’ ગચ્છના વિનયસુંદરના શિષ્ય થાય છે. એમણે પ્રસ્તુત કૃતિ ૩૮ શ્લોકમાં રચી છે. આ ખગોળશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી એક યંત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ યંત્રને ઉર્દૂ-હિંદી-કાશમાં નક્ષત્ર-યંત્ર અને અંગ્રેજીમાં એસ્ટ્રોલાબે (astrolabe) કહે છે. એનો પરિચય Encyclopædia Britanica (Vol. II, pp. 574-575; 14th edn.)માં અપાયો છે. ૪ એ ઉપરથી આ ગ્રીક યંત્ર હોવાનું મનાય છે. એની શોધ હિપાક્રસે (ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦) અથવા પેર્ગાના એપોલોનિયસે (ઈ. સ. પૂ. ૨૪૦)માં કરી હતી. એ યંત્ર આકાશી પદાર્થોની—ગ્રહાદિની ઊંચાઈ (altitude) માપવાના કામમાં લેવાતું હતું. એ ઉપરથી કાળ (સમય) અને અક્ષાંશનો ખોધ થતો હતો.

ટીકા ઇત્યાદિ—આ લઘુ કૃતિ ઉપર સંસ્કૃતમાં પદીકા છે અને ‘રાજસ્થાની’ ભાષામાં અનુવાદ છે. ૬

૧-૨ અહીં ‘લહુલી’ એવો નિર્દેશ છે.

૩ ઝિકાનેરના “અનૂપ-સંસ્કૃત-પુસ્તકાલય”માં આની વિ. સં. ૧૬૦૦માં લખાયેલી એક હાથપોથી છે. એનો પરિચય શ્રી. અગરચંદ નાહટાએ “ઉસ્તરલાવ યંત્ર સમ્બન્ધી એક મહત્ત્વપૂર્ણ જૈન ગ્રન્થ” નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૨૦.

૪ આ લેખ ઉપર્યુક્ત લેખમાં મૂળ કૃતિના શ્લો. ૧, ૩ અને ૩૮ સહિત ઉદ્ધૃત કરાયો છે. એને અંગેનું શ્રી. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીએ હિંદીમાં લખેલું ટિપ્પણ સાથે સાથે છપાવાયું છે.

૫-૬ ઉપર્યુક્ત હાથપોથીમાં આ ખંડે છે, પરંતુ મૂળ કૃતિ અશુદ્ધ લખાયેલી છે.

પ્રકરણ ૧૩ : વૈદ્યકશાસ્ત્ર

વૈદ્યક-શાસ્ત્રનો ખોધ કગવવા જતાં જૈન મુનિવરો અચકાયા છે, કેમકે વનસ્પતિઓનાં ઉપમર્દન વગેરે કાર્યને એઓ આરંભસમારંભના કારણરૂપ—પાપરૂપ ગણે છે. આથી આ વિષયમાં જૈન કૃતિઓ ઓછી રચાઈ હોય એમ લાગે છે. ઇતર વિષયની જૈન કૃતિઓમાં વૈદ્યકવિષયક છટાછવાયા ઉદ્દેશો જોવાય છે. આગમિક સાહિત્યમાંના આવા ઉદ્દેશોની એક નોંધ મેં આગમોદ્ધારકની સહાયતાથી તૈયાર કરી છે પણ તે અત્યારે તો અપ્રકાશિત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ વિષયની કેટલીક કૃતિઓ હું નોંધું છું:—

સિદ્ધાંત-રસાયન-કલ્પ (વિક્રમની ૭૪૧ સદી) — દિ० ઉગ્રાદિત્યકૃત કલ્યાણગુકારકના પીસમા પરિચ્છેદ (શ્લોક ૮૫)માં સમંતભદ્રે આયુર્વેદ-માંનાં આઠે અંગોનું પ્રતિપાદન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. કેટલાકને મતે આ સમંતભદ્રે સિદ્ધાંત-રસાયન-કલ્પ નામનો વૈદ્યક-ગ્રંથ ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડો રચ્યો છે. એના છટાછવાયા શ્લોકો મળે છે. એ એકત્રિત કરાય તો બેથી ત્રણ હજાર જેટલા થાય. આ કૃતિમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરાયો છે. આના શબ્દોના સ્પષ્ટીકરણરૂપ એક કોશ અમૃતનંદિએ રચ્યો હતો, પરંતુ તે ‘સપ્ત-સપ્તિ’ સુધીનો જ મળે છે.

૧ શ્રી. પી. કે. ગોહેનો “Some Notes on the Mss. of medical works by Jain writers” નામનો લેખ “The Jaina Antiquary” (Vol. XIII, No. 1)માં છપાવાયો છે.

૨ પુષ્પાયુર્વેદમાં ૧૮૦૦૦ ભવનાં પરાગ વિનાનાં પુષ્પોનો ઉલ્લેખ છે. શુઓ કલ્યાણગુકારકની ઢિંદી પ્રતાવનાં (પૃ. ૩૮)

૩ આ આઠ અંગો તે કાષ, યાગ, ગ્રંથ, કીર્વાન, શશ્ય, હંપ્ત, નરક અને પુષ એ છે.

વૈદ્યક-ગ્રંથના પ્રણેતાઓ— ઉપર્યુક્ત કદયાણુકારકના વીસમા પરિચ્છેદ (શ્લો. ૮૫)માં કહ્યું છે કે “પૂજ્યપાદે શાલાક્ય(તંત્ર), પાત્રકેસરીસ્વામીએ રામ્યતંત્ર, સિદ્ધસેને વિષ અને ઉગ્ર ગ્રહની રશ્મન-વિધિ, દશરથ ગુરુએ કાય-ચિકિત્સા, મેઘનાદે ઝબાલ-ચિકિત્સા અને સિંહનાદ મુનીન્દ્રે વૈદ્ય, વૃષ્ય અને શ્વેદિવ્યામૃતનું કથન કર્યું” છે.

પૈદ્યક-ગ્રંથ (પૂ. વિક્રમની છઠી સદી)—આના કર્તા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના પ્રણેતા દિં. પૂજ્યપાદ હોવાનું મનાય છે. મંગરાજે કે મંગુવિભુએ ૨૫૦૦ શ્લોક જેવડો કાનડીમાં રચેલો ખગેન્દ્રમણિ-દર્પણ ગ્રંથ આને આધારે યોજાયો છે.

કદયાણુકારક (લ. વિ. સં. ૮૮૫)—આના કર્તા દિં ઉગ્રાદિત્ય છે. એમાં ૨૫ પરિચ્છેદ છે. એ ઉપરાંત ૨૫મા પરિચ્છેદ પછી પરિશિષ્ટ-શિષ્ટાધ્યાય અને ‘હિતાહિત’ અધ્યાય છે. મધ, મધ અને માંસની વાત બાળુએ રાખતાં ચિકિત્સાની બાબતમાં આ ગ્રંથ ચરકસંહિતા સાથે ઘણો મળતો આવે છે.

આયુર્વેદની જેમ અહીં પણ કાયથી માંડીને વૃષ્ય “સુધીનાં આદે અંગોનો વિસ્તારથી વિચાર કરાયો છે. ‘હિતાહિત’ અધ્યાયમાં માંસાહારનો

૧ એમનો સાદર ઉલ્લેખ ગુરુમદદેવ મુનિએ મેરુતંત્ર નામના વૈદ્યક-ગ્રંથના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પરિચ્છેદના અંતમાં કર્યો છે.

૨-૪ કદયાણુકારકના હિંદી અનુવાદ (પૃ. ૫૫૪)માં આ ત્રણના અર્થ અનુક્રમે (૧) અગદ-તંત્ર અને ભૂતવિદ્યા, (૨) કૌભારભૂત્ય અને (૩) વાણકરણતંત્ર અને દિવ્ય-રસાયન-તંત્ર એમ કરાયા છે.

૫ આ “જૈં સિં લાં”માં કટકે કટકે છપાયો છે.

૬ આ કૃતિ શ્રી. વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રીનાં હિંદી અનુવાદ, પ્રસ્તાવના અને વૈનૌષધિ શબ્દાદર્શ (કાષ) સહિત “સખારામ નેમચંદ ગ્રંથમાલા”માં પુણ્ય ૧૨૯ તરીકે સોલાપુરથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાવાઈ છે. આમાં વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા છે.

૭ વૃષ્ય-ચિકિત્સાથી વાણકરણ-ચિકિત્સા સમજવાની છે.

નિષેધ કરતું લખાણ ગદ્યમાં અપાયું છે. વિશેષમાં શક્યતંત્રનો વિષય સારી રીતે ચર્ચાયો છે. આદ્ય પ્રકારનાં શસ્ત્ર-ક્રમ અને એના વિધાનનું નિરૂપણ બ્યવસ્થિત સ્વરૂપે અહીં કરાયું છે.

કલ્યાણકારકની રચનામાં પ્રાણાવાય નામના મહાગમનો—પૂર્વનો ઉપયોગ કર્યાનું કર્તાએ જાતે કહ્યું છે.^૧ પરિં ૧, શ્લો. ૧૮માં 'વિદ્યા' ઉપરથી 'વૈદ્ય' ઉદ્ભવ્યો છે એમ કહ્યું છે.

આત્મેત્તિમાં શરીર મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે એટલે આરોગ્ય જાળવવું જરૂરી છે. પરંતુ તેમ કરવા માટે અભક્ષ્ય કે હિંસાજન્ય દ્રવ્યનું સેવન કરતાં જરૂર વિચાર કરવો ઘટે એમ જૈનાચાર્યોનું—ઉપદેશ વગેરેનું માનવું અને કહેવું છે. આથી તો એમણે પ્રસ્તુત કૃતિમાં મધ, મધ અને માંસનું સેવન ન કરવું પડે એવી ઔપધીઓ બતાવી છે.

રચના-સમય—'હિતાદિત' અધ્યાયના લગભગ અંતમાં જે કેટલાંક પદો છે તેમાંના એકમાં કહ્યું છે કે નૃપતુંગવલ્લભ મહારાજાધિરાજની સભામાં માંસાહારના પુરસ્કર્તાઓની સમક્ષ માંસાહારની નિષ્ક્રિયતા સિદ્ધ કરી આ જૈનેન્દ્ર વૈદ્યે વિજય મેળવ્યો. આ ઉપરથી આ કલ્યાણકારકના કર્તા અમોઘવર્ષ પહેલાના સમકાલીન હોવાનું મનાય છે.

સમાનનામક કૃતિઓ—પૂજ્યપાદે અને કુમારસેને પણ આ નામની એકેક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે, જ્યારે ચિત્રકવિસેને કાનડીમાં રચી છે.^૨

પરાશ્રયી કૃતિઓ—નાગારુને રચેલી યોગરત્નમાલા નામની વૈદ્યકની કૃતિ ઉપર ગુણાકરચરિત્રે વિ. સં. ૧૨૬૬માં વૃત્તિ રચી છે. એવી રીતે વાઝાટકૃત અષ્ટાંગહૃદય ઉપર દિં આશાધરે અને વરુચિ-કૃત યોગશત ઉપર પૂર્ણસેને વૃત્તિ રચી છે.

૧ જુઓ પરિં ૨૫, શ્લો. ૫૪.

૨ જુઓ નિં ૨૦ કો ૧ (ખંડ ૧, ૫૭૬-૮૦).

૧ યોગ-ચિન્તામણિ વૈદ્યસારસંગ્રહ ક્રિવા વૈદ્યસારોદ્ધાર (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦)—આના કર્તા 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના ચંદ્રકીર્તિ-સુરિના શિષ્ય ઊર્ધ્વકીર્તિસુરિ છે. આ ગ્રંથમાં ફિરિંગ (syphilis)નું વર્ણન છે. એથી એ ભાવપ્રકાશ પછી રચાયેલું અનુમનાય છે.

જૈ૦ ગ્રં૦ પ્રમાણે વૈદ્યસારસંગ્રહ ૧૧૦૦ શ્લોક જેવડો છે અને વૈદ્યસારોદ્ધાર ૮૦૦ શ્લોક જેવડો છે. જો આ હકીકત ખરી હોય તો આ બે ભિન્ન કૃતિ ગણાય.

૨ વૈદ્યવલ્લભ (લ. વિ. સં. ૧૭૧૦)—આના કર્તા પહિતરુચિના શિષ્ય હસ્તરુચિ છે. એમણે આ કૃતિ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત કરી છે. એમાં એમણે જ્વર, સ્ત્રીરોગ, કાસ, (ઉવરસ), ક્ષય વગેરે રોગો, ધાતુરોગ, અતિસારાદિ, ક્રોધ વગેરે, મસ્તક, કાન અને આંખના રોગો તેમજ સ્તંભન પર મુરાદિ-સાહિ ગુટિકા વગેરે નિમ્યો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

૧ આ મુખ્યમાં ઈ. સ. ૧૮૬૬માં છપાવાયો છે. આ ગ્રંથનું સંપાદન પૂર્ણચન્દ્ર-શર્માના શુભરાતી રૂપાંતર સહિત મહાદેવ રામચન્દ્ર તત્ત્વજ્ઞે ઈ. સ. ૧૮૯૮માં કર્યું હતું. એની ખીચ આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૮માં છપાવાઈ હતી. મૂળ કૃતિનું મરાઠી અનુવાદ સહિત સંપાદન વી. જી. સાહેકરે ખાનાપુરથી ઈ. સ. ૧૯૦૭માં કર્યું હતું.

૨ જૈ૦ સા૦ સં. ૪૦ (પૃ. ૫૬૪)માં આને યોગ-ચિન્તામણિથી ભિન્ન કૃતિ ગણી છે. ત્યારે જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૫)મ એને અભિન્ન ગણી છે.

૩ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૨૦, ૨૦૬ અને ૨૧૦.

૪ પૂર્ણસેતુત્તમસૂરિએ આ નામની કૃતિ રચી છે. એને વૃદ્ધયોગશતક પણ કહે છે. ગૌડવંશતિલકે વૃદ્ધયોગશતક રચ્યું છે. આ બંને કૃતિ અર્જુન હશે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૪)માં કહ્યું છે. તો એ વાત સાચી છે?

૫ 'તપ' ગચ્છના વિજયસિંહસુરિના શિષ્ય ઉદયરુચિના શિષ્યનું નામ હિતરુચિ છે. એઓ જ અત્ર પ્રસ્તુત હશે. જો એમ જ હોય તો એમણે પદાવશ્યક ઉપર વિ. સં. ૧૬૬૭માં વ્યાખ્યા રચી છે.

૧યોગ-રત્નાકર (વિ. સં. ૧૭૩૬)—આ કૃતિ અંચલ ગચ્છના જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય નયનશેખરે વિ. સં. ૧૭૩૬માં ગુજરાતીમાં ચોપાદમાં રચી છે. એતું પરિભાષુ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૨૨) પ્રમાણે ૯૦૦૦ શ્લોકનું છે.

૨દ્રવ્યાવલી-નિઘંટુ—આના કર્તા મહેન્દ્ર છે. એમણે આ કૃતિ ૯૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે. આ નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે એ વનસ્પતિઓનો કોશ હશે.

વૈદ્યકકદપ અને વૈદ્યકસાર—આ બંનેની તાડપત્રીય પ્રતિ મળે છે પણ એના કર્તાનાં નામ જાણવામાં નથી.

સિદ્ધયોગમાલા—આ ૫૦૦ શ્લોકની કૃતિના પ્રણેતા સિદ્ધિયં છે.

રસપ્રયોગ—આના કર્તા સોમપ્રભાચાર્ય છે. જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૨૯) પ્રમાણે એ વૈદ્યકનો ગ્રંથ છે. એમાં રસ વિશે નિરૂપણ તથા પારાના ૧૮ સંસ્કારનું વર્ણન હશે.

૩રસચિન્તામણિ—અનંતદેવચરિએ ૯૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ રચી છે.

માધરાજપદ્ધતિ—આ ૧૦૦૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા માધચન્દ્રદેવ છે.

૧ આ નામનો ગ્રંથ મધુરપાદ લિપ્ત નામના પ્રખ્યાત વૈદ્યે રચ્યો છે.

૨ માપરે દ્રવ્યાવલિ રચી છે.

૩ આ કૃતિ ભાતલીકા શાળે વેંકટેશ્વર મુનિશાસ્ત્રીમાં ઉપાચાર્ય છે.

પ્રકરણ ૧૫ : વિજ્ઞાન

‘વિજ્ઞાન’નો સામાન્ય અર્થ ‘વિશિષ્ટ જ્ઞાન’ એમ થાય છે. વળી આ શબ્દના બીજા પણ અર્થ કરાય છે: (૧) શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, (૨) અનુભવ-જ્ઞાન અને (૩) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન. અહીં તો હું આ શબ્દ ભૌતિક-શાસ્ત્ર, રસાયન-શાસ્ત્ર, જીવ-શાસ્ત્ર, ભૂસ્તર-શાસ્ત્ર, ખનિજ-શાસ્ત્ર, ધાતુ-શાસ્ત્ર એમ વિવિધ વૈજ્ઞાનિક શાખાઓને અંગેના ગ્રંથો એ અર્થમાં વાપરું છું. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો જેને અંગ્રેજીમાં સાયન્સ (science) કહે છે તેને લગતા ગ્રંથો એમ અહીં હું ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દથી સૂચવું છું.

કલાકલાપ (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—ચ૦ પ્ર૦ (પૃ. ૧૨૬)માં ‘વાયડ’ ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓ ગણાવાઈ છે. એમાંની એક તું નામ અહીં કલાકલાપ એમ અપાયું છે અને એનો ‘શાસ્ત્ર’ તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે. શું એમાં ૭૨ કે ૬૪ કળાઓનું નિરૂપણ હશે? ક્ષેમેન્દ્રે કલાવિલાસ રચ્યો છે તેના જેવી આ કૃતિ હશે? કલાકલાપની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી એટલે એ કૃતિના વિષય વિષે ખાતરીથી શું કહેવાય?

મૃગ-પક્ષિ-શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૩૨૫)—આના કર્તા હું સંદેવ છે. એઓ શૌરહેવના આશ્રિત—કૃપાપાત્ર (protege) થાય છે. ઇ. સ.ની ૧૩મી સદીમાં વિદ્યમાન આ હું સંદેવે બે ખંડમાં ૧૭૧૨ શ્લોકમાં આ કૃતિ રચી છે. ગ્રાહિ-વિદ્યા (zoology)ના આ વિરલ પુસ્તકની એક હાથપોથી ત્રિવેન્દ્રમના “રાજમહેલ-પુસ્તકાલય”માં છે.

ગજ-પ્રબંધ, ગજ-પરીક્ષા યાને હસ્તિપરીક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૨૧૫)—આના કર્તા જગદેવના પિતા દુર્જભરાજ હોવાનું મનાય છે. શું ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી જે કૃતિનો ઉલ્લેખ જૈ૦ ગ્રં૦ (૫ ૩૬૧)માં છે તે જ આ છે? શું એમાં પાલકાચના હસ્ત્યાયુર્વેદનો ઉપયોગ કરાયો છે?

તુરંગ-પ્રબંધ (લ. વિ. સં. ૧૨૧૫)—આના કર્તા જગદેવના પિતા દુર્જભરાજ હોવાનું મનાય છે.

શાસિ-હોત્ર—આ ઘોડા પારખવાની વિદ્યાને અંગેની કૃતિ હશે. આ નામની ૧૩૮ શ્લોકની કૃતિ ભોજે રચી છે.

અધ્યાદિગુણ—આ નામથી એક કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (૫ ૩૬૧)માં નોંધાયેલી છે એમાં ઘોડા વગેરેના ગુણો વર્ણવાયા હશે.

ધ્યાન-સત્તતિકા—આ નામની એક કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (૫. ૩૫૭)માં નોંધાયેલી છે. શું એ સરકૃતમાં છે?

રથ-રુદિત—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, ૫ ૩૮૬)માં “અશ્વનોરુત” નામની કૃતિની એક હાથપોથી સ્મરતા જૈનાનંદ પુરતકાવ્યમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. એ હાથપોથી મેં જોઈ તો જણાયું કે એ એક પત્રની હાથપોથી છે અને એમાં ૨૫ પદો છે. એના પ્રારંભમાં “શ્રીશંખે(સ્વે)શ્વરા(ર)પા નાથાય નમઃ” એમ છે. —અંતમાં “इति शुनरुतं समाप्तं ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥” એવા ઉલ્લેખ છે.

૧ આમાં હાથીનો લક્ષણ, વર્ણ, લગભગ ૧૮૦ રોગો અને એની ચિકિત્સા, હાથીના પાલન, એને પકડવાની ચીત ઇત્યાદિ વિષે નિર્દેશ છે. આ ચાર રચાનમાં કુલ ૧૬૦ અધ્યાયમાં રચાયેલી કૃતિ પૂનાની “આનંદાશ્રમ ગ્રંથમંડાલ”માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૨ આ નામ મેં યોગ્યું છે.

૩ ૬૮૦. ૨૦. કો૦ (ખંડ ૧, ૫. ૪૦૦)માં ૨૦ પ્રાણ્ય પદોમાં રચાયેલી શ્વાનરુતશકુનવિચાર એવા નામાંતરવાળી શ્વાનરુત નામની કૃતિની નોંધ

પ્રારંભમાં આ કૃતિનું આદ્ય પદ નીચે મુજબ છે:—

“ પ્રસ્થાને ચ પ્રવેશે ચ સ્વર્ગ(ગૃ)હાભ્યન્તરેડપિ વા ।

શુના વૈ રુદિતં ચિત્રં પ્રવક્ત્ર્યામ્યનુપૂર્વશઃ (:) ॥ ૧ ॥ ”

આ કૃતિમાં પોતાના ઘરથી પ્રસ્થાન કે એમાં પ્રવેશ કરતી વેળા કૂતરાની પ્રવૃત્તિ કેવી છે તે ઉપરથી મળનારા ફળનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. જેમ કે ગામમાં પેસતાં મનુષ્યના કરતાં પહેલાં જો કૂતરો પ્રવેશે તો એ મનુષ્યને ગામમાંથી ધટ મોજન અને મુખે નિવાસ મળે (શ્લો. ૩). જે વ્યક્તિને પ્રસ્થાનની વેળાએ કૂતરાનું મુખ માંસથી અથવા અન્ય ભક્ષ્યથી પૂર્ણ દેખાય તેને લાભ થાય અને એનું કાર્ય સિદ્ધ થાય (શ્લો. ૬). હરિત (લીલી વસ્તુ)ને મુખમાં રાખી કૂતરો દોડતો જોવાય તો રાગની કૃપા અને ખ્યાતિ મળે અને ચિન્તવેલું કાર્ય સફળ થાય (શ્લો. ૧૩). પ્રસ્થાનના સમયે જો કૂતરો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ જાય તો પ્રસ્થાન દુઃખકર જાણી ન કરવું (શ્લો. ૧૫). જો કૂતરો અકાળે વિસ્તર અને તીક્ષ્ણ રુદન કરતો હોય તો મોટો ભય ઉપસ્થિત થશે એમ જાણવું (શ્લો. ૨૦). મધ્યાહ્નના સમયે ગામમાં જીંચું મુખ રાખીને કૂતરો રહે તો આગનો ભય રહે (શ્લો. ૨૧).

કાક-રુત—આ કૃતિની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ જિ૦ ૨૦ ફો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં છે. એ જોતાં જણાયું છે કે આ લગભગ અઢીસો વર્ષ ઉપરની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી કૃતિ છે. એમાં કાગળને ઉદ્દેશીને ત્રણ પિંડ બનાવી જાતજાતના પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારાયા છે.

ધનુર્વેદ—આ કૃતિની જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં નોંધ છે.

ધનુર્વિદ્યા અને એની વૃત્તિ—આ કૃતિઓ વિષે જૈ૦ શ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં ઉલ્લેખ છે. શું આ ખંને કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે અને એના કર્તા જૈન છે?

સમસ્તરત્નપરીક્ષા—આ નામ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમાં તમામ જાતનાં 'રત્નોની પરીક્ષાનું' નિરૂપણ હશે. આ ૬૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈ૦ શ્રં૦ (પૃ. ૩૬૩)માં છે. સંગ્રામસિંહે બુદ્ધિસાગરમાં રત્નાદિની પરીક્ષાનો વિષય ચર્ચ્યો છે.

રત્ન-પરીક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦)—આ નામની એક કૃતિ ઠક્કર રૂદ્રેએ 'કલિકાલચક્રવર્તી' અલાહદીન ખીલજના રાજ્યમાં પોતાના પુત્ર હેમપાલને બોધ કરાવવા માટે રચી છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

હીરક-પરીક્ષા—આ કોર્મ દિગંબરે ૯૦ શ્લોક જેવડી રચેલી કૃતિનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે હીરાની પરીક્ષા કેમ કરવી એ બાબત આ કૃતિમાં ચર્ચાઈ હશે.

૧ કેટલાંક રત્નોનાં નામ અભિ૦ ચિં૦ (કાંઠ ૪, શ્લો. ૧૨૬-૧૩૪)માં અપાયાં છે. શ્લો. ૧૨૬ની સ્વોપદા વિવૃત્તિમાં વાચસ્પતિના નામથી રત્નોની આઠ જાતિ ગણાવાઈ છે: (૧) હીરો, (૨) મોતી, (૩) સુવર્ણ, (૪) રૂપ, (૫) ચન્દન (૬) રાંખ, (૭) ચર્મ અને (૮) વસ્ત્ર. વિવિધ જાતનાં રત્નોનો—હીરા, મોતી વગેરેનો અનેક આકૃતિઓ અને ચિત્રો સહિત પરિચય છે. એફ. હર્બર્ટ ઝિમ્મરમેન Gem-stones and their distinctive characters નામના પુસ્તકમાં અપાયો છે. એની "મેથુએન એન્ડ કંપની લિમિટેડ" તરફથી લંડનથી બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૯ અને ૨૩૮.

૩ આ કૃતિની નોંધ પ્રો. પિટર્સને એમના ચોથા હેવાલમાં લીધી છે. એનો ક્રમાંક ૧૫૦૪ છે.

ધાતુપરીક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૩૭૫)—આના કર્તા હ્લર ફેરુ છે. શું આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે ?

૧મધી-વિચાર—જેસલમેરના લાંડારમાં આ કૃતિની હાથપોથી હોવાનો અને એમાં તાડપત્ર તેમજ કાગળ ઉપર લખવા માટે કામમાં લેવાની શાહી (મધી) કેમ બનાવવી એ હકીકત હોવાનો ઉલ્લેખ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં છે.

લેખ-પદ્ધતિ—આની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૩૮)માં છે.

લેખન-પ્રકાર—જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં આ કૃતિ વિષે ઉલ્લેખ છે.

વિજ્ઞાન-ચંદ્રિકા, વિજ્ઞાનાર્ણવ અને વિજ્ઞાનાર્ણવોપનિષદ્—આ ત્રણે કૃતિની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૫)માં છે.

પ્રકરણ ૧૬ : નીતિશાસ્ત્ર

‘નીતિ’ એ અનેકાર્થી શબ્દ છે. એના (૧) સદાચાર, (૨) આચરણને અંગેના નિયમો, (૩) ચાલચલગત, (૪) રાજનીતિ, (૫) પદ્ધતિ અને (૬) ધોરણ એમ વિવિધ અર્થ કરાય છે. આ પૈકી અંતિમ બે અર્થ તો અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

આચરણના નિયમોનું શાસ્ત્ર તેમજ રાજનીતિનું શાસ્ત્ર પણ ‘નીતિશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે. વ્યવહારકુશળતાને પણ એમાં સ્થાન છે. વિશેષમાં બોધદાયક મિતાક્ષરી વચનો-વાક્યોનો-નીતિસૂત્ર (maxim)નો-^૧સુભાષિતોનો પણ આ નીતિશાસ્ત્રમાં સમાવેશ કરાય છે. આમ વિવિધ બાબતો ઉપર નીતિશાસ્ત્ર પ્રકાશ પાડે છે. એને અંગેની કૃતિઓ હવે આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે એ વાત નોંધી લઈશું કે ‘ધર્મ’ એ અંગ્રેજી શબ્દ રીલિજિયન (religion) કરતાં વિશેષ વ્યાપક હોવાથી એમાં નીતિ (ethics)નો અંતર્ભાવ થાય છે, પરંતુ કેવળ નીતિમય જીવન એ કંઈ ધાર્મિક જીવન નથી એટલે કે નીતિને ધર્મ સાથે લેવાદેવા હોય જ એમ નહિ. તેમ છતાં નીતિમય જીવન જીવવું એ માનવતાના સોપાનનું પ્રથમ પગથિયું તો છે જ.

૧ સુભાષિતો સદાચારના ઘોતક અને પોષક છે. એને લગતા સંગ્રહને અંગ્રેજીમાં એન્થોલોજી (anthology) કહે છે. એમાં સૈકાઓનો અનુલવ મધુરી વાણીમાં વિરાટ રીતે રજૂ કરાયેલા હોય છે.

(૧) સામાન્ય નીતિ

૧ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા યાને રત્નમાલિકા (ઉ. વિ. સં. ૯૦૦)—
આ ૨૯ પદોની કૃતિનો વિષય સામાન્ય નીતિ છે અને એ પ્રશ્ન અને
ઉત્તર દ્વારા ઘણી સુગમ સંસ્કૃત લાપામાં ચર્ચાયો છે. આના કર્તા
વિમલસૂરિ છે તો કેટલાકને મતે દિં જિનસેનના અનુરાગી અમોઘવર્ષ છે. ૪
કેટલાક આને ‘જૌદ્ધ’ કૃતિ તો કેટલાક આને વૈદિક પદ્ધિઓની કૃતિ

૧ આ કૃતિ “કાવ્યમાલા” (ગુ. ૭)માં ઇ. સ. ૧૬૦૭માં (ત્રીજી આવૃત્તિ) છપાયેલી
છે. દેવેન્દ્રકૃત ટીકા સહિત એ હીરાલાલ હંસરાને લમનગરથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં
છપાવી છે.

૨ જુઓ H I L (Vol. II, p. 559 fn.)

૩ કોઈ કોઈ એમને વીરસંવત ૫૩૦માં પદ્મિન્યરિય સ્વનારા વિમલસૂરિ માને
છે. ઘણી કેટલાક ‘વિમલ’ને બદલે વિમલચન્દ્ર નામ રજ કરે છે.

૪ જુઓ જૈન સાહિત્ય (પૃ. ૫૨૦). અહીં કહ્યું છે કે તિબેટી અનુવાદમાં
અમોઘવર્ષનું નામ છે.

આ સંબંધમાં પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ “આચાર્ય શ્રીવિનય-વલ્લભસૂરિ સ્મારક
ગ્રંથ” (પૃ. ૫૭-૬૫)માં છપાયેલા એમના લેખ નામે “શ્રવેતાંબર ગુરુ વિમલસૂરિની
પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા”માં વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો છે. તેમ કરવા માટે એમણે નીચે મુજબનાં
કારણ આપ્યાં છે:—

(અ) પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાની ઘણી તાડપત્રીય હાથપોથીઓ પણ શ્રવેતાંબરોના
લંકારોમાં જોવાય છે અને વિ. સં. ૧૨૨૩થી આ કૃતિના કર્તા શ્રવેતાંબર વિમલ હોવાની
પરંપરા જળવાઈ રહી છે.

(આ) અમોઘવર્ષના નામવાળું પદ્ય આર્યોને બદલે અનુષ્ટુપમાં છે તે બ્યાજબી નથી.

(ઇ) અમોઘવર્ષ દીક્ષા લીધા બાદ પોતાનો પૂર્વાવસ્થાના નામે—રાજ તરીકે
ઉલ્લેખ કરે એ સમુચિત ન ગણાય.

(ઈ) અમોઘવર્ષના નામવાળું પદ્ય કેટલું પ્રાચીન છે તેની તપાસ થવી ઘટે.

(ઉ) પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાના ‘તિબેટી’ અનુવાદમાં ‘અમોઘવર્ષનું’ નામ મળે
છે એ માટે પ્રમાણ-દર્શાવાયું નથી.

૫ કેટલાક આ કૃતિના કર્તા તરીકે શુક ચતીન્દ્રનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ગણે છે.^૧ એ ગમે તે હો, પણ એ ઉપરથી એ વાત ક્ષતિ થાય છે કે આ કૃતિ સર્વામાન્ય—સર્વધર્મસંમત થઈ શકે તેવી છે અને થઈ છે. આના ઉપર નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય છે:—

(૧) વૃત્તિ—આ ૨૧૩૪ શ્લોક જેવડી છે. એનો પ્રારંભ “ચન્દ્રાદિત્યમહૌષધી”થી થાય છે. એની રચના યશોદોષના શિષ્ય હેમપ્રભે વિ. સં. ભુવન-શ્રુતિ-રવિ એટલે ૧૨૭૩માં કરી છે એમ જિ૦ ૨૦ ફે૦ (ખંડ ૧. પૃ. ૨૭૬)માં ઉલ્લેખ છે. પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ તો એમના લેખમાં વિ. સં. ૧૨૨૩નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૨) રીટિકા—આ ૭૩૨૬ શ્લોક જેવડી રીટિકાના કર્તા ‘રુદ્રપલ્લીય’ ગરુડના સંપતિલક્ષના શિષ્ય દેવેન્દ્ર છે. એમણે આ રીટિકા વિ. સં. ૧૪૨૯માં રચી છે અને પ્રત્યેક પ્રશ્નને અંગે એકેક કથા આપી છે.

(૩) વૃત્તિ—આ મુનિભદ્રે રચી છે. H I L (Vol. II, p. 559, fn.)માં મણિભદ્રનો ઉલ્લેખ છે તે શું સાચો છે ?

(૪) રીટિકા—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

રૂપાંતર—ભવ્યોત્તમ મુનિએ આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાનું રૂપાંતર પાછળમાં કર્યું છે.^૨ શાષ્ટકનર (Schiefner) દ્વારા તિબેટી રૂપાંતર

૧ જુઓ H I L (Vol. II, pp. 559-560). મંજૂશ્રી, ગણેશ અને મહાવીરને ઉદ્દેશીને પણ મંગલાચરણો લેવાય છે. કોઈકે કર્તા તરીકે શંકરાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૪૦.

૩ પવોદ્ગિનિએ કરેલું પાછળ રૂપાંતર G S A I (II, pp. 153-163)માં ૭૫૫૫ છે.

તિળેરીમાં અને જર્મનમાં સંપાદિત કરાયું છે. ઈ. સ. ૧૮૬૭માં રુદ્રેન્દ્ર અનુવાદ છપાયો છે.^૩

સમાનનામક કૃતિ—ઉત્તમર્ષિની એક કૃતિનું નામ પ્રશ્નોત્તર-રતનાલા છે.

નીતિશાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૩૦૦)—આના કર્તા તિલકપ્રભસૂરિ છે. એઓ ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના દેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે સુભાષિતાવલી રચી છે. આ બંને કૃતિને ઉલ્લેખ અનિતપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા શાંતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ (શ્લો.)માં કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત તિલકપ્રભસૂરિએ આ નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું તે પૂર્વ ભાવનાસાર રચ્યો હતો.

૪ નીતિધનદ^૪ (વિ. સં. ૧૪૯૦)—આના કર્તા ધનદ છે. એમને ધન્યરાજ અને ધનરાજ પણ કહે છે. એઓ મંડન મંત્રીના કાકા દેહહના

૧ એ રૂપાંતર પેટ્રોપોલીથી ઈ. સ. ૧૮૫૮માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૨ Indische Streifen (I, pp. 210. ff)માં એ રૂપાંતરોના જર્મન અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્લો. ૮, ૧૦, ૨૬ અને ૨૭નો વિનંતર્નિત્સે કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ HIL (Vol. II, pp. 559-560)માં અપાયો છે.

૩ “Indian Historical Quarterly (V, p. 1431)માં ઈ. સ. ૧૯૨૬માં વિદ્યુશેખર લક્ષ્મ્યાચાર્યનો લેખ છપાયો છે.

૪ આ તેમજ શૃંગાર-ધનદ અને વૈરાગ્ય-ધનદ એ ત્રણે શતકો “કાવ્યમાલા” (શુ. ૧૩)માં ઈ. સ. ૧૯૧૬માં મુદ્રિત થયાં છે.

૫ આ કૃતિને જિ. ૨૦ ક્રો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૬)માં નીતિ-શતક કહી છે.

૬ એઓ ગુર્જર પાદશાહનો ગર્વ તોડનારા ઘોરી આલમશાહના મંત્રી થાય છે. એમણે ‘અરતર’ ગચ્છના મુનિઓ પાસેથી તીર્થકરોનાં ચરિત્રો સાંભળી તત્ત્વોપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

પુત્ર થાય છે. એમની માતાનું નામ ગંગાદેવી હતું. આ ધનદે ભર્તૃહરિકૃત
શતક્રત્રયની પેઠે ત્રણ શતકો રચ્યાં છે. એને ધનદ-ત્રિશતી તરીકે
ઓળખાવાય છે. આ પૈકી એક શતક તે નીતિ-ધનદ છે, અને બીજાં
બે તે શૃંગાર-ધનદ અને વૈરાગ્ય-ધનદ છે. નીતિ-ધનદ નામની કૃતિ
મંડપદ્યુર્ગમાં વિ. સં. ૧૪૯૦માં રચાયેલી છે. એમાં ધનદે પોતાનો પરિચય
આપ્યો છે. સાથે સાથે એમાં એમણે જિનભદ્રસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે.

નીતિશાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૫૩૦)—આ ધર્મશ્રેણીની કૃતિ છે.
એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૪માં લખાયેલી મળે છે.

નીતિસાર—આ ૧૧૩ પદ્યની કૃતિના રચનાર દિં. ઇન્દ્રનાંદિ છે.
૭૦મા પદ્યમાં પ્રભાચન્દ્ર તેમજ નેમિચન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે.

નીતિસારસમુચ્ચય—આના કર્તાનું નામ કુંદકુદાચાર્ય છે.

નીતિ-રસાયન—આના કર્તા શુભચન્દ્ર છે. શું એમણે જ
વિ. સં. ૧૬૦૮માં પાંડવ-પુરાણ રચ્યું છે?

નીતિત્રય—આ અઘાતકર્તૃક કૃતિ છે.

નીતિસાર—પ્રભાચન્દ્રે તેમજ સમયભૂષણે આ નામની એકેક
કૃતિ રચી છે.

સમજન-ચિત્ત-વલ્લભ—આ સામાન્ય નીતિને લગતી ૨૫
પદ્યોની કૃતિના કર્તા મલ્લિપેણ છે. ત્રીજા પદ્ય ઉપરથી એઓ દિં. હેમ
એમ લાગે છે. એ પદ્યમાં મલ્લિપેણનો ઉલ્લેખ છે.

ટીકા—આ લઘુ કૃતિના ઉપર કોઈકની ટીકા છે. અભિનવ
શ્રુતમુનિએ કાનડીમાં આ મૂળ કૃતિની ટીકા રચી છે.

૧ આ "આં દિં ગ્રં"માં ગ્રંથાંક ૧૩, નામે "તત્ત્વાનુસાસનાદિગ્રંથ"માં
પૃ. ૫૮-૬૬માં વિ. સં. ૧૬૭૫માં લખાવાયો છે.
૨ આ નામની એક કૃતિ પં. નેમિદાસે રચી છે.

૧ રત્નમાલા—આ સદાયારને અંગેની ૬૭ શ્લોકની કૃતિ છે. એ દિં સમંતલદ્રના શિષ્ય શિવદ્રોષ્ટિની રચના છે. એના સંપાદકના મતે આ કૃતિના પ્રણેતા આરાહુણના કર્તાથી લિખ છે, કેમકે શ્લો. ૨૨, ૬૩ અને ૬૪ એ આરાહુણમાંના નિરૂપણથી લિખ મત દર્શાવે છે. વિશેષમાં એમણે કહ્યું છે કે શ્લો. ૬૫ યશસ્તિલકમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયો હશે.

(૨) સુભાષિતો

સૂક્તિસમુચ્ચય (લ. વિ. સં. ૧૦૨૫)—આના કર્તા યશસ્તિલક (વિ. સં. ૧૦૧૬), નીતિવાક્યામૃત સ્વજેરે રચનારા દિં સોમદેવસૂરિ હોવાનું કેટલાક માને છે.

૨ સુભાષિત—રત્ન-સન્દોહ (વિ. સં. ૧૦૫૦)—આના કર્તા દિં અમિતગતિ ખીજ છે. એઓ ‘માયુર’ સંઘના માધવસેનના શિષ્ય અને પનેમિષેણના પ્રશિષ્ય થાય છે. ૬ એમણે આરાધના, ઉપાસકાચાર યાને

૧ આ “માં દિં ગ્રં”માં ગ્રંથાંક ૨૧માં વિ. સં. ૧૯૭૬માં છપાવાઈ છે.

૨ જુઓ પૃ. ૨૬૧-૨૬૨.

૩ આની ખીજ આવૃત્તિ “કાવ્યમાલા” (ગુ.)માં ઈ. સ. ૧૯૦૬માં છપાઈ છે. આ મૂળ કૃતિ હિંદી અનુવાદ સહિત “હરિભાઈ દેવકરણ જૈન ગ્રંથમાલા”માં ગ્રંથાંક ૩ તરીકે ઈ. સ. માં છપાઈ છે. વળી આ કૃતિ આર. શિમટ અને હર્ટલ એ બેના સંયુક્ત જર્મન અનુવાદ સહિત Z D M Gમાં બે કટકે ઈ. સ. ૧૯૦૫ અને ઈ. સ. ૧૯૦૭માં Vol. 59 અને 61માં છપાઈ છે.

૪ “આચાર્ય અમિતગતિ” એ નામનો પં. નાથૂરામ પ્રેમીનો લેખ જૈન સાંઘ (પૃ. ૧૭૨-૧૮૨)માં છપાયો છે.

૫ એમના શુરુ તે ‘વીતરાગ’ અમિતગતિ યાને અમિતગતિ પહેલા છે. એ અમિતગતિ વીરસેનના શિષ્ય દેવસેનના શિષ્ય થાય છે. એ અમિતગતિ પહેલાએ યોગસાર-પ્રાભૃત રચ્યું છે એમ કેટલાક કહે છે.

૬ એમની શિષ્ય-પરંપરા નીચે મુજબ છે:—

શાન્તિષેણ, અમરસેન, શ્રીયેષુ, ચન્દ્રકીર્તિ અને વિ. સં. ૧૨૪૭માં ‘અપભ્રંશ’માં છક્કમોવએસ રચનાર અમરકીર્તિ.

૭ આ વિજયોદ્યા અને હર્ષણની સાથે છપાઈ છે.

૮ આ કૃતિ “અનંતકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા”માં વિ. સં. ૧૯૭૬માં છપાઈ છે.

શ્રાવકાચાર, ૧ભાવના-દ્વાત્રિંશતિકા, ૨ધર્મપરીક્ષા, ૩પંચસંગ્રહ અને ૧૨૧ પદ્યોના ૪સામાયિક-પાઠ પણ રચ્યાં છે. પ્રસ્તુત કૃતિ એમણે ૯૨૨ પદ્યોમાં ૩૨ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરી વિ. સં. ૧૦૫૦માં રચી છે. આપ્તતુ સ્વરૂપ વિચારતી વેળા વૈદિક હિંદુઓના દેવોની કડક સમાલોચના ૨૬મા પ્રકરણમાં કરાઈ છે. વિશેષમાં અંતમાં ૨૧૭ પદ્યો દ્વારા શ્રાવકોના ધર્મ વિષે નિરૂપણ કરાયું છે અને એ રીતે શ્રાવકાચારની આ નાની આટલિ ગણાય. સ્ત્રીઓના ગુણો અને દોષો, ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રક વગેરે બાબતો આ કૃતિમાં આલેખાઈ છે.

૫હેમચન્દ્ર-વચનામૃત (લ. વિ. સં. ૧૨૨૦૬)—આ રચના ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૨૦ની આસપાસમાં રચેલા ત્રિપષ્ટિના દસે પર્વમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં વચનામૃતોના સંગ્રહરૂપ છે. આ સંગ્રહમાં સાતમા પર્વ પૂરતો અંશ ન્યાયતીર્થ સાહિત્યતીર્થ મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયે યોજ્યો છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ એમણે કર્યો છે, જ્યારે બાકીનાં નવે પર્વમાંથી વચનામૃતો એકત્રિત કરી તેનો ગુજરાતી

૧ આને સામાયિકપાઠ પણ કહે છે. આ ૩૩ પદ્યોની કૃતિ “માં દિં શ્રં”માં શ્રંયાંક ૧૩માં પૃ ૧૩૨-૧૩૭માં વિ. સં. ૧૬૭૫માં છપાઈ છે.

૨ આ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ સહિત ઘણાં વર્ષો ઉપર છપાઈ છે.

૩ આ “માં દિં શ્રં”માં શ્રંયાંક ૨૫ તરીકે ઈ. સ. ૧૬૨૭માં છપાયો છે.

૪ આ કૃતિ “માં દિં શ્રં”માં શ્રંયાંક ૨૧ નામે “સિદ્ધાન્તસારાદિસંગ્રહ”માં પ. ૧૭૦-૧૯૧માં વિ. સં. ૧૬૭૬માં છપાઈ છે.

૫ આ કૃતિ “વિજયધર્મસૂરિન્યભાષા”માં પુસ્તક ૩૬ તરીકે વિ. સં. ૧૬૬૩માં પ્રકાશિત થયેલી છે. આમાં બે અનુક્રમણિકાઓ અપાઈ છે. પહેલીમાં પર્વ અને સર્ગના ક્રમાંક અપાયા છે અને બીજીમાં વિવચનો ઉલ્લેખ માનનીય-વર્ગ, કુટુંબ-વર્ગ, રાજ-વર્ગ, દ્વન્દ્વ-વર્ગ, શુલ્કિ-વર્ગ, અવશુલ્કિ-વર્ગ ઇત્યાદિ વર્ગો પાડીને કરાયો છે. વિશેષમાં એને દેવ-કાંડ (૪૮), માનવ-કાંડ (૪૭૬), તિર્થંક-કાંડ (૬૫) અને અછવ-કાંડ (૩૨૪) એમ ચાર કાંડમાં વિભક્ત કર્યા છે. અહીં ૪૮ ઇત્યાદિ વચનોની સંખ્યા છે.

૬ આ રચનાસમય હેમચન્દ્રવચનામૃતગત સંસ્કૃત લખાણને અંગ્રેજોએ.

અનુવાદ મુનિશ્રી જયન્તવિજયજીએ કર્યો છે. આ સમગ્ર સંગ્રહમાં ૯૧૫ વચનામૃતો છે. આમાં કેટલાંક વચનામૃતો એવાં છે કે જેમાં બળબે નીતિવાક્યો સંકળાયેલાં છે.

આ સંગ્રહમાં પરમાત્મા, સૂર્ય, ચન્દ્ર, મુનિ, સંત, ગુરુ, વડીલ, શિષ્ય, અતિથિ, સાધર્મિક, આત્મ, ચક્રવર્તી, મંત્રી, સુખદ, સારથિ, પ્રજા, બ્રાહ્મણ, મિત્ર, શત્રુ, સ્ત્રી, પશુ, પક્ષી, રાજનીતિ ઇત્યાદિને લગતાં વચનામૃતો છે.

^૧સૂક્તિમુક્તાવલી, સિન્દૂરપ્રકર યાને સોમશતક (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)—આના કર્તા સોમપ્રભસૂરિ છે. એઓ ‘પોરવાડ’ વૈશ્ય સર્વદેવતા પુત્ર અને જિનદેવના પૌત્ર થાય છે. એમણે કુમારાવસ્થામાં ‘ગૃહદ્વ’ ગચ્છના અજિતદેવના શિષ્ય વિજયસિંહ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને એઓ ટૂંક સમયમાં આચાર્ય બન્યા હતા. એમણે વિ. સં. ૧૨૪૧માં ^૨કુમારવાલપડિઓહ રચ્યો છે. વળી ^૩સુમધનાહચરિય,

૧ આ કાવ્ય “કાવ્યમાલા” (જી. ૭)માં ઈ. સ. ૧૬૦૭માં (ત્રીજી આવૃત્તિ) છપાયું છે. એ હર્ષકીર્તિસૂક્તિ વ્યાખ્યા સહિત અમદાવાદથી ઈ. સ. ૧૬૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ભીમસી માણેક તરફથી આ કાવ્ય આ વ્યાખ્યા, એને અંગેના કોષકર્તા બાલાવબોધ તેમજ પં. બાનરસીદાસે વિ. સં. ૧૬૬૧માં આ કાવ્ય પરત્વે કરેલ હિંદી કવિત્ત સહિત ઈ. સ. ૧૬૦૨માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. વળી આ મૂળ કૃતિ હર્ષકીર્તિસૂક્તિ વ્યાખ્યા સહિત “હસવિજય ક્રો લાયબ્રેરી” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૪માં છપાવાઈ છે. શ્રી. માવજી દામજી શાહે મૂળ કૃતિ પંચાનુક્રમણિકા, રાખ્દ-કોષ અને ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરી છે અને એની ચોથી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૬માં બહાર પડી છે.

૨ જુઓ પાન ૯૧૦-૯૧૧ (પૃ. ૧૧૮).

૩ એજન, પૃ. ૧૧૭-૧૧૮.

‘શતાર્થ’-કાવ્ય અને એની સ્વોપપન્ન વૃત્તિ તેમજ અશુભાર્થેરાગ્ય-તરંગિણી પણ એમની કૃતિઓ છે. એમનો સ્વર્ગવાસ ‘શ્રીમાલ’ નગરમાં વિ. સં. ૧૨૮૪ની આસપાસમાં થયાનું મનાય છે. એમના પટ્ટધર તે સુપ્રસિદ્ધ જગન્નયન્દ્રમૂરિ છે.

આ પ્રાસાદિક કૃતિ સક્રિય મુક્તકોની માળા જેવી હોવાથી એનું સૂક્તિમુક્તાવલી એનું નામ કર્તાએ અંતિમ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ ‘સિન્દૂર-પ્રકર’થી થતો હોવાથી એનું આ નામ પાડ્યું છે. એમાં સો શ્લોક હોવાથી એના કર્તાનું નામ જોડી એને સોમશતક કહે છે. ભતૃંહરિફત નીતિશતક જોધને કર્તાએ આ શતક રચ્યું હશે. એ વિવિધ જોધમાં ગુંથાયેલું છે.

વિષય—મંગલાચરણથી શરૂ કરાયેલા આ શતકમાં શ્લો. ૯-૯૨-૩૫ એકવીસ ચતુષ્ટયમાં એકેક વિષય રજૂ કરાયો છે. આ ૨૧ની નોંધ શ્લો. ૮માં જોવાય છે. જિનેશ્વર, ગુરુ, ધર્મ અને સંધની મહત્તા, અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાય ઉપર વિજય, સહુદયતા તેમજ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ અહીં વર્ણવાયા છે. દૂંઢમાં આંમ અહીં જૈન ધર્મ અને નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિવિધ વિષયો સુબોધ અતે હૃદયગમ શૈલીએ રજૂ કરાયા છે. આમાંનાં કેટલાંક

૧ આ કાવ્ય એની સ્વોપપન્ન વૃત્તિ તેમજ એના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત આનેકાર્થસાહિત્યસંગ્રહના પ્રથમ વિભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૩૫માં છપાવાયું છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. હુજો. દિ. ૧.

૩ આ પ્રકરણગુરતનાકર (ભા. ૨. પૃ. ૨૧૭-૨૪૭)માં ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ઇ. સ. ૧૮૭૬માં છપાયું છે. નંદલાલની ટીકા સહિત આ કૃતિ વડોદરાના શાવક જગજીવને વિ. સં. ૧૯૪૨માં છપાવી છે. “જૈન સ્વયંસેવક મંડળે” ઇન્દોરથી આ કૃતિ ભારા ગુજરાતી અનુવાદ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત ઇ. સ. ૧૯૨૩માં છપાવી છે.

૪ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ, મૃત્વાદ-વિરમણ, અદત્તાદાન-વિરમણ, અત્રણવિરમણ અને પરિશદ-વિરમણ.

પદો કુમારવાલપડિળોહમાં અતે 'મવાંરણ્યં'થી શરૂ થતું હતું. પદ શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણીમાં ૪૫મા પદ તરીકે જોવાય છે.

ઉલ્લેખ — જલ્લહરુદેવે પોતાની સૂક્તિમુક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)માં આ કાવ્યનો સોમપ્રભસૂરિના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે અને “લક્ષ્મીઃ પદ્યતિ (? સર્પતિ)”થી શરૂ થતું ૭૬મું પદ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

વૃત્તિઓ — આ સોમશતક જૈન સમાજમાં ધણું પ્રિય બનતાં એના ઉપર વિવિધ વૃત્તિઓ રચાઈ છે:—

(૧) વૃત્તિ — આના કર્તા ‘ખરતર’ ગચ્છના જિનહિતસૂરિના શિષ્ય કલ્યાણરાજના શિષ્ય ચારિત્રવર્ધન છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૦૫માં રચી છે.

(૨) વ્યાખ્યા — ‘ભૂભુવસ્વસ્ત્રીયી’થી શરૂ થતી આ વ્યાખ્યા જિનસાગરના શિષ્ય ધર્મચન્દ્રે રચી છે.

(૩) વ્યાખ્યા — આ ‘નાગપુરીય તપા’ ગચ્છના ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ રચી છે.

(૪) ટીકા — આના કર્તા ‘ખરતર’ ગચ્છના જિનતિલકસૂરિ છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૬૨માં લખાયેલી મળે છે.

(૫) ટીકા — આ ગુણકીર્તિસૂરિની વિ. સં. ૧૬૬૭ની રચના છે. એઓ ‘મલધારી’ ગચ્છના ગુણનિધાનસૂરિના અનુગામી થાય છે.

(૬) ટીકા — આના કર્તા વિમલસૂરિ છે.

(૭) ટિપ્પણ — આ ભાવચરિત્રે રચ્યું છે.

(૮) ટીકા — આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

પ્રમોદકુશલગણિના નામે જે સિન્દૂરપ્રકરનો ઉલ્લેખ જિ. ૨૦ કે. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૪૨)માં છે તે શું પ્રસ્તુત સિન્દૂરપ્રકરની ટીકા તો નથી તે?

ઇટાલિયન અનુવાદ—સિન્દૂર-પ્રકરનો પવોલિનિએ ઇટાલિયન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. એ અનુવાદ એક. એક. પુત્રે દ્વારા રચાયેલા ઉપોદ્યાત સહિત SIFI (II, 33-72)માં ઇ. સ. ૧૮૬૮માં છપાયો છે.

અનુકરણો—પ્રસ્તુત સિન્દૂર પ્રકરના અનુકરણરૂપે કપૂર-પ્રકર, કરતૂરી-પ્રકર અને હિંગુલ-પ્રકર રચાયા છે.

સૂક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—ચ૦ પ્ર૦ (પૃ. ૧૨૬)માં પદ્માનંદ મહાકાવ્ય વગેરે રચનારા અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓ ગણાવતી વેળા આનો ઉલ્લેખ કરાયો છે પણ આ કૃતિની એકે દ્વાયપોથી દૃશ્ય સુધી તો મળી આવી નથી.

રવિવેક-કલિકા અને રવિવેક-પાદપ (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આ બે સૂક્તિસંગ્રહ છે અને એ બંનેના કર્તા અલ્લંકાર-મહોદધિના પ્રણેતા નરેન્દ્રપ્રમસરિ છે. પહેલા સૂક્તિસંગ્રહમાં ૧૧૦ પદ્યો અને બીજામાં ૪૨૧ પદ્યો હોવાનું અનુમાન છે.

વિવેકકલિકા ભિન્ન ભિન્ન જગ્યામાં રચાયેલી છે, બ્યારે વિવેકપાદપનાં ઉપલબ્ધ ૧૦૯ પદ્ય પૈકી ૧૦૭ અનુષ્ટુભમાં છે. બાકીનાં બે પદ્ય પ્રશસ્તિ—

૧ આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે “જર્મન અને ઇટાલિયન અનુવાદોથી અલંકૃત જૈન કૃતિઓ.” આ લેખ જૈન ધર્મ પ્ર૦ (પૃ. ૬૬, અ. ૧)માં છપાયો છે.

૨-૩ આ બે વિરે કટલીક માહિતી ડૉ. સ્પાઉસસાએ એમની નિમ્નલિખિત કૃતિ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૩)માં આપી છે:—

Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and its contribution to Sanskrit Literature.

આ કૃતિ “સિંઠ જૈન ગ્રંથ”માં ઇ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૩૫ છે અને એ બે પદો અનુક્રમે શાદ્ધલવિકીરિત અને વસન્તતિલકા છંદમાં છે. આ બંને કૃતિમાંથી 'અવતરણો પત્તનઽસૂચી' (ભા. ૧, ૫. ૧૮૭)માં અપાયાં છે. પરંતુ આ બંને કૃતિ પાટણના ભંડારની એક અસ્તિતાડપત્રીય હાથપોથીમાં અપૂર્ણ સ્વરૂપે મળે છે. એ હાથપોથીમાં વિવેકકલિકાનાં ૬૯ પદો અને વિવેકપાદપનાં ૧૦૯ પદો મળે છે. એ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ બંને કૃતિઓ મોટે ભાગે સુભાષિતો પૂરાં પાડે છે, જ્યારે જૈન ધર્મને લગતી બાબતો ઓછા પ્રમાણમાં નિરૂપાદ છે.

સુભાષતાવલી (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા તિલકપ્રભસૂરિ છે. એઓ 'પૂર્ણિમા' ગચ્છના દેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું છે. એઓ વિ. સં. ૧૩૦૭માં શાંતિનાથચરિત્ર રચનારા અજિતપ્રભસૂરિના ગુરુ વીરપ્રભના ગુરુ હોય એમ લાસે છે. જો એમ જ હોય તો એમની આ રચના વિ. સં. ૧૨૮૦ની આસપાસની હશે.

રસૂકત-રત્નાકર (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા ગૃહસ્થ માત્રસિંહ ઉદ્દે મન્મથસિંહ છે. એઓ વિદ્યાસિંહના પુત્ર થાય છે. એમણે આ કૃતિ બે ભાગમાં વિભક્ત કરી છે. એનું પરિમાણ ૮૮૬૫ શ્લોક જેવડું છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૩૪૭માં લખાયેલી છે.^૩

૧ વિવેકપાદપનો શ્લો. ૨૪ અને વિવેકકલિકાના શ્લો. ૧૨, ૩૬ અને ૮૦ ઉપર્યુક્ત અંગ્રેજી કૃતિમાં ઉદ્ધૃત કરાયા છે.

૨ આ નામની એક કૃતિ ધર્મકુમારે રચી છે.

૩ જુઓ પત્તનઽસૂચી (ભા. ૧, ૫. ૧૩૭).

સૂક્તિ-સમુચ્ચય (લ. વિ. સં. ૧૨૯૦)—આનામ મેં યોજ્યું છે. આના કર્તા વસ્તુપાલ છે. સોમેશ્વરકૃત ઉલ્લાસ-રાઘવ (અંક ૮) ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો. એમની કેટલીક સૂક્તિ નરનારાયણાનન્દના ખીખ પરિશિષ્ટમાં અપાયેલી છે.

સૂક્તાવલી યાને સૂક્ત-સંગ્રહ—આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા લક્ષમણ છે. એની શરૂઆત “સૂક્તિરત્નસુધા”થી થાય છે અને એની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

સૂક્ત-સૂક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૫૨૫)—આ અસાતકર્તૃક કૃતિમાં ૧૨૭ અધિકાર છે. સૌથી પ્રથમ અધિકાર ધર્મોપદેશને અંગેનાં ૫૦ સૂક્તોરૂપ છે. ૪૭મો અધિકાર મૂર્ખાને લગતો છે અને એમાં દસ પદો છે. આ કૃતિ સૂક્ત અર્થાત્ સુમાધિનરૂપ મોતીની માળા છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં સૂક્તો સંસ્કૃતમાં છે; કેટલાંક પાષ્ટ્યમાં છે તો કોઈ કોઈ ઝૂની ગુજરાતીમાં છે. એ ભાષા જોતાં એમ અનુમાય કે આ કૃતિ વિક્રમંતી પંદરમી સદી પહેલાંની નહિ હશે.

૧ એમને અને સાથે સાથે એમના ભાઈ તેજપાલને વીરધવલ રાજાએ વિ. સં. ૧૨૭૬માં મંત્રી નીમ્યા હતાં (જુઓ જૈન સાગ્ર સં. ૦ ઇ. ૫. ૩૫૫). વસ્તુપાલનું અવસાન વિ. સં. ૧૨૬૬માં થયું હતું (જુઓ જૈન સાગ્ર સં. ૦ ઇ. ૫. ૩૬૬).

૨ આ “૬૦ લા. ૦ જૈ. ૫૦ સં. ૦” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૨માં પ્રકાશિત થયેલી છે. અંતમાં આ કૃતિમાંનાં પદોની અંકસંદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે. વળી ૧૨૭ અધિકારોનાં નામ અનુક્રમે આપી એનાં પદોની સંખ્યા દર્શાવાઈ છે.

૩ જુઓ ૧૧૬મો અધિકાર (પૃ. ૬૧આ-૬૨આ).

સૂક્તાવલી યાને 'કપૂર-પ્રકર' (ઉ. વિ સં. ૧૫૫૦)—આ વજ્રસેનના શિષ્ય હુરિ (હુરિણ)ની કૃતિ છે. એમાં ૧૭૬ પદમાં ૮૭ દ્વાર દ્વારા આવકના ચાર વ્રતો, દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તરનો, ૩૬૦ ક્ષેત્રો, શબ્દાદિ પાંચ વિષયો અને કોષાદિ ઉપર વિજય એમ વિવિધ વિષયો નિરૂપાયા છે. પ્રસંગોપાત્ત વિષયને વ્યક્ત કરનાર ઉદાહરણોનું સૂચન કરાયું છે. આ કૃતિને એના કર્તાએ સૂક્તાવલી કહી છે. એને કેટલાક સુભાષિતકોશ પણ કહે છે. આના અંતિમ પદમાં ગ્રંથકારે પોતાના ગુરુ વજ્રસેનને ત્રિપદિસારના અને પોતાને નેમિચરિત્રના કર્તા કહ્યા છે.

વિવરણો.—“કપૂરપ્રકર”થી શરૂ થતી આ કૃતિ ઉપર ‘ખરતર’ ગરુડના જિનવર્ધનસૂરિના શિષ્ય ધ્વજિનસાગરસૂરિએ જૈં ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૧૭૬) પ્રમાણે વિ. સં. ૧૫૫૧માં અવચૂરિ રચી છે અને એના મૂળમાં સુચવાયેલા

૧ આ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ અને જિનસાગરની દીકા સહિત હરિશંકર કાલિદાસે ઇ. સ. ૧૯૦૧માં છપાવી છે. મૂળ કૃતિ ઉપર્યુક્ત દીકા તેમજ સોમચન્દ્રકૃત કથામહોદધિ સહિત હીરાલાલ હંસરાને ઇ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. વળી જિનસાગરીય દીકા સહિત મૂળ કૃતિ “જૈં ૦ ગ્રં ૦ સં ૦” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૫માં પ્રકાશિત થઇ છે (એમાં દીકાનો રચનાસમય આપાયો નથી). આ ઉપરાંત મૂળ કૃતિ શ્રીવિજયનેમિસૂરિના શિષ્યરત્ન શ્રી. વિજયપદ્મસૂરિએ વિ. સં. ૨૦૦૩માં રચેલાં ગુજરાતી પદ્યાર્ત્થ દીકા, શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટાર્થ સહિત “જૈં ૦ ગ્રં ૦ સં ૦” તરફથી થોડાંક વર્ષ ઉપર છપાઈ છે, પરંતુ એમાં પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ નથી.

૨ આ ચાર વ્રતો નીચે મુજબ છે:—

સ્થૂલ-પ્રાણાતિપાત-વિરમણ, સ્થૂલ-શૃયાવાદ-વિરમણ, સ્થૂલ-અદ્વતાદાન-વિરમણ, સ્વદારસંતોષ, પરિચ્છેદનું પરિમાણ, દિગ્વ્રત, લોગોપભોગપરિમાણ, અનર્થદંડવિરમણ, સામાયિક, દેશાવકાશિક, પૌષ્ઠ અને અતિથિસંવિલાગ,

૩ જિન-પ્રતિમા, જિન-મંદિર, શ્રુતજ્ઞાન તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાત ક્ષેત્રો ગણાય છે.

૪ એમણે ‘દેવકુલપાટક’ નગરમાં શાન્તિનાથના જિંબની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૪૬૪માં કરાવી હતી.

ઉદાહરણોનો કથા દ્વારા સ્ફોટ કર્યો છે. 'તપા' ગરુડના લક્ષ્મીસાગરસૂરિના શિષ્ય જયરાજે, હર્ષકુલે, યશોવિજયગણિએ તેમજ અન્ય કોઈકે પણ એકેક દીકા રચી છે.^૧

સૂક્ત-મુક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૬૦૦)—આ નામની ૨૩૩૨ શ્લોક જોડી એક અઘાતકર્તૃક કૃતિની હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૧૮માં લખાયેલી છે. શું આ કૃતિ તે જ ૪. ૨૫૧માં નોંધાયેલી સૂક્તમુક્તાવલી છે?

સૂક્ત-સંઘ (લ. વિ. સં. ૧૬૨૦)—આના કર્તા લક્ષ્મીકલ્પોલગણિ છે. એઓ હર્ષકલ્પોલના શિષ્ય થાય છે. એમણે આચાર ઉપર તત્ત્વાવગમા નામની અવચૂરિ સૌભાગ્યહર્ષના રાજ્યમાં એટલે કે વિ. સં. ૧૫૮૩થી ૧૫૯૭ના ગાળામાં રચી છે. વળી એમણે નાયાધર્મમહુડા ઉપર મુગ્ધાવળોષા નામની વૃત્તિ સૌભવિમલસૂરિના રાજ્યમાં અર્થાત્ વિ. સં. ૧૫૯૦થી ૧૬૩૭ના ગાળામાં રચી છે.

અવચૂરિ—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

સૂક્ત-રતનાવલી (વિ. સં. ૧૬૪૭)—આના કર્તા હીરવિજયસૂરિના પદ્માલંકાર વિજયસેનસૂરિ છે. એમણે વિ. સં. ૧૬૪૭માં 'અનુકુલ'માં ૫૧૧ પદોમાં આ કૃતિ રચી છે અને એ દ્વારા વિવિધ વિષયનાં મનોરમ અને સચોટ સુભાષિતો પૂરાં પાડ્યાં છે.

સૂક્તરતનાવલી (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)—વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્યની વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૫૩) ઉપરથી જણાય છે કે હેમવિજયગણિએ સૂક્ત-રતનાવલી રચી છે પણ એ ઉપયુક્ત કૃતિથી ભિન્ન હોવી જોઈએ

૧ એડમુંદરે બાલાવળોષ અને ધનવિજયે સ્વપ્નક (શબ્દો) રચ્યા છે.

૨ આ કૃતિ "શ્લોક ૧૦૦ સં" વચ્ચેથી વિ. સં. ૧૬૬૬માં પ્રકાશિત ૫૫ છે અને એમાં કેટલેક રચને પદો ખંડિત છે. આ નામની બીજી પણ કૃતિ છે.

ક્રમકે એમાં તો વિજયસેનનું જ નામ છે. આ હેમવિજયગણિ એ લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં થયેલા 'તપા' ગચ્છના અમરવિજયના શિષ્ય ક્રમલવિજયના શિષ્ય થાય છે. એઓ કુશળ કવિ હતાં. એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચી છે:—

(૧) અન્યોક્તિમુક્તાવલી યાને અન્યોક્તિમુક્તામહોદધિ, (૨) ઋષભ-શતક, (૩) કથારત્નાકર, (૪) 'કસ્તૂરીપ્રકર, (૫) રકીતિ'કલ્પેલિની, (૬) જિનસ્તવન-ચતુર્વિંશતિકા યાને ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ, (૭) જિનસ્તુતિ, (૮) ઋષાર્વનાથ-ચરિત, (૯) પવિત્રપ્રશરિત, (૧૦) સદ્ભાવશતક અને (૧૧) સ્તુતિત્રિદશતરંગિણી.

આ ઉપરાંત એમણે અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં છે. એમની આ મુકતરત્નાવલી પ્રસિદ્ધ થવી ઘટે.

મુક્તિ-રત્નાકર (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)—આ ધાતુમંજરી વગેરે રચનારા ઇસિદ્ધિચન્દ્રગણિએ સંકલિત કરેલી કૃતિ છે. એમાં ૩૭૭ સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરાયો છે. એમાં વિવિધ અન્યકારો અને અન્યો

૧ આ કૃતિ ભીમસી માણેકે ઈ. સ. ૧૬૦૮માં પ્રકાશિત કરી છે.

૨ આ વિજયસેનસૂરિની પ્રશસ્તિરૂપ કૃતિ છે.

૩ આ જૈન-સ્તોત્ર-સમુચ્ચય (પૃ. ૨૬૭-૨૮૪)માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૪ આ વિ. સં. ૧૬૩૨માં રચાયેલું ચરિત "ચુનીલાલ ગ્રંથમાલા"માં ભીખીબાઈ ચુનીલાલ પેન્નાલાલ તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૨માં છપાવાયું છે.

૫ આ કાવ્ય ગુણવિજયની વિજયદીપિકા નામની ટીકા સહિત "ચં. જૈ. ગ્રં." માં વીરસંવત ૨૪૩૭માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

૬ હેમવિજયગણિએ ગુજરાતીમાં ક્રમલવિજયરાસ વિ. સં. ૧૬૬૧માં રચ્યો છે.

૭ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૫૪-૫૫.

૮-૯ આનાં નામ માટે જુઓ ભાતુચન્દ્રગણિચરિત (પૃ. ૬૩-૬૪) અને એની શ્રી. મો. ૬. દેશાધિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૩).

વિષે ઉલ્લેખ છે. જે 'વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરનાકર આ જ ગણિએ રચ્યો છે તે ગું પ્રસ્તુત કૃતિથી ભિન્ન છે ?

સૂક્તિ-દ્વાનિર્ણયિકા યાને સૂક્ત-દ્વાનિર્ણયિકા (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— આ કૃતિ 'દ્વાષક' છંદમાં ૩૨ પદ્યમાં વિ. સં. ૧૬૫૦માં મુનિ સારંગ કવિએ રચી છે.

સ્વોપજીવિવરણ—કર્તાએ જાતે આ કૃતિને વિ. સં. ૧૬૫૦માં વિવરણથી વિભૂષિત કરી છે.

૨કસ્તૂરી-પ્રકર (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— આ કમલવિજયગણિના શિષ્ય હેમવિજયગણિની ૧૮૨ કારિકા પૂરતી રચના છે. એમણે આ કૃતિ હીરવિજયસૂરિના રાજ્ય દરમ્યાન રચી છે.

સ્વોપજીવૃત્તિ—ઉપર્યુક્ત કસ્તૂરી-પ્રકર ઉપર કર્તાએ જાતે વૃત્તિ રચી છે.

કસ્તૂરી-પ્રકરણ—સોમચંદર ઉપાધ્યાયે ૧૦૦૦ શ્લોક જેવડું કસ્તૂરી-પ્રકરણ રચ્યું છે. સંવેગચંદરે પણ આ નામની કૃતિ રચી છે.

૩હિંગુલ-પ્રકર (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦)— આના દ્વિતીય પદ્યનો પ્રારંભ '૪હિંગુલપ્રકર'થી થાય છે. એના કર્તા ઉપાં વિનયસાગર છે.

૧ આનો ઉલ્લેખ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ ભક્તામરસ્તોત્રની યીકામાં કર્યો છે એમ જિ. ૨૦ કે. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૪)માં કહ્યું છે.

૨ આ કૃતિ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૫૪.

૩ આ કૃતિ "હિંગુલ-પ્રકરણ" એવા નામથી પં. હીરણ્યાચ હંસરાજના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ભીમસી માલેકે તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૦માં છપાવાઈ છે. એનું આઘ પદ હાથપોથી લખનારનું હશે એમ લાગે છે. બીજું પદ 'હિંગુલ'થી રાત્ર થાય છે. અને આ કૃતિનો વાસ્તવિક પ્રારંભ આ પદથી જ હશે એમ લાગે છે. એ પદ નીચે મુજબ છે:—

“હિંગુલપ્રકરોડયં ચ વાલારુણો વિચક્ષણાઃ ।

તર્કયન્તીતિ ચં દૃષ્ટ્વા પદ્યપ્રભો મુદેઽસ્તુ સઃ ॥”

૪ “હિંગુલ”નો અર્થ ‘હિંગલોક’ થાય છે.

એમણે આ કૃતિ મુખ્યતઃ ‘અનુષ્ટુભ’માં રચી છે. અને એને પ્રક્રમોમાં વિભક્ત કરી છે. શ્લો. ૧૫ અને ૧૬માં સુચવાયા મુજબ આમાં ૧૧૮ પાપસ્થાનકને અંગે ૧૮ પ્રક્રમો, ૨૭ વ્યસન સંબંધી ૭, ૩૬૫નાદિ ચાર પ્રકારના ધર્મ પરત્વે ૪ તેમજ જિનેન્દ્રપૂજા, ગુરુ-ભક્તિ અને ઉવ્રમને અંગે એકેક પ્રક્રમ છે. આ પ્રત્યેક પ્રક્રમમાં ચચાર કે પાંચ પાંચ પદો છે.

૪અનુવાદ—આનો ગુજરાતી અનુવાદ પં. હીરાલાલ હંસરાજે કર્યો છે.

કર્તા—હિંગુલપ્રકરના કર્તા વિનયસાગર તે કોણ એ નક્કી કરવા માટે પૂરતાં પસાધન નથી. જૈન સાં સં ૦ ઇ ૦ (પૃ. ૬૦૬)માં એક વિનયસાગરનો કાવ્યકાલ વિ. સં. ૧૬૧૭માં દર્શાવાયો છે અને પૃ. ૮૭૨માં એમના ગચ્છ તરીકે ‘ખરતર’નો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૬૫૬માં ‘અચલ’ ગચ્છના વિનયસાગર વિષે કહ્યું છે કે એઓ કલ્યાણસાગરસૂરિ (વિ. સં. ૧૬૭૦-વિ. સં. ૧૭૧૮)ના શિષ્ય થાય છે. એમણે ભોજવ્યાકરણ રચ્યું છે તેમજ એમણે સારસ્વત વ્યાકરણનાં સૂત્રોને છંદોબદ્ધ કરી વૃદ્ધચિન્તા-મણિ નામના ગ્રંથમાં ગૂંથ્યાં છે.

૧ પ્રાણાતિપાત, મૃપાવાદ, અદ્વતાદાન, અગ્રહ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, રત્યરતિ, પરાપવાદ, માયામૃપાવાદ અને મિથ્યાત્વશલ્ય.

૨ ઘૂત, માંસ, મદિરા, વેશ્યા, આખેટ (શિકાર), ચોરી અને પરદારંગમન.

૩ જ્ઞાન, શીલ, તપ અને લાવ.

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ. પૃ. ૨૫૫.

૫ હિંગુલપ્રકરની વિવિધ હાથપોથીઓ જોવા મળે તો હિંગુલપ્રકર ક્યારે રચાયું તે વિષે અંતુમાન થઈ શકે. કોઈક હાથપોથીમાં તો એ કૃતિ ક્યારે લખાઈ તેનો પણ નિર્દેશ હોય તો ના નહિ.

આ એ વિનયસાગર ઉપરાંત વિનયસાગર નામના એક ત્રીજા મુનિવર પણ છે.^૧ શું આ ત્રણમાંથી કોઈ એક અંત્ર અભિપ્રેત છે કે પ્રસ્તુત ઉપાન વિનયસાગર આ બધાથી ભિન્ન છે એ જાણવું બાકી રહે છે. આ પરિસ્થિતિમાં હિંદુલપ્રકરનો રચનાસમય મેં દેવળ કદમ્બનાના આધારે સૂચવ્યો છે.

સદ્ભાષિતાવલી (વિ. સં. ૧૬૬૦)—સંકલ્પકીર્તિએ લગભગ ૪૦૦ સુભાષિતોના સંચલનું સંકલ્પન કર્યું છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૭૨માં લખાયેલી છે. શું આ કૃતિ તેજ એમણે રચેલી સુભાષિતરત્નાવલી યાને સુભાષિતાવલી છે?

સુભાષિત-વિજય-મત-શાસ્ત્ર—આ અજ્ઞાતકર્તા કૃતિ છે.

સુભાષિતરત્નકોશ—આના કર્તા મુનિદેવ આચાર્ય છે. એમાં ૫૮ કારિકા છે. શું આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે?

સૂક્તમુક્તાવલી યાને સૂક્તિમુક્તાવલી—આના કર્તા મેઘપ્રભસૂરિ છે. એનો પ્રારંભ “શ્રીવર્ધમાનમભિનૌમિ” થી થાય છે.

સૂક્તરત્નાવલી (કે. વિ. સં. ૧૮૪૭)—આના કર્તા ક્ષમાકથ્યાણુ છે. એઓ વિ. સં. ૧૮૦૧માં જન્મ્યા હતા. એઓ ‘ખરતર’ ગદ્યના અમૃતધર્મના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના દાદાગુરુ જિનજાલસૂરિએ

૧ જુઓ પૃ. ૮૦.

૨ આ “જેઠ આઠ સગે” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૩ આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સંહિત “શ્રી જિનજાલસૂરિ જ્ઞાનજાલર” તરફથી અહીંથી (સુરતથી) આ હાંપાની વેગાએ (વિ. સં. ૨૦૧૨માં) પ્રકાશિત કરાઈ છે. એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧-૧૨)માં ક્ષમાકથ્યાણુની ૨૫ કૃતિની ટાંચ છે.

૪ આ નામની એક બીજી પણ કૃતિ છે. જુઓ પૃ. ૨૫૩.

વિ. સં. ૧૮૩૩માં રચેલા આત્મ(પ્ર)બોધનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો હતો. વિશેષમાં એમણે નીચે મુજબના ગ્રંથો રચ્યા છે:—

અરતરગચ્છપદાવલી (વિ. સં. ૧૮૩૦), દશપર્વકથા (વિ. સં. ૧૮૩૫), પરસમયસારવિચારસંગ્રહ, પ્રશ્નોત્તરસાધર્મશતક (વિ. સં. ૧૮૫૧), યશોધરચરિત (વિ. સં. ૧૮૩૯), વિચારશતકખીજક અને સમરાદિત્ય-ચરિત (વિ. સં. ૧૮૭૩).

વળી એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિ ઉપર વિવરણ રચ્યું છે:—

ગૌતમીય કાવ્ય, જીવવિચાર, તર્કસંગ્રહ, ભૂ-ધાતુ, મેરુત્રયોદશી, સિરિવાલકહા (શ્રીપાલચરિત) અને સૂક્તરત્નાવલી (સ્વરચિત).^૧

આ કૃતિમાં ૧૦૮ પદો છે. એ ઉપજ્ઞતિ, અતુષ્ટુલ્ વગેરે છંદોમાં રચાયેલાં છે. એમાં પુરાતન આધ્યાત્મિક પરંપરા અને ભારતીય નૈતિકતાને લક્ષ્યમાં રાખી વિવિધ વિષયો આલેખાયા છે. જેમકે શત્રુંજયાદિ તીર્થોની પ્રશંસા, ધર્મ, ગુરુ અને દેવ એ તત્ત્વત્રયીનું સ્વરૂપ, અમરકોશનું આઘ પદ લઇને સમસ્યારૂપે પાર્શ્વનાથની પાંચ પદની સ્તુતિ, ‘કલિ’ યુગનું વર્ણન, કામવિકાર, બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ, કાર્યસિદ્ધિનાં ૨૫ાંચ કારણો, ઇન્દ્રિયોનો વિજય, મનની ચંચળતા, પ્રમાદના ૩૫ાંચ અને ૪આઠ પ્રકારો, સંતોષ, આત્માનું સ્વરૂપ, પચાર ગતિ, પરનિન્દાની નિન્દા, આત્મનિન્દા, ગુરુને

૧ એમણે ગુજરાતીમાં પણ કેટલીક કૃતિઓ રચી છે. એનાં તેમજ સંસ્કૃત કૃતિનાં નામ માટે જુઓ જૈન સાં. સં. ૯૦ (પૃ. ૬૭૬-૬૭૭).

૨ કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા, ઉદ્યમ અને પૂર્વકૃત કર્મ.

૩ મધ, કપાય (ક્રોધાદિ), ઇન્દ્રિયોના વિષય, નિદ્રા અને વિકથા (શ્લો. ૪૫).

૪ અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, વિભાવોનો રોગ, દ્વેષ, વિરમરણ, કુપ્રણિધાન અને ધર્મકાર્યોનો અનાદર (શ્લો. ૫૦-૫૧).

૫ નરક, તિર્યંચ, દેવ અને મનુષ્ય સંબંધી ગતિ.

નિવેદન, અન્તર્જાપિકા અને બહિર્જાપિકા દ્વારા સુભાષિત, નિરોધ્ય પદો દ્વારા મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ, ધર્માચાર્ય (જિનલાલસૂરિ) અને વિદ્યાશુરુઓ ઉપાં રાજસોમ અને રામવિજયની સ્તુતિ અને કર્નાના નામ (ક્ષમાકલ્યાણ)નો નિર્દેશ.

સ્વોપજ વૃત્તિ—આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિના અંતમાં ચાર પદો છે. એમાં કહ્યું છે કે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૮૪૭માં મહસૂદાખાદમાં ‘ઊકેશ’ વંશના મૂલચન્દ્રના પુત્ર ધોંકચન્દ્ર અને કીર્તિચન્દ્રના આગ્રહથી રચી.

‘સુભાષિત-પદ્ય-રતનાકર’—આ રજૈન તેમજ અજૈન મંથોમાંથી વિવિધ વિષયોને લગતાં પ્રાસંગિક પદ્યો—સુભાષિતાદિના મુનિશ્રી જ્યંત-વિજયજ્ઞના શિષ્ય મુનિશ્રી ત્રિશાળવિજયજ્ઞએ કરેલા સંગ્રહરૂપ છે અને એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ એમણે કર્યો છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલી કૃતિનું નામ એમણે સુભાષિત-પદ્ય-રતનાકર રાખ્યું છે. ક્યા ક્યા મંથોમાંથી અવતરણરૂપે પદ્યો લેવાયાં છે તેનો નિર્દેશ તે તે પદ્યની નીચે કરાયો છે. કેટલાંક પદ્યો પાઠ્યમાં પણ છે.

રજૈન-સૂક્ત-સન્દોહ—આ એક આધુનિક સંગ્રહાત્મક કૃતિ છે. એમાં અપાયેલાં સૂક્તોનો સંગ્રહ ૫. ૪ કૈલાસસાગરગણિએ કર્યો છે. આ

૧ આ સંગ્રહાત્મક કૃતિ પાંચ ભાગમાં “શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન મંથમાલા”માં પુ. ૨૭, ૩૧, ૩૪, ૫૨ (ભા. ૪) અને ૪૮ (ભા. ૫) તરીકે ઉલ્લેખથી અનુક્રમે વિ. સં. ૧૬૬૧, ‘૬૨, ‘૬૩, ‘૬૪ અને ‘૬૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. પાંચમો ભાગ જિનેશ્વરની સ્તુતિઓ વગેરેના સંગ્રહરૂપ છે.

૨ આમાં ત્રિપષ્ટિ સિન્દૂરમંકર, ધર્મઠલપદ્ધમ, ઉપદેશપ્રાસાદ હંત્યાદિનો સમાવેશ કરાયો છે.

૩ આ કૃતિ “શ્રુતિસાગરસૂરિશ્વર-મંથમાલા”માં મંથાંક ૧ તરીકે વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૪ એઓ શ્રીશ્રુતિસાગરસૂરિના શિષ્ય શ્રીકીર્તિસાગરસૂરિના પ્રશિષ્ય થાય છે. એમના શુરુનું નામ જિતેન્દ્રસાગર છે.

કૃતિમાં એમણે મંગળ તરીકે પાંચ પદો આપી સમ્યક્દર્શનથી ૧૪૪ ત્રિપથોની શરૂઆત કરી છે. ત્યાર પાદ કેટલાંક પ્રકીર્ણક રચોક, સુભાષિન-રત્ન-ખંડો અને વચનામૃતો તેમજ અંતિમ મંગળરૂપે ત્રણ પદો આપી આની પૂર્ણાહુતિ કરી છે. આ પદાત્મક કૃતિનાં ધણાંખરાં ૧૫૬૦ સંસ્કૃતમાં છે. મુખ્યત્વે ૨૦૪૧ કૃતિઓને લક્ષીને આ રચના કરાઈ છે. આ કૃતિ શ્રમણોનાં પાંચ મહાવ્રતો તેમજ શ્રાવકોનાં પાર વ્રતો, ૩૫૨ ભાવના વગેરે બાબતો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડે છે.

અન્ય કૃતિઓ— આ ઉપરાંત સુભાષિતોને અંગે કેટલીક કૃતિઓ જોવાય છે. તેમાં કેટલીકના કર્તાનાં નામ જાણવામાં છે અને કેટલીકનાં નથી. પ્રથમ પ્રકારની કૃતિઓ નીચે મુજબ છે:—

(૧) સુભાષિતકોશ— આ કૃતિ રામચન્દ્રે રચી છે.

(૨) સુભાષિતત્રય— આના કર્તા કીર્તિવિજય છે.

(૩) સુભાષિતપટ્ટત્રિશિક્ષા— આ નામની બે કૃતિઓ છે. એકના કર્તા જ્ઞાનસાગર છે અને બીજાના ‘કુન્દા’ ગમ્મજના યશસ્વિગણિ છે.

(૪) સુભાષિતાર્ણવ— આ શુભચન્દ્રની રચના છે.

(૫) સૂક્તસમુચ્ચય— આના કર્તા આચાર્ય રવિગુપ્ત છે.

૧ આ ત્રિપથિટિમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.

૨ અજૈન કૃતિઓ તરીકે અન્નિ-સંહિતા, આરણ્યકોપનિષદ્, મનુસ્મૃતિ, રામાયણ, મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ. વરાહ-પુરાણ, શંકરાચાર્યકૃત મનાતાં ચર્પટ-પંજરિકા અને મોહ-મુદ્ગર, પંચગંગ, હિતોપદેશ ઇત્યાદિ કૃતિઓ પસંદ કરાઈ છે.

૩ અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિની દુર્લભતા અને ધર્મવું રવાખ્યાતત્વ.

૪ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૪૮)માં આ કૃતિનો “સૂક્તાનિ” એ નામે ઉલ્લેખ લેઈ એ નામ ચોક્કસ છે.

(૬) સૂક્તાવલી — આ તત્ત્વવલ્લભની રચના છે.

(૭) સૂક્તિમુક્તાવલી — આ નામની ત્રણ કૃતિઓ છે. એના કર્તાનાં નામ શ્રુતમુનિ, સોમદેવ અને સોમસેન છે.

(૮) સૂક્તિરત્નાવલી — આના કર્તા અલયચંદ્ર છે.

બીજા પ્રકારની કૃતિઓનાં નામ નીચે મુજબ છે :—

સુભાષિત, સુભાષિતશતક, સુભાષિતપદ્મચિકા, સુભાષિતસારોદ્ધાર, સુભાષિતાશૃંગ, સૂક્તસંગ્રહ, સૂક્તસદૃહ અને સૂક્તાવલી યાને સુભાષિતસંગ્રહ.

(૩) 'રામનીતિ

૨નીતિવાક્યામૃત (લ વિ. સં. ૧૦૨૫) — આના કર્તા દિં તાર્કિક કવિ સોમદેવસૂરિ છે. એઓ 'દેવ' સંઘના યશોદેવના શિષ્ય નેમિદેવના શિષ્ય થાય છે અને મહેન્દ્ર બટારકના અનુજ થાય છે. એમણે શકસંવત્ ૮૮૧ (વિ. સં. ૧૦૧૬)માં યશસ્તિલક-ચંપૂ નામની કૃતિ રચી છે. નીતિવાક્યામૃતની પ્રચલિતમાં યશોધર-ચરિત્રનો જે દલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે. વિશેષમાં આ ગ્રંથકારની (૧) ટ્રિવર્ગ-મહેન્દ્ર-

૧ આનો અંતર્ભાવ ચાર પુરુષાર્થ પૈકી અર્થ-પુરુષાર્થમાં કરાય છે. જુઓ ૬૧૦ નો ૬૧૦ થોડો (પૃ. ૬૧).

૨ આ ગ્રંથ અજ્ઞાતકર્તાક સંસ્કૃત શીકા તેમજ એ શીકાગત પદ્યાત્મક અવતરણોની સૂચી સહિત "માં ૬૧૦ ગ્રંથ"માં ગ્રંથાંક ૨૨ તરફ વિ. સં. ૧૬૭૬માં, ઇપાયો છે. મૂળની એક સુંદર તાડપત્રીય હાથપોથી મળે છે. "સોમદેવસૂરિકા નીતિ-વાક્યામૃત" નામનો પં નાથરામ ગ્રેમીનો મળનીય લેખ ૬૧૦ નો ૬૧૦ થોડો (પૃ. ૬૧-૬૨)માં ઇપાયો છે. એ લેખ તે આ સદીક કૃતિની બુનિકા રૂપે હતો એનો અંશતઃ વિસ્તાર છે.

૩ મહેન્દ્ર અને એના સાસરિ માલવિ વચ્ચેની ધર્મ, ધર્મ અને કામ એ ત્રણ ધર્મ — પુરુષાર્થને અંગેની ચર્ચા સંવાદરૂપે આમાં ૨૫ કરાઈ હતી.

માતલિ-સંજ્ઞપ, (૨) 'યુક્તિ-ચિન્તામણિ' અને (૩) 'પણ્ણવતિ-પ્રકરણ' એ ત્રણ કૃતિઓનો પણ અહીં નિર્દેશ છે પણ એક હજી મુઘી તો મળી આવી નથી. આ ઉપરાંત એમની કૃતિ તરીકે 'સ્વ્યાદ્વાદોપનિષદ્' અને 'સુક્તિ-સમુચ્ચય' જેવી કૃતિઓ ગણવાય છે.

પં. નાથરામ પ્રેમીના યમતે કનોજના રાજા મહેન્દ્રને માટે યોજાયેલી આ નીતિવાક્યામૃત નામની કૃતિ ગદ્યમાં સૂત્રરૂપે રચાયેલા ૩૨ સમુદ્દેશમાં વિલક્ષ્ત છે. એમાં રાજા અને રાજ્ય-શાસન સાથે સંબંધ ધરાવનારી પુષ્કળ માહિતી અપાઈ છે. આ પરાજનીતિને અંગેનો મહત્વનો ગ્રંથ છે. આ પૂર્વે 'મૌર્ય' વંશના 'ચન્દ્રગુપ્ત'ને માટે ચાણક્યે 'અર્થશાસ્ત્ર' રચી આ વિષયનો આકર-ગ્રંથ પૂરો પાડ્યો છે. ત્યાર પછી કામંદકે એના સંક્ષેપરૂપે પદ્યમાં નીતિસાર રચ્યો છે.

નીતિવાક્યામૃત (પૃ. ૩૬, ૧૦૭, ૧૭૧ ઇં) જેતાં જણાય છે કે એમાં વિપ્લુગુપ્ત અને ચાણક્યનો તેમજ એમના 'અર્થશાસ્ત્ર'નો

૧ આ તર્કવિષયક ગ્રંથ હશે.

૨ આ કૃતિમાં ૯૬ પ્રકરણ હોવાં જોઈએ પણ એના વિષય વિષે ત્રણતું બાકી રહે છે.

૩ જુઓ ઉપર્યુક્ત લેખના પરિશિષ્ટરૂપ શકસંવત્ ૮૮૮નું દાનપત્ર (પૃ. ૬૧).

૪ જુઓ એમનો "જૈં સિં લાં" (લા. ૧૧, અ. ૨)માં છપાયેલો લેખ

“સોમદેવ ઔર મહેન્દ્રદેવ”

૫ આ વિષય યશસ્વિતલક (આશ્વાસ ૩)માં પણ સારી રીતે ચર્ચાયો છે.

૬ તિલોયપણ્ણુત્તિ પ્રમાણે મુકુટધારી રાજાઓ પૈકી જૈન દીક્ષા લેનાર તરીકે આ નૃપતિ અંતિમ છે.

૭ પૃથ્વીના લાલ અને એના રક્ષણ માટે જેટલાં અર્થશાસ્ત્રો પૂર્વાચાર્યોએ પ્રસ્થાપિત કર્યાં છે પ્રાયઃ તે સર્વેનો સંગ્રહ કરી આ અર્થશાસ્ત્ર યોજાયું છે એમ એના પ્રારંભમાં કહ્યું છે.

૮ આની નીતિવાક્યામૃત સાથે તુલના માટે જુઓ જૈં-સિં ઇં (પૃ. ૬૪-૬૫).

ઉદ્દેશ છે. વિવિધ નીતિકારો અને સ્મૃતિકારોના ગ્રંથોનો લાભ લઈ આ નીતિવાક્યામૃત રચાયું છે.

૧૬૧—આના કર્તાનું કે એમના ગુરુનું નામ હુરિયલ હશે એમ લાગે છે. એઓ હુરિના લક્ષ હોય એમ જણાય છે એટલે આ ૨૨ સંસ્કૃત ટીકા કોઈ વૈષ્ણવે—અજોને રચી હશે. આ ટીકામાં અનેક અવનરણો અપાયાં છે એથી એ મહત્વની છે. એમાં જે કેટલીક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ છે તે આજે મળતી નથી.

(૪) પ્રકીર્ણક

૩બુદ્ધિસાગર (વિ. સં. ૧૫૨૦)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ સોની સંગ્રામસિંહ છે. એઓ માળવાના મહમદ ખલ્વા (ખીલજી)ના ભાંગારિક (ભંડારી) હતા અને રત્નસિંહસૂરિના પદ્માવંશાર ઉદ્ધવસ્વલસૂરિના લક્ષ હતા. એમના પિતાનું નામ નરદેવ હતું. એઓ સોની સાંગણીના વંશજ થ.ય છે. માંડવગદના આ ઓસવાળે સર્વદર્શનોને સંમત એવી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૫૨૦માં ચાર તરંગમાં ૪૧૪ (૮૭+૧૦૭+૭૦+૧૫૦) પદોમાં ગોદાવરીને તીરે પ્રતિજ્ઞાનપુરમાં નિઝામ ઉપરની વિજયયાત્રાને પ્રસંગે રચી છે.

ધર્મ, નય, વ્યવહાર અને પ્રકીર્ણક નામના ચાર તરંગ પૈકી પ્રથમમાં દેવ, ગુરુ તેમજ પાંચ મહાનતરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે. ખીજામાં રાજા, રાણી, રાજકુમાર, મંત્રી, અધિકારી, પ્રજાના સેવક તેમજ અશ્વ વગેરેનાં લક્ષણો વિચારાયાં છે. ત્રીજામાં વિશ્વાસ ક્યાં રાખવો અને

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૬૧.

૨ નેમિનાથે કાલકીમાં એક ટીકા રચી છે.

૩ આ કૃતિ “જ. દે. મ્હે. સંસ્થા” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં છપાયેલી છે. એનું મણિલાલ નમુભાઈ દિવેદીએ કરેલું ગુજરાતી લાપાંતર ઈ. સ. ૧૮૯૧માં “વગેદરા દેશી દેનવણી ખાતુ” તરફથી છપાયાયું છે.

સેગન ન ખાવા એ વાત કહી વારતુનું નિરૂપણ કરાયું છે. ચોથામાં શરીરનું સ્વરૂપ, વૈધકસાર, જ્યોતિઃસાર, સામુદ્રિકસાર, સ્ત્રીનું સ્વરૂપ, રત્ન આદિની પરીક્ષા તેમજ મંત્રાદિ ચાર યોગ એમ વિવિધ વિષયો રજૂ કરાયા છે. આ ચોથા તરંગમાં મોતીનાં આઠ ઉત્પત્તિસ્થાન દર્શાવાયાં છે: (૧) રહાથીનું કુંભસ્થળ, (૨) નાગની ફેણ, (૩) શુક્તિ, યાને છીપ, (૪) શંખ, (૫) અબ્દ્ર, (૬) મત્સ્ય, (૭) હુક્કરની દાઢ અને (૮) વાંસ.^૩ આ સંબંધમાં અહીં કહ્યું છે કે હમણાં તો શુક્તિમાંથી થનારું મોતી વિશેષ મળે છે. વળી અહીં એવો પણ ઉદ્દેશ્ય છે કે શંખ, વાંસ, હુક્કર, હાથી, નાગ, અબ્દ્ર અને મત્સ્યમાંથી ઉદ્ભવતાં મોતી ઉત્તરોત્તર એકેકથી ચડિયાતાં અને અવેધ્ય હોય છે.

આમ આ નાનકડી કૃતિ આણકચ-નીતિ અને કામદંક-નીતિ જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિરૂપ છે.

૧ 'આદિ'થી વજ્ર, મોતી, પદ્મરાગ અને નાગમણિ એ ચાર અહીં અલિપ્ત છે.

૨ આ માટે બુદ્ધો ભક્તામરસ્તોત્ર (શ્લો. ૩૫).

૩ અંગસ્ત્યે કહ્યું છે કે—

“દ્વિપેન્દ્રજીમૂતવરાહશઙ્ખ—

મત્સ્યાહિશુકત્યુદ્ભવત્રેણુજાન્તિ ।

મુક્તાફલાનિ પ્રથિતાનિ લોકે

તેષાંતુ શુકત્યુદ્ભવમેવ ભૂરિ ॥”

આ પદ્ય કુમારસમ્ભવ (સ. ૧, શ્લો. ૬)ની મહિમનાથે રચેલી સંજ્ઞવની નામની વ્યાખ્યામાં લેવાય છે.

પ્રકરણ ૧૭ : અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો

સમસ્ત વિશ્વના સાહિત્યને આપણે જૈન અને અજૈન એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકીએ. અજૈન સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્ય કરતાં અતિશય વિપુલ છે. એ સાહિત્યના ભારતીય અને અભારતીય એમ બે વિભાગ પાડી શકાય. અત્ર ભારતીય સાહિત્ય પ્રસ્તુત છે. એના સર્ગનમાં વૈદિક હિંદુઓ અને બૌદ્ધોના મુખ્ય ફાળો છે. અહીં ^૧અજૈન સાહિત્યથી મુખ્યત્વે આ બે જ સંપ્રદાયોના લાક્ષણિકાદિ સાહિત્યને અંગેના નીચે મુજબના વિષયોની કેટલીક કૃતિઓ અભિપ્રેત છે:—

(૧) વ્યાકરણ, (૨) કોશ, (૩) છંદ, (૪) અલંકાર, (૫) ગણિત, (૬) નિમિત્ત, (૭) વૈયક, (૮) નીતિ, (૯) શ્રવ્ય કાવ્ય, (૧૦) દશ્ય કાવ્ય, (૧૧) ન્યાય અને (૧૨) યોગ.

‘શ્રવ્ય’ કાવ્યથી મહાકાવ્ય, ખંડ-કાવ્ય અને ગદ્યાત્મક કાવ્ય એમ ત્રણ સમજવાનાં છે. અં.મ અહીં મુખ્ય ૧૨ વિષયો છે અને પેટા-વિષયોને ક્ષિત્ર ગણાતાં ૧૪ થાય છે. આ પૈકી હું અહીં પહેલા ૨આ૬ વિષયની કૃતિઓનો ક્રમવાર વિચાર કરું તે પૂર્વે “જૈન માનસ” વિશે થોડોક ઉલ્લેખ કરીશ.

૧ મુશ્લિમ, પારસી અને ખ્રિસ્તી ટોમની કૃતિઓ પૈકી કદા એક મુશ્લિમની અને તે પણ અપભ્રંશમાં જ રચાયેલી કૃતિ પર જૈન વિવરણ છે. એવી રીતે ભાવાની દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે સંસ્કૃત અને ક્વચિત્ પાંચમી કૃતિઓ ઉપર વિવરણો છે. આવી કરીને દ્રાવિડ કૃતિઓ ઉપર જૈનોએ સંસ્કૃતમાં વિવરણો રચ્યા હોય તો તે વાત અહીં જતી કરાઈ છે.

૨ શ્રવ્ય અને દશ્ય કાવ્ય વિશે દ્વિતીય ખંડના પ્રથમ ઉપખંડમાં અને ન્યાય અને યોગ વિશે એ દ્વિતીય ખંડના દ્વિતીય ઉપખંડમાં વિચાર કરાયો છે.

જૈન માનસ — ‘જૈન માનસ’ એટલે અનેકાંતવાદનું ક્રીડાંગણ. આથી તો આત્મોપમ્યની અનુપમ ભાવનાથી ઓતપ્રોત જૈન શ્રમણો ગમે તે દર્શનની અને ગમે તે વિષયની ઉત્તમ ક્રાંતિની કૃતિઓનું સંવર્ધન અને સંરક્ષણ કરતાં જરાયે સંકાય ન અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે. વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે અજૈન મંતવ્યો અનુસાર કાવ્ય રચતાં પણ એઓ ખંચાયા નથી એટલું જ નહિ પણ એને પોતાના સાંપ્રદાયિક રંગથી રંગવાનું અનુચિત પગલું એમણે ભયું નથી. આમ એમણે ઉદારતાની સાચી લહાણી કરી છે અને સાહિત્યની સર્વદેશીય સેવા બજાવી છે.

સમ્યક્-શ્રુત અને મિથ્યા-શ્રુતની વ્યાખ્યાનો (૧) વિષય અને પ્રણેતા તેમજ (૨) અધિકારી એમ બે રીતે વિચાર થઈ શકે છે^૧ અને મિથ્યા-શ્રુતને પણ સમ્યક્દૃષ્ટિ સમ્યક્-શ્રુત તરીકે પરિણમાવી શકે છે. જૈન દર્શનની આવી આદર્શ નીતિને લક્ષને જૈન શ્રમણો એમ સાચે જ માનતા હતા અને આજેયે માને છે કે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ કાંઈનાં બાપીકાં ક્ષેત્ર નથી; સમસ્ત વિદ્યાવ્યાસંગી જનોનો એના ઉપર અધિકાર છે.

કાળો — અજૈન કૃતિઓને અંગે જૈનોનો જે કાળો છે તેમાં મોટે ભાગે વિવરણો છે. એની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦ની છે. આનાથી અજૈન કાવ્યોની પાદ-પૂર્તિઓની સંખ્યા ઉતરતી છે અને એનાથી પણ અદ્ય સંખ્યા કેટલીક અજૈન કૃતિઓના સંક્ષેપ કે સરાંશરૂપ રચનાઓની છે.

૧ આ બાબત મેં “જૈન દર્શનનું તુલનાત્મક દિગ્દર્શન” નામના મારા લેખ (લેખાંક ૨, પૃ. ૧૩૧)માં દર્શાવી છે. આ લેખના લેખાંક ૧-૬ “હિંદુ મિલનમંદિર” (વર્ષ ૮, અં. ૨-૭)માં છ કટકે છપાયા છે. આ લેખ મેં ગુજરાતીમાં રચેલાં ૧૪૦ સૂત્રો અને એના વિવરણરૂપ છે.

(૧) વ્યાકરણ

૧ અષ્ટાધ્યાયી (ઉ. ધ. સ. પૂ. ચોથી સદી)—ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં આ સૌથી પ્રાચીન છે. એ આઠ અધ્યાયોમાં વિલક્ષ્ણ કરાયેલું હોવાથી એને અષ્ટાધ્યાયી કહે છે. એના પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ છે. આ વ્યાકરણમાં આશરે ૪૦૦૦ સૂત્રો છે. ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગને મતે આ વ્યાકરણનું પરિમાણ ૧૦૦૦ શ્લોકનું છે.^૨

આ વ્યાકરણને અષ્ટક, વૃત્તિસૂત્ર તેમજ શબ્દાનુશાસન પણ કહે છે. આ વ્યાકરણ ડાળ અને ઉપસર્જન વગેરેની પરિભાષાઓથી રહિત છે.

૩ શંકરાચાર્ય દ્વારા પ્રશંસિત આ વ્યાકરણના પ્રણેતાનાં દાક્ષીપુત્ર, ૪ શાલાતુરીય, પાણિનિ ઇલાદિ વિવિધ નામો છે તેમાં અંતિમ નામ વિશેષતઃ પ્રચલિત છે અને એને લખને તો એમના વ્યાકરણને ‘પાણિનીય’ કહે છે. આ વ્યાકરણને અંગે પાશ્ચાત્યો જોવાય છે. કેટલાક તો પાણિનિના સ્વકીય પ્રવચન-બેદથી ઉદ્દભવ્યાં છે. આ પ્રવચન-બેદને લખને અષ્ટાધ્યાયી લઘુસૂત્ર-પાદ અને બૃહત્સૂત્ર-પાદ એમ બે વાચનાઓ મળે છે.

૧ આ વ્યાકરણ જર્મન અનુવાદ સહિત ઇન્ડો-યુરેશિયન ઇ. સ. ૧૮૮૭માં પ્રકાશિત થયું હતું.

૨ જુઓ ટૂંક વ્યાક ઇં (ભા. ૧, પૃ. ૧૪૧).

૩ એમણે પ્રસિદ્ધ સૂત્ર ઉપર શારીરક-ભાષ્ય, દસ મુખ્ય ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા ઉપર ટીકા તેમજ અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં છે. નવાઈની વાત એ છે કે પૂર્વે રચેલી કોઈ પણ કૃતિનો ત્યાર બાદ રચાયેલી કૃતિમાં ચોતાના નામે ઉલ્લેખ નથી. જુઓ Sanskrit Literature (The P. E. N. Books The Indian Literatures No. XII) પૃ. ૫૧.

૪ ‘શલાતુર’ એ પાણિનિના પૂર્વજોનું વતન ગણાય છે.

પાણિનિએ પોતે ગણપાદ, ધાતુપાદ, ઉણાદિસૂત્ર અને ત્રિંગાનુશાસન અષ્ટાંતનાં ^૧પરિશિષ્ટ રૂપે રચ્યાં છે.^૨

પાણિનિએ આપિશત્ત વ્યાકરણનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ કર્યો છે અને એમના પુરોગામી વૈયાકરણોનાં અનેક સૂત્ર અપનાવ્યાં છે.^૩ પ્રાતિ-શાખ્યોનાં અને શ્રૌતસૂત્રોનાં અનેક સૂત્ર પાણિનીય સૂત્ર સાથે સમાનતા ધરાવે છે.^૪ પાણિનિની પૂર્વે છંદોગદ્ વ્યાકરણ હશે એમ લાગે છે.

શબ્દાવતાર—આ અષ્ટાંત ઉપરનો ન્યાસ છે. આ ન્યાસ હજી સુધી તો મળી આવ્યો નથી, આતું પરિમાણ ૩૦૦૦૦ શ્લોક હોવાતું કહેવાય છે. આ ન્યાસના કર્તા દિં પૂજ્યપાદ છે. જુઓ પૃ ૧૬.

કાશિકા (લ. વિ. સં. ૭૦૦)—એ જ્યાદિત્ય અને વામનના પસંદગત પરિશ્રમનું ફળ છે.^૬ પતંજલિકૃત મહાભાષ્ય અને ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદ્ધતિ પછીની, અષ્ટાંતે અંગેની ઉમહત્વની કૃતિ તરીકે આનો ઉલ્લેખ કરાય છે. આ વૃત્તિમાં મહાભાષ્યને અનેક સ્થળે ન અનુસરતાં, પ્રાચીન વૃત્તિઓનું અનુસરણ કરાયું છે. ઇત્સિંગના મતે જ્યાદિત્યનું

૧ અષ્ટાંત (૧-૩-૨)ની કાશિકા-વૃત્તિ પ્રમાણે આ ચાર પરિશિષ્ટો ખિલ-ગ્રંથો છે.

૨ જુઓ સં. ૦ વ્યા. ૦ ઇં (લા. ૧, પૃ. ૧૫૬).

૩-૪ એજન (લા. ૧, પૃ. ૧૫૮-૧૫૯).

૫ ભારતીય સાહિત્યમાં એવી કેટલીક કૃતિઓ છે કે જે દ્વિર્વક છે. જેમકે મુન્દને અને મહેશ્વરે મળીને રચેલી નિરુક્તની ટીકા.

૬ સં. ૦ વ્યા. ૦ ઇં (લા. ૧, પૃ. ૩૩૩) પ્રમાણે કાશિકા જે આજે ઉપલબ્ધ છે તેની પાંચ અધ્યાય પૂરતી રચના જ્યાદિત્યની છે અને બાકીની વામનની છે. અસલમાં બંનેએ પૃથક્ પૃથક્ આઠે અધ્યાયની વૃત્તિ રચી હશે. (જુઓ સં. ૦ વ્યા. ૦ ઇં (પૃ. ૩૩૬). જ્યાદિત્યની અપેક્ષાએ વામનની રચના વિશેષ પ્રૌઢ છે.

૭ કાશિકા કરતાં પ્રાચીન એવી કુણિ નામની વૃત્તિમાં ગણપાદને રચાવે નથી, ત્યારે આ કાશિકામાં છે.

અવસાન વિ. સં. ૭૧૮ની આસપાસમાં થયું હતું. સં૦ વ્યા૦ ૬૦ (ભા. ૧, પૃ. ૩૩૪) પ્રમાણે વામન વિ. સં. ૭૦૦ની પહેલાં થયા છે.

૧ કાશિકાવિવરણ-પંચિકા— આ પંચિકાના કર્તાનું નામ જિનેન્દ્ર-ભુદ્ધિ છે. એમને દેટલાક વિદ્વાનો ‘જૈદ્ધ’ ગણે છે. “જૈ૦ સિ૦ ભા૦” (વર્ષ ૮, પત્ર ૫૮)માં એઓ ‘જૈન’ હોવાની સંભાવના દર્શાવે છે. એમની આ પંચિકા એ ઉપર્યુક્ત કાશિકાની સૌથી પ્રાચીન વ્યાખ્યા છે. એને ‘ન્યાસ’ પણ કહે છે. આના ઉપર મહાભિશ્રની ટીકા છે.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર (ઉ. વિ. સં. ૬૦૦)— આ વ્યાકરણને ‘જૈન’ કૃતિ માની એનો પરિચય દ્વિતીય પ્રકરણ (પૃ. ૨૩-૨૪)માં મેં આપ્યો છે. જે એના પ્રણેતા વામન અજૈન જ હોય તો આ ‘અજૈન’ કૃતિ ગણાય અને એ હિસાબે એનો ઉલ્લેખ અહીં થવો ઘટે.

ન્યાસ— મહત્તવાદીએ આ ન્યાસ રચ્યો હતો (જુઓ પૃ. ૨૪) પણ એ હજી મુખી તો અપ્રાપ્ય છે.

૨ કાતન્ત્ર (ઉ. વિ. સં. ૩૫૦)— આ કેવળ લૌકિક સંસ્કૃતનું ઘણું પ્રાચીન વ્યાકરણ છે. એને કલ્લાપક અને કૌમાર પણ કહે છે. એની રચના અષ્ટા૦ને આધારે નહિ પણ અન્ય કોઈ પ્રાચીન વ્યાકરણને આધારે થયેલી હોય એમ જણાય છે. એના બે ભાગ પડે છે: (૧) આખ્યાતાન્ત

૧ આ પંચિકા શ્રીચન્દ્ર ચકવર્તીએ ઇ. સ. ૧૬૧૩-૧૬૨૫માં ડબાવી છે. જુઓ DCGM (Vol. II, pt. I, p. 56).

૨ આ રૂપમાતા વૃત્તિ સહિત હારિચંદ નેમિચંદ મુંબઈથી વિ. સં. ૧૬૫૨માં ડબાવ્યું છે. ત્યાર બાદ મિત્રારીલાલ કથનેરાએ ઇ. સ. ૧૬૨૭માં આ વ્યાકરણ ડબાવ્યું છે.

૩ જિવ ૨૦ કોઠ (ખંડ ૧, પૃ. ૭૪)માં કાતન્ત્રના નામાંતર તરફ કલ્લાપને ઉલ્લેખ છે.

અને (૨) કૃદન્ત. પ્રથમ ભાગના કર્તા તરીકે 'શર્વવર્મા'નો અને બીજા ભાગના કર્તા તરીકે કાત્યાયનનો ઉલ્લેખ કરાય છે. સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ ૪૦૪)માં એના કર્તાએ કાતન્ત્રને મહાભાષ્ય કરતાં પ્રાચીન ગણ્યું છે.^૨ કાતન્ત્રનો થોડોક ભાગ મધ્ય એશિયામાંથી મળી આવ્યો હતો. એનો ધાતુપાઠ તિબેટી ભાષામાં આજે પણ મળે છે. કવિ ધનપાલે શાલનસ્તુતિની ટીકા (શ્લો. ૪)માં પોતાના નાના ભાઈ મુનીશ્વર શાલનને અંગે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“કાતન્ત્રચન્દ્રોદિતતન્ત્રવેદી”

આ ઉપરથી એક સમયે કાતન્ત્રનો ખૂબ પ્રચાર હશે એમ કલિત થાય છે.^૩ એમાં લગભગ ૧૪૦૦ સૂત્રો છે અને એ વિશેષતઃ પ્રચલિત પ્રયોગોને જ સ્પર્શે છે એથી એ લોકપ્રિય બન્યું હશે એમ લાગે છે.

કાતન્ત્ર ઉપર જે વૃત્તિઓ મળે છે તેમાં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિ સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે.^૪ આ વૃત્તિમાં ભારવિકૃત કિરાતાજુનીયમાંથી અને મયૂરકૃત સૂર્યશતકમાંથી એકેક અવતરણ અપાયું છે. એ ઉપરથી દુર્ગસિંહ

૧ આને બદલે જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ. ૨૬૪)માં શિવશર્મા અને જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં સર્વવર્મા નામ છે.

૨ ડૉ. શામશાસ્ત્રીના એક લેખ Mythic Journalના ઇ. સ. ૧૯૨૮ના બન્યુઆરીના અંકમાં છપાયો છે. તેમાં એમણે કહ્યું છે કે કાતન્ત્ર ઇ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં રચાયું હોયું લેઈએ. જુઓ “જૈ૦ સં૦ પ્ર૦” (વ. ૭, અ. ૧-૩, પૃ. ૮૦ ટિ૦).

૩ “પુરાતત્ત્વ” (૨, ૪૧૬)માં છપાયેલા લેખમાં જિનવિજયજીએ જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં કાલાપક અને કાતન્ત્રને લિખ ગણ્યા છે:—

“ગૂજરાતમાં વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપકને અને બીજું સ્થાન કાતન્ત્રને મળેલું હતું. ગૂજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણરૂપે ત્યાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોનાં હોય છે.”—જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ. ૨૬૫).

આ લેખમાં વિદ્યાનંદ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ છે પણ એને દિ. કૃતિ ગણી છે તે શું એ સાચી વાત છે ?

૪ જુઓ સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૭).

ભારવિ અને મધૂરથી પૂર્વવર્તી નથી એમ ક્ષિત થાય છે. સં ૦ વ્યા ૦ ૪૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૯) પ્રમાણે આ દુર્ગસિંહ એ કાશિકાના કર્તા કરતાં પ્રાચીન છે.

અ ૦ પ્ર ૦ (વસ્તુપાલ-પ્રબંધ, પૃ. ૨૨૬)માં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

“ભારતીય વિદ્યા” (વર્ષ ૨, અં. ૩)માં શ્રી. અમરચંદ નાદટાનો “જૈનેતર પ્રશ્નોં પર જૈન વિદ્વાનોંકી ‘ટીકાચેં’” નામનો લેખ હપાયો છે. એમાં એમણે કાતાન્ત્રને અંગે નવ વૃત્તિઓ નોંધી છે:—

(૧) દૌર્ગસિંહીવૃત્તિ—આ ૩૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિના કર્તા પ્રધુમ્નસૂરિ (વિ. સં. ૧૩૬૯) છે.

(૨) રુદુર્ગપદપ્રબોધવૃત્તિ—આ ‘ખરતર’ ગચ્છના પ્રબોધમૂર્તિ (જિનપ્રબોધસૂરિ)ની વિ. સં. ૧૩૨૮ની રચના છે.

(૩) બાલાવબોધવૃત્તિ—આ ‘અંચલ’ ગચ્છના મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૪૪માં રચી છે.

(૪) કાતાન્ત્રવિસ્તાર—આના કર્તા વધમાન છે. રુદુર્ગદેવોપાધ્યાય એ એમનું નામાંતર હશે એમ શ્રી. અમરચંદ નાદટાએ કહ્યું છે.

૧ આ ભતની લીકાઓની સંક્ષિપ્ત નોંધ જૈ ૦ શં ૦ (પૃ. ૩૦૪, ૩૦૫ ૩૩૪ અને ૩૩૫)માં અપાયેલી છે. એને લક્ષ્યમાં રાખી મેં શોભન-સ્તુતિની મારી (સંસ્કૃત ભૂમિકામાં સુચવાયા મુજબ વીરસંવત ૨૪૫૪માં લખેલી) ભૂમિકા (પૃ. ૩૦-૩૧)માં એની નોંધ લીધી છે. અહીં જે તર્કરુદ્ધસ્યદીપિકાનો ઉલ્લેખ છે તે જ્ઞાન્ત છે એટલે એ રદ કરવો પડે.

૨ જિ ૦ ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં આનો “વૃત્તિવિવરણપંજિકાદુર્ગપદ-પ્રબોધ” તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૩ આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૫૩માં લખાયેલી છે.

૪ જિ ૦ ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં વધમાનને ત્રણ કર્ણદેવના પુરોહિત કક્ષા છે અને શું એઓ જૈન છે એવો પ્રશ્ન હડાવાયો છે.

(૫) કાતન્ત્રરૂપમાલા—આના કર્તા દિં ત્રૈવિધ રસાવસેન છે.

(૬) કાતન્ત્રરૂપમાલાલઘુવૃત્તિ—આના કર્તા દિં સકલકીર્તિ છે.

(૭) કાતન્ત્રદીપકવૃત્તિ—આના કર્તા મુનીશ્વરચરિતા શિષ્ય હર્ષચન્દ્ર હશે.

(૮) કાતન્ત્રભૂષણ—આ ૨૨૪૦૦૦ શ્લોક પૂરતી કૃતિના કર્તા ધર્મધોપ છે.

(૯) રૂપવૃત્તિત્રયનિબંધ—આ ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા રાજશેખરસૂરિ છે.

જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં હુંડકના પુત્ર મહાદેવે રચેલી શબ્દસિદ્ધિવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે. એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિ. સં. ૧૩૪૦માં લખાયેલી છે. વળી આ પૃષ્ઠમાં ઉપાં ૦ વીરસિંહના શિષ્ય જૈાતમે ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી દૌર્ગસિંહીદીપિકા રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૮૪માં ગોલ્હણકૃત ચતુષ્કવૃત્તિનો, મોક્ષેશ્વર (અજૈન?)કૃત આખ્યાનવૃત્તિનો, પૃથ્વીચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિનો અને એક અગાતકર્તૃક વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

ખૂં ૦૮૦માં ૩૨૫ શ્લોક જેવડા કાલાપકવિશેષવ્યાખ્યાનની નોંધ છે.

૧ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં એમની કૃતિ તરીકે રૂપમાલાવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૫માં લખાયેલી છે.

૨ આ સંખ્યા ખરી છે?

૩ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં ત્રણ પૂર્વવર્તી દીકાને આધારે ૩૧૦૦ શ્લોક જેવડી અને પદ્યમાં રચાયેલી કૌમારનારસુચ્ય નામની જે દીકાને ઉલ્લેખ છે તે તો આ નથી?

૪ 'આખ્યાન' નહિ પણ 'આખ્યાત' લેખ્યો.

૧કસાપ-વ્યાકરણ-સંધિ-ગર્ભિત-સ્તવ—કસાપ વ્યાકરણનાં “સિદ્ધો વર્ણસમામ્નાયઃ” જેવાં સંધિમૂલની પૂર્તિરૂપે આ સ્તવ ૨૩ પદોમાં ઋષભદેવના ગુણોત્કીર્તનરૂપે રચાયેલો છે.

અવચૂરિ—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

બાલશિક્ષા—આ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કાતન્ત્ર નામનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ શિખવવા માટેનું સાધન છે. એ સાદાકના પુત્ર ફરસિંહના પુત્ર સંત્રામસિંહે વિ. સં. ૧૩૩૬માં કરેલી રચના છે. આ સંત્રામસિંહ જૈન હશે એમ પં. લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધીએ “બાલશિક્ષા” નામના એમના લેખમાં કહ્યું છે. એ હિસાબે આનો અહીં હું વિચાર કરું છું. પ્રારંભમાં પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરી કર્તાએ આ વ્યાકરણના ‘પ્રક્રમ’ નામના આઠ વિભાગોનાં નામ ગણાવ્યાં છે:—

(૧) સંગ્રા, (૨) સંધિ, (૩) સ્પાદિ, (૪) કારક, (૫) સમાસ, (૬) અન્યોક્તિ-વિજ્ઞાન, (૭) સંસ્કાર અને (૮) ત્યાદિ.

સાતમા પ્રક્રમમાં લગભગ ૬૦૦ ગુજરાતી શબ્દો એના સંસ્કૃત પર્યાય સાથે અપાયા છે.^૧ એમાંનાં ધણાંખરાં દ્વિયાપદ છે. આ વ્યાકરણમાં શૃંગારતિલકાલંકાર, કુમારસંભવ, શિશુપાલવધ વગેરેમાંથી અવતરણ અપાયાં છે.

સારસ્વત વ્યાકરણ—સામાન્ય રીતે આના કર્તા તરીકે અનુભૂતિ-સ્વરૂપાચાર્ય (વિ. સં. ૧૩૦૦)નું નામ સુચવાય છે, પણ સં૦ વ્યા૦ ૬૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૫૩) પ્રમાણે તો એઓ આ વ્યાકરણની પ્રક્રિયાને સરલ કરનારા છે અને સારસ્વતના વાસ્તવિક કર્તાનું નામ તો નરેન્દ્રાચાર્ય^૨

૧ આ સ્તવ પ્રકાશિત છે ?

૨ આને લઈને આપણે આ વિજ્ઞાનને અકારાદિ ક્રમ વિનાના પ્રાચીન ગુજરાતી-સંસ્કૃત કોશ તરીકે ઓળખાવી રાખીએ.

છે. જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૩) પ્રમાણે પણ અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે
તો કાષ્ઠકે રચેલાં સરસ્વતી-સૂત્રોની પ્રક્રિયા રચી છે.

૧ ભોજ-વ્યાકરણ (લ. વિ. સં. ૧૬૬૫)—આના પ્રણેતા પાદક
વિનયસાગર છે. એઓ ‘વિધિ’ પદ્ધતિના વૃક્ષાણુસાગરસૂરિના શિષ્ય થાય છે.
એમણે આ પદ્ધતિમાં વ્યાકરણ કચ્છના રાજા નામે ભારમદ્દના પુત્ર
ભોજની તુષ્ટિ માટે એની આજ્ઞાથી રચ્યું છે. આ વ્યાકરણ ત્રણ વિભાગમાં
વિભક્ત છે. એ વિભાગોને અનુક્રમે પ્રથમા વૃત્તિ, દ્વિતીયા વૃત્તિ અને
તૃતીયા વૃત્તિ કહી છે. એમાં અનુક્રમે ૭૦૦ (પત્ર ૧અ-૨૯આ), ૧૦૭૮
(પત્ર ૨૯આ-૬૭આ) અને ૨૫૦ (પત્ર ૬૭આ-૭૬આ) પદો છે. આમ
એકંદર ૨૦૨૮ પદો છે. એ પૈકી ઘણાંખરાં ‘અનુષ્ટુભ’માં છે.

પ્રથમા વૃત્તિનો પ્રારંભ લોકેશને પ્રણામ કરીને કરાયો છે. બીજા
પદમાં સરસ્વતીએ સંસ્કૃતસૂત્રો રચ્યાં છે એમ કહ્યું છે. ત્રીજા પદની શરૂઆત
“અ હ ઉ ઋ લ સમાનાઃ”થી કરાઈ છે. આમ આ વ્યાકરણ સારસ્વત
વ્યાકરણનાં સૂત્રોનું પદાત્મક વિવરણ છે.^૪ આ પ્રથમા વૃત્તિના અંતમાં
પ્રશસ્તિરૂપે બે પદો છે. એમાં ભોજ રાજા રાજ્ય કરે છે એવો ઉલ્લેખ
છે. આથી આ કૃતિ એ રાજાના રાજ્ય દરમ્યાન રચાઈ છે એમ
કલિત થાય છે.

૧ આ વ્યાકરણ ઉમરસી રાયસીની વિધવા જેતણાઇએ વિ. સં. ૧૬૭૫માં
મુબઇથી પ્રકાશિત કર્યું છે. પ્રારંભમાં બે પાનાં જેટલો સંસ્કૃતમાં ઉપોદ્ધાત છે.

૨ સંસ્કૃત ઉપોદ્ધાતમાં સુચવાયું છે કે મુધર્મરવામીથી ૩૪મી પાટ્ટે આ સૂરિ
થયા. વિ. સં. ૧૬૫૮માં એઓ હસ્તિનાપુરની આસપાસ વિહરતા હતા.

૩ સરોવરમાં પત્રો જેમ લાંબતા લમરાઓની શ્રેણિમાં શોભે છે તેમ અંતર્ભૂત
સૂત્રો પદોની શ્રેણિમાં શોભે છે. જુઓ પૃ. ૭૬આ, શ્લો. ૨૪૪.

૪ કેટલાક પ્રયોગો પાણિનિના વ્યાકરણને આધારે અપાયા છે. જુઓ પત્ર ૭૬આ.

દ્વિતીયા વૃત્તિની શરૂઆત શ્રીધરને નમનપૂર્વક કરાઈ છે. ત્યાર બાદ ધાતુઓના પ્રત્યયોનો અધિકાર હાથ ધરાયો છે. આમ આ 'ત્યાદિ'ની વૃત્તિ છે. આના અંતમાં પણ પ્રથમા વૃત્તિની પેઠે પ્રશસ્તિરૂપે બે પદો અપાયાં છે અને તે પણ લગભગ એનાં એ જ છે.

તૃતીયા વૃત્તિના પ્રારંભમાં શંભુને નમસ્કાર કરાયો છે અને અંતમાં પહેલી બે વૃત્તિની જેમ બે પદો પ્રશસ્તિરૂપે છે. ત્યાર પછી નીચે મુજબનું એક વધારાનું પદ છે:—

“અવતાદ્ વો હયમીવઃ કમલાકર ફૈશ્વરઃ ।

સુરાસુરનરાકારમધુપાપીતપત્કજઃ ॥”

આ સારસ્વત વ્યાકરણ તરફ જૈનોની અભિરુચિ સ્પષ્ટ છે, આની વિશેષ પ્રતીતિ તો એથી થાય છે કે એના ઉપર નીચે મુજબની ૧૯ જૈન ટીકાઓ મળે છે:—

(૧) દીપિકા યાને ઢુંઢિકા—આ વૃત્તિ 'વટ' ગચ્છના વિનયસુન્દરના શિષ્ય મેઘરત્ને વિ. સં. ૧૫૩૬માં રચી છે. આને કેટલાક ઢુંઢિકા કહે છે. આનું પરિમાણ લગભગ ૭૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. જિં ૦ ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, ૫ ૪૩૪)માં ૪૫૦૦ જેટલું કહ્યું છે તે સમુચિત નથી. વળી ગચ્છનો 'બૃહત્ ખરતર' તરીકેનો ઉલ્લેખ શ્રાન્ત છે. આની વિ. સં. ૧૬૦૫માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે. એ 'મહિમાલકિત' ભંડારમાં છે.

(૨) વૃત્તિ—દયારત્ને વિ. સં. ૧૬૨૬ની આસપાસમાં આ વૃત્તિ રચી છે.

(૩) ક્રિયાચન્દ્રિકા—વિ. સં. ૧૬૪૧માં 'ખરતર' ગચ્છના ગુણરત્ને આ રચી છે.

(૪) ન્યાસ—આ રત્નહર્ષ અને હેમરત્નના સંયુક્ત પરિશ્રમનું ફળ છે.

(૫) રૂપરત્નમાલા—ભાનુમેરુના શિષ્ય પંથસુન્દરે ૧૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૭૬માં રચી છે.

(૬) વૃત્તિ—‘ખરતર’ ગચ્છના હેમનંદન અને રત્નહર્ષના શિષ્ય સહજકીર્તિએ લક્ષ્મીકીર્તિની સહાયતાથી વિ. સં. ૧૬૮૧માં આ રચી છે.

(૭) રટીકા—ચન્દ્રકીર્તિસૂરિએ આ ટીકા વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં રચી છે. સારસ્વત-ધાતુપાઠ રચનારા હર્ષકીર્તિસૂરિએ આનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો છે.

(૮) ટીકા—હર્ષકીર્તિસૂરિએ આ રચી છે.^૩

(૯) પ્રક્રિયા-વૃત્તિ—વિક્રમની ૧૭મી સદીના ‘ખરતર’ ગચ્છના વિશાલકીર્તિની આ રચના છે.

(૧૦) ટીકા—‘તપા’ ગચ્છના હિપાં ભાનુચન્દ્રે આ રચી છે.

(૧૧) ટીકા—આની રચના ભાનુચન્દ્રના શિષ્ય દેવચન્દ્રે પદ્યમાં કરી છે.

(૧૨) ટિપ્પનક—આ હરિભદ્રના શિષ્ય દ્વિમેન્દ્રે વિ. સં. ૧૬૯૨માં રચ્યું છે. ભાનુચન્દ્રગણિએ ૨૧૫૦ શ્લોક જેવડું જે બાળ્યવિવરણ રચ્યું છે તે આ ટિપ્પનકની ટીકા છે એમ કેટલાક કહે છે.

(૧૩) પંજિકા—આના કર્તા ધર્મદેવ છે.

૧ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૪) પ્રમાણે આ ધનરત્નના શિષ્ય છે.

૨ આ “વંકટેશ્વર મુદ્રણાલય” તરફથી છપાઈ છે.

૩ જુઓ-અમરવિજયજ્ઞના શિષ્ય ચતુરવિજયજ્ઞનો લેખ “જૈનેતર સાહિત્ય અને જૈનો”. આ લેખ “જૈન ધર્મ પ્રા.” (પુ. ૫૪, અ. ૯)માં છપાયો છે.

(૧૪) વૃત્તિ—આ વૃત્તિ હંદોગ્ય છે. એ ‘અંચલ’ ગચ્છના કલ્યાણસાગરના શિષ્ય વિનયસાગરે રચી છે.

(૧૫) સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા—આના કર્તા જ્ઞાનતિલક છે.

(૧૬) સિદ્ધાન્તરત્ન—આના કર્તા જિતેન્દ્ર છે.

(૧૭) ન્યાયરતનાવલી—આ ૧૩૦૦ શ્લોક જેવડી દીકાના કર્તા દયાનંદ છે.

(૧૮) સારદીપિકા—યતીશે આ વૃત્તિ ૨૨૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે.

(૧૯) પંચસંધિટીકા—આના કર્તા સોમશીલ છે.

સિદ્ધાન્ત-ચન્દ્રિકા—આ સારસ્વત વ્યાકરણની અજૈન રામાશ્રમે રચેલી ટીકા છે. એ ટીકા ઉપર નીચે મુજબની જૈન ટીકાઓ છે:—

(૧) ટીકા—આ અગ્રાતકર્તૃક છે.

(૨) દિપ્પન—આના કર્તા ચન્દ્રપ્રીતિ સૂરિ છે કે જેમણે સારસ્વત વ્યાકરણ ઉપર વૃત્તિ રચી છે.

(૩) વૃત્તિ—‘અરતર’ ગચ્છના ભક્તિવિજયના શિષ્ય સદાનંદગણિએ આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૭૯૮માં રચી છે. આને ફેટલાક મુખ્યોધિની કહે છે.

(૪) વૃત્તિ—વિજયવર્ધનના શિષ્ય જ્ઞાનતિલકે વિક્રમની ૧૮મી સદીમાં આ રચી છે.

(૫) મુખ્યોધિની—‘અરતર’ ગચ્છના રૂપચન્દ્રે (રામવિજયે) વિક્રમની ૧૮મી સદીના અંત ભાગમાં આ રચી છે.

૧ ઉપાં ૨૧૨૨માં પંચસંધિ-આલાવમોધ રચ્યો છે.

૨ શ્રી. અમરચંદ નાડટાએ રામચન્દ્રાચ્ય એવું નામ દર્શાવ્યું છે.

સારસ્વત-મંડન (લ. વિ. સં. ૧૪૭૫)—આના કર્તા અલંકાર-મંડન વગેરેના રચનારા જૈન ગૃહસ્થ મંડન મંત્રી છે. એમણે આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ સારસ્વત વ્યાકરણને અંગે રચી છે. એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી છે અને એ પાટણના ભંડારમાં છે.

ધાતુપાઠ (વિ. સં. ૧૬૬૩)—આ સારસ્વત વ્યાકરણને અંગેનો ધાતુપાઠ છે. એ ‘નાગપુરીય તપા’ ગચ્છના હર્ષકીર્તિસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૬૩માં રચ્યો છે. એના ઉપર ધાતુતરંગિણી નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે.

વીરસ્તવ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૮૦)—આ પાર્શ્વચન્દ્રે ૧૧ પદ્યમાં રચેલો અને સારસ્વત વ્યાકરણના ‘સંજ્ઞા’ અધિકારનાં સૂત્રોનાં પદ્યોથી અંકિત સ્તવ છે.

ટીકા—આ ટીકા ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના ભાવપ્રભસૂરિએ રચી છે. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૧.

સિદ્ધાન્તરત્નિકા (લ. વિ. સં. ૧૮૫૦)—આ ‘નાગપુરીય તપા’ ગચ્છના સાગરચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય જિનચન્દ્રે સરસ્વતી-સૂત્રોને લક્ષીને રચેલું વ્યાકરણ છે. એ જિનચન્દ્રે ‘ખરતર’ ગચ્છના ક્ષમાકલ્યાણને ગુણસાગર-ચરિત્ર અને પૃથ્વીચન્દ્ર-ચરિત્રની રચનામાં સહાય કરી હતી.

સારસ્વત-વિભ્રમની અવચૂર્ણિ—આપણે પૃ. ૮૬-૮૭માં જોઈ ગયા તેમ ૨૧ કારિકાની એક કૃતિને હૈમ-વિભ્રમ તેમજ સારસ્વત-વિભ્રમ પણ કહે છે. એ કૃતિ ઉપર ‘ખરતર’ ગચ્છના મતિભદ્રગણિના શિષ્ય ચારિત્રસિંહે ‘ખરતર’ ગચ્છના જિનમાણિક્યસૂરિના પદ્મધર જિનચન્દ્રસૂરિના

૧ આ સ્તવ ભાવપ્રભસૂરિકૃત ટીકા સહિત સ્તોત્રરત્નાકર (ભા. ૨, પન ૬૧અ-૬૪અ)માં છપાયો છે.

૨ આ કૃતિ “જૈન જ્ઞાન ભંડાર સમાજ” તરફથી વીસનગરથી વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. વળી એ “ચં જૈં ગ્રં”માં ઇ. સ. ૧૯૩૦માં છપાઈ છે.

રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૬૨૫માં ધોળકામાં 'અવચૂર્ણિ' રચી છે અને એ દ્વારા વ્યાકરણનિયમક કોષગ્રંથોનો ઉકેલ સારસ્વત વ્યાકરણનાં મૂત્રો આપી દર્શો છે. 'ચ'કારથી જે કેટલીક બાબતો સમજવાની છે તે બાબતો એકંદર ૧૧ કારિકાએ આ અવચૂર્ણિમાં અગાધ છે^૨ અને એમાંની બે અવચૂર્ણિકારની રચના છે. વળી હૈમવિભ્રમની ગુણ્યન્દ્રસૂરિદ્વિત વૃત્તિવાળી આ વૃત્તિમાં "યૂથાનિ ગૂથાનિ"થી ચાર ચતુર્ છટું પદ છે તે આ સારસ્વત-વિભ્રમમાં નથી. કાઈ કાઈ સ્થળે પાકાંતર છે તેને લક્ષીને આ અવચૂર્ણિ રચાઈ છે.

અનિર્-કારિકા—આના કર્તા વિશે ખબર નથી. એને અંગે ત્રણ સ્પષ્ટીકરણો મળે છે:—

(૧) ટીકા—આ અગાતકર્તૃક છે.

(૨) વિવરણ—હૃપકીર્તિસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૩માં આ રચ્યું છે.

(૩) વિવરણ—આના કર્તા ક્ષમાભાણિક્ષ્મ છે. આને શ્રી. અગરચંદ નાહટાએ અવચૂરિ કહી છે.

ભૂ-ધાતુ—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

ભૂ-ધાતુ-વૃત્તિ—આ વૃત્તિ 'ખરતર' ગણના ૩૬૫માક્રમ્માણે વિ. સં. ૧૮૨૮માં રચી છે.

ભૂધાતુ-વૃત્તિ-સંગ્રહ—આના કર્તા જિનસાબસૂરિ છે.

૧ આ મૂળ કૃતિ સહિત પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૮૬.

૨ જુઓ પૃ. ૩૬, ૩૬, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૪૬ અને ૫૦. પૃ. ૩૬માં વધારાની બે કારિકા, ૪૧માં બે, ૪૨માં બે (આ બે પદો અવચૂરિકારની રચના છે) અને બીજાં બધાં પૃ. ઉપર એકેક છે.

૩ એમની વિવિધ કૃતિઓની નોંધ માટે જુઓ પૃ. ૨૫૮.

(૨) કોશ

૧ અમર-કોશ—આ નામલિંગાનુશાસનના કર્તા અમરસિંહને ધણાખરા વિદ્વાનો અજૈન—જૌદ્ધ માને છે. એથી હું એમની કૃતિ વિષે અહીં વિચાર કરું છું. એમના આ કોશનું નામ ન સાંભળ્યું હોય એવી સંસ્કૃતજ્ઞ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ હશે. આ કોશ જે સ્વરૂપે અત્યાર સુધી મળ્યો છે તે જોતાં એમાં (૧) સ્વરાદિ, (૨) ભૂમ્યાદિ અને (૩) સામાન્ય એમ ત્રણ કાંડ છે. પ્રથમ કાંડમાં સ્વર્ગ, પાતાલ ઇલાદિ દસ વર્ગ છે; ખીજામાં ભૂમિ વગેરે દસ વર્ગ છે; અને ત્રીજામાં વિશેષ્યનિધિ ઇલાદિ પાંચ વર્ગ છે.

ક્રિયાકલાપ—વિ. સં. ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦ના ગાળામાં થઈ ગયેલા દિવં આશાધરે અમરકોશ ઉપર ટીકા રચી છે એમ અનગારધર્મામૃત ઉપરની એમની વૃત્તિની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ હજી સુધી તો એ ટીકા મળી આવી નથી. આ ટીકાનું નામ ક્રિયાકલાપ છે એમ કેટલાક કહે છે, પણ એ તો આ દિવં પંડિતની અન્ય કૃતિ છે.

૨ શંખેશ્વર-પાર્શ્વનાથ-સ્તુતિ—આ અમરકોશના ૩ આઠ પદ્યનાં ચાર ચરણની પૂર્તિરૂપે ચાર અને પ્રશસ્તિનું એક પદ્ય એમ પાંચ પદ્ય ક્ષમાકલ્યાણે સૂક્તરત્નાવલીમાં શ્લોક. ૧૨-૧૬ તરીકે રચ્યાં છે (જુઓ પૃ. ૨૫૮). પ્રથમ ચરણ પ્રથમ પદ્યના પ્રથમ ચરણરૂપે, દ્વિતીય ચરણ દ્વિતીય પદ્યના દ્વિતીય ચરણરૂપે એમ અહીં યોજના કરાઈ છે.

૧ આનાં વિવિધ પ્રકારનો જોવાય છે. જેમકે પાંડુરંગ જલણ દ્વારા “નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત આઠમું સંસ્કરણ અને આ જ મુદ્રણાલય તરફથી ભદ્રેન્દ્ર દીક્ષિતના પુત્ર ભાનુજી દીક્ષિતે રચેલી વ્યાખ્યાસુધા યાને રામાશ્રમી નામની વૃત્તિ સહિતની મૂળ કૃતિનું ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત છઠું સંસ્કરણ.

૨ આ સ્તુતિ અવસૂરિ સહિત સ્તોત્રરત્નાકર (ભા. ૨, પત્ર ૮૮આ-૮૯અ)માં છપાવાઈ છે.

૩ “યસ્ય જ્ઞાનદયાસિન્ધોરગાધસ્યાનઘા ગુણાઃ ।

સેવ્યતામક્ષયો ધીરાઃ ! સશ્રિયે ચામૃતાય ચ ॥

(૩) છંદ

‘શ્રુતમોધ—આના કર્તા તરીકે કેટલાક કાલિદાસનું તો કેટલાક વરરુચિનું નામ મૂક્યે છે. આ ૪૪ પદની નાનકડી કૃતિ એના પ્રણેતાએ પોતાની પત્નીને સંબોધીને રચ્યાનું કહેવાય છે. આમાં એમણે આક ગણો ગણાવી, આર્યા વગેરેનાં લક્ષણોથી શરૂઆત કરી, કયો અક્ષર શુરુ છે અને કયો લઘુ છે એ રીતે, યતિના નિર્દેશપૂર્વક સમવૃત્તોનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. આ શ્રુતમોધ ઉપર નીચે મુજબની છ લૈન ટીકાઓ છે:—

(૧) વૃત્તિ—આના કર્તા નાનક ઉર્ફે છમ્પાનંદના શિષ્ય રહસરાજ છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૬૪૫માં રચી છે.

(૨) વૃત્તિ—આના રચનાર ‘નાગપુરીય તપા’ ગમ્જના ચન્દ્રકીર્તિ-સરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસરિ છે. આમ આ વિક્રમની ૧૭મી સદીની કૃતિ છે.

(૩) વૃત્તિ—આના કર્તા નયવિમલ છે.

(૪) વૃત્તિ—આ વાયક મેધચન્દ્રના શિષ્યની રચના છે. આનો પ્રારંભ “શ્રીમત્સારસ્વતં ધામ”થી થાય છે^૧ તો શું આ જ વૃત્તિ “વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય” તરફથી છપાઈ છે ?

(૫) પુરાણી વૃત્તિ—આના કર્તા ક્ષાન્તિવિજય છે.

(૬) ટીકા—આના કર્તા માણિક્યમલ્લ છે.

૧ આ કૃતિ “શ્રીમત્સારસ્વતં ધામ”થી શરૂ થતી વૃત્તિ તેમજ સૂત્રીક વૃત્તરત્નાકર સહિત ક્ષેમરાજ કૃષ્ણદાસે “વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત કરી છે. શ્રુતમોધની આ વૃત્તિમાં વૃત્તરત્નાકરમાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

૨ શું આ જૈન છે ?

૩ શ્રીઓ પ્રો. પિટર્સનના ત્રીજા હેવાલનું પરિશિષ્ટ (પૃ. ૨૨૫).

^૧વૃત્ત-રતનાકર (લ. વિ. સં. ૧૦૦૦)—આના કર્તા શૈવ શાસ્ત્રના જાણકાર પબ્લેકના પુત્ર કેદારભટ્ટ છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો ગણાય છે.^૨ એમણે રચેલી આ પદ્યાત્મક કૃતિ શ્રુતખોધ કરતાં મોટી છે. એ નિમ્નલિખિત છ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે:—

(૧) સંજ્ઞા, (૨) માત્રાવૃત્ત, (૩) સમવૃત્ત, (૪) અર્ધસમવૃત્ત, (૫) વિષમવૃત્ત અને (૬) પ્રસ્તાર.

ટીકાઓ—આ વૃત્તરતનાકર ઉપર નીચે મુજબની છ જૈન ટીકાઓ રચાઈ છે:—

(૧) **ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા**—આ નામની વૃત્તિના કર્તા આસડ છે. આ આસડ તે વિક્રમની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન, ‘કવિસભાશૃંગાર’ના ખિરુદ્ધી વિભૂષિત અને મેઘદૂત ઉપર ટીકા રચનારા આસડ જ હશે એમ લાગે છે.

(૨) **વૃત્તિ**—‘વાદી’ દેવસૂરિના સંતાનીય યજ્ઞમંગલસૂરિના શિષ્ય પદ્મામચન્દ્રગણિએ આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૨૯માં રચી છે.

(૩) **ટિપ્પનક**—‘ખરતર’ ગચ્છના જિતભદ્રસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમહંસે આ ટિપ્પનક રચ્યું છે. એઓ વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં થઈ ગયા છે.

(૪) **ખાલાવખોધ**—‘ખરતર’ ગચ્છના મેરુસુન્દરે આ ખાલાવખોધ રચ્યો છે. એઓ વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા.

૧ આ જણાવે છે. જુઓ પૃ. ૧૩૪ અને ૨૮૧.

૨ જુઓ ABORI (Vol. XVII, pp. 397-399)માં જણાવેલો શ્રી. ખી. કે. ગોડેનો લેખ.

૩ જુઓ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૪)

૪ ભટ્ટિકાવ્યની જયમંગલા નામની ટીકાના કર્તા તરીકે કેટલાક આ સૂરિનો નિર્દેશ કરે છે.

૫ કેટલાકને મતે આ મંગલસૂરિના શિષ્ય થાય છે.

(૫) વૃત્તિ—આ વૃત્તિ સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૪માં રચી છે.

(૬) વૃત્તિ—આના કર્તા હર્ષકીર્તિચરિના શિષ્ય અમરકીર્તિના શિષ્ય યશઃકીર્તિ છે.

(૪) અલંકાર

૧કાવ્યાદર્શિ (લ. ત્રિ. સં. ૭૦૦)—આની રચના વેદંડીએ કરી છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦થી ૭૦૦ના ગાળાનો ગણાય છે. કેટલાકને મતે ભારવિ એમના પિતામહના મિત્ર થાય છે. એમના આ કાવ્યાદર્શિમાં ત્રણ પરિચ્છેદ છે. જેઓ ચાર ગણાવે છે તેઓ ત્રીજાના બે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ પાડી તેમ કરે છે. એમાં લગભગ ૬૬૦ પદો છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યની વ્યાખ્યા આપી એના ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકાર સૂચવાયા છે. ગદ્યના વ્યાખ્યાયિકા અને કથા એવા બે ભેદ સૂચવી એ બેમાં વાસ્તવિક રીતે કશો તફાવત નથી એમ અહીં કહેવાયું છે. સાહિત્યના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર એમ ચાર પ્રકાર દર્શાવાયા છે. વેદંઠી અને ગૌડી એ બે રીતિ, દસ ગુણો, અનુપ્રાસ તેમજ કવિ બનવા માટેની ત્રિવિધ યોગ્યતા એ વિષયો પણ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જોવાય છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં અલંકારની વ્યાખ્યા આપી પાંચીસ અલંકારો ગણાવાયા છે.

૧ આનાં વિવિધ પ્રકારનો છે. ડૉ. એસ. કે. ડેએ H S P (Vol. I, pp. 72-73)માં આની તોષ લીધી છે.

૨ આનું કાનડીમાં ભાષાંતર થયું છે.

૩ સંસ્કૃતમાં 'દંડિ' નામ છે.

તૃતીય પરિચ્છેદમાં યમકનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. સાથે સાથે જાતજાતના ચિત્રગદ્યો, સોળ પ્રકારની પ્રહેલિકા અને દસ દોષો વિષે માહિતી અપાઈ છે.

ટીકા—કાવ્યાદર્શ ઉપર વિવિધ વૃત્તિઓ રચાયેલી છે. એ પૈકી ત્રિભુવનચન્દ્ર ઉદ્દે 'વાલ્મીકિસિંહસૂરિની ટીકા એ જૈન ટીકા છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૫૮માં 'બંગાળી' લિપિમાં લખાયેલી છે.

૨ કાવ્યાલંકાર (ઉ. વિ. સં. ૯૫૦)—પુષ્પદંતે મહાપુરાણ (સંધિ ૧, કડવક ૯)માં નિર્દેશેલા રુદ્રે આ કૃતિ સોળ અધ્યાયમાં રચી છે. ભામહે અને વામને પણ પોતાની કૃતિનું નામ કાવ્યાલંકાર રાખ્યું છે. રુદ્રતો ૩સમય ઇ. સ. ૯૦૦ કરતાં કંઈક વહેલો ગણાય છે.

અલંકારોના વર્ગીકરણ માટે સૈદ્ધાંતિક વ્યવસ્થા કરનાર તરીકે તેમજ નવ રસમાં 'ત્રેયસ્' નામનો દસમો રસ ઉમેરનાર તરીકે રુદ્રતું નામ મોખરે છે. એમણે ત્રીજા અધ્યાયમાં યમક વિષે ૫૮ પદો આપ્યાં

૧ 'વાલ્મી' એ વિશેષણ હોય તો આ સિંહસૂરિ તે કાણ હશે તેની તપાસ કરતાં એમ જણાય છે કે 'કાસદ્રહ' ગચ્છના ઉપા. જે નરચંદ્રે વિ. સં. ૧૩૨૪માં પ્રશ્નશતક રચ્યું છે તેમના ગુરુનું નામ સિંહસૂરિ અને પ્રગુરુનું નામ ઉદ્ધોતનસૂરિ છે. જુઓ જૈન સા. સં. ૬૦૦ પૃ. ૪૧૩. પૃ. ૪૬૮માં તે એવો ઉલ્લેખ છે કે 'કાસદ્રહ' ગચ્છના ઉદ્ધોતનસૂરિના શિષ્ય સિંહસૂરિએ પોતાને માટે દેવમૂર્તિ નામના ઉપાધ્યાયે રચેલા વિક્રમચરિતની એક હાથપોથી શીલસુંદર પાસે વિ. સં. ૧૪૮૨માં અને બીજી મહીતિલક પાસે વિ. સં. ૧૪૯૬માં લખાવી હતી.

૨ આ કાવ્યાલંકાર નભિસાધુકૃત ટીકા સહિત "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી "કાવ્યમાલા"માં ઇ. સ. ૧૮૮૬માં છપાયેલો છે.

૩ આ સંબંધમાં જુઓ "પુરાતત્ત્વ" (પૃ. ૪, પૃ. ૧૫૫)માં છપાયેલો લેખ નામે "જે મહત્ત્વના ગ્રંથોની શોધ".

છે. એમણે અ. પમાં ચક્ર-બંધ, મુરજ-બંધ ઇત્યાદિને સ્થાન આપ્યું છે. એમની આ કૃતિ ઉપર બે જૈન ટીકા છે:—

(૧) વૃત્તિ—આના કર્તા નમિસાધુ છે. એમણે વિ. સં. ૧૧૨૨માં આનંદચંદ્રવૃત્તિ—ચૈત્યવંદનવૃત્તિ રચી છે.^૧ એઓ ‘રથારાપદ્ર’ ગરુડના શાક્ષિભદ્રસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૨૫માં રચી છે. કેટલાક એને ‘ટિપ્પન’ કહે છે. અ. ૫, સ્તો. ૧૨-૧૪ની વૃત્તિમાં એમણે કહ્યું છે કે ભદ્ર વાસુકના પુત્ર શતાનંદ ઉદ્દે^૨ રુદ્રે આ કૃતિ (કાવ્યાલંકાર) રચી છે. એ રુદ્ર સામવેદના અભ્યાસી હતા.

નમિસાધુએ એમની પૂર્વે કાવ્યાલંકાર ઉપર રચાયેલી વૃત્તિનો લાભ લીધો છે. એમણે પોતાની ઉપર્યુક્ત વૃત્તિમાં કેટલાક ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોનાં નામ આપ્યાં છે અને કેટલાકમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. જેમકે અર્જુનચરિત (૧૬-૪), ઉદ્દલટ (૬-૩૩), કાદંબરી, કિરાતાર્જુનીય, હંદ:શાસ્ત્ર રચનાર જયદેવ (૧-૧૮), તિલકમંજરી (૧૬-૩), દંડી, નામમાલા, પાણિનિકૃત વ્યાકરણવિજયમહાકાવ્ય (૨-૮), પિંગલ, ધૃલુલ્કથા (૨-૧૨), ભરત (૧૨-૪; ૧૨-૪૪), ભર્તૃહરિ, ભામહ (૮-૮૪; ૧૦-૨), માઘકાવ્ય (૧-૨૦; ૮-૬૪), માલતીમાધવ (૭-૩૩), મૃમ્ષકટિક (૮-૧), મેઘદૂત, મેઘવિરુદ્ધ (૧-૨; ૨-૨), રતનાવલી (૭-૩૩), વામન (૧-૨૦; ૮-૧૦), વિકટનિતંબા (૬-૪૭), વેણીસંહાર (૭-૭૩), શિવભદ્ર (૪-૪), શિશુપાલવધ,

૧ ‘ધર્મોવએસમાલાનુ’ પાઠ્યમાં વિ. સં. ૧૧૨૬માં વિવરણ કરનાર શું આ નમિસાધુ છે ?

૨ આ નામના નગરને ‘થરાહ’ કહે છે.

૩ આ કાવ્યમાંથી એક પદ અને એક પદનો અંશ અવતરણરૂપે નમિસાધુએ આપ્યાં છે.

અલંકારશાસ્ત્ર ઉપર પાઠ્યમાં કૃતિ રચનાર હુરિ (૨-૧૯), અને હર્ષચરિત. ૧

અપભ્રંશનો પરિચય આપતાં નમિસાધુએ કહ્યું છે કે કેટલાક એના (૧) ઉપનાગર, (૨) આબીર અને (૩) ગ્રામ્ય એમ ત્રણ પ્રકાર ગણાવે છે, પરંતુ એના નિરસનાર્થે રુદ્રે અપભ્રંશ ભાષાને અનેક પ્રકારવાળી કહી છે, કેમકે દેશો ધણા હોવાથી એના ધણા પ્રકાર સંભવે છે અને એ પ્રકારોનાં લક્ષણ તે તે દેશના લોકો પાસેથી જાણી શકાય તેમ છે.

(૨) નિબંધન—‘સપાદલક્ષ’ દેશથી નીકળીને માળવામાં ધારામાં રહી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર દિ૦ આશાધરે આ રચ્યું છે. આ આશાધરે સાગારધર્મમૃત અને અનગારધર્મમૃતની ટીકા અનુક્રમે વિ. સં. ૧૨૯૬ અને ૧૩૦૦માં રચી છે.

સ્કાવ્યપ્રકાશ (લ. વિ. સં. ૧૧૧૦)—આના કર્તા ષમ્ભટ છે. એમણે દસ ઉલ્લાસમાં ૧૪૩ કારિકામાં કાવ્યશાસ્ત્રને લગતી ૪૫૫ બાબતો સમાવી દીધી છે. જૈન સાહિત્યમાં ૮૦ સૂ૦, વેદાંતમાં શારીરક-ભાષ્ય અને વ્યાકરણમાં મહાભાષ્ય જેમ વિવિધ વ્યાખ્યા અને નિરૂપણના વિષય બન્યા છે તેમ આ કાવ્યપ્રકાશને અંગે પણ બનવા પામ્યું છે.

૧ જુઓ મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણેનો સાહિત્યદર્પણને અંગેનો વિસ્તૃત અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૪).

૨ આનાં વિવિધ પ્રકાશનો જોવાય છે. તેમાં કેટલાંક મૂળ કૃતિ પૂરતાં તો કેટલાંક ટીકા સહિત મૂળ કૃતિનાં છે. આની નોંધ D C G C M (Vol. XII, p. 58)માં છે. મૂળ કૃતિનો ગંગાધરનાથ જાએ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ ઈ. સ. ૧૯૧૮માં છપાયો છે.

૩ કેટલાક અલટનો પણ નિર્દેશ કરે છે.

૪ નાટ્યશાસ્ત્રની વિવિધ બાબતોની વાત જુદી છે. જુઓ પૃ. ૧૬૮.

મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશની કારિકાઓ ઉપર વૃત્તિ
અન્ય ગ્રંથકારોની કૃતિઓમાંથી આશરે ૬૨૦ પદો આ
એમના પૂર્વગામી અભિનવગુપ્ત, વામન, રુદ્રટ, ભામહ, ઉદ્ભટ વગેરેની
કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે અને પ્રસંગવશાત્ એમનાથી ભિન્ન અભિપ્રાય
વ્યક્ત કર્યા છે. એમણે કાલિદાસ જેવાની કૃતિમાં પણ દોષ દર્શાવ્યા છે.
'કલિં' હુમયન્દ્રસૂરિએ આ કાવ્યપ્રકાશનો લાભ લીધો છે. એની રચના
ઈ. સ. ૧૦૫૦થી ૧૧૦૦ના ગાળામાં થઈ હોય એમ લાગે છે. આના
ઉપર નીચે મુજબની છ જૈન ટીકાઓ રચાઈ છે:—

(૧) 'સંકેત'—'રાજ' ગચ્છના સાગરચન્દ્ર મુનીન્દ્રનાં ચરણકમળને
વિશે ભ્રમર સમાન માણિધ્યચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યપ્રકાશના ઉપર આ સંકેત
નામની ટીકા રચી છે. આ રચના ક્યારે થઈ એ બાબતમાં ત્રણ મત
જોવાય છે: કેટલાક એને વિ. સં. ૧૨૧૬ની રચના ગણે છે તો કેટલાક
વિ. સં. ૧૨૪૬ની તો કેટલાક વિ. સં. ૧૨૬૬ની. સંકેતમાં રચના-
સમય "રસ-વદ્ધ-ગ્રહાધીશ" એમ શબ્દાંક દ્વારા મુચવાયો છે,
જેઓ આ માણિધ્યચન્દ્રને વસ્તુપાલના સમકાલીન ગણે છે તેમને મતે
વિ. સં. ૧૨૧૬ની સાલ બંધબેસતી થતી નથી.

મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરની પ્રાચીન ટીકાઓમાંની એક તે આ
સંકેત છે. એ જૈન ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. એમાં ભામહ,
ઉદ્ભટ, દંડી, વામન, અભિનવગુપ્ત, મુકુલ, ભોજ વગેરેના અભિપ્રાયોનો

૧ વિશ્વનાથને મતે કારિકા અને વૃત્તિ એ બનેના કર્તા મમ્મટ છે. જુઓ એમનું
સાહિત્યદર્પણ (પરિં ૬ અને ૭).

૨ આ સંકેત ટીકા "આનંદાશ્રમ ગ્રન્થાવલી"માં ગ્રન્થાંક ૮૬ તરીકે ઈ. સ.
૧૬૨૧માં અને "મહેસુર સરકારની ગ્રન્થમાલા"માં ગ્રન્થાંક ૬૦ તરીકે ઈ. સ. ૧૬૨૨માં
પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

ઉલ્લેખ છે. કેટલેક સ્થળે માણિક્યચન્દ્રે પોતાના ૧ કાવ્યમાંથી ઉદાહરણ આપ્યાં છે. જ્યાં સંક્ષિપ્ત વિવરણ જોઈએ ત્યાં તે અને જ્યાં વિસ્તૃત જોઈએ ત્યાં તે એ પ્રમાણેની પ્રમાણપુસ્તકની વ્યવસ્થાથી આ ટીકાનું મહત્ત્વ વધે છે.

સામ્ય—કાવ્યપ્રકાશ (ઉ. ૯, શ્લો. ૮૫)માં ખડ્ગ, મુરજ અને પદ્મ એ ત્રણ બંધોનું એકેક ઉદાહરણ અપાયું છે. આ ત્રણ બંધોની રચના વિષે સંકેતમાં જે નિરૂપણ છે તે અં ૦ ચૂં ૦ અને વિવેક સાથે અક્ષરશઃ મળે છે તો આનું શું કારણ? ૨

(૨) ટીકા—વિક્રમની સોળમી સદીમાં થઈ ગયેલા ‘તપા’ ગરુડના હુર્પકુલે આ રચી છે.

(૩) સારદીપિકા—‘ખરતર’ ગરુડના જિનમાણિક્યસૂરિના શિષ્ય વિનયસમુદ્રગણિના શિષ્ય ગુણરતનગણિએ પોતાના શિષ્ય રત્નવિશાલને માટે દસેક હજાર શ્લોક જેવડી આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૧૦(?)માં રચી છે.

(૪) વૃત્તિ—જ્યાનંદસૂરિએ ૪૪૦૦ શ્લોક જેવડી આ વૃત્તિ રચી છે.

(૫) ટીકા—ભાનુચન્દ્રગણિએ આ રચી છે. ૩

(૬) ટીકા—‘ન્યાયાચાર્ય’ યશોવિજયગણિએ આ ટીકા રચી છે પણ તેનો થોડોક જ ભાગ હજી સુધી તો મળી આવ્યો છે.

અહ્યાસ-સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય (સ. ૧૦)માં કહ્યું છે કે “કૃષ્ણ વાગ્દેવતા”ના ખિરુદ્ધી વિભૂષિત જયચન્દ્રસૂરિએ ઘણા શિષ્યોને કાવ્યપ્રકાશ, સંમતિપ્રકરણ વગેરે ગ્રંથો ભણાવ્યા હતા.

૧ આ કાવ્ય તે ક્યું તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

૨ આ સંબંધમાં મેં મારા લેખ નામે “અલંકારચૂકામણિ. વિવેક અને સંકેત”માં ચર્ચા કરી છે. આ લેખ “આં ૦ પ્રં ૦” (પુ. ૫૧, અ. ૧૨)માં છપાવાયો છે.

૩ જુઓ સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ભાનુચન્દ્રગણિચરિત. આ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કાવ્યપ્રકાશખંડન રચ્યું છે.

૧સરસ્વતીકંઠાભરણ (વ. વિ. સં. ૧૧૫૦)—૧શૃંગારપ્રકાશ રચનારા અજૈન ગ્રંથકાર ભોજે ઉદ્દે ભોજદેવે આ રચ્યું છે. શ્રી. કાણેના મતે આ મહાકાવ્ય કૃતિ ઓછેવતે અંશે સંગ્રહાત્મક છે. કાવ્યાદર્શી, દ્યુન્યાલોક વગેરેમાંનાં પદો અહીં ગૂંથી લેવાયાં છે. કાવ્યાદર્શીમાંનાં લગભગ બસો પદોનો અહીં ઉપયોગ કરાયો છે. આ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં આશરે ૧૫૦૦ ઉદાહરણો છે અને એથી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે એ ઉપયોગી છે. આ કૃતિ પાંચ પરિચ્છેદોમાં ૬૪૩ કારિકામાં રચાયેલી છે. રસ અને શુચ્ચને પણ અહીં ‘અલંકાર’ કહેલા છે. એ આ કૃતિની એક વિશિષ્ટતા છે.

ઉપમા વગેરેનો શબ્દ તેમજ અર્થના અલંકારરૂપે નિર્દેશ કરનાર તરીકે ભોજ લગભગ એકલા જ છે.

૫૬પ્રકાશ—સરસ્વતીકંઠાભરણ ઉપર પાર્શ્વચન્દ્રના પુત્ર આજડે ૫૬પ્રકાશ નામની આ ટીકા રચી છે. આ ટીકાની પુષ્પિકા તેમજ આ ટીકામાંથી કેટલાક ઉદ્દ્યુત ભાગો પત્તન૦ સૂચી (ભાગ ૧, પૃ. ૩૭-૩૯)માં અપાયેલાં છે.

ચન્દ્રાલોક (લ. વિ. સં. ૧૨૭૫)—આના કર્તા જયદેવ છે.^૩

૪કાવ્યામ્નાય—શું એ ઉપયુક્ત કૃતિની ટીકા છે?

૫વિદ્યધ્રુવમંડન (ઉ. વિ. સં. ૧૩૧૦)—આ ધર્મદાસ નામના બૌદ્ધની કૃતિ છે. એમાં ચાર પરિચ્છેદો છે. એમાં પ્રહેમિકાઓ

૧ આ અનેક વાર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૨ આના પ્રકાશ ૨૨-૨૪માં ૨૫૧ પાપ્ય અવતરણો છે તો એ હિસાબે સમગ્ર ગ્રંથમાં તો કેટલાંયે હશે ?

૩ જુઓ પૃ. ૧૭૮.

૪ જુઓ પૃ. ૧૭૮.

૫ આ કૃતિ અનેક રચયેલી ઉપાઈ છે.

(emigmatology) અને ચિત્ર-કાવ્યોને રચાન અપાયું છે. રતનાપણ અને શાર્ફધરપદ્ધતિમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ.ની ૧૩મી સદીની પૂર્વેની આ કૃતિ છે. એના ઉપર નીચે મુજબની જૈન ટીકાઓ છે:—

(૧) અવચૂર્ણિ—આના કર્તા ‘ખરતર’ ગચ્છના જિનપ્રભાસૂરિ છે. એમણે ૭૦૦ રતોત્રો રચ્યાં છે.

(૨) ટીકા—‘ખરતર’ ગચ્છના જિનસિંહસૂરિના શિષ્ય લખ્ધિચન્દ્રના શિષ્ય શિવચન્દ્રે આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૬૯માં રચી છે.

(૩) વૃત્તિ—આ વિનયસુન્દરના શિષ્ય વિનયરત્નની રચના છે. એઓ ૧૭મી સદીમાં થઈ ગયા છે.

(૪) ટીકા—આ ટીકા ‘ખરતર’ ગચ્છના સુમતિક્ષણના શિષ્ય વિનયસાગરે વિ. સં. ૧૬૯૯માં રચી છે.

(૫) ટીકા—આના કર્તા ભીમવિજય છે.

(૬) અવચૂરિ—આના કર્તાતું નામ જાણવામાં નથી.^૧

(૭) ટીકા—આના કર્તા કુ(?ક)કુદાચાર્યના સંતાનીય (?) છે.^૨

(૮) ખાલાવખોધ—સંક્રિસયગપયરણ, વાગ્ભટ્ટાલંકાર ઇત્યાદિ વિવિધ કૃતિઓ ઉપર ખાલાવખોધ રચનાર ઉપાં ૦ મેરુસુન્દરે ૧૪૫૪ શ્લોક જેવડો આ ખાલાવખોધ રચ્યો છે. એઓ જિનચન્દ્રસૂરિ (વિ. સં. ૧૪૮૭-૧૫૩૦)ની શિષ્ય થાય છે. આ ખાલાવખોધની શરૂઆતમાં પાંચ પદ્યો

૧ જિં ૦ ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૫)માં એક અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકાનો પ્રારંભ

“સ્મૃત્વા જિનેન્દ્રમપિ”થી થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

૨ જોઓ શ્રી અગરચંદ નાહટાનો પૃ. ૩૭૧માં નિર્દિષ્ટ લેખ.

સંસ્કૃતમાં છે. એમાં મૂળ પદાત્મક કૃતિનું કટકે કટકે સંસ્કૃતમાં વિવરણ અપાયું છે અને સાથે સાથે ગુજરાતીમાં એની સમજૂતી અપાઈ છે.^૧

(૫) ગણિત

ગણિતસાર—આના કર્તા શ્રીધર છે. શું ત્રિશતિધ્રના કર્તા શ્રીધર (ધ. સ. ૭૫૦) તે જ આ છે?

વૃત્તિ—ગણિતસાર ઉપર ‘ઉપકેશ’ ગચ્છના સિદ્ધિચરિએ વૃત્તિ રચી છે.

ગણિતતિલક^૫ યાને ગણિત-પાટી^૬ (ધ. વિ. સં. ૧૧૦૦)—આના કર્તા શ્રીપતિ છે. એમણે શકસંવત્ ૯૬૧માં ધીકોટિદ-કરણ, શકસંવત્ ૯૭૮માં દ્રુવમાનસ, ધ. સ. ૧૦૪૦ની આસપાસમાં ^૭સિદ્ધાન્ત-શેખર પ્રભાદિ કૃતિઓ રચી છે એઓ લીલાવતીના કર્તા ભાસ્કરાચાર્યના પુરોગામી છે. એમણે સર્વ દર્શનોને સંમત થાય એવું મંગલાચરણ કરી પરિભાષાઓ સમજાવી છે. એમણે પાટીગણિતને લગતી વિવિધ બાબતો

૧ આનો નમૂનો પશ્ચિમશતક પ્રકરણની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦-૨૨ અને ૨૬)માં અપાયો છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે ?

૩ જુઓ શ્રી. અમરચંદ નાદકાનો પૃ. ૨૭૧માં નિર્દિષ્ટ લેખ.

૪ આ કૃતિ ત્રિહતિવકસરિકૃત વૃત્તિ સહિત “ગાં યોં શ્રં”માં શ્રંયાંક ૭૮ તરીકે ધ. સ. ૧૬૩૭માં છપાયું છે. એનું સંપાદન મેં કર્યું છે. એના અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાનમાં મેં “ગણિતશાસ્ત્રને અંગેના જૈનોના કાળો” એ વિષય વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.

૫ આ નામ ત્રિહતિવકસરિકે યોજ્યું છે. એમ કરવામાં એમણે પોતાના નામનો એક અંશ એકથો હોય એમ જણાય છે.

૬ શ્રીપતિએ “ગણિતસ્ય પાટી” એમ કહ્યું છે. એ ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે; બાકી સામાન્ય રીતે ‘પાટીગણિત’ એવું નામ હોય.

૭ આમાં જૈનોની બે સૂચ, એ ચન્દ્ર દત્તાદિને લગતી માન્યતાનું ખંડન કરાયું છે.

ઉદાહરણપૂર્વક જાતજાતના છંદોમાં રજૂ કરી છે. જેમકે પૂર્ણાંક તેમજ અપૂર્ણાંકનાં સંકલિત વગેરે આઠ પરિકર્મો, કલાસવર્ણ, ત્રૈશિક વગેરે જાણતો. એ માટે એમણે શ્રીધરજીત ત્રિશતીનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

વૃત્તિ—આવૃત્તિ ગણિતતિલક ઉપર વિબુધચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય અને મંત્રરાજરહસ્ય વગેરેના કર્તા સિંહતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૦ની આસપાસમાં રચી છે. એમણે લીલાવતીનો તેમજ ત્રિશતીનો કેટલેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે પૃ. ૩૦માં લીલાવતીની વૃત્તિ જોવાની ભલામણ કરી છે. શું આ વૃત્તિના કર્તા એઓ જાતે છે કે અન્ય કોણ? પૃ. ૮૫માં એમણે ગણિતની કોઈ કૃતિમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે.

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર

લઘુજાતક (લ. વિ. સં. ૫૬૨)—આના કર્તા શકસંવત્ ૪૨૭માં પંચસિદ્ધાંતિકા રચનારા વરાહમિહિર છે.

વૃત્તિ—લઘુજાતક ઉપર ‘ખરતર’ ગચ્છના ભક્તિલાભે વિ. સં. ૧૫૭૧માં વિક્રમપુરમાં આ રચી છે.^૧

જાતક(કર્મ)પદ્ધતિ (લ. વિ. સં. ૧૧૦૦)—આના કર્તા શ્રીપતિ છે.

ટીકા—જાતકપદ્ધતિ ઉપર ‘અંચલ’ ગચ્છના હર્ષશત્રુતના શિષ્ય સુમતિહર્ષે વિ. સં. ૧૬૭૩માં પદ્માવતીપત્તનમાં આ ટીકા રચી છે.^૨ એમણે આ અરસામાં બૃહત્પર્વમાસા રચી છે. વિશેષમાં એમણે તાજિકસાર, કરણકુતૂહલ અને હોરામકરન્દ ઉપર એકેક ટીકા રચી છે.

૧ લઘુજાતક ઉપર મતિસાગરે લાયામાં વિ. સં. ૧૬૦૫માં વચનિકા રચી છે અને ખુશાલસુંદરે વિ. સં. ૧૮૩૬માં ૮૭૪ો રચ્યો છે.

૨ ‘ઉપકેશ’ ગચ્છના ખુશાલસુંદરે બાલાવબોધ રચ્યો છે.

૧તાગ્નિકસાર (લ. વિ. સં. ૧૫૮૦)—આના કર્તા હરિમદ્ છે. એમને કેટલાક હરિભદ્ર પણ કહે છે. એમણે શકસંવત ૧૧૦૫નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દીક્ષિતે એમના મરાઠી પુસ્તક નામે પ્રાચીન ખગોળ-શાસ્ત્રવ્યા ઇતિહાસ (પૃ. ૪૯૦)માં સૂચવ્યું છે કે આ હરિમદ્ શક-સંવત ૧૪૪૫માં વિદ્યમાન હતા.

ટીકા—‘અંચલ’ ગચ્છના મુખતિહરે^૧ વિ. સં. ૧૬૭૭માં વિષ્ણુદાસના રાજ્યમાં આ ટીકા રચી છે.^૨

કરણકૃત્તલ્લ (વિ. સં. ૧૨૪૦)—આ ભારકરની ઇ. સ. ૧૧૮૪ની રચના છે.

ગણક-કુમુદ-કૌમુદી—‘અંચલ’ ગચ્છના મુખતિહરે^૧ આ નામની ટીકા વિ. સં. ૧૬૭૮માં હેમાદ્રિના રાજ્યમાં રચી છે. એમણે ગતક-પદ્ધતિ વગેરે ઉપર પણ ટીકા રચી છે.

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ (લ. વિ. સં. ૧૨૯૫)—આ કૃતિ કાસિદાસે વિ. સં. ૧૨૯૫ની આસપાસમાં રચી છે.

મુખોધિની—ઉપર્યુક્ત કૃતિ ઉપર ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના ભાવરત્ને (ભાવપ્રભસૂરિએ) વિ. સં. ૧૭૬૮માં આ ધૃતિ રચી છે.

મહાદેવીસારણી (વિ. સં. ૧૩૭૪)—આ કૃતિ મહાદેવે શકસંવત ૧૨૩૯માં રચી છે.

દીપિકા ઇત્યાદિ—મહાદેવીસારણી ઉપર ‘અંચલ’ ગચ્છના મુખવતરાગના શિષ્ય ધનરાજે દીપિકા વિ. સં. ૧૬૯૨માં પદ્માવતીપતનમાં

૧ આ કૃતિ “વેંકટેશ્વર મુગ્ધલાલય” તરફથી પ્રકાશિત થયેલી છે.

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૨૯૨.

૩ ગિ. ૦ ૨૦ કો. ૧ (પાં ૧, પૃ. ૩૦૪)માં આનો મહાદેવી તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૪ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં ભોજરાજાશિવનો ઉલ્લેખ છે.

૧વૃત્તિ—આના કર્તા ભાનુચન્દ્રગણિ છે. એનું સંશોધન એમના શિષ્ય સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કર્યું છે.

(૭) વૈદ્યક

૨અષ્ટાંગહૃદય (ઉ. વિ. સં. ૮૪૦)—આના કર્તા વાઙ્મટ છે. એમનો સમય વહેલામાં વહેલો ઇ. સ.ની છઠી સદી અને મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસનો મનાય છે. આયુર્વેદની પરંપરામાં ચરક અને ઋશુત્રુત પછી આ વાઙ્મટનું સ્થાન છે. એ ત્રણેને ‘વૃદ્ધત્રયા’ કહે છે. વાઙ્મટ ‘સિન્ધુ’ દેશના વતની હતા એમ એમણે પોતે કહ્યું છે. એમણે ૮ અષ્ટાંગસંગ્રહ રચ્યાનું કેટલાક માને છે. વાઙ્મટે ચરક-સંહિતા અને ઋશુત્રુત-સંહિતા એ બંનેનો સંગ્રહ કર્યો છે ખરો, પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં તો એઓ ચરકના સંગ્રહાયેલા થોડાક ફેરફાર સાથે અનુસર્પા છે.^૧

ટીકા—આના રચનાર દિ૦ આશાધર છે. એમણે આ ટીકાનો અનગારંધર્મામૃતની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૯)માં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.

૭આશ્ચર્યયોગમાલા યાને યોગરત્નમાલા—આ ૧૪૦ પદ્યની આર્યામાં રચાયેલી કૃતિના પ્રણેતા નાગાર્જુન છે. એઓ ભારકરના શિષ્ય

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૬૫.

૨ આ ગ્રન્થ “નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય” દ્વારા એ. એમ. કુન્તેએ અમુણ્દત્તની ટીકા સહિત ઇ. સ. ૧૮૯૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

૩ એઓ ઇ. સ.ની પહેલી સદીના કેનિષ્ઠ સમ્રાટના વૈદ્ય હતા એમ કેટલાક કહે છે.

૪ એઓ મોડામાં મોડા ઇ. સ.ના ચોથા સદીમાં થયા હશે એમ કહેવાય છે.

૫ “ચરકાદિના વિચારકાને” એ નામનો મારો લેખ “શુ. મિ૦ તથા શુ. દ૦ના તા. ૧૮-૩-૪૫ના અંકમાં છપાયો છે.

૬ જુઓ ઐતિહાસિક સંશોધન (પૃ. ૪૭૬).

૭ આ તેમજ એના ઉપરની ગુણાકરસંસ્કૃત વૃત્તિની હાથપોથીઓના વર્ણન માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVIII, pt. I, pp. 278-280 & 493).

થાય છે. એમણે આમાં સ્તંભન-વિદ્યા વગેરેનું તેમજ કેટલાંક વિધાનું વર્ણન કર્યું છે. આ વૈદ્યકનો અંથ ગણાય છે.

૧ વિવૃત્તિ—‘શ્વેતાંશર ભિક્ષુ’ ગુણાકરે વિ. સં. ૧૨૬૬માં આ વિવૃત્તિ રચી છે. એનો મુખ્યાવખોદા તરીકે નિર્દેશ છે.

૨ યોગશતક—આ કૃતિ ભિન્ન ભિન્ન જંદમાં ૧૦૫ પદોમાં ૪ વરગુચિએ રચ્યાનું મનાય છે. એમાં વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકાપનાં દારણ અને એનાથી ઉદ્ભવના રોગો, કંઠ, મુખ, આંખ અને કાનના રોગોની તેમજ જાતજાતના જ્વર વગેરેની ચિકિત્સા, કેટલાક ઉપાયો અને ઉપચારોનું નિરૂપણ છે. આ કૃતિનું આઠ પદ નીચે મુજબ છે:—

“કૃત્સનસ્ય તન્નસ્ય ગૃહીતધાન્ન-

શ્ચિકિત્સિતાદ્ વિપ્રસૃતસ્ય દૂરમ્ ।

વિદગ્ધવૈદ્યપ્રતિપૂજિતસ્ય

કરિણ્યતે યોગશતસ્ય વન્ધઃ ॥૧॥”

વૃત્તિ—આ પૂર્ણસેને રચી છે. કેટલાક એમને પૂર્ણચન્દ્ર કહે છે. આ વૃત્તિના પ્રારંભની તેમજ અંતની થોડીક પંક્તિ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, p. 227)માં ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. આ મૂખીપત્રના

૧ આની હાથપોથી માટે જુઓ પૃ. ૨૬૬, ટિ. ૭.

૨ આયુર્વેદના સાદરૂપ આ મૂળ કૃતિ પદ્મજેદ, શબ્દાર્થ, ગુજરાતી ભાષાંતર (અનુવાદ), રમણીકરણ અને ઔષધોનાં સંસ્કૃત નામોનાં ગુજરાતી નામોની સૂચીરૂપ પરિશિષ્ટ તથા ભૂમિકા તેમજ ધન્વંતરિ વગેરેને લગતાં આઠ ચિત્રો સહિત ડૉ. રસિકલાલ જેઠાલાલ પરીણે યોગશતક એ નામથી પ્રકાશિત કરી છે. એમાં પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ નથી.

૩ આને કેટલાક વૃદ્ધયોગશતક કહે છે. જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, p. 226).

૪ કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ મૂળ કૃતિમાં નથી.

પૃ. ૨૨૮માં પણ પ્રારંભિક ભાગ છે પણ એ જેમાં તદ્દાવત છે.
 પૃ. ૨૨૭માં મંગલાચરણમાં ચન્દ્રમૌલિને એટલે કે મહાદેવને નમસ્કાર
 કરાયો છે, જ્યારે પૃ. ૨૨૮માં વર્ધમાનને એટલે મહાવીરસ્વામીને નમસ્કાર
 કરાયો છે. આથી પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પૂર્ણસેન શૈવ અર્થાત્ અજૈન
 છે કે જૈન ?^૧

(૮) નીતિશાસ્ત્ર

૨નીતિશતક (લિ. વિ. સં. ૯૦૦)—આના કર્તા ભતૃહરિ હોવાનું
 મનાય છે. એમના સમય તરીકે કેટલાક ઇ. સ. ૬૫૦નો નિર્દેશ કરે છે.
 ભતૃહરિનો કવિ તરીકેનો ઉલ્લેખ યશસ્તિલકચંપૂમાં મળે છે. એનાથી
 પ્રાચીન ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે છે ખરો ?

ભતૃહરિએ નીતિશતક ઉપરાંત શૃંગારશતક અને વૈરાગ્યશતક
 રચ્યા હોવાનું મનાય છે. આ ત્રણ શતકોને ૩શતક-ત્રય કહેવામાં આવે

૧ કેટલીક વૈદ્ય કૃતિઓ જેવી કે માધવ (લ. ઇ. સ. ૮૦૦)કૃત માધવનિદાન
 અને લોલિચ્છરાજકૃત વૈદ્યજીવન ઉપર ટીખ્યા રચાયા છે. આ વૈદ્યજીવનના તૃતીય
 વિભાગનું “પુલેમજા”થી શરૂ થતું ૧૬મું પદ્ય મેં “અર્થની આગગાડી” નામનો
 મારો જે લેખ “અખંડ આનંદ” (વર્ષ ૫, અં. ૮)માં છપાવ્યો છે તેમાં અવતરણરૂપે
 આપ્યું છે.

૨ આ કૃતિ અનેક સ્થળેથી આપણા દેશમાંથી તેમજ વિદેશમાંથી પણ પ્રસિદ્ધ
 થઈ છે. એમાં શતકત્રયાદિ-સુભાષિતસંગ્રહના નામથી જે પ્રકાશન “સિંઠ જૈન
 ગ્રંથ”માં ગ્રંથાંક ૨૩ તરીકે ઇ. સ. ૧૬૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે તે નોંધપાત્ર છે. એમાં
 નીતિને અંગે શ્લો. ૮-૭૬ છે. ત્યાર બાદ શૃંગારને અંગે શ્લો. ૭૭-૧૪૭ અને વૈરાગ્ય
 પરત્વે શ્લો. ૧૪૮-૨૦૦ છે. શ્લો. ૨૦૧-૩૫૨ને સંદિગ્ધ અને શ્લો. ૩૫૩-૮૫૨ને સંકીર્ણ
 ગણ્યા છે. એના પછી ૮૪ પદ્યનું વિટવૃત્ત અને ૧૦૩ પદ્યનું વિજ્ઞાનશતક છે.
 આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો. દામોદર ધર્માનંદ કોસળીએ કર્યું છે અને એમણે
 વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે.

૩ આની વિ. સં. ૧૫૮૦માં પ્રતિષ્ઠાસોમગણિએ લખેલી હાથપોથી સૌથી
 પ્રાચીન ગણાય છે. એના એક પત્રની પ્રતિકૃતિ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનમાં અપાઈ છે.

છે. નીતિશાતકમાં પચોની સંખ્યા ચિત્ર મિત્ર જોવાય છે: ૧૦૩, ૧૦૪ અને ૧૧૦. આકીનાં શતકો માટે પણ આવી પરિસ્થિતિ જોવાય છે. નીતિશાતક અન્ય શતકોની જેમ કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે: અહીં તો મેં સુભાષિતની દૃષ્ટિએ એની નોંધ લીધી છે.

શાતકત્રય જૈનોમાં ખૂબ પ્રિય હશે એમ લાગે છે. એના અનુકરણરૂપે સોમશતક, ધનન્દ-ત્રિશતી, પ્રદ્યાનન્દ-શતક અને શૃંગાર-વૈરાગ્ય-શતક રચાયાનું અનુમાનાય છે.^૧

ટીકા (વિ. સં. ૧૫૩૫)— આ શાતકત્રય ઉપર ‘ઉપદેશ’ ગરુડ સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય ધનસારે વિ. સં. ૧૫૩૫માં જ્યપુરમાં ટીકા રચી છે. એ ટીકા નીતિશાતક વગેરે ત્રણ શતકો ઉપરની વિવિધ સંસ્કૃત ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે.^૨ એ ટીકા વાતચીતની (colloquial) જૈન સંસ્કૃતમાં છે એમ પ્રો. દામોદર ધર્માનંદ કોસંબીનું કહેવું છે.^૩

સર્વાર્થસિદ્ધિમણિમાલા — આના રચનાર ‘ખરતર ભેગડ’ ગરુડ જિનસમુદ્રસૂરિ છે. એ સંસ્કૃતમાં હશે એમ માની મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

૧ જુઓ ઉપધુક્ત પ્રકાશનનું અગ્રવચન (પૃ. ૮).

૨ આની મુબઈ સરકારની માલિકીની એક હાથપોથી લાં. પ્રા. સં. મં.માં છે. એ આઠ પદ તેમજ અંતિમ પંક્તિઓ D C G C M (Vol. XIII, pt. 1, p. 403)માં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.

૩ શાતકત્રયને અંગે જે લાવા-ટીકા, હિન્દી પદ્યાનુવાદ, હિન્દી ગદ્યપદ્યાનુવાદ અને ખાલાવમેધ રચાયાં એમ શ્રી. અમરચંદ નાહટાએ એમના પૃ. ૨૭૧માં નિર્દિષ્ટ લેખમાં કહ્યું છે.

૪ એમના પ્રશિષ્યે શાન્તિનાથચરિત્રની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૨૮માં લખી છે.

૫-૬ જુઓ ઉપધુક્ત પ્રકાશનનો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૩).

પુ ર વ છી

- પૃ. ૧૦, પં. ૧૫. ૮. 'વ્યાકરણ' પછી. (લ. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦)
- પૃ. ૧૦, પં. ૧૧. 'આલિંગ ૧' પછી. પૃ. ૧૬, "ચૌખંચા સિરીઝ"
- પૃ. ૨૬, પં. ૨૧. 'અં. ૩)માં' પછી. ઇ. સ. ૧૬૨૫માં
- પૃ. ૩૦, પં. ૧૪. 'પાંચે' પહેલાં. સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિસૂત્ર, ધાનુપાઠ અને લિંગાનુશાસન એમ
- પૃ. ૪૪, પં. ૪. 'છે.' પછી. એકીભાવસ્તોત્રટીકા (આ ટીકાની એક હાથપોથી 'ભાં. પ્રા. સં. મં.'માં છે.)
- પૃ. ૪૪, પં. ૬. 'ચન્દ્રિકા' પછી. અને પરપ્રાભૃતટીકા.
- પૃ. ૪૪, ટિ. ૨. 'છે.' પછી. એમણે રચેલી ટીકા સંપૂર્ણપણે શ્રુતસાગરે અપનાવી છે. તેમ છતાં એ આશાધરનો ઉદ્દેશ જિતસહસ્રનામ-ટીકામાં શ્રુતસાગરે કર્યો નથી. આવી હકીકત તો સૂઠની ટીકા માટે પણ જોવાય છે. એમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ અપનાવાઈ છે.
- પૃ. ૪૮, ટિ. ૪. 'છે.' પછી. ILD ના ખીજા હપ્તામાં (Arts No. 30, JUBમાં) પૃ. ૧૧૪-૧૧૬માં આ સ્તવ જોવાયો છે.
- પૃ. ૫૫, પં. ૪. 'સ્મરણ' પછી. શું ભક્તામર-સ્તોત્ર આ સ્મરણમાં આવી જાય છે ?
- પૃ. ૬૭, પં. ૬. '૧૦૨' ઉપર ટિપ્પણ:

“.....પાદાન્તે શ્લોકમેકકમ્ ॥૧૦૧॥

તચ્ચતુષ્કં ચ સર્વાન્તે શ્લોકૈસ્ત્રિંશદ્વિરદ્ભુતા ।

પચ્ચાધિકૈઃ પ્રશસ્તિશ્ચ વિહિતાઽવહિતૈસ્તદા ॥૧૦૨॥”

પૃ. ૭૩, પં. અંત્ય. વળી હૈમ બૃહન્યાસ (પૃ. ૧)માં પણ એ સૂરિનો
“આચાર્યહરિમદ્રવત્” દ્વારા ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૮૭, પં. ૨૨. ‘સહસ્રાવધાની’ ‘મુનિસુન્દરમુરિએ વિ. સં.
૧૪૫૫માં જે રત્નૈવિદ્યગોષ્ઠી રચી છે તેમાં (પત્ર ૮આમાં)
લક્ષણાનુગામિની અર્થાત્ વ્યાકરણવિષયક ગોષ્ઠી આલેખતી
વેળા એમણે નીચે મુજબની જે ગ્યાર બાજતો રજૂ કરી છે
તે હૈમવિભ્રમનું સ્મરણ કરાવે છે—એક રીતે આ જાતની
નાનકડી કૃતિની ગરજ સારે છે:—

(૧-૫) અઘીયે એ ‘ધ’ ધાતુનું ૩૫ છે તેમ ‘ધી’નું
પણ ૩૫ છે. એવી રીતે ઉચ્યતિ એ ઉચ્ ધાતુનું પણ ૩૫ છે.
‘ઢ્યાઘ્રાઃ’ ઘ્રા ઉપરથી પણ ઉદ્ભવે છે. જાગતિ એ જાગૃ
ધાતુનું ૩૫ છે તેમ ગૃતું પણ છે. વળી પઞ્ચપ ઉપરથી
પઞ્ચદ્વલ એવું પણ ૩૫ બને છે.

(૧) કયા ધાતુનાં પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન ૧૩ ૩૫ થાય છે
એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી જવ ઉપસર્ગપૂર્વક ગૃ ધાતુનાં ૧૩
૩૫ દર્શાવાયાં છે.

(૭) જગમ ૩૫ ગમ્ ઉપરથી જ નહિ પણ જગિ એવા વૈદિક
ધાતુ ઉપરથી પણ નિષ્પન્ન કરી શકાય તેમ છે.

૧ એમની સ્વપનરેખા અને એમના કૃતિકલાપ વિશે એ “જૈન પુસ્તક પ્રચારક
સંસ્થા” તરફથી મુરતથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત ઉપદેશરત્નાકરની મારી ભૂમિકા
(પૃ. ૫૬-૮૨)માં વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે.

૨ આ કૃતિ “લાલબાગ જૈન સંઘ” તરફથી મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત
કરાઈ છે અને એની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના આગમોદ્ધારકે લખી છે.

૩ આ સંખંધમાં મુનિસુન્દરમુરિએ જર જણાઈ ત્યાં સિત્ત દેવનાં મૂત્રો રજૂ કર્યાં
છે અને એના સંપાદક આગમોદ્ધારકે એ મૂત્રોનાં સ્થાન દર્શાવ્યાં છે.

(૮-૯) મા રિરેકામની સિદ્ધિ રેક્ ધાતુ ઉપરથી દર્શાવાઈ છે.

એવી રીતે મામિનીમામ માટે માર્ગદર્શન કરાવાયું છે.

(૧૦) ‘માસ’ શબ્દનું લાઘ્યકારનાં મતે માદ્ભ્યામ્ અને દુર્ગનાં મતે માસ્ભ્યામ્ રૂપ થાય છે.

(૧૧) દધિસેગ્માં ‘ઞ્’નો ‘ષ્’ થાય કે નહિ એની ચર્ચા કરાઈ છે.

(૧૨) જુઝ્ઞાદનીયિષતિ પ્રયોગ ‘જ્ઞાન્ઓદન’ ઉપરથી નિષ્પન્ન કરતી વેળા કયો ન્યાય બળવાન ગણાય તેનો વિચાર કરાયો છે.

પૃ. ૬૩, પં. ૧૫. ‘કૃતિ’ પછી. કનકપ્રભકૃત

પૃ. ૧૦૩, ટિ. ૨. “વાચક જ્ઞાનું વંશવૃક્ષ” “આં પ્રં” (પુ. ૫૦, અં. ૧૦)માં, “વાચક યશોવિજયની ચોવીસીઓ” “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૧, અં. ૧૦)માં, “દિક્પટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ (૮૪ બોલ વિચાર): રેખાદર્શન” “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૧, અં. ૧૧)માં, “થયપરિણુ (સ્તવપરિણા) અને એની યશોવ્યાખ્યા” “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૧, અં. ૧૨)માં, “નવનિધાન નવ સ્તવનો” “આં પ્રં” (પુ. ૫૩, અં. ૧૧-૧૨)માં અને “છ બોલની વિહરમાણુ-જિન-વીસીનું વિહંગાવલોકન” “જૈં ધં પ્રં” (પુ. ૭૨, અં. ૧૧)માં છપાયા છે, જ્યારે “તાદિક્ક હરિયાળી સ્વોપસ વિવેચન સહિત”, “ન્યાયાચાર્યને વંદન” અને “વાચક જ્ઞાનું વંશવૃક્ષ” એ ત્રણને ન્યાયાચાર્યને અંગેના ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનારા નિબંધસંગ્રહમાં સ્થાન અપાયું છે.

પૃ. ૧૦૬, પં. ૩. ‘ગૃહસ્થ’ પછી. નામે ધનંજય

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૧. 'એમણે' પછી. જ્યોતિઃસાર રચ્યો છે. વળી એમણે
પૃ. ૧૨૧, પં. ૧૩. 'લઘુતમનામકોશ (વિ. સં. ૨૦૦૫)—આ
આગમોદ્ધારકે બાલજીવોને ઉદ્દેશીને પદ્યમાં રચેલી કૃતિ છે.
આ ઘણો નાનો કોશ છે. એ અભિ૦ ચિ૦ના પ્રવેશદ્વારની
ગરજ સારે તેમ છે.

પૃ. ૧૨૯, પં. ૫. 'અનેકાર્થ' પહેલાં. રવિશ્વસોચનકોશ યાને
મુક્તાવલીકોશ—આના કર્તા દિ૦ શ્રીધરસેન છે.
એઓ 'સેન' અન્વય (સંધ)માં થયેલા કવિ, આન્વીક્ષિકી
વિદ્યામાં નિષ્ણાત અને વાદી એવા મુનિસેનના શિષ્ય
થાય છે, વળી એઓ સમરત શાસ્ત્રોના પારગામી, રાગઓના
વિશ્વાસપાત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ હતા તેમજ આ
(અનેકાર્થક) કોશ વિવિધ કવીશ્વરોના કોશો જોઈને રચાયો છે
એમ પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. એમના સમય વિષે કાષ્ઠએ ઉલ્લેખ
કર્તાનું જાણવામાં નથી એટલે આ કોશ વિક્રમની સોળમી
સદીમાં રચાયો હશે એમ માની લઈ મેં એની અહીં નોંધ
લીધી છે. આ કોશમાં અઢીએક હજાર પદો છે. આ કોશનો
રચનાક્રમ એના દ્વિતીય પદ્યમાં નીચે મુજબ અપાયો છે:—

સ્વર અને કકાર વગેરે વર્ણના ક્રમથી શબ્દોની આદિનો
નિર્ણય કરાયો છે. વળી દ્વિતીય વર્ણ વિષે પણ કકારાદિનો
ક્રમ રખાયો છે. દા. ત. ક (નરજાતિ), ક (નાન્યતરજાતિ),
ક, અક, અંક ઇત્યાદિ.

૧ આ કૃતિ "જૈ૦ પુ૦ પ્ર૦ સં૦" તરફથી સુરતથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં
પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ આ કોશ પં. નંદલાલ શર્માકૃત લાપાટીકા (હિન્દી શબ્દાર્થ) સહિત "ગાંધી
નાથારંગ જૈન ગ્રંથમાલા"માં ઇ. સ. ૧૯૧૨માં છપાયો છે.

૩ આ નામ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૪) જોતાં અનુમનાય છે.

આ કાશના શબ્દોને કાન્ત, ખાન્ત એમ કાન્ત સુધીના ૩૩ વર્ગોમાં, ત્યાર પછીના શબ્દોને કાન્ત વર્ગમાં અને એના પછીના શબ્દોને—અવ્યયોને અવ્યય-વર્ગમાં એમ એકંદર ૩૫ વર્ગમાં વિભક્ત કરાયા છે.

ભાષાપાટીકા—કાશના પ્રત્યેક પૃષ્ઠના ઉપરના લગભગ અડધા ભાગમાં હજોક પદો છે અને એના નીચલા ભાગમાં જે સ્તંભ (column)માં સંસ્કૃત શબ્દ અને એની સામે એના વિવિધ અર્થ હિન્દીમાં અપાયા છે આ અર્થોનો ‘ભાષાપાટીકા’ તરીકે નિર્દેશ છે.

પૃ. ૧૨૯, પં. ૫. નાનાર્થકોશ અને નાનાર્થસંગ્રહ—આના કર્તા અનુક્રમે અસગ કવિ અને રામચન્દ્ર છે.

પૃ. ૧૩૫, પં. ૮. ત્રૈવિધગોષ્ઠી (પત્ર ૯આ)માં કહ્યું છે કે જાતિ વિવિધ પ્રકારની છે અને દંડકના ઘણા પ્રકારો છે. ‘માત્રા’ છંદના ‘માગધી’માં ૬૭ કરોડ અને ૬૦ લાખ ભેદ છે; ‘ઉપહાસિની’ના ૪ અખજ (અખજ), ૫૬ કરોડ, ૯૭ લાખ અને ૬૦ હજાર ભેદ છે; અને ‘આર્યા’ના ૮ કરોડ, ૨૯ લાખ અને ૨૦ હજાર ભેદ છે. આને લગતા પ્રસ્તાર વગેરે ૭ પ્રાપ્ય છે.

પૃ. ૧૫૪, પં. ૧૯. આ કવિશિક્ષાના પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૭૧.

પૃ. ૧૬૮, પં. ૨૧. કલ્પસત્તા (ઉ. વિ. સં. ૧૨૦૦)—આના કર્તાનું નામ જાણનામાં નથી, પરંતુ એઓ શ્વેતાંબર છે એમ એના પ્રારંભિક પદ્મ ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ કૃતિમાં ચાર પરિચ્છેદ છે ૨

પદસવ—આ કલ્પસત્તા ઉપરની વૃત્તિનું નામ છે.

વિવેક યાને શેષ—ઉપયુક્ત પદસવ ઉપરની ટીકાનાં જે નામ છે: વિવેક અને શેષ. એનું પરિમાણ ૬૫૦૦ શ્લોક

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૩૦૩, દિ. ૨.

૨ જુઓ જેસલમેરભાંડાગારીયગ્રન્થસૂચી (પૃ. ૨૨).

જેવડું છે. એની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૦૫માં લખાયેલી
મળે છે. એમાં શરૂઆતમાં નીચે મુજબનું અશુદ્ધ પદ છે:—

“યત્ત પદ્ધતેન વિવૃત્તં દુર્વોધિં મન્દવુદ્ધિશ્ચાપિ ।
ક્રિયતે કલ્પલતાયાં તસ્ય વિવેકોઽયમતિસુગમઃ ॥”

આ ટીકાનાં બે નામ હોવાથી આ ટીકાને કદપલતાવિવેક
તેમજ કદપપદ્ધતગ્રંથ પણ કહે છે. એમાં મૂળનાં પ્રતીક
અપાયાં છે. એની પ્રશસ્તિમાં કદપલતાને વિષુદ્ધમંદિર, પદ્મવને
એ મંદિરનો કલશ અને શેષને એનો ધ્વજ કહેલ છે.^૧

૫ ૧૭૬, પં. ૨૧. ‘છે.’ પંક્તિ. ત્રૈવિધગોષ્ઠી (પત્ર ૧૦અ)માં કહ્યું છે કે
વિદ્વાનો શબ્દ અને અર્થના વૈચિત્ર્યથી મનોહર એવા કવિ-કર્મને
(કાવ્યને) ‘સાહિત્યનો સાર’ કહે છે. તેમાં શબ્દના ત્રણ પ્રકાર
છે: (૧) વાચક, (૨) ઔપચારિક અને (૩) વ્યંગ્ય. અર્થના
પણ ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) મુખ્ય, (૨) ઉપચરિત અને (૩)
વ્યંગ્ય. શબ્દનું વૈચિત્ર્ય દોષ દૂર કરવાથી, શુભ સ્થાપિત
કરવાથી અને ભૂયણ (અલંકાર)નો ઉપયોગ કરવાથી ઉદ્ભવે
છે. દુષ્ટ, અસંસ્કાર ઇત્યાદિ દોષો અને માધુર્યાદિ ત્રણ ગુણો
ગણ્યાવી અલંકાર તરીકે અનુપ્રાસ ઇત્યાદિ એમ કહ્યું છે.
અર્થનું વૈચિત્ર્ય વસ્તુ, અલંકાર અને રસના બેદથી ત્રણ
પ્રકારનું છે એમ અહીં કહ્યું છે. ત્યાર બાદ ત્રણ પદો આપી
વિષમટ્ટ, વિષમતર વૃત્ત, સમસ્થા, ચિત્ર, ક્રિયાયુક્ત ઇત્યાદિ

૧ આ મતલબની માહિતી અને મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ તા. ૩-૧૦-૧૯૬૨ને રોજ
પૂરી પાડી હતી. એ બદલ હું એમનો આભારી છું.

૨ આ ત્રણે પદો ત્રીજાના મુળદાની અનુવાદ પ્રદિત એ “સકલસાધનાની મુનિ-
નુન્દરચરિત્ર” લાઘવિક સાહિત્ય” નામના મારા લેખમાં આપ્યાં છે.

કુશલતાઓ કે જે અનેક વિદ્વાનોના મનોવિનોદના દ્વિતીય હોય તે અનેક પ્રકારે સંભવે છે એમ કહ્યું છે.

પૃ. ૧૮૯, પં. ૫. '૬૧૦' પર ટિપ્પણ: મૂળ લેખમાં '૫૯૦' છપાયા છે.

પૃ. ૧૯૩, ટિ. ૨. થોડા વખત ઉપર ડૉ. ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહનું Studies in Jaina Art નામનું પુસ્તક (પૃ. ૮+૧૬૬) ૩૬ પેઝમાં ૮૯ ચિત્રો સહિત "જૈન કલ્પરસ રીસર્ચ સોસાયટી" તરફથી બનારસથી પ્રસિદ્ધ થયું છે ખરું પણ એ મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

પૃ. ૨૧૧, પં. ૧૦. 'પુરુષ' ઉપર ટિપ્પણ: દિ. જિનસેને શકસંવત્ ૭૦૫માં રચેલા હરિવંશપુરાણ સર્ગ ૨૩ (શ્લો. ૫૫-૧૦૭)માં પુરુષનાં લક્ષણો અને એ સર્ગ (શ્લો. ૮૫-૯૭)માં કરલક્ષણ અને એની સાર્થકતા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે.

પૃ. ૨૧૬, પં. ૧૩. લોકકલ્પ (ઉ. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦)—આના કર્તા શ્રુતકેવલી રસમન્તભદ્ર છે અને એમણે પોતાની ઇચ્છાથી આ શાસ્ત્ર વિદ્યાપ્રવાદ નામના પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યું હતું એમ જિનદત્તસૂરિએ શકુનરહસ્યની પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. એ લોકકલ્પ હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે એટલે એની રચના સંસ્કૃતમાં કરાઇ હશે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. બાકી એના આધારે શકુનરહસ્ય રચાયું છે એટલે એ લોકકલ્પમાં શકુનનો તો અધિકાર હોવો જોઇએ એમ બેધડક કહી શકાય.

૧ આ ઉલ્લેખ વાસ્તવિક છે એમ માની મેં લોકકલ્પનો સમય દર્શાવ્યો છે.

૨ અભિ. ચિ. (કાંડ ૧, શ્લો. ૩૨-૩૩)માં જે છ શ્રુતકેવલી ગણાવાયા છે તેમાં એમનું નામ નથી.

પૃ. ૨૧૭, પં. ૧૫. 'શકુન-રહસ્ય' (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)—આના કર્તા 'વાયડ' ગચ્છના જિનદત્તસૂરિ છે. એઓ અમરચન્દ્રસૂરિના અને અરિસિંહના ગુરુ થાય છે. એમણે ઔવેકવિલાસ વિ. સં. ૧૨૭૦ના અરસામાં રચ્યો છે. પ્રસ્તુત કૃતિ પદ્યમાં છે અને એ નવ પ્રસ્તાવમાં ત્રિભક્ત છે.

વિષય—પ્રારંભમાં મંગલાચરણ છે. ત્યાર બાદ સંતાનના જન્મ, લગ્ન અને શયન સંબંધી શુકનો, પ્રભાતે જાગતી વેળાનાં, દાતણ અને સ્નાન કરતી વખતનાં, પરદેશ જતી વેળાનાં અને નગરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાનાં શુકનો, વરસાદ સંબંધી પરીક્ષા, વસ્તુના મૂલ્યમાં વધઘટ, ઘર બાંધવા માટેની જમીનની પરીક્ષા, જમીન ખોદતાં નીકળતી વસ્તુઓનાં ફળ, સ્ત્રીને ગર્ભ નહિ રહેવાનાં કારણ, સંતાનોના અપમૃત્યુની ચર્ચા, જમોતી, પટ્ટીરા વગેરે રત્નોના પ્રકાર અનુસાર તેનાં શુભ-શુભ ફળ અને ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ એમ ત્રિવિધ બાબતો આલેખાઈ છે.

૧ આનું શુભરાત્રી ભાષાંતર હીરાલાલ વિ. હંસરાજે કર્યું છે અને એ શુકનશાસ્ત્રના નામથી ભગનગરથી ઇ. સ. ૧૮૬૬માં એમણે પ્રકાશિત કર્યું છે.

૨ મૂળ સંસ્કૃત કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તો તે હજી મુધી મારા જોવામાં આવી નથી.

૩ આ કૃતિ પં. દામોદર મોવિન્દાચાર્યે કરેલા શુભરાત્રી ભાષાંતર સહિત બાલાભાઈ રાયચંદ અને દેવીદાસ જગનલાલ એ એ જણે મળીને વિ. સં. ૧૯૫૪માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૪ આને અંગે મેં “મોતી: શુકનિયાં અને અપશુકનિયાં” નામનો લેખ લખ્યો છે. એ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર છે.

૫ આના ૬૧ પ્રકારનાં ફળ મેં “હીરો કેવો લેસો?” એ નામના મારા લેખમાં દર્શાવ્યાં છે. એ લેખ “હિંદુ મિલન મંદિર” (લ. ૮, અં. ૧૧, પૃ. ૫૩૦-૫૩૪)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આધાર—‘શ્રુતકેવલી’ સમન્તમદ્રે રચેલા લોકકલ્પના આધારે આ પ્રસ્તુત કૃતિ યોગ્ય છે એમ પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૨૨૪, ટિ. ૧. આ બીજી આવૃત્તિનું નામ વર્ષાપ્રમોદ અને અષ્ટાંગ નિમિત્ત છે.

પૃ. ૨૨૮, પં. ૮. ‘હે’ પછી. આ વૈદ્યકચંદ્ર તે જ પૃ. ૧૭માં નોંધાયેલો વૈદ્યસાર છે. આનો સંક્ષિપ્ત પરિચય D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, pp. 311-312)માં અપાયો છે.

નાડીપરીક્ષા—આ પૂજ્યપાદની કૃતિ છે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૦)માં ઉલ્લેખ છે. આથી બે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે:—

(૧) શું આ ઉપર્યુક્ત પૂજ્યપાદ છે ?

(૨) શું આ કૃતિ ઉપર્યુક્ત વૈદ્યકચંદ્રનો ભાગ છે ?

નાડીવિચાર—આ નામની બે અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એકમાં ૭૮ પદો છે અને એનો પ્રારંભ “નત્ત્વા વીરં”થી થાય છે. એની એક હાથપોથીમાંથી પ્રારંભનાં બે પદ અને અંતમાંનાં પાંચ પદો પત્તન૦ સૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૮૪)માં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. તમામ પદો ‘અનુષ્ટુભ્’માં હશે એમ લાગે છે.

નાડીચક્ર અને નાડીસંચારજ્ઞાન—આ બેમાંથી એકેના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. બીજી કૃતિનો ઉલ્લેખ બૃ૦ ટિ૦માં છે એટલે એ પાંચેક સૈકા જેટલી તો પ્રાચીન ગણાય.

નાડીનિર્ણય (ઉ. વિ. સં. ૧૮૧૨)—આ અજ્ઞાતકર્તૃક અને મુખ્યત્વે પદાત્મક કૃતિની ૧૫૦૦ પત્રની એક

‘હાયપોથી (૧૦.૨“x૪.૪”) ‘ઘટ્ટનું ખરતર’ ગચ્છના પં. માનશેખરે મોટા અક્ષરે ત્રિ. સં. ૧૮૧૨માં લખી છે. એમાં પ્રારંભમાં “શ્રીઘન્વન્તરયે નમઃ” એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નાઠીનિર્ણય એવું કૃતિનું નામ અપાયું છે. પ્રારંભનાં બે પદો નીચે મુજબ છે:—

“સ્નાયુર્નાડી નિશા હિંસા ધમેની ધારિણી ધરા ।
તન્તુકીજીવિતજ્ઞે ચ સરો પર્યાયવાચકા(ઃ) ॥૧॥
વાત્તં(તં) પિત્તં કફં દ્વન્દ્વં ત્રિપથં સન્નિપાતકમ્ ।
સાધ્યાસાધ્યવિવેકં ચ સર્વનાડી પ્રકાસ્ય(શ્ય)તે ॥૨॥”

૪૧ પદો પછી ‘નાડીપરીક્ષા’ સંપૂર્ણ થયાને ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ અનુક્રમે જે ત્રિપથો ચર્ચાયા છે તેના નામ અને એનાં પદોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે:—

મૂત્રપરીક્ષા (૪૬), તેજના બિન્દુ ઉપરની દોષપરીક્ષા (૧૪), નેત્રપરીક્ષા (૮૩), મુખપરીક્ષા (૨), નિહવાપરીક્ષા (૪), રોગોની સંખ્યા (૨૨) અને સ્વરના પ્રકાર.

ઉપુષ્પિકાની પૂર્વે “નાઢિવીંચા સમાપ્ત” એવા ઉલ્લેખ છે. આથી ‘નાડીવિચાર’ નામ અભિપ્રેત હશે એમ લાગે છે.

૧ આ હાયપોથી શ્વાકરણ-આહિત્ય-તીર્થ મુનિશ્રી મુર્યોદયવિજયજી પાસે જોવા મળી હતી.

૨ આ લખાણ ગદ્યમાં છે.

૩ આ નીચે મુજબ છે:—

“સંવત્ ૧૮૧૨ના માગસર વિદ દ્વતીયાતિથૌ શ્રોગરુવાસરે શ્રીવૃહત્સરસ્તરગચ્છૈ વાંશ્રીપુન્યસારગણિતનૃશિપપંનત્યભક્તિગણિતં પંચાશેન પં માનશેપર લિખ્યત્તં ॥”

નિદાનમુક્તાવલી—‘નિદાન’ શબ્દના સાત અર્થ થાય છે. એ પૈકી નિમ્નલિખિત બે અર્થ અત્ર પ્રસ્તુત જણાય છે:—

(૧) રોગનાં કારણોની તપાસ (pathology).

(૨) રોગ નક્કી કરવો તે યાને રોગની ઓળખ (diagnosis).

જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં પૂજ્યપાદે નિદાનમુક્તાવલી રચ્યાનું અને એની બાર પત્રની એક હાથપોથી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ પૂજ્યપાદ અને એમની આ કૃતિ વિષે નાડીપરીક્ષા માટે પૃ. ૩૦૮માં પ્રજાચેલા બે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.

નિદાન—આના કર્તા જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨) પ્રમાણે લક્ષ્મીધર છે.

પૃ. ૨૨૯, પં. ૩. ‘આઠ’ ઉપર ટિપ્પણ: મુશ્ચુતસંહિતા (સૂત્ર-સ્થાન, અ. ૫, શ્લો. ૫)માં શસ્ત્રકર્મના છેલ્લે ભેદ ધર્યાદિ આઠ પ્રકારે દર્શાવાયા છે.

પૃ. ૨૨૯, પં. ૨૦. ‘યોગરત્નમાલા’ ઉપર ટિપ્પણ: યોગરત્નમાલા માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 170-174).

પૃ. ૨૩૦, પં. ૨. ‘યોગચિન્તામણિ’ ઉપર ટિપ્પણ: યોગચિન્તામણિ માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 158-161).

પૃ. ૨૩૦, પં. ૯. ‘વૈદ્યવલ્લભ’ ઉપર ટિપ્પણ: વૈદ્યવલ્લભ માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 281-283).

પૃ. ૨૩૧, પં. ૨. 'યોગરત્નાકર' ઉપર ટિપ્પણ: યોગરત્નાકરના અંતિમ ભાગની કડી ૯૧-૯૬ જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભાગ ૨, પૃ. ૩૫૧-૩૫૨)માં અને એ અંતિમ ભાગની કડી ૮૪-૯૦ અને ૯૭-૧૦૮ એ પુસ્તક (ભા. ૩, ખંડ ૨, પૃ ૧૩૨૫-૬)માં અપાઈ છે.

યોગરત્નાકર નામની કોઈ અસાતકર્તૃક કૃતિ પણ છે.

પૃ. ૨૩૧, પં. ૬ અને ૧૫. દ્રવ્યાવટ્કીનિઘંટુ અને રસચિન્તામણિ (આ પ્રકાશિત છે) માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. I)ના અનુક્રમે ક્રમાંક ૧૦૪-૧૦૬ અને ૧૬૨-૧૬૩.

પૃ. ૨૩૨, પં. ૧૫. 'છે?' પછી. રત્નસાગર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકનો ક્રમાંક ૧૬૧.

પૃ. ૨૩૪, પં. અંત્ય. આ પુસ્તકમાં પશુ-પંખીના આયુષ્ય વિષે ઉલ્લેખ છે. એની સંક્ષિપ્ત નોંધ "જૈન સં પ્ર૦" (વ. ૬, અં. ૭, પૃ. ૩૪૦)માં લેવાઈ છે.

પૃ. ૨૩૫. પં. ૧૨. 'હશે' પછી. 'દે-શકુનાધ્યાય—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૦૦)માં આ કૃતિનું નામ 'દેવાનશકુનાધ્યાય અપાયું' છે. એ ઉપરથી મેં આ નામ 'યોજ્યું' છે. આ કૃતિની નોંધ પત્તન૦સૂચી (ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૬)માં છે, આ કૃતિમાં ૨૨ પદો છે. એમાં કૂતરાની હિલચાલ ઉપરથી શુકન જાણવાની હકીકત અપાઈ છે.

પૃ. ૨૩૮, પં. ૭. 'છે.' પછી. આ સંબંધમાં કેટલીક માહિતી જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમમાંનું વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનું લખાણ (પૃ. ૩૭-૪૫) પૂરી પાડે છે.

પૃ. ૨૪૩, પં. ૧૦. 'છે.' પછી. 'મન્દ્રનદિ' શબ્દ આના આવ પદમાં છે, અંતિમ પદ કર્તાની પ્રશંસારૂપ છે તો એ કર્તાના કાષ્ઠ ભક્તે ઉમેયું હશે.

પૃ. ૨૪૪, પિ. ૩. સુભાષિતરત્નસંદોહના નામથી મૂળ કૃતિ, એના દયાળુ ગંગાધર ભણુસાળીએ શરૂ કરી લગભગ પૂર્ણ કરેલા અને છેલ્લાં સોએક પદોના ભોગીલાલ અમરતલાલ જવેરીએ કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત હીરજી ગંગાધર ભણુસાળીએ વિ. સં. ૧૯૮૮માં પ્રદર્શિત કરી છે. મૂળ કૃતિ અશુદ્ધ છપાઇ છે.

પૃ. ૨૫૭, પં. ૧૧. 'છે.' પછી. આર્યાગાથા— આ મુખ્યતથા 'આર્યા'માં રચાયેલાં ૧૪૦ પદોની કૃતિ છે. એના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. એમાં અનેક સુભાષિતો અપાયેલાં છે. આ કૃતિનાં પ્રારંભનાં બે પદો અને અંતમાંનાં ત્રણ પદો મેં D C G C M (Vol. XVIII, pt. 1, p. 269)માં આપ્યાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ કૃતિની એક જ હાથપોથી મળતી હશે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૪) જેતાં અનુમનાય છે.

પૃ. ૨૬૬. પં. ૮. 'છે.' પછી. આ ઉક્તિના સંગ્રહરૂપ કૃતિની બે હાથપોથીઓનો પરિચય D C G C M (Vol. II, pt. ૨૧)માં ક્રમાંક ૩૮૬ અને ૪૧૭ તરીકે અપાયો છે. પ્રારંભમાં ભારતીના રમરણુપૂર્વકનું પદ છે. ત્યાર બાદ વિભક્તિનું

૧ જુઓ પૃ. ૬૩.

૨ આ ભાગમાં વૈદિક અને પાણિનીય વ્યાકરણને લગતી હાથપોથીઓનો પરિચય ડૉ. શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલ્લવલકરે આપ્યો છે. એમાં ઉક્તિરત્નાકરને સ્થાન અપાયું છે એટલે એ પાણિનીય વ્યાકરણને લગતી કૃતિ ગણાય. એ હિસાબે મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

પુણ્યનન્દન ૧૭૯
 પુણ્યવિજયજી (ત૦) ૩૭-૩૯, ૩૧૧
 પુણ્યસુન્દર ૬૨
 પૂર્ણચન્દ્ર ૨૯૭. જુઓ પૂર્ણસેન
 પૂર્ણસેનામસૂરિ ૨૩૦
 પૂર્ણસેન ૨૯૭, ૨૯૮. જુઓ
 પૂર્ણચન્દ્ર
 પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિ ૨૭૨
 પ્રતાપસિંહદેવ ૨૩૨
 પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ૨૭૧
 પ્રબોધભૂતિ (ખ૦) ૨૭૧. જુઓ
 જિનપ્રબોધસૂરિ
 પ્રભાચન્દ્રસૂરિ (ચ૦) ૬, ૮૮
 પ્રબોધકુશલગણિ ૨૪૮
 પ્રિયંકરવિજયજી (ત૦) ૮૦
 પ્રેમલાલ (અં૦) ૪૦
 ખનારસીદાસ (ગ૦) ૨૦૮
 ખપ્પભટ્ટસૂરિ ૧૫૪, ૧૭૧
 ખાલચન્દ્ર ૩૧૭
 ખાહડ (ગ૦) ૧૫૫. જુઓ વાગ્માદ
 હુદ્દિસાગરસૂરિ (ચ૦) ૩૦-૩૪,
 ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૪૩
 ભક્તિલાલ ૪૮
 „ (ખ૦) ૨૯૨
 ભદ્રબાહુ (ખીખ) ૧૨

ભદ્રબાહુસ્વામી ૧૨
 ભદ્રેશ્વરસૂરિ ૩૪, ૩૬. જુઓ
 દીપકકર્તા
 ભબોત્તમ મુનિ ૨૪૧
 { ભાનુચન્દ્ર (ત૦) ૨૭૬
 { ભાનુચન્દ્રગણિ (ત૦) ૧૧૬, ૧૧૮,
 { ૧૧૯, ૨૭૬, ૨૮૮, ૨૯૫, ૨૯૬
 ભાવચરિત્ર ૨૪૮
 { ભાવદેવ ૧૭૬
 { ભાવદેવસૂરિ (ખં૦) ૧૭૨, ૧૭૫
 { ભાવપ્રભસૂરિ (પ૦) ૨૭૮, ૨૯૩
 { ભાવરત્ન ૨૯૩
 ભીમવિજય ૨૯૦
 બોજ ૨૩૫
 બોજસાગર ૨૨૦
 મહાગણવિજયજી (ત૦) ૮૪
 મણિભદ્ર ૨૪૧
 મણ્ડન (મંત્રી) (ગ૦) ૫૨, ૧૭૬,
 ૧૯૦, ૨૭૮
 મતિસાગર ૨૯૨
 મતિસાર ૨૯૫
 મન્મથસિંહ (ગ૦) ૨૫૦. જુઓ
 માધસિંહ
 મલયગિરિસૂરિ ૨૫, ૩૬-૪૦, ૧૮૦
 મલયેન્દુ ૩૨૨
 મલ્લરાજ મહીપતિ ૨૩૨
 મલ્લવાદી ૨૪, ૨૬૯. જુઓ

મહાતાર્કિક
મદલવાદી ૨૪, ૨૫
મલ્લિખેણુ (નાં) ૨૦૩
મહાતાર્કિક ૨૪. જુઓ મદલવાદી
મહાદેવ ૨૭૨
મહિમોદય ૨૧૦
,, (ખં) ૨૬૫
મહીદાસ ૧૨૬
મહેન્દ્ર ૨૩૧
મહેન્દ્રસૂરિ (પૂર્ણ) ૧૨૫, ૧૨૭,
૧૨૮
મહેન્દ્રસૂરિ ૬૨૨
મહેશ્વર ૫૩
,, ૧૧૮
,, ૧૧૮
માધ્યન્દ્રદેવ ૨૩૧
માધસિંહ (ગૃં) ૨૫૦. જુઓ
મન્મથસિંહ
માણિક્યચન્દ્રસૂરિ (શં) ૨૮૭, ૨૮૮
માણિક્યમલ્લ ૨૮૧
માણિક્યસૂરિ ૨૧૭
માનસાગર ૨૧૦
મુનિદેવ (જૂં) ૮૮
મુનિદેવ આચાર્ય ૨૫૭
મુનિભદ્ર ૨૪૧

મુનિશેખર ૭૦
મુનિમુન્દરસૂરિ (તં) ૪૨, ૩૦૧
મેઘજી ૨૨૫
મેઘપ્રબસૂરિ ૨૫૭
મેઘવિજય ૮૩ (ગણિ), ૨૦૧, ૨૧૧
૨૧૬, ૨૧૮, ૨૨૩, ૨૨૪
મેઘરત્ન (વં) ૨૨૬, ૨૭૫
મેરુતુંગ (અં) ૪૦, ૪૧
મેરુતુંગસૂરિ (નાં) ૬૩
,, (અં) ૨૭૧
મેરુમુન્દર (ખં) ૧૫૮, ૨૮૨
,, ૨૫૩, ૨૯૦
મોક્ષેશ્વર ૨૭૨
મોતીચન્દ્ર ૧૯૪
*યક્ષવર્મા ૨૬, ૨૯, ૫૮
યતીશ ૨૭૭
યશઃકીર્તિ ૨૧૭
,, ૨૮૩
યશસ્વત્સાગર ૨૯૪. જુઓ
જસવન્તસાગર
યશસ્વિગણિ (લું) ૨૬૦
યશોવિજયગણિ (તં) ૧૦૩, ૧૪૮
૧૬૮, ૧૭૧, ૨૨૧, ૨૮૮, ૩૧૧
જુઓ જસવિજયગણિ.
યશોવિજયગણિ ૨૫૩

રાતનચન્દ્ર ૧૫૧

" ૩૧૫, ૩૧૭

રાતનધીર ૨૦૬

રાતનમન્દિરગણિ (ત૦) ૭૮

રાતનશેખર ૯૫

" સૂરિ (નાં૦ ત૦) ૧૫૧

રાતનસૂરિ ૫૨

રાતનહર્ષ ૨૭૬

રાતનાકર ૧૭૮

રવિગુપ્ત ૧૩૩

" ૨૬૦

રવિબ્રહ્મગણિ ૧૭૨

રાગવલ્લભ ૩૨૧

રાગશેખર (૬૦) ૭૮

" ૧૪૩

" ૨૭૨

રાગશેખરસૂરિ (૬૦) ૨૦૮. જુઓ

રાગશેખર

રાગ(૧૦૫)શેખર ૧૫૨

રાગસી ૨૭૭

રાગસોમ ૨૬૪

રાગહર્ષ (ખ૦) ૧૫૭

રામચન્દ્ર ૨૬૦

" ૩૦૪

રામચન્દ્રસૂરિ (પૂણ ૦) ૭૮, ૧૮૦-૧૮૩

રામવિજય (ખ૦) ૨૭૭. જુઓ

રૂપચન્દ્ર

રામવિજયગણિ ૧૫૨

રૂપચન્દ્ર ૧૭૬

" (ખ૦) ૨૭૭. જુઓ રામવિજય

લક્ષ્મણ ૨૫૨

લક્ષ્મીકલ્પલગણિ ૨૫૩

લક્ષ્મીધર ૩૧૦

લક્ષ્મીવિજય (ખ૦) ૨૬૫

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ ૨૦૬

લલિતચન્દ્રગણિ ૨૧૦

લાવણ્યશર્મા ૨૧૮

*લીલાશુક ૨૮

વજ્રપથ ૨૬. જુઓ આયવજ્ર અને

વજ્રસ્વામી

વજ્રસેન ૨૫૨

વજ્રસ્વામી ૨૬. જુઓ આયવજ્ર

અને વજ્રપથ

વર્ધમાન ૧૩૬

" ૨૧૮

" ૨૭૧. જુઓ કલ્પદેવો-

પાધ્યાય

વર્ધમાનસૂરિ ૧૭, ૨૭, ૩૫, ૩૬

" ૧૧૧, ૧૪૩

" ૧૪૧

" ૧૫૮

વર્ધમાનસૂરિ ૨૧૯

{ વલ્લભગણિ (ખ૦) ૧૧૭. જુઓ
શ્રીવલ્લભ
વલ્લભ વાયક (ખ૦) ૯૫
વસ્તુપાલ (ગ૦) ૧૬૯, ૨૫૧
વાગ્મટ ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૭૪.
જુઓ બાહ્ય

વાદિસિંહસૂરિ (કા૦) ૨૮૪. જુઓ

ત્રિભુવનચન્દ્ર અને સિંહસૂરિ

વામન ૨૩, ૨૪, ૩૩

વિક્રમસિંહ ૫૬

વિજયદેવ ૨૨૦

વિજયધર્મસૂરિ (ત૦) ૧૧૨. જુઓ

ધર્મવિજયજી

વિજયનેમિસૂરિ (ત૦) ૮૪

વિજયપદ્મસૂરિ ૨૫૨

વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ ૩૧૬

વિજયલાવણ્યસૂરિ (ત૦) ૭૭, ૮૨, ૯૨

વિજયવિમલ (ત૦) ૨૩

„ ૧૦૨

{ વિજયસેન ૨૫૪

{ વિજયસેનસૂરિ ૨૫૩

વિજયાનન્દ ૪૨. જુઓ વિદ્યાનન્દસૂરિ

વિદ્યાકર ૭૬

વિદ્યાનન્દસૂરિ ૪૧, ૪૨. જુઓ

વિજયાનન્દ

વિનયચન્દ્ર ૧૭૧

વિનયચન્દ્રસૂરિ ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૭૧,
૧૭૨

વિનયભૂપાણ ૯૯

વિનયદત્ત ૨૯૦

{ વિનયવિજય ૭૧
વિનયવિજયગણિ (ત૦) ૧૪, ૫૧,
૮૦, ૮૨, ૧૨૫

વિનયસાગર (કા૦) ૨૫૫-૨૫૭

વિનયસાગર (ખ૦) ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૯૦

„ (અં૦) ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૭૪,
૨૭૭

વિનયસાગર ૨૫૭

વિનયસાગરસૂરિ ૮૦

„ (અં૦) ૧૨૯

વિશુધ્ધમન્દિરગણિ ૧૭૧

વિમલ ૨૪૦

વિમલક્રાંતિ ૩૧૩

વિમલચન્દ્ર ૨૪૦

વિમલસૂરિ ૨૪૦

„ ૨૪૦

„ ૨૪૮

વિશાલક્રાંતિ (ખ૦) ૨૭૬

વિશાલવિજય (ત૦) ૨૫૯

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર ૨૪

વિશ્વશસ્ત્રુ ૧૩૨

વીરભદ્ર ૧૯૧, ૧૯૨

વીરસેન ૮૪

વોસરિભટ્ટ ૩૨૧

{ *શકટાંગમ ૩૬,
શાકટાયન ૨૫-૩૦, ૩૬, ૫૬, ૯૪.

જુઓ ન્યાસકાર અને
પાત્મ્યકીર્તિ

શાન્તિચન્દ્ર (ત૦) ૧૭૬

શાહ માવજી દામજી ૨૪૬

શિવચન્દ્ર (ખ૦) ૨૬૦

*શિવાઈ ૨૭

શીલાંકસૂરિ ૧૩૮

શુભચન્દ્ર ૨૬૦

શુભવિજયગણિ (ત૦) ૧૧૬, ૧૭૦

શુભશીલ ૮૯

શુભશીલગણિ (ત૦) ૧૨૨

શેઠ હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમચન્દ્ર ૩૧૭

શોભન ૨૭૦

શ્યામાચાર્ય ૧૨૫

શ્રીચન્દ્ર ૧૩૯

શ્રીચન્દ્રસૂરિ ૨૧૩

શ્રીધરદેવ ૨૩૨

શ્રીપ્રભસૂરિ ૮૫

{ શ્રીવલ્લભ (ખ૦) ૧૧૭, ૧૨૬. જુઓ
વલ્લભગણિ

{ શ્રીવલ્લભગણિ (ખ૦) ૧૧૬

શ્વેતપટ ૧૩૬. જુઓ જયદેવ

સંવેગસુન્દર ૨૫૫

સકલકીર્તિ ૨૫૭

સદ્યામસિંહ સોની (ગ૦) ૩૧,

૨૩૭, ૨૬૩

સંત્રામસિંહ સોની (ગ૦) ૪૮, ૨૭૩

સદાનન્દગણિ (ખ૦) ૨૭૭

*સમન્તભદ્ર ૨૬

„ (અનકેવલી) ૩૦૬, ૩૦૮

સમયસુન્દરગણિ (ખ૦) ૧૩૦-૧૩૨,

૧૫૮, ૧૭૯, ૨૮૩

સર્વગુપ્ત ૨૭

સવદેવસૂરિ ૨૧૯

સર્વાનન્દ ૨૭

સલક્ષ મંત્રી (ગ૦) ૧૩૨

સહજકીર્તિ (ખ૦) ૪૭, ૨૭૬

સાગરચન્દ્ર ૩૬

„ ૨૦૮

સાધુકીર્તિ (ખ૦) ૧૨૧

સાધુસ્ત ૧૧૬

સાધુસુન્દરગણિ (ખ૦) ૯૨, ૯૩, ૧૨૧

સારંગમુનિ ૨૫૫

સિંહતિલકસૂરિ ૨૦૫, ૨૬૧, ૨૯૨, ૩૧૮

સિંહદેવગણિ ૧૫૫, ૧૫૭

સિંહસૂરિ (કા૦) ૨૮૪. જુઓ

ત્રિભુવનચન્દ્ર અને વાદિસિંહસૂરિ

(આ) દિગમ્બર

અકલંકે ૨૧, ૧૦૮, ૩૨૦. જુઓ

રાજવાર્તિકકાર

અકલંકે ૫૬

અકલંકદેવ ૧૨૬

અજિતસેન ૨૯

,, ૧૭૭

અનન્તકીર્તિ ૪૬

અનન્તપાલ (ગૃં) ૧૯૯

અભયચન્દ્ર ૨૫, ૨૯

અભયનન્દિ ૧૫, ૧૮, ૨૦, ૨૧

{ અમર ૧૩૧, ૧૩૨
અમરકીર્તિ (ત્રૈવિધ) ૧૦૬, ૧૦૮,
૧૦૯, ૧૩૧, ૧૩૨

અમરકીર્તિ ૨૪૪

અમિતગતિ (પહેલા) ૨૪૪

,, (બીજા) ૨૪૪

અમૃતનન્દિ ૧૭૭

,, ૨૨૭

અમૃતાનન્દયોગી ૩૧૭

અમોઘવર્ષ ૨૪૦

અસગ ૧૪૧

આમન ૧૯૯

આશાધર (ગૃં) ૧૬, ૪૪-૪૬,

૧૦૯, ૨૨૯, ૨૮૦, ૨૮૬, ૨૯૬,

૩૦૦

ધન્વનન્દિ ૨૪૩, ૩૧૨

ઉગ્રાદિત્ય ૨૨૭-૨૨૯

ઉપાધ્યે એ. એન ૪૬

એકસન્ધિ ભટ્ટારક ૧૯૪

કલ્યાણકીર્તિ ૧૦૯

કુન્દકુન્દાચાર્ય ૪૩

,, ૨૪૩

કુમારસેન ૨૨૯

કેવલકીર્તિ ૨૨૫

ગુણનન્દિ ૧૮, ૧૯, ૨૨

,, ૨૨

ગુણમદ્ર ૧૯૯, ૨૦૦

ગુપ્તદેવ મુનિ ૨૨૮

ચન્દ્રકીર્તિ ૪૬

ચન્દ્રચ ૧૭

ચન્દ્રસેન ૩૨૩

ચારુકીર્તિ ૨૨

,, ૧૪૦

ચિત્રકુમારસેન ૨૨૯

જયકીર્તિ ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮,

૧૪૦-૧૪૩

જવેરી ભોગીલાલ અમરતલાલ ૩૧૨

જિનસેન (પહેલા) ૧૫, ૧૦૮,

૨૦૦

,, (બીજા) ૧૦૮, ૩૦૬

જિનેન્દ્રભુક્ષિ ૧૬. જુઓ દિગ્વસ્ત્ર,
દેવ, દેવનન્દિ, વનન્દિન, પાદપૂજ્ય
અને પૂજ્યપાદ

જૈન મોહનલાલ ૧૦૬
જોધન્દુ ૧૪૨. જુઓ યોગીન્દુ
દમસાગર (મુનિ) ૧૪૦
દયાલ મુનિ ૨૯. જુઓ વાદિ-
પર્વતરાજ

દશરથગુરુ ૨૨૮

દિગ્વસ્ત્ર ૧૭. ૩૬. જુઓ જિનેન્દ્ર-
ભુક્ષિ, પાદપૂજ્ય અને પૂજ્યપાદ
દેવ ૧૫

દેવનન્દિ ૧૫, ૧૬, ૩૬

દેવનન્દિન ૧૫

દેવેન્દ્રકીર્તિ ૪૩, ૪૬

દ્વિવેદી એમ. એન. ૧૭

ધનંજય (ગૃં) ૧૦૬-૧૦૯,

૧૨૬, ૧૨૭, ૩૦૨

ધનંજય ૧૦૬

ધનપાત્ર (ગૃં) ૧૬૯

ધર્મચન્દ્ર ૪૩

નેમિચન્દ્ર ૪૬

„ ૨૦૦

„ ૩૧૯

નેમિચન્દ્ર જૈન ૩૧૯

નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રી ૨૨૬

નેમિદાસ ૨૪૩

નેમિનાથ ૨૬૩

પદ્મસુન્દર ૧૧૮

પાત્રકેસરિસ્વામી ૨૨૮

પાદપૂજ્ય ૧૪૦. જુઓ જિનેન્દ્રભુક્ષિ,
દિગ્વસ્ત્ર, દેવ, દેવનન્દિ, દેવનન્દિન
અને પૂજ્યપાદ

પાર્શ્વચન્દ્ર ૧૮૭, ૧૮૮

પાર્શ્વદેવ ૧૮૭

પુષ્પદન્ત ૨૮૪

પૂજ્યપાદ ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૪૦,

૧૦૮, ૧૩૪, ૧૩૭, ૧૪૦, ૨૨૮, ૨૬૮

જુઓ જિનેન્દ્રભુક્ષિ, દિગ્વસ્ત્ર, દેવ,
દેવનન્દિ, દેવનન્દિન અને પાદ-
પૂજ્ય

પૂજ્યપાદ ૨૨૯

„ ૩૦૮

„ ૩૧૦

„ ૩૨૭

પૂર્ણસેન ૨૨૯

પ્રભાચન્દ્ર ૧૭

„ ૧૯

„ ૨૦, ૨૧, ૨૭, ૨૮, ૧૦૭,
૨૪૩

પ્રભાચન્દ્ર ૪૬

ત્રેમી નાથુગમ ૧૬, ૧૯, ૨૨, ૪૦,

૧૪૧, ૨૪૪, ૨૬૧, ૨૬૨

ખંસીધર ૨૦. જુઓ વંશીધર

ખનારસીદાસ ૨૪૬

બલિદેવ ૪૬

ભલુશાળી દયાળજી ગંગાધર ૩૧૨

ભવશર્મા ૪૬

ભાવસેન (ત્રિવિધ) ૨૯, ૨૭૨

ભૂતબલિ ૧૯

મહિલપેણ ૪૩

„ ૨૪૩

મહાચન્દ્ર ૨૦

મહાવીરાચાર્ય ૧૯૬, ૩૧૮

મહેન્દ્રકુમાર ૨૧, ૨૮

„ ૧૦૬-૧૦૮

મેઘનાદ ૨૨૮

ચૂલ્લાચાર્ય ૧૯૯

યશોભદ્ર ૧૯

યોગીન્દુ ૧૪૧. જુઓ જોધન્દુ

રત્નનન્દિ ૪૬

રત્નભૂપણ ૪૫

રાજકુમાર ૨૧

રાજવાર્તકકાર ૨૧. જુઓ અકલંક

રામકીર્તિ ૧૪૨

વંશીધર ૧૮. જુઓ ખંશીધર

વર્ધમાન ૩૨૨

વલ્લભ ૧૯૮

વમુનન્દિ ૫૫

વાગસટ ૧૫૧, ૧૫૯, ૧૭૩, ૧૭૫

વાદિરાજ ૧૫૮, ૧૯૯ (પંડિત)

વાદિરાજસૂરિ ૧૫, ૨૫, ૧૦૭

વિજયવર્ણી ૧૫૫

વીરસેન ૧૭, ૧૦૭, ૧૯૬, ૨૦૦

વૃપભનાથ ૪૬

શર્મા નન્દલાલ ૦૦૩

શાસ્ત્રી વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ ૨૨૮

શિવકોટિ ૨૪૪

શુભચન્દ્ર ૪૪

શુભચન્દ્રસૂરિ ૪૪-૪૬

„ ૨૪૩

શ્રીચન્દ્ર ૪૩

શ્રીદત્ત ૧૯

શ્રીધરસેન ૩૦૩

શ્રીધરાચાર્ય ૩૧૮

શ્રીપાલ્યકીર્તીશ ૧૪૦

શ્રુતકીર્તિ (આચાર્ય) ૧૮, ૨૦-૨૨

શ્રુતમુનિ (અભિનવ) ૨૪૩

„ ૨૬૧

શ્રુતસાગર ૪૨-૪૪, ૪૬, ૩૦૦

સકલકીર્તિ ૪૩, ૪૬

સકલકીર્તિ ૨૭૨

„ ૩૧૯

સકલભૂપણ (સહાયક) ૪૬

સમન્તામદ્ર ૧૭, ૧૯

„ ૨૨૭

„ ૩૧૯

સમયભૂપણ ૨૪૩

સિંહનાદ ૨૨૮

સિદ્ધસેન ૨૨૮

સોમદેવ (મુરિ) ૧૧, ૧૦૭,

૨૪૪, ૨૬૧

સોમદેવ (મુરિ) ૧૮, ૨૨

„ ૨૬૧

સોમસેન ૨૬૧

સ્વયંભૂ ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૪૭

સ્વયંભૂવેશ ૧૪૦

(ઘ) અજૈન

અગસ્ત્ય ૨૬૪
 અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય ૨૭૩, ૨૭૪
 અમુલકજલ ૧૧૯
 અભિનવગુપ્ત ૧૩૭, ૧૬૩-૧૬૫,
 ૨૮૭
 અમરસિંહ ૧૦૫, ૧૨૮, ૨૮૦
 અરિસિંહ ૧૬૯
 અરુણદત્ત ૨૯૬
 અલટ ૨૮૬
 અશ્વઘોષ ૪
 અશ્વતર ૧૪૧
 આડતિયા રતિલાલ દેવચંદ ૨
 આથવણે રામચન્દ્ર ૧૫૯
 આનન્દવર્ધન ૧૬૪. જુઓ અનિકાર
 આપર્ટન ગુસ્ટવ (Opertan
 Gustav) ૨૯
 આર્યભટ (પહેલો) ૧૯૭
 ઇત્સિંગ (Itsing) ૨૬૮
 ઇન્દ્ર ૧૧, ૫૯
 ઉત્પલ ૧૩૭
 ઉદ્ધત ૨૮૫, ૨૮૭
 કણ્વ ૯૨
 કપિલ ૧૪૧
 કમ્બલ ૧૪૧

કદ્દણ ૫૭
 કશેળાકર વાસુદેવરાવ જનાર્દન ૧૧૬
 કાકલ (કાયસ્થ) ૭૧. ૯૬.
 કાણે પી. વી. ૧૬૫-૧૬૭,
 ૨૮૬, ૨૮૯
 કાત્યાયન (બૌદ્ધ) ૬૫
 „ ૨૭૦
 કામન્દક ૨૬૨
 કાર્તિકસ્વામી ૨૧૨
 કાલિદાસ ૯૨ ૨૮૧, ૨૮૭
 „ ૨૯૩
 કાશ્યપ ૧૪૧, ૧૪૭
 કાસવ ૧૩૭
 કુમારસ્વામી ૧૬૬
 કૃષ્ણમાચારિયર એમ. ૧૪૧, ૧૫૫
 કૃષ્ણશર્મા ૧૫૮
 કેદાર ૧૩૪-૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૯,
 ૧૫૦
 કેદારભટ્ટ ૨૮૨
 કાસમ્બી દામોદર ધર્માનન્દ ૨૯૮,
 ૨૯૯
 કોહલ ૧૪૧
 કૌણિન્ય ૧૪૧
 કૌશિક ૯૨

કૌબુદ્દિ ૧૪૧
 ક્ષીરસ્વામી ૧૦૯
 ક્ષેમશર્મા ૨૩૩
 ક્ષેમેન્દ્ર ૨૩૪
 ખરે નારાયણ મોરેશ્વર ૧૮૭
 ગણેશ ૧૫૮
 " ૨૯૪
 ગામ્ધ ૧૦
 ગિરધરાનન્દ ૨૨૫
 ગોડે પી. કે. ૨૨૭, ૨૮૨
 ગોપાલ ૧૩૮
 ગોડવંશતિલક ૨૩૦
 છાત્રો એ. એમ. ૨૦૮
 ચન્દ્ર ૫૯
 ચન્દ્રગોમિ ૩૬, ૫૭
 ચન્દ્રદ ૨૩૨
 ચરક ૨૮૬
 ચાલુક્ય ૨૬૨. જુઓ વિષ્ણુગુપ્ત
 ચેટ્ટરજી ક્ષિતિચાન્દ્ર ૬૬
 જનાશ્રય ૧૪૦
 જયદેવ ૧૭૮, ૨૮૯
 જયાદિત્ય ૩૩, ૨૬૮.
 { નલ્લુ ૧૦૭
 { નલ્લુદેવ ૨૪૮
 નહાંગીર (બાદશાહ) ૧૧૯
 જિનેન્દ્રબુદ્ધિ (બૌદ્ધ) ૧૬, ૨૬૯

જન્સ જેમ્સ (Jeans
 James) ૨
 જકબ (Jacob) કર્નલ ૧૫૭
 ઝા ગંગાધરનાથ ૨૮૬
 ઝેચારિઆ (Zachariae) ૧૨૭
 ડે એસ. કે. ૧૫૫, ૧૬૫, ૧૬૯,
 ૨૮૩
 દણ્ડન ૧૪૧
 ત્રિપાડી શંભુનાથ ૧૦૬
 ત્રિવિક્રમ ૪૩
 " ૧૩૮
 { દણ્ડન ૨૮૩
 { દણ્ડી ૧૬૪, ૧૭૪, ૧૭૮, ૨૮૩,
 ૨૮૫, ૨૮૭
 દત્ત બિમ્બતિશૂપલ ૧૯૮
 દાક્ષીપુત્ર ૨૬૭. જુઓ પાણિનિ
 અને શાલાતુરીય
 દામોદર ગોવિન્દાચાર્ય ૩૦૭
 દિગમ્બર ૧૮૮
 દિનકર ૨૬૪
 દીક્ષિત ૨૯૩
 દુર્ગ ૩૦૨. જુઓ દુર્ગસિંહ
 દુર્ગદેવ ૨૨૫
 દુર્ગસિંહ ૩૩, ૨૭૦, ૨૭૧.
 જુઓ દુર્ગ
 દુર્ગાચાર્ય ૧૧

દેવલ ૨૦૫

દ્રમિલ ૯૨

દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઈ ૨૬૩

ધનંજય ૧૬૩, ૧૮૩, ૧૮૫

ધનિક ૧૮૫

ધન્વન્તરિ ૧૨૮

ધર્મદાસ (બૌદ્ધ) ૨૮૯

ધર્મોત્તર ૨૫

ધ્રુવ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ૧૫૯,

૧૬૦, ૧૬૭, ૧૬૮

ધ્રુવ કે. હં. ૪૯

ધ્વનિકાર ૧૬૬, ૧૬૭. જુઓ

આનન્દવર્ધન

નરપતિ ૨૧૫

નરેન્દ્રાચાર્ય ૨૭૩

નાગવર્મા(ર્મા) ૫૬

" ૧૩૭

નાગજીન ૨૨૯, ૨૯૬

નારદ ૨૦૧

,, ૨૧૨

નારાયણ ૧૩૮

પતંજલિ ૧૦, ૨૬૮. જુઓ

ભાષ્યકાર

પરીખ રસિકલાલ છો. ૧૫૯, ૧૬૫

,, રસિકલાલ જોશીલાલ ૨૯૭

પવોલિનિ (Pavolini) ૨૪૧,
૨૪૯પાણિનિ ૩, ૧૦, ૧૮, ૩૦, ૩૬,
૬૩, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૪, ૨૮૫,

૩૧૩. જુઓ દાક્ષીપુત્ર અને

શાલાતુરીય

પાલકાખ્ય ૨૩૫

પાવુલરિ મલ્લન ૧૯૮

પિંગલ ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૯-૧૪૧,

૧૪૭, ૧૪૯-૧૫૨, ૨૮૫. જુઓ મુમિ

પિટર્સન (Peterson) ૪૨. ૧૬૮

પિશલ આર. (Pischel R.) ૬૯

પુન્નાગચન્દ્ર ૧૫૧

{ પુરુષોત્તમ ૧૧૨

{ પુરુષોત્તમદેવ ૧૧૮

પુસે એફ. એલ. (Puse F. L.)

૨૪૯

પૃથુદકસ્વામી ૧૯૬

પ્રતાપ ૧૮૮

પ્રવરસેન ૧૪૫

ફર્ગ્યુસન જેમ્સ (Fergusson-
James) ૧૯૩

બર્નેલ એ.સી. (Bernel A.C.) ૧૧

બાણ ૨૬

બૃહસ્પતિ ૧૦

બેન્ચલકર શ્રીપાદ કૃષ્ણ ૯૪, ૩૧૨

બોપદેવ ૨૫, ૧૦૨

બ્રહ્મગુપ્ત ૧૯૬, ૧૯૮

બ્રહ્મા ૧૧

બ્લૂમફીલ્ડ (Bloomfield) ૫

બુહીલર Bühler ૧૨૫, ૧૬૯

બોટલિંગ (Botling) ૨૬૭

ભટ્ટાચાર્ય વિષ્ણુપાદ ૧૬૬

ભટ્ટાચાર્ય વિધુશેખર ૨૪૨

ભટ્ટોજી દીક્ષિત ૮૩, ૯૬

ભટ્ટોપલ ૨૬૫

ભડુલી ૨૨૬

ભરત ૧૩૭, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૪૭,

૧૬૩-૧૬૫, ૧૮૫, ૨૮૫

ભરતમસ્તિક ૧૮૮

ભરહ ૧૩૭

ભટ્ટહરિ ૩૬, ૫૭, ૨૬૮

„ ૨૪૩, ૨૪૭, ૨૯૮

„ ૨૮૫

ભાગુરિ ૧૨૮

ભાગુજી દીક્ષિત ૨૮૦

ભામહ ૧૬૭, ૧૭૮, ૨૮૪, ૨૮૫,

૨૮૭

ભાયાણી હરિવલ્લભ સુ. ૬૩

ભારવિ ૨૭૦, ૨૭૧

ભાષ્યકાર ૩૦૨. જુઓ પતંજલિ

ભાસ ૪

ભાસર્વશ ૬૦

ભાસ્કર ૨૯૩

ભાસ્કરાચાર્ય ૨૯૧

{ ભોજ ૩૬, ૧૬૧, ૨૮૭, ૨૮૯
ભોજદેવ ૨૮૯

મહ્મ ૧૨૮

મહ્મરાજ ૨૨૮

મંગલ ૧૬૪

મંગુવિષ્ણુ ૨૨૮

મણ્ડવ ૧૩૭. જુઓ પ્રાણવ્ય

મમ્મટ ૧૩૯, ૧૬૧, ૧૬૫-૧૬૭,

૨૮૬, ૨૮૭

મયૂર ૨૭૦, ૨૭૧

મયૂરપાદ ૨૩૧

મલ્લિનાથ ૨૬૪

મહાદેવ ૨૯૩

મહામિત્ર ૨૬૯

મહેશ્વર ૧૧૮

„ ૨૦૧

માધ ૯૨

માણ્ડવ્ય ૧૪૦, ૧૪૧. જુઓ

પ્રણવ્ય

„ ૨૧૨

માધવ ૨૩૧

„ ૨૯૮

મીમાંસક યુધિષ્ઠિર ૧૧, ૨૪

મુકુલ ૧૬૬, ૨૮૭

મુકુલભટ્ટ ૧૩૯

મુનિ ૧૩૯. જુઓ પિંગલ

મેઠ ૯૬

મેધાવિરુદ્ધ ૨૮૫

મોદી મધુસૂદન ૬૫

મોરેશ્વર ૨૩૨

ચાદવ ૧૨૮

ચાસ્ક ૩, ૯, ૧૨૪, ૧૪૧

રહ્માચાર્ય એમ. ૧૯૬

રહ્માનાથ ૧૮૪

રભસ ૧૨૮

રમાપતિમિત્ર ૨૦૩

રાઇસ (Rice) ૧૯૪

રાધવન્ વી. ૧૮૭

રાજમૃગાંક ૨૧૫

રાજર્ષિભટ્ટ ૨૯૫

રાજશેખર ૨૬

„ ૧૦૭, ૧૬૩, ૧૬૫

રાટ ૧૪૧

રામચન્દ્ર (બૌદ્ધ) ૧૩૮

„ ૨૯૫

{ રામચન્દ્રાશ્રય ૨૭૭

{ રામાશ્રમ ૨૭૭

રુદ્ર (દેવ) ૨૨૫

„ ૨૨૫

રુદ્રટ ૧૫૪, ૨૮૪-૨૮૭. જુઓ

શતાનન્દ

લલ્લ ૨૧૨

લોલિમ્બરાજ ૨૯૮

વરદરાજ ૧૯૮

વરરુચિ ૬૩

„ ૨૨૯

„ ૨૮૧

„ ૨૯૭

{ વરાહ ૨૧૨

„ ૨૨૫

{ વરાહમિહિર ૧૩૭, ૨૦૫, ૨૧૨,

૨૯૨

વસન્તરાજ ૫૪

„ ૨૧૫

„ ૨૯૫

વસિષ્ઠ ૧૪૧

વાગ્ભટ ૨૨૯

„ ૨૯૬

વાયસ્પતિ ૧૧૫, ૧૨૮

„ ૨૩૭

વાત્સ્યાયન ૧૯૨

વામન ૩૩, ૩૬, ૨૬૮

સ્વરૂપ ગદ્યમાં આલેખાયું છે. પાછળ શબ્દોનાં સંસ્કૃત સમીકરણો (દા. ત. કરાઈ=ક્રિયતે અને જળાઈ=જ્ઞાયતે) આ કૃતિનો મહત્ત્વનો અને સૌથી મોટો અંશ છે.

૫. ૨૬૬, પં. ૮. 'છે.' પછી. પદવ્યવસ્થા—આના કર્તા વિમલકીર્તિ છે. એમણે પાણિનિકૃત અષ્ટા૦ પ્રમાણે સંસ્કૃત ધાતુઓનાં ૫૬ જણવાના નિયમો મૂકેને પદ્યરૂપક સ્વરૂપ આપી ૨૭૦ ક્યાં છે. એમણે પોતાને 'વિદ્વાન' કહ્યા છે.

ટીકા (વિ. સં. ૧૬૮૧)—આ ૩૩૦૦ શ્લોક જેવડી ટીકાના કર્તા ઉદ્યકીર્તિ છે. એઓ 'ખરતર' ગરબના સાધુકીર્તિના શિષ્ય વિમલકીર્તિકના શિષ્ય સાધુસુન્દરના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ ટીકા બાલજનોના બોધાર્થે વિ. સં. ૧૬૮૧માં રચી છે. એના અંતમાં એમણે ૭ પદ્યની પ્રશસ્તિ આપી છે. આની મૂળ સહિતની એક હાથપોથી 'વિ. સં. ૧૭૧૩માં મુખસાગરમણિના શિષ્ય સમયહર્ષને માટે લખાયેલી મળે છે. આ હાથપોથીનો અવતરણપૂર્વક પરિચય "પદવ્યવસ્થાસૂત્ર-કારિકા સટીકા" નામથી D C G C M (Vol. II, pt. 1, pp. 192-193)માં અપાયો છે.

૫ ૨૭૬, પં. ૧૪. 'છે.' પછી આ વિવરણની એક હાથપોથીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય D C G C M (Vol. II, pt. 1, p. 187)માં અપાયો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે અનિટ્કારિકામાં ૧૧૧ પદો છે. અને એ કાતન્ત્ર વ્યાકરણને અનુસરતાં હોય એમ જણાય છે.

આ વિવરણ વિનીત અક્ષયચન્દ્રના પકડનાથે જલંધરમાં

૧ આ પૈકી આવ અને અતિમ એ.જે પદો D C G C M (Vol. II, pt. 1, p. 187)માં અપાયાં છે.

ક્ષમામાણિયગણિયો રચ્યું છે એમ એના અંતિમ પદમાં ઉલ્લેખ છે.

અવચૂરિ—અનિદ્ધારિકા ઉપર ૧મે અવચૂરિ છે. એમાંની એક મુનિ ભાવરતને લખી છે. ‘અવચૂરિ’ શબ્દ વિચારતાં આ ખંતે અવચૂરિના કર્તા જૈન અને તે પણ શ્વેતાંબર હોય એમ લાગે છે.

પૃ. ૨૮૮, પં. ૧૮. ‘થોડોક જ ભાગ’ પછી. (ખીખ અંતે ત્રીજા ઉલ્લાસ પૂરતો)

પૃ. ૨૮૮, પં. ૧૮. ‘છે.’ પછી. જે ભાગ મળ્યો છે તેમાં યશોવિજય-ગણિયો વિવિધ મતો દર્શાવી પોતાનો મત પણ દર્શાવ્યો છે.

અનુલેખ

પૃ. ૪૬, પં. ૧૬. ‘છે.’ પછી. ચિન્તામણિની ટીકા — આ ટીકા ચિન્તામણિમાંના વિષમ ઉદાહરણોની સિદ્ધિને માટે રચાઈ છે. એના કર્તા સમંતભદ્ર છે એમ ‘કન્નડપ્રાન્તીય તાડપત્રીય-

૧. આ ખેનાં અવતરણ માટે જુઓ DCGCM (Vol. II, pt. I)નાં અનુક્રમે પૃ. ૧૮૯ અને ૧૯૧.

૨. આ પુસ્તક “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલું છે. એમાં મૂલ્યમિત્રીના ‘કેટલાક’ લંડારની, કારકલના જૈન મઠની, અલિયૂરના આદિનાથ-ગ્રંથલંડારની તેમજ કન્નડ પ્રાંતમાંના કેટલાક અન્ય સામાન્ય લંડારોની કન્નડ લિપિમાં લખાયેલી અને સંસ્કૃત, પાઠ્ય અને કન્નડ ભાષામાં રચાયેલા ગ્રંથોની ૩૫૬૮ તાડપત્રીય અને થોડીક કાગળ ઉપરની હાથપોથીઓની વિષયદીઠ સૂચી અપાઈ છે. એની હિન્દી પ્રસ્તાવનાનાં પૃ. ૧૫-૧૭માં જૈનના સંસ્કૃત સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખાઈ છે અને પૃ. ૨૪-૨૮માં સંસ્કૃત, પાઠ્ય અને કન્નડમાં રચાયેલા પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૪૮ સુધી તો અપ્રકાશિત જણાતા એવા ગ્રંથોનાં તેમજ એના પ્રણેતાનાં નામ વગેરે અપાયાં છે. એમાંથી આ ખંડ માટે ઉપર્યુક્ત ટીકા તેમજ બીજી કેટલીક કૃતિઓની મેં નોંધ લીધી છે, કેમકે એના ગ્રંથકારોનાં નામ જોતાં તેઓ જૈન હોય એમ લાગે છે. આ ૬૦ તાં ૭૦ મુખ્યતથા ૬૦ ગ્રંથોને અંગે છે.

અન્યસૂચી (પૃ. ૨૮૯)માં ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં આ પૃષ્ઠ ઉપર આ ટીકાની ‘કનડ’ લિપિમાં લખાયેલી ૫૦ પત્રની હાયપોથીની નોંધ છે. એમાં પત્રદીઠ દોઢ સો દોઢ સો અક્ષરવાળા સાત સાત પંક્તિ છે. આ હાયપોથીમાંની કૃતિ અપૂર્ણ છે. એવી રીતે પૃ. ૧૦૭માં નોંધાયેલી હાયપોથીમાં પણ અપૂર્ણ કૃતિ છે. એ પૃષ્ઠ ઉપર નીચે મુજબનું પ્રારંભિક પદ અપાયું છે:—

“જિતચિન્તામણિમીશં નત્વા ચિન્તામણેઃ સ્ફુટાં ટીકામ્ ।

વિષમોદાહૃતિસિદ્ધ્યૈ કુર્વે શક્ત્યા સમન્તમદ્રોઽહમ્ ॥”

અહીં જે ચિન્તામણિનો ઉલ્લેખ છે તે શું દિ૦ શુભચન્દ્રસૂરિકૃત વ્યાકરણ હશે ?

પૃ. ૪૬, પં. ૧૬. ‘છે.’ પછી. મન્ત્રવ્યાકરણ—આ વ્યાકરણનો અંથ છે, એના કર્તા સમંતમદ્ર છે અને એની ડાબેપાડે અક્ષરની પાંચ પાંચ પંક્તિવાળાં સોળ પત્રની એક હાયપોથી ‘કનડ’ લિપિમાં લખાયેલો ઉલ્લેખ ક૦ તા૦ અં૦ (પૃ. ૨૨૩)માં કરાયો છે. શું આ સમંતમદ્રે ચિન્તામણિની ટીકા રચી છે ?

પૃ. ૪૭, પં. ૧૬. ‘છે.’ પછી. ‘જૈન સિદ્ધાન્ત કૌમુદી (વિ. સં. ૧૯૮૧)—આના કર્તા ‘ચતાવધાની’ મુનિશ્રી રત્નચન્દ્ર છે. એઓ ‘લોકા’ ગરુડમાં અંતર્ગત ‘લીંગડી’ સંપ્રદાયના શ્રીગુણચન્દ્રજીના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ વ્યાકરણ ચત્યાર પાદવાળા ચાર અધ્યાયમાં વિભક્ત કર્યું છે. એ સોળ પાદની સૂત્રસંખ્યા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ આ કૃતિ ભૈરવદાને અને જ્યેષ્ઠમણિ પોતાના બિકાનેરના મુદ્રણાલયમાં ૭૫૫ ઈ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એના અંતમાં સૂત્રપાઠ, વાર્તિક, માત્રપાઠ તેમજ સૂત્રોની આકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

૪૬, ૩૨, ૧૦૦, ૧૪૫, ૯૪, ૪૦, ૫૧, ૧૦૭, ૧૮૫, ૭૧,
૬૯, ૪૦, ૮૬, ૫૧, ૬૫ અને ૧૧૯.

આ ૧૩૦૧ સૂત્રોને તેમજ એના ઉપરના સ્વોપદ્ય વાર્તિકને પ્રક્રિયા ક્રમે રજૂ કરી એનું કર્તાએ જાતે રચેલું વિવરણ અપાયું છે. એ સમગ્ર રચનાને જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી નામ અપાયું છે. એના પૂર્વાર્ધમાં નિમ્નલિખિત નામવાળાં પ્રકરણો અનુક્રમે અપાયાં છે :—

સંજ્ઞા, પરિભાષા, સ્વરસન્ધિ, વ્યંજનસન્ધિ, સ્વરવિકાર, વ્યંજનવિકાર, વિભક્તિ, અવ્યય, સ્ત્રીપ્રત્યય, કારક, સમાસ અને તદ્વિત.

ઉત્તરાર્ધમાં આખ્યાત-પ્રક્રિયા અને કૃદન્ત-પ્રક્રિયાનું નિરૂપણ છે.

પૃ. ૧૩૨, પં. ૧૪. અભિધાનરાજેન્દ્ર (વિ. સં. ૧૯૪૬—વિ. સં. ૧૯૬૦)—આ સાડા ચાર લાખ શ્લોક જેવડા મહાકાવ્ય કોશના કર્તા વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘સૌધર્મબૃહત્તપા’ ગચ્છના પ્રમોદસૂરિજીના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ કોશનો પ્રારંભ સિયાણામાં વિ. સં. ૧૯૪૬માં કર્યો હતો અને એની પૂર્ણાહુતિ એમણે અહીં (સુરતમાં) વિ. સં. ૧૯૬૦માં કરી હતી. એમણે આ કોશમાં ૬૦૦૦૦ પાઠ્ય શબ્દોનાં મૂળના નિર્દેશપૂર્વક એનાં સંસ્કૃત સમીકરણ આપ્યાં છે. શબ્દનો અર્થ સમજાવતી વેળા પાઠ્ય કે સંસ્કૃત અવતરણ અપાયું છે. કોઈ કોઈ વાર તો સમગ્ર કૃતિ અવતરણરૂપે અપાઈ છે. એવી કોઈ કોઈ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે. આ કોશની આ વિશિષ્ટતાને લઇને મેં એનો આ સંક્ષિપ્ત પરિચય

આપ્યો છે, જ્યારે આ જ. ૧ કર્તાના શબ્દાર્થબુધિકોશનો, પં. હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમચંદ શેઠે રચેલા ૨ પાઠ્યસદ્મહાણુચ નામના પાઠ્ય-સંસ્કૃત કોશનો, 'સતાવધાની'. શ્રીરત્નચન્દ્રકૃત ૩ Ardhmagadhi Dictionary નો કે જેમાં જૈન આગમોના શબ્દોના સંસ્કૃતાદિ ચાર ભાષામાં અર્થ અપાયા છે તેનો તેમજ 'આગમોદ્ધારક' શ્રીઆનન્દસાગરસુરિએ સંકલિત કરેલા ૪ અલ્પપરિચિતસૈદ્ધાન્તિકશબ્દકોષનો પરિચય હું આપતો નથી.

પૃ. ૧૫૮, પં. ૧૪. 'છે.' પછી. વાગ્મયાલંકારની દિપ્તિની—આ દિપ્તિની બાલચંદ્રે રચી છે અને એની 'કન્નડ' સિપિમાં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે એમ ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૧૩૭)માં ઉલ્લેખ છે. આ બાલચન્દ્ર દિ૦ છે?

પૃ. ૧૭૭, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. આ કૃતિની 'કન્નડ' સિપિમાં લખાયેલી ત્રણ હાથપોથીની નોંધ ક૦ તા૦ ગ્રં૦માં છે. (જુઓ પૃ. ૧૩૫, ૨૨૫ અને ૨૯૩). પૃ. ૩૧૩માં આ કૃતિના પ્રણેતાનું નામ 'અમૃતાનન્દ યોગી' અપાયું છે.

પૃ. ૧૯૬, પં. ૧૧. 'છે.' પછી. ગણિતશાસ્ત્ર અને ગણિતસૂત્ર (લ. વિ. સં. ૯૦૦)—આ ગણિતને અંગેના બંને ગ્રંથના કર્તા ૫ ગણિત-

૧ આ ઉપરાંતની કૃતિઓનાં નામ વગેરે માટે જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્રના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩-૧૪).

૨ આના પરિચય માટે જુઓ પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (પૃ. ૫૬-૬૦).

૩ એજન, પૃ. ૬૦.

૪ એજન, પૃ. ૬૦.

૫ આનો કેટલોક પરિચય કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૧૦)માં અપાયો છે.

સારસંગ્રહ રચનારા દિ. મહાવીરાચાર્ય છે એમ કેં ૦ પ્ર૦ ચૂંની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬) જોતાં જણાય છે. વળી ગણિતસાર પણ એમની કૃતિ છે અને એમાં ગુણોત્તર શ્રેણીના સિદ્ધાન્તોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે એમ કેં ૦ પ્ર૦ ચૂંની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ ૫)માં ઉલ્લેખ છે. તો શું એ ગણિતસાર ઉપર્યુક્ત કૃતિઓથી ભિન્ન છે?

પૃ. ૧૯૯, પં. ૨. 'છે?' પછી. ગણિતશાસ્ત્ર (વિક્રમની ૨૧૧મી સદી)— આના કર્તા શ્રીધરાચાર્ય છે.

પૃ. ૧૯૯, પં. ૧૪. 'છે?' પછી. તિલક—આ ગણિતને લગતા ગ્રંથના કર્તા સિંહતિલકસૂરિ છે એમ કેં ૦ પ્ર૦ ચૂંની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં ઉલ્લેખ છે તે ખરા છે?

પૃ. ૨૦૦, પં. ૧૭. 'છે.' પછી. ઐજિક યાને વ્યવચ્છેદક રેખાગણિત— આના કર્તા શ્રીધરાચાર્ય છે અને એમાં એમણે સરળ રેખા, વૃત્ત, રૈખિક ક્ષેત્ર, નલાકૃતિ, મોચાકૃતિ, વર્તુલાકૃતિ ઇત્યાદિ વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે.^૩

પૃ. ૨૦૫, પં. ૮. 'છે.' પછી. જ્યોતિર્જ્ઞાનવિધિ— આના કર્તા શ્રીધરાચાર્ય છે અને એમણે ગણિતસાર નામની કૃતિ રચી છે. આની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી નવ પત્રની તાડપત્રીય હાથપોથીની

૧ આ નામની મહાવીરાચાર્યે સંસ્કૃતમાં રચેલી કૃતિની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી વિવિધ હાથપોથીઓની નોંધ કેં ૦ તાં ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૧૬૮-૧૬૯)માં છે.

૨ આ સદીમાં પાછયમાં એક ગણિતનો ગ્રંથ રચાયો છે અને એમાં મિશ્રિત પ્રશ્નો ઉત્તર શ્રેણિવ્યવહાર અને કુદ્દકની રીતિથી આપાયો છે.

૩ જુઓ કેં ૦ પ્ર૦ ચૂંની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)

નોંધ ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૪૨)માં છે આ કૃતિનું મંગલા-
ચરણ નીચે મુજબ અહીં અપાયું છે :—

“પ્રણિપત્ય વર્ધમાનં સ્ફુટકેવલદૃષ્ટતત્ત્વમીશાનમ્ ।

જ્યોતિર્જ્ઞાનવિધાનં વક્ષ્યે સ્વાયમ્ભુવં સમ્યક્ ॥”

આ કૃતિમાં પરિણામન-વિધિના સંકેત મળે છે. વિશેષમાં આ
કૃતિમાં ચરકરણ અને સ્થિર કરણની સમજણ અપાઈ છે.^૧

પૃ. ૨૨૦, પં. ૬. ‘છે’ પછી. પાશકકેવલી— આના કર્તા સકલકર્તૃ છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯ ‘છે’ પછી તીર્થકેવલિપ્રશ્ન—‘કનડ’ દિપ્પણીથી
અલંકૃત આ અગ્રાતકર્તૃક અપૂર્ણ કૃતિની ‘કનડ’ લિપિમાં લખાયેલી
૪૨ પત્રની એક હાથપોથીની નોંધ ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૭૪)-
માં લેવાઈ છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. ‘છે’ પછી. કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ (લ. વિક્રમની
બારમી-તેરમી સદી)—આના કર્તા દિ. સમન્તભદ્ર હોવાનું
મનાય છે. આ પુસ્તકના વિદ્વાન સંપાદક પં. નેમિચન્દ્ર જૈનના
મતે એ સમન્તભદ્ર આપ્તમીમાંસાના કર્તાથી તો ભિન્ન છે.
એઓ અષ્ટાંગ આયુર્વેદના પ્રણેતા હોવાની અને પ્રતિષ્ઠા-
તિલકના કર્તા નેમિચન્દ્રના ભાષ્ટ વિજયપત્તા પુત્ર હોવાની સંભાવના
સંપાદકે દર્શાવી છે.

૧ પ્રતિભાગણિતમાં ગ્રંથના વૃત્તાના પરિણમનનું નિદેશણ છે.

૨ આને લગતાં સં. પદો કેન્દ્રઅચૂની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧)માં છે.

૩ આ પુસ્તક પં. નેમિચન્દ્ર જૈનનાં હિન્દી અનુવાદ તથા વિરતન અને
અનેક ચક્રો રદ્દ કરનારા વિવેચન તેમજ પ્રસ્તાવના અને ત્રણ પરિશિષ્ટ સહિત “ભારતીય
જ્ઞાનપીઠ, કાર્ણી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં નક્ષત્ર
યોગ અને કરણનાં નામ અપાયાં છે અને ભવન્નતનાં ચુકૂર્નને લગતાં ચક્રો અપાયાં છે.
બીજા પરિશિષ્ટમાં જન્મપત્રી બનાવવાની રીત વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં
૫૨ અને કન્યાને કેવો મેળ રહેશે તેનો વિચાર કરાયો છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગણિત અને દ્વિતિ એવા બે વિભાગ પડાય છે. દ્વિતિ જ્યોતિષના વિવિધ પેટાવિભાગ છે. દા ત. હોરાશાસ્ત્ર, સંહિતાશાસ્ત્ર, મુહૂર્તશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, પ્રશ્નશાસ્ત્ર દત્યાદિ. પ્રશ્નશાસ્ત્ર એ જ્યોતિષનું મહત્ત્વનું અંગ છે. જૈનોના— ખાસ કરીને દિગંબરોના જ્યોતિષના અંગેમાં પ્રશ્નયંત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવાય છે.^૩

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ‘ચન્દ્રોન્મીલન’ નામની પ્રશ્નપ્રણાલીનું વર્ણન નજરે પડે છે. આ ગદ્યાત્મક પુસ્તક ચન્દ્રોન્મીલનના સંક્ષેપરૂપ છે, પરંતુ સુગોધ છે. એમાં ‘આયપ્રશ્ન’ પ્રણાલી અને ‘કલ્પિતસંજ્ઞાલગ્ન’ પ્રણાલીની છાંટ જોવાય છે. અક્ષરોના વર્ગીકરણથી શરૂ થતા આ પુસ્તકમાં વિવિધ વિષયને અંગેના પ્રશ્નોને સ્થાન અપાયું છે. જેમકે કાર્યની સિદ્ધિ, લાભાલાભ, ચોરાચેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ, પ્રવાસીનું આગમન, રોગનું નિવારણ અને મુકરદમાની સફળતા. વિશેષમાં મુષ્ટિ-પ્રશ્ન અને મૃક-પ્રશ્નોનો પણ અહીં વિચાર કરાયો છે. નષ્ટ જન્મપત્ર બતાવવાની રીત એ આ પુસ્તકનો મહત્ત્વનો અંશ છે. સંપાદકના મતે એ રીત સર્વથા નવીન અને મૌલિક છે.^૪

કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦માં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન કૃતિમાંથી પામ્ય ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરાઈ છે.^૫

૧ ટિ. અક્ષરકે સિદ્ધિવિનિશ્ચયના આઠમા પરિચ્છેદમાં સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવા માટે જ્યોતિષના જ્ઞાનના ઉપદેશને હેતુ તરીકે દર્શાવ્યો છે.

૨ દિગંબર સાહિત્યમાં રમણશાસ્ત્રને બદલે ‘પાશાકેવલી’ નામની પ્રણાલીનો પ્રચાર જોવાય છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૩).

૩ જુઓ હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૭).

૪ જુઓ હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૪).

૫ જુઓ પૃ. ૧૮, ૧૯, ૨૪, ૪૬, ૪૭, ૪૯ અને ૮૪.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. ચન્દ્રોન્મીલનપ્રશ્ન—આ નિમિત્તશાસ્ત્રની કૃતિની કાગળ ઉપર 'કનડ' લિપિમાં સોળ પત્ર ઉપર લખાયેલી એક હાથપોથીની નોંધ કૌ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૪૨)માં લેવાઈ છે. શું આ કૃતિ બૃહજ્જયોતિષાર્ણવનો ભાગ છે ?

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. આયજ્ઞાનતિલક (ઉ. વિ. સં. ૧૪૪૧)—આ નિમિત્તશાસ્ત્રની ૭૫૦ પદ્યની કૃતિના રચનાર. વોસરિભટ્ટ છે. એઓ દ્વામનદિના શિષ્ય થાય છે. એમણે અણુહિતવાડમાં રચેલી આ કૃતિની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૪૧માં લખાયેલી મળે છે. આ કૃતિ પરચીસ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે.

સ્વોપદા ટીકા—આ ૧૨૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. આયતત્ત્વરાજવદ્ધલ—આ રાજવદ્ધલની કૃતિ છે. શું એ નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી છે ?

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. આયપ્રશ્ન—આની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૪૬)માં છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. આયસદ્ભાવ—આ ૧૯૫ શ્લોક જેવડી અસાતકર્ત્ત્વક કૃતિ છે.

વૃત્તિ—આ ૧૬૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦.' પછી પંચાંગતત્ત્વ—પંચાંગ એટલે (૧) તિથિ, (૨) વાર, (૩) નક્ષત્ર, (૪) યોગ અને (૫) કરણ. આ પાંચ અંગોના નિરૂપણરૂપ આ કૃતિ હશે એમ માની મેં એની અહીં નોંધ લાધી છે.

વૃત્તિ—આ ૬૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ અમમયદેવસૂરિએ રચી છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. પ. '૫૦૦.' પછી. પંચાંગતિથિવિવરણ—આ કરણ-
શેખર કે કરણશેખર તરીકે ઓળખાવાતી કૃતિની ૧૬૦
શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. '૫૦૦.' પછી. પંચાંગદીપિકા અને પંચાંગપત્રવિચાર—
આ બંને પંચાંગોને લગતી કૃતિ હોય એમ લાગે છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. પ. '૫૦૦' પછી. ચન્દ્રરાજ (વિ. સં. ૧૪૨૭)—આ
મદનસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની શકસંવત્ ૧૨૯૨ની રચના છે.
એ પાંચ પ્રકરણમાં વિભક્ત છે.

ટીકા—આના કર્તા મલ્યેન્દુ છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. પ. '૫૦૦.' પછી. ચન્દ્રરાજરચનાપ્રકાર—આના કર્તા
સવાઇ જયસિંહ છે.

પૃ. ૨૨૬, પ. '૫૦૦.' પછી. ચન્દ્રામ્નાય—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ
નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી છે?

પૃ. ૨૭૧, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. કાતન્ત્રવિસ્તર—આના કર્તા કવિ
વર્ધમાન છે અને એની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી ૧૩૪
પત્રની (પંક્તિ પ્રતિપત્ર ૫, અક્ષર પ્રતિપંક્તિ ૩૬) હાથપોથી
મળે છે એમ ૬૦ તા. ૦ ગ્રં. ૦ (પૃ. ૧૦૭)માં ઉલ્લેખ છે. પૃ.
૩૨૨ પ્રમાણે આ કવિ વર્ધમાને શ્રીપાલચરિત રચ્યું છે.
કાતન્ત્રવિસ્તર નામ સાચું છે કે કાતન્ત્રવિસ્તાર એ વાત
ખાળુ પર રાખીએ તો આ કૃતિ કાતન્ત્રના સ્પષ્ટીકરણરૂપ હશે
એમ જણાય છે.

પૃ. ૨૬૫, પં. ૧૫. 'છે.' પછી. કેવલજ્ઞાનહોરા— 'હોરા' શબ્દના વિવિધ અર્થ કરાય છે: (૧) અઢી ઘંટી યાને એક કલાક, (૨) એક રાશિ કે લગ્નનો અડધો ભાગ, (૩) જન્મકુંડળી અને (૪) જન્મકુંડળી પ્રમાણે લવિષ્ય ભાષ્યવાની વિદ્યા. જન્મકુંડળીનું ફળ જતાવનાર શાસ્ત્રને 'હોરાશાસ્ત્ર' કહે છે. એ શાસ્ત્ર લગ્ન ઉપરથી શુભાશુભ ફળનું જ્ઞાન કરાવે છે. પ્રસ્તુત કૃતિ આ શાસ્ત્રને લગતી હશે એમ લાગે છે. એના કર્તા ચન્દ્રસેન છે.

પરિશિષ્ટ ૧ : ગ્રન્થકારોની સૂચી

(અ) શ્વેતામ્બર અને ચાપનીય

અનિતપ્રભસૂરિ (પૌં) ૨૪૨, ૨૫૦

અનિતસેન ૧૫૫

અનન્તદેવસૂરિ ૨૩૧

અભયકુશલ (ખં) ૨૯૫

અભયચન્દ્ર ૨૬૧

અભયદેવસૂરિ (ચં) ૩૩

„ ૩૨૧

અમર (ખં) ૨૯૪

અમરચન્દ્ર (તં) ૭૫, ૮૪, ૮૮

„ ૧૭૮

અમરચન્દ્રસૂરિ (વાં) ૭૨, ૯૭,

૯૮, ૧૩૦, ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૬૯,

૧૭૧, ૨૩૪, ૨૪૯

અમરસિંહ ૧૦૫

અસગ (ગૃં ?) ૩૦૪

આગમોદ્ધારક (તં) ૩૦૧, ૩૦૩.

જુઓ આનન્દસાગરસૂરિ

આજડ (ગૃં) ૨૮૯

આનન્દસાગરસૂરિ (તં) ૧૬, ૮૪,

૧૪૪, ૩૧૭. જુઓ આગમોદ્ધારક

આર્યવજ્ઞ ૨૬. જુઓ વજ્ઞયશ

અને વજ્ઞસ્વામી

આસડ (ગૃં) ૨૮૨

* ઇન્દ્ર ૨૬

ઇન્દ્રભૂતિ ૬

ઇલાભટ્ટ (ગૃં ?) ૨૯૫

ઉત્તમર્ષિ ૨૪૨

ઉદયકીર્તિ (ખં) ૩૧૩

ઉદયચન્દ્ર ૭૪

ઉદયધર્મ (બૃં તં) ૫૦

ઉદયપ્રભસૂરિ (નાં) ૨૦૬, ૨૦૮

ઉદયસાગર ૫૫

ઉદયસિંહ ૧૭૧

ઉદયસૌભાગ્ય ૭૯

ઉમાસ્વાતિ (વાચક) ૧૪-૧૬, ૨૦૦

ઋષિપુત્ર ૨૦૫

કનકપ્રભ ૭૨, ૭૫, ૭૮, ૮૨, ૩૦૨

કર્ણદેવોપાધ્યાય ૨૭૧. જુઓ

વર્ધમાન

કલ્યાણસાગર (ચં) ૫૫

૧ આથી ગ્રન્થના પ્રણેતા, સંશોધક, સંકલનાકાર, લેખ લખનાર, વક્તા તેમજ પ્રસ્તાવનાકાર અભિપ્રેત છે.

* આ 'ચાપનીય'સૂચક ચિહ્ન છે.

दध्यालुसूरि ५५
 दान्तिविजय २८१
 दान्तिसागर (५०) १६४, १६५
 दापडिया मोतीयन्द गि० (गृ०) ८१
 द्वातिचन्द्र ४५
 द्वातिविजय २६०
 कुमारपाल (नृप) ५६
 कुमुदचन्द्र १५८
 कुलभण्डनसूरि (त०) ४७-४८, ५१
 कुशस्रसागर ११५
 कृपायन्दसूरि ८३
 कृपाविजय (त०) २६४
 केशरविजय ६३
 कैलाससागरगण्डि (त०) २५६
 क्षमाकल्याण (५०) २५७, २५८,
 २७८-२८०
 क्षमाभाषिक्य (५०) २७६, ३१४
 क्षेमद्वीपसूरि (अ०) ४०
 क्षेमद्वंस (५०) २८२
 क्षेमद्वंसगण्डि १५८
 क्षेमेन्द्र २७६
 शुशासुन्दर (वि०) २६२
 " २६२
 गम्भीरविजयगण्डि ८१

गर्गाचार्य २२०
 गंधी साधयन्द्र लखवानदास (गृ०)
 ४८, १७२, २४०, २४१, २७३
 गुणद्वीपसूरि (म०) २४८
 गुणयन्द्र (५०) ३३
 गुणयन्द्रगण्डि १४३, २१२. लुम्बे
 देवद्वीपसूरि
 गुणयन्द्रगण्डि (पूर्य) १८०, १८१,
 १८३
 गुणयन्द्रसूरि ८५, ८७, २७६
 गुणरत्न १३०
 " (५०) २७५
 गुणरत्नगण्डि (५०) २८८
 गुणरत्नसूरि १००, १०२
 गुणवत्सल २०८
 गुणविजय २५४
 गुणाकर १६२
 गुणाकरसूरि २२६
 " २६६, २६७
 गोदहण्ड २७२
 गोविन्दाचार्य १३३
 गौतम २७२
 गौतम महर्षि २१८
 ग्यतुरविजय (त०) २६५

ચતુરવિજયણ (ત૦) ૧૮૮, ૧૮૯,
૨૭૬

ચન્દ્રકીર્તિ ૧૫૧

ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ (ના૦ ત૦) ૧૨૦,
૨૭૬, ૨૭૭

ચન્દ્રતિલક (ખ૦) ૪૧

ચન્દ્રવિજય ૧૭૬

{ ચન્દ્રસાગરણ (ત૦) ૬૭, ૬૮
ચન્દ્રસાગરગણિ (હાલ સૂરિ) (ત૦) ૭૨

ચારિત્રવર્ધન (ખ૦) ૨૪૮

ચારિત્રસિંહ (ખ૦) ૮૬, ૨૭૮

{ જગદેવ (ગ૦) ૨૧૦, ૨૧૧

{ જગદેવ ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૮, ૨૧૯

જયકીર્તિ ૧૪૧

જયદેવ ૧૩૪-૧૪૦, ૧૪૭, ૨૮૫.

જુઓ શ્વેતપટ

જયન્તવિજયણ (ત૦) ૨૪૬

જયમંગલસૂરિ ૧૫૫, ૧૬૮, ૨૮૨

જયરાજ (ત૦) ૨૫૩

જયશેખર (અ૦) ૧૪૩

” ૧૪૩

જયસિંહ (સંવાઈ) ૩૨૨

જયસિંહસૂરિ ૪૧

” (કૃ૦) ૬૦

જયાનન્દ(સૂરિ) ૪૯

જયાનન્દસૂરિ ૭૨, ૯૫, ૯૭, ૯૯

” ૨૮૮

જસવન્તસાગર ૨૯૪. જુઓ યશ-
સ્વતસાગર

જસવિજયગણિ (ત૦) ૨૨૩. જુઓ
યશોવિજયગણિ

જિનચન્દ્ર ૫૨

” (ના૦ ત૦) ૨૭૮

જિનચન્દ્રસૂરિ ૧૨૪

જિનતિલકસૂરિ ૨૪૮

જિનદત્તસૂરિ (ખ૦) ૩૩

” (વા૦) ૧૯૧, ૨૧૩,

૩૦૬, ૩૦૭

જિનદાસગણિ ૧૨

જિનદેવ ૧૧૨, ૧૧૭

જિનપાલગણિ ૨૧૯

જિનપ્રબોધસૂરિ (ખ૦) ૨૭૧. જુઓ
પ્રબોધભૂતિ

જિનપ્રલસૂરિ (ખ૦) ૧૪૪, ૧૪૬,
૨૦૩, ૨૯૦

જિનભદ્ર (ના૦) ૨૦૬

જિનભદ્રગણિ (ક્ષમાશ્રમણ) ૬, ૨૦૦

જિનભદ્રસૂરિ (ખ૦) ૧૨૩

જિનલાલસૂરિ (ખ૦) ૨૫૭, ૨૭૬

જિનવર્ધનસૂરિ ૧૫૮

{ જિનવિજય (હાલ ગ૦) ૫૧
જિનવિજયણ ૫૪, ૧૨૩, ૧૯૬,
૨૭૦

જિનસમુદ્રસૂરિ (ખ૦ ખેગડ) ૨૯૯

જિનસાગર ૭૯

{ જિનસાગર (ખ૦) ૨૫૨

{ જિનસાગરસૂરિ ૨૫૨

જિનસૂર ૧૯૧

જિનેન્દ્ર ૨૭૭

જિનેશ્વરસૂરિ (અં) ૨૩, ૩૧,
૩૩

જૈન ભગવાનદાસ (ગ૦) ૨૨૪

જ્ઞાનતિલક (ખ૦) ૨૭૭

જ્ઞાનપ્રભોદગણિ (ખ૦) ૧૫૮

જ્ઞાનવિમલ (ખ૦) ૧૧૮

જ્ઞાનસાગર ૨૬૦

ઝવેરી મોહનલાલ ભ૦ (ગ૦) ૨૦૩

ઠક્કર દેવુ (ગ૦) ૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૯,
૨૦૯, ૨૩૭, ૨૩૮

તત્ત્વવલ્લભ ૨૬૧

તત્ત્વસુન્દર ૨૯૩

તપારત્ન ૧૨૩

તિલકપ્રભસૂરિ (પૌ) ૨૪૨, ૨૫૦

ત્રિભુવનચન્દ્ર (કા) ૨૮૮, જુઓ

વાદિસિંહસૂરિ અને સિંહસૂરિ

ત્રિમદ્ભ ૧૭૮

દક્ષવિજયજી (ત૦) ૯૦, ૯૮

દ્યાનન્દ ૨૭૭

દ્યારત્ન ૨૭૫

દાનવિજય (ત૦) ૪૭

દીપકકર્તા ૩૪, ૩૬. જુઓ

ભદ્રેશ્વરસૂરિ

દુર્લભરાજ (ગ૦) ૨૧૧, ૨૩૫

દેવચન્દ્ર ૨૭૬

દેવભદ્રસૂરિ ૨૧૨. જુઓ ગુણચન્દ્રગણિ

{ દેવમૂર્તિસૂરિ ૫૫

{ દેવમૂર્તિસૂરિ (કા) ૨૮૪

દેવવિમલગણિ (ત૦) ૧૧૬

દેવસાગરગણિ (અં) ૧૧૬

દેવાનન્દસૂરિ (અં) ૮૮

દેવેન્દ્ર (રુ) ૨૪૦, ૨૪૧

દેવેન્દ્રસૂરિ ૧૦૦

દેવસેન ૧૫૫

દેશાઈ મોહનલાલ દક્ષીચંદ (ગ૦)

૮૧, ૨૫૪

દેવજી શિરોમણિ ૨૦૫

દોશી બેચરદાસ જી (ગ૦) ૩૨

ધનચન્દ્ર ૬૯, ૭૦

ધનદ (ગ૦) ૫૨, ૨૪૨, ૨૪૩.

જુઓ ધનરાજ અને ધન્યરાજ

ધનપાલ (ગ૦) ૧૦૯-૧૧૧, ૧૧૫,

૧૨૮, ૧૯૯, ૨૭૦

ધનરાજ (ગ૦) ૨૪૨. જુઓ ધનદ

અને ધન્યરાજ

ધનરાજ (અં) ૨૯૩

ધનવિજય ૨૫૩

ધનસાર (ઉં) ૨૯૯

ધનેશ્વરસૂરિ ૩૩

ધન્યરાજ (ગૃં) ૨૪૨. જુઓ ધનદ

અને ધનરાજ

ધર્મકુમાર ૨૫૦

ધર્મધોપ ૨૭૨

ધર્મધોપસૂરિ ૭૮

ધર્મચન્દ્ર ૨૪૮

ધર્મદાસગણિ ૨૦૭

ધર્મદેવ ૨૭૬

ધર્મનન્દનગણિ ૧૫૨

ધર્મવિજયજી (તં) ૧૧૨. જુઓ

વિજયધર્મસૂરિ

ધર્મશ્રેષ્ઠી (ગૃં) ૨૪૩

નન્દલાલ (ગૃં) ૨૪૭

નન્દસુન્દર ૭૦

નન્દિયકું ૧૫૧

નન્દિષેણુ ૧૪૬, ૧૫૨

નમિસાધુ (થાં) ૧૩૫, ૧૫૪,

૨૮૪-૨૮૬

નયચન્દ્રસૂરિ (કું) ૬૦

નયનશેખર (અં) ૨૩૧

નયવિમલ ૨૮૧

નયસુન્દર ૨૭૬

નરચન્દ્ર (કાં) ૨૦૯, ૨૮૪ (ઉપાં)

,, (મં) ૭૮ (પં)

,, (મં) ૭૮ (ઉપાં)

નરચન્દ્રસૂરિ ૧૭૨

,, ૨૦૮

નરપતિ (ગૃં) ૨૧૭

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ ૧૭૨, ૧૭૩, ૨૪૯

નર્મદાચાર્ય ૧૯૨

નાગવર્મા ૧૧૭

નાહટા અગરચન્દ્ર (ગૃં) ૧૮૮, ૧૮૯,

૨૨૦, ૨૨૬, ૨૭૧, ૨૭૭, ૨૭૯,

૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૯

નેમિચન્દ્ર (ભંડારી) (ગૃં) ૧૨૩,

૧૫૮

* ન્યાસકાર ૨૮. જુઓ પાલ્યકીર્તિ,

શકટાંગજ અને શાકટાયન

પદ્મપ્રભ (અં) ૩૩

,, ૨૦૫

પદ્મપ્રભસૂરિ (નાં તં) ૨૦૫

પદ્મસુન્દર ૧૧૮

પાદલિપ્તસૂરિ ૨૦૨-૨૦૪

પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિ ૧૭૯

,, ૨૧૩

,, ૨૭૮

* પાલ્યકીર્તિ ૨૫-૨૭. જુઓ

ન્યાસકાર, શકટાંગજ અને શાકટાયન

વામન ૧૬૪, ૧૭૪, ૨૮૪, ૨૯૫,
 ૨૯૭
 વામન ૨૬૯
 વાસુકિ ૧૧૫
 વિકટનિતમ્બા ૨૮૫
 વિદ્યાનાથ ૧૬૬
 વિન્તનિત્સ (Winternitz) ૨૪૨
 વિરહાંક ૧૫૦
 વિશ્વનાથ ૧૬૫, ૧૬૮, ૨૮૭
 વિષ્ણુગુપ્ત ૨૬૨. જુઓ આણકય
 વૃદ્ધત્રયી ૨૯૬
 વેલણુકર હરિ દામોદર ૯૪, ૧૦૭,
 ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૩૯-૧૪૪,
 ૧૪૮-૧૫૦
 વૈદ્ય પી. એલ. ૬૯, ૧૦૬, ૧૦૯,
 બ્યાડિ ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૮
 બ્યાસ ૨૬
 શંકર-૧૮૮
 શંકરાચાર્ય ૨૪૧, ૨૬૦, ૨૬૭
 શતાનન્દ ૨૮૫, જુઓ રુદ્ર
 શર્મા પૂર્ણચન્દ્ર ૨૩૦
 " ભીમસેન ૩૫
 શર્વર્મા ૨૭૦. જુઓ શિવશર્મા
 અને સર્વર્વર્મા
 શાષ્ઠનર (Schiefner) ૨૪૧
 શાકટાયન ૬૦, ૨૫, ૨૯

શાકલ્ય ૧૦
 શામશાસ્ત્રી ૨૭૦
 શાલાતુરીય ૩૬, ૨૬૭. જુઓ
 દાક્ષીપુત્ર અને પાણિનિ
 શાસ્ત્રી ગિરભશંકર મયાશંકર ૭૪, ૮
 " કુર્ગાશંકર કેવળરામ ૨૩૩
 શાહ ઉમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ ૩૦૬
 શિવભદ્ર ૨૮૫
 શિવશર્મા ૨૭૦. જુઓ શર્વર્વર્મા
 અને સર્વર્વર્મા
 શીતા (કવયિત્રી) ૧૭૫
 શુક યતીન્દ્ર ૨૪૦
 સ્મિટ આર (Schmidt R.) ૨૪૪
 શ્રીધર ૧૯૬, ૨૯૧, ૨૯૨
 " ૨૯૧
 શ્રીપતિ ૨૦૬, ૨૯૧
 " ૨૯૨
 શ્રીહર્ષ ૧૪૮
 સમુદ્ર ૨૧૨
 સરસ્વતી ૨૭૪
 સર્વર્વર્મા ૨૭૦. જુઓ શર્વર્વર્મા
 અને શિવશર્મા
 સાહેકર વી. જી. ૨૩૦
 સાહેસરા ભો ૧૦ ૬૦, ૧૫૯,
 ૨૪૯
 સાયણાચાર્ય ૧૦

અનેકાર્થસાહિત્યસંગ્રહ ૨૪૭
 અન્યયોગવ્યવચ્છેદ્દ્વાત્રિંશિકા ૩૪
 અન્યોક્તિમુક્તામહોદધિ ૨૫૪
 અન્યોક્તિમુક્તાવલી ૨૫૪
 અપવર્ગનામમાલા (અજ્ઞાત) ૧૨૪
 „ (જિનચન્દ્રીય) ૧૨૪
 „ (જિનભદ્રીય) ૧૨૩
 અપશબ્દઅણુન ૪૫
 અભયકુમારચરિત ૪૧
 અભિધાનચિન્તામણિ ૯, ૯૫,
 ૧૧૨-૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૪,
 ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૮, ૨૩૭, ૩૦૩,
 ૩૦૬
 — અવચૂરિ ૧૧૬
 — ટીકા (કુશલ) ૧૧૫
 — „ (ભાનુ) ૧૧૬
 — „ (શ્રીવલ્લભ) ૧૨૬
 — „ (સાધુ) ૧૧૬
 — પ્રતીકાવલી ૧૧૬
 — ખીજક ૧૧૬
 — „ ૧૧૬
 — „ ૧૧૬
 — વિવૃત્તિ (સ્વોપગ) ૩૪, ૮૯, ૯૫,
 ૧૧૦, ૧૧૨-૧૧૫, ૧૧૭,

૧૨૫, ૧૨૬, ૨૩૭. જુઓ તત્ત્વ
 મિધાયિની
 અભિધાનચિન્તામણિકાશ ૧૧૮,
 ૧૨૪, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૨
 અભિધાનરત્નમાલા ૧૧૭
 અભિધાનરાજેન્દ્ર ૩૧૬, ૩૧૭
 અભિધાનસંગ્રહ ૯૩, ૧૧૨, ૧૧૫
 ૧૨૪, ૧૨૭
 અમરકોશ ૧૦૫
 અમરરીકાસર્વસ્વ ૨૭
 * અમોઘવૃત્તિ (૧યા૦) ૨૬, ૨૭, ૨૯,
 ૩૯, ૫૮, ૬૨, ૭૩
 — ન્યાસ (યા૦) ૨૭, ૨૮
 અયોગવ્યવચ્છેદ્દ્વાત્રિંશિકા ૩૪
 x અર્થની આગગાડી ૨૯૮
 અર્થરત્નાવલી ૧૩૦. જુઓ
 અષ્ટલક્ષાર્થી
 અર્હચ્યૂઝમણિસાર ૨૧૧, ૨૧૪
 અર્હન્તમસ્કારસ્તોત્ર ૮૧
 અલંકારચન્દ્રિકા ૧૭૮
 * અલંકારચ્યૂઝમણિ ૧૪૪, ૧૫૯,
 ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૨૮૮
 — ટિપ્પણ ૧૫૯

— વૃત્તિ ૧૬૮

x અલંકારચૂડામણિ, વિવેક અને
સંકેત ૨૮૮

અલંકારચૂર્ણિ ૧૭૮

* અલંકારતિલક ૧૭૩, ૧૭૫

અલંકારપ્રબોધ ૯૮, ૧૭૦, ૧૭૧

અલંકારમણન ૫૩, ૧૭૬, ૧૯૦,
૨૭૮

અલંકારમહોદધિ ૧૭૨, ૧૭૩,
૧૭૫, ૨૪૯

— વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૭૨, ૧૭૩

x અલંકારશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન
કૃતિઓ ૧૫૩

{ અલંકારસંગ્રહ ૧૭૫. જુઓ કાવ્યાલં-
કાર, કાવ્યાલંકારસંગ્રહ અને કાવ્યાલં-
કારસારસંગ્રહના

અલંકારસાર ૧૭૨, ૧૭૫

અલંકારપરિચિતસૈદ્ધાન્તિકશબ્દકોષ

૩૧૭

અશ્વાદિગુણ ૨૩૫

અષ્ટલક્ષ્યાર્થી ૧૩૨. જુઓ અલં-
કારનાવલી

અષ્ટાધ્યાયતૃતીયપદિપા)દૃષ્ટિ ૮૦

આહિરૂપચર્યાણુ

— અવચૂરિ ૧૦૦

આગમોનું દિગ્દર્શન ૬

આખ્યાન(ત)વૃત્તિ ૨૭૨

આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ અને તેમનું

શબ્દાનુશાસન ૩૭

આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ

સ્મારક ગ્રન્થ ૨૪૦

આત્મ(પ્ર)બોધ ૨૫૮

આત્માનંદ શત્તાષ્ટિ(પદી) સ્મારક

ગ્રન્થ ૧૮૮

આદિદેવસ્તવ ૧૮૨

* આનન્દબોધિની ૨૫, ૬૭ ૭૨, ૭૫

આનન્દલેખ ૮૧

આયજ્ઞાનતિલક ૩૨૧

— ટીકા ૩૨૧

આયતત્ત્વરાજવલ્લભ ૩૨૧

આયપ્રશ્ન ૩૨૧

આયસહસ્રાવ ૩૨૧

— વૃત્તિ ૩૨૧

આચાર ૧૮૩, ૨૫૩

આયુર્વેદમહોદધિ ૨૩૨

આરમ્ભસિદ્ધિ ૯૯, ૨૦૬, ૨૦૭,

જુઓ વ્યવહારચર્યા

{ આરાધના (યા૦) ૨૭

{ આરાહણા (યા૦) ૨૭, ૨૪૪

આર્યાગાથા ૩૧૨

આવશ્યક ૨૭. જુઓ આનરસમ

- વૃત્તિ ૨૮૫. જુઓ ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ
આવશ્યક. જુઓ આવશ્યક
- સુશિલ ૧૨, ૧૪
- ટીકા (હરિ) ૧૨, ૧૩
- નિબંધવૃત્તિ ૧૨
- નિબંધવૃત્તિની ટીકા ૨૦૪
- વૃત્તિ ૩૭
- આશ્ચર્યયોગમાલા
- વિવૃત્તિ (વૃત્તિ) ૨૯૭. જુઓ
સુખાવબોધા
- વૃત્તિ (વિવૃત્તિ) ૨૯૬
- ધન્દુદ્ધત ૮૧
- ધન્દ્ર-વ્યાકરણ ૧૨. જુઓ ઐન્દ્ર-
વ્યાકરણ અને જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ
ઉક્તિરત્નાકર ૯૨, ૯૩, ૧૨૧,
૩૧૨
- ઉણાદિ (બુદ્ધિ) ૩૩
- „ (હૈમ) ૩૪, ૬૯
- ઉણાદિગણસૂત્ર (હૈમ) ૬૪, ૮૮,
૮૯. જુઓ ઉણાદિસૂત્ર અને
ઉણાદિસૂત્રપાઠ
- ટીકા (સ્વોપસ) ૬૪, ૮૮, ૮૯
- ઉણાદિનામમાલા ૮૯
- ઉણાદિસૂત્ર (મલય) ૩૯
- „ (હૈમ) ૭૫, ૮૯, ૯૪.
- જુઓ ઉણાદિગણસૂત્ર અને ઉણાદિ-
સૂત્રપાઠ

- ઉણાદિસૂત્રપાઠ ૮૯. જુઓ ઉણાદિ-
ગણસૂત્ર અને ઉણાદિસૂત્ર
- ઉદ્યદીપિકા ૨૨૩
- ઉપદેશતરંગિણી ૭૮
- ઉપદેશપ્રાસાદ ૨૫૯
- * ઉપદેશમાલાકર્ણિકા ૨૦૭
- ઉપદેશરત્નાકર ૩૦૧
- ઉપસર્ગમણ્ડન ૫૨, ૫૩, ૧૭૬
- * ઉપસર્ગવૃત્તિ ૧૨૯
- * ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા ૨૮૨
- ઉવએસમાત્રા ૨૦૭
- ઉવસંગહરથોત્ત
- ટીકા ૨૧૦
- ઉસમપંચાસિયા ૧૧૦
- ઉસ્તરલાવ ચન્ન સંવંધી એક
મહત્ત્વપૂર્વ જૈન ગ્રન્થ ૨૨૦,
૨૨૬
- ઉસ્તારલાવચન્ન ૨૨૬
- ટીકા ૨૨૬
- ઋગ્વેદપ્રાસંગ્યાકરણપ્રક્રિયા ૪૭. જુઓ
શમ્ભુવર્ણવ અને સિદ્ધશમ્ભુવર્ણવ
- ઋષભદેવચરિત્ર ૧૭૪
- ઋષભશતક ૨૫૪
- ઋષિપુત્રની કૃતિ ૨૦૫
- એકાક્ષરકોશ ૧૧૨, ૧૨૯, ૧૩૨
- એકાક્ષરનામમાલા (અજ્ઞાત) ૧૩૨

એકામરનામમાળા (અમર) ૯૮

" (વિષ્ણુ) ૧૩૨

" (સુધા) ૧૧૨, ૧૩૦.

જુઓ એકામરનિષ્કૃ અને નામ-
માળા

એકામરનિષ્કૃ ૧૨૯

" ૧૩૧. જુઓ એકા-

દશનામમાળા (સુધા) અને નામ-
માળા

એન્ડ્રાસા: ૧૨-૧૪, ૧૫. જુઓ

કન્ડ-બ્રાહ્મણ અને લીનેન્ડ-
બ્રાહ્મણ

એન્ડ્રાસા (અમાન) ૫૨

" (કિલ) ૪૬

" (ગિલ) ૫૨

" (મોમ) ૫૨

એન્ડ્રાસાનામમાળા ૧૨૬

{ આપદગ્નિ ૭૧. જુઓ મુદ્રગ્નિ
વિષ્ણુનામમાળા
૭૧

આપદગ્નિ ૨૧૮. જુઓ ચક્રનામમાળા

આપદગ્નિ ૨૫૧

આપદગ્નિ ૨૫૪

આપદગ્નિ ૧૯૧

૧૧૫

— મુદ્રગ્નિ ૨૫૪

— આ ૪૦

— આ ૧૯૩

દમશ્વિનપરાય ૨૫૪

દમશ્વિન

— દિપ્તિ ૨૦૭

દમશ્વિન ૧૬૫

— રીઠા ૨૬૨. જુઓ મલક.

કમુદીમુદી

{ દમશ્વિન ૩૨૧

{ દમશ્વિન ૩૨૧

દમશ્વિનનામમાળા ૧૭૮

દમશ્વિન ૨૪૬, ૨૫૨. જુઓ

મુદ્રાગિતોષ અને મુદ્રાગિતી

— અવગુરિ ૨૫૨. જુઓ રીઠા

(ગિલ)

— રીઠા (અમાન) ૨૫૩

— " (ગિલ) ૨૫૩

— " (ગિલ) ૨૫૨. જુઓ

અવગુરિ

— " (૧૯૧) ૨૫૩

— , (૧૯૧) ૨૫૩

— આપદગ્નિ ૨૫૩

— આપદ ૨૫૩

દમશ્વિન (વિષ્ણુ)

— અવગુરિ ૧૦૦

દમશ્વિન ૬૮, ૨૩૪

દમશ્વિનનામમાળા ૨૩૨

— અવગુરિ ૧૧૩

* દિપ્તિ: ૨૦૭ દેવશ્વિનનામમાળા ૧૧

* કલ્પપદ્ધત્યશેષ ૩૦૫. જુઓ કલ્પ-
લતાવિવેક, પદ્ધત્યશેષ, વિવેક
અને શેષ

કલ્પલતા ૩૦૪, ૩૦૫

કલ્પલતાવિવેક ૩૦૫. જુઓ કલ્પ-
પદ્ધત્યશેષ, પદ્ધત્યશેષ, વિવેક
અને શેષ

કલ્પાન્તર્વાચ્ય ૧૦૦

કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્ર

— ટીકા ૧૨૦

કવિકલ્પદ્રુમ (અજ્ઞાત) ૧૦૨

— અવચૂરિ ૧૦૨

કવિકલ્પદ્રુમ (હર્ષ) ૧૦૨

કવિકલ્પદ્રુમસ્કન્ધ ૫૩

કવિતામદ્યપરિહાર ૧૭૬

— વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૭૭. શું આ જ

કવિમદ્યપરિહાર છે ?

{ કવિદૃષ્યણુ ૧૪૬

{ કવિદર્પણુ ૧૩૫, ૧૩૮

કવિમદ્યપરિહાર ૧૭૭. શું આ જ

કવિતામદ્યપરિહારવૃત્તિ છે ?

* કવિશિક્ષા (અમર) ૯૮, ૧૫૫,

૧૬૮, ૧૭૦.

કવિશિક્ષા (જય) ૧૫૫, ૧૬૮

— (દેવ) ૧૫૫

કવિશિક્ષા (જય) ૧૫૪, ૧૫૫,
૧૭૧, ૩૦૪

કવિશિક્ષા (વિનય) ૧૫૪, ૧૫૫,
૧૭૧, ૧૭૨, ૩૦૪

કસ્તૂરીપ્રકર ૨૪૯, ૨૫૪, ૨૫૫

— વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૫૫

કસ્તૂરીપ્રકરણ (સંવેગ) ૨૫૫

— (સોમ) ૨૫૫

કાકરુત ૨૩૬

કાકલતી કૃતિ ૭૧. જુઓ હુંદિકા-
દીપિકા, મધ્યમવૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ

કાકુત્સ્થકેલિ ૧૭૨

કાતન્ત્ર

— વૃત્તિ (અજ્ઞાત) ૨૭૨

— „ (અજ્ઞાત) ૨૭૨

— „ (અજ્ઞાત) ૨૭૨

કાતન્ત્રદીપકવૃત્તિ ૨૭૨

કાતન્ત્રભૂષણ ૨૭૨

કાતન્ત્રવિસ્તર ૩૨૨

કાતન્ત્રવિસ્તાર ૨૭૧, ૩૨૨

કાતન્ત્રોત્તર ૪૨. જુઓ વિજયાનન્દ,
વિદ્યાનન્દ અને સિદ્ધાનન્દ

કાદમ્યરી (ઉત્તરાર્ધ)

— ટીકા (વૃત્તિ) „ ૧૧૯

— વૃત્તિ (ટીકા) ૫૫

કાદમ્યરી (પૂર્વાર્ધ)

— ટીકા ૧૧૯

કાદમ્બરી-ઉદ્ધાર ૫૪. જુઓ

સંક્ષિપ્તકાદમ્બરીકથાનક

કાદમ્બરીમણ્ડન ૫૩

કામપ્રદીપ ૧૬૨

કાયથિષ્ઠયોત્ત ૪૮

— અવચૂરિ ૪૮

{ કાલકકથા ૧૭૫

{ કાલકકહા ૧૭૫

કાલજ્ઞાન ૨૦૨, ૨૦૪

કાલાપકવિશેષવ્યાખ્યાન ૨૭૨

કાવ્યકલ્પલતા (અમર૦) ૯૮, ૧૬૮-

૧૭૦

— વૃત્તિ (યશો૦) ૧૭૨

— „ (સ્વોપદા) ૧૫૧, ૧૬૬,

૧૭૦. જુઓ કવિશિક્ષા

* કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ ૯૮, ૧૭૦

* કાવ્યકલ્પલતામંજરી ૯૮, ૧૭૦

કાવ્યપ્રકાશ

— ટીકા (ભાનુ૦) ૨૮૮

„ (યશો૦) ૨૮૮

„ (હર્ષ૦) ૨૮૮

— વૃત્તિ ૨૮૮

કાવ્યપ્રકાશખણ્ડન ૨૮૮

કાવ્યમણ્ડન ૫૩

કાવ્યમનોહર ૫૩

કાવ્યસંક્ષેપ ૧૭૭

કાવ્યાદર્શ

— ટીકા ૨૮૪

કાવ્યાનુશાસન (વાગ્૦) ૧૫૬, ૧૭૩, ૧૭૪

— ટીકા (સ્વોપદા) ૧૫૧, ૧૭૪, ૧૭૫. જુઓ અલંકારતિલક

કાવ્યાનુશાસન (દેમ) ૩૪, ૧૪૪, ૧૫૯-૧૬૩, ૧૬૫-૧૬૮, ૧૮૫, ૧૮૬, ૩૧૪

— વૃત્તિ (સ્વોપદા) ૧૬૬. જુઓ અલંકારચૂડામણિ

કાવ્યામ્નાય (અમર૦) ૧૭૮

* „ (અમર૦) ૧૭૮, ૨૮૮

{ કાવ્યાલંકાર (ભાવ૦) ૧૭૨, ૧૭૫.
જુઓ: અલંકારસંગ્રહ, અલંકારસાર,
કાવ્યાલંકારસંગ્રહ અને કાવ્યાલંકાર-
સારસંકેતતા

કાવ્યાલંકારસંગ્રહ ૧૭૬

કાવ્યાલંકારસારસંકલના ૧૭૫

કાવ્યાલંકાર (રુદ્રટ)

— ટીકા (વૃત્તિ) ૧૫૪, ૨૮૪, ૨૮૫

— વૃત્તિ (ટીકા) ૨૮૫.

કીર્તિકલ્પોલિની ૨૫૪

કુછ જૈન ગ્રંથો મેં સંગીતચર્ચા ૧૮૭

કુન્થુનાયચરિત ૩૩

કુમારપાલચરિત્ર ૬૦

કુમારવાલપડિખોહ ૨૪૬, ૨૪૮

કુમારવિહારશતક ૧૮૨

કુલક ૨૨૫

* કૈરવાકરકૌમુદી ૧૨૮. જુઓ

અનેકાર્થકૈરવાકરકૌમુદી

કોકપ્રકાશસાર ૧૯૨

કોકશાસ્ત્રયોપાધ ૧૯૨

કૌમારસારસમુચ્ચય ૨૭૨

કૌમુદીમિત્રાનન્દ ૧૮૧

ક્રિયાકલાપ ૧૨૧

* ક્રિયાકલ્પલતા ૯૩

* ક્રિયાચન્દ્રિકા ૨૭૫

ક્રિયારત્નસમુચ્ચય ૧૦૦, ૧૦૨

ખરતરગચ્છપદ્માવલી ૨૫૮

ખેતસમાસ

— અવચૂરિ ૧૦૦

{ ગજપરીક્ષા ૨૧૧, ૨૩૫. જુઓ
હસ્તિપરીક્ષા

{ ગજપ્રગ્નન્ધ ૨૧૧, ૨૩૫

* ગણકકુમુદકૌમુદી ૨૯૩, ૨૯૫

ગણદર્પણ ૫૯, ૬૦

ગણપાઠ (બુદ્ધિ) ૩૩

„ (શાં) (યાં) ૫૮

„ (હૈમ) ૬૯, ૭૪

— સ્પષ્ટીકરણ (સ્વોપન્ન) ૭૪

ગણરત્નમહોદધિ ૧૭, ૨૩-૨૫,

૨૭, ૩૪-૩૬

— અવચૂરિ ૩૬

— વૃત્તિ (સ્વોપન્ન) ૩૫, ૩૬

ગણદરસદસયગ ૩૩

ગણિતતિલક

— વૃત્તિ ૨૦૬, ૨૯૧, ૨૯૨

ગણિતસાર ૧૯૯

— વૃત્તિ ૨૯૦

{ ગણિતસારકૌમુદી ૧૯૬

{ ગણિયસાન્કૌમુદી ૧૯૬

ગાથારત્નકોશ ૧૫૨

ગાથારત્નાકર ૧૫૨

ગાહાલક્ષ્મણ ૧૪૮

— વૃત્તિ ૧૫૧. જુઓ નન્દિતાલ્ય-

વૃત્તિ

ગુ(ગૂ)જરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ

૩૨, ૩૩, ૬૭

ગુણસાગરચરિત્ર ૨૭૮

ગુર્વાવલી ૪૨

ગૌતમીયકાવ્ય

— વિવરણ ૨૫૮

ગ્રહભાવપ્રકાશ ૨૦૫. જુઓ ભુવન-

દીપક (પદ્મ)

ગ્રહલાઘવ

— દિપ્તિ ૨૯૪

— દીકા ૨૯૪

ચક્રિસરણ

— અવચૂરિ ૧૦૦

ચતુર્માસકુલક ૨૨૫

ચતુર્વિંશતિકા ૧૫૪
 ચતુર્વિંશતિગિનગુણિ ૨૫૪. જુઓ
 - ગિનસ્તવનચતુર્વિંશતિકા
 ચતુર્વિંશતિગિનસ્તોત્ર ૨૦૮
 ચતુર્વિંશતિગિનેન્દ્રસંક્ષિપ્તચરિત્ર ૯૮
 ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ ૩૩, ૧૮૨, ૨૦૩,
 ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૭૧
 ચતુષ્કવૃત્તિ ૨૭૨
 ચન્દ્રપ્રભકાવ્ય ૧૭૫
 ચન્દ્રપ્રભવિજય ૧૩૩
 * ચન્દ્રપ્રભા ૮૩, ૨૧૪, ૧૧૬, ૨૨૩,
 ૨૨૪. જુઓ બૃહત્પ્રક્રિયા અને
 હેમકૌમુદી
 ચન્દ્રવિજય ૫૩, ૧૭૬
 ચન્દ્રાક્રી
 — વૃત્તિ ૨૯૪
 ચન્દ્રાક્રીપદ્યતિ ૨૯૪
 — દીકા ૨૯૪
 ચન્દ્રાલોકદીકા ૧૭૮
 ચન્દ્રોન્મીલન ૧૪. ૨૨૧
 — દીકા ૨૨૧
 ચમત્કારચિન્તામણિ
 — ૮૦મો ૨૯૫
 — આલાવખોધ ૨૯૫
 ચમ્પૂમણન ૫૩

x ચરકાદિના વિચારકાને ૨૯૬
 ચિકિતો(સો)ત્સવ ૨૩૨
 ચિન્તામણિ (યા૦) ૫૮, ૩૧૪,
 ૩૧૫. જુઓ લઘુવૃત્તિ
 — ટિપ્પણ ૨૫
 — દીકા ૨૬, ૩૧૪, ૩૧૫
 ચૂડામણિ ૨૧૫, ૨૨૦, ૨૨૧
 ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ ૨૮૫. જુઓ આ-
 ર્યકવૃત્તિ
 છન્દકાસ ૧૫૧
 — દીકા ૧૫૨
 છન્દ(ન્દો)રૂપક ૧૫૨
 છન્દશ્રૂંગમણિ ૧૩૮, ૧૪૪, ૧૪૭.
 જુઓ છન્દોડગુણાસન (દેમ)
 — દીકા (વૃત્તિ) (પશો૦) ૧૪૮
 — „ (વધ૦) ૧૪૮
 — વૃત્તિ (દીકા) (પશો૦) ૧૪૮
 છન્દ:શાસ્ત્ર (જય૦) ૨૮૫. જુઓ
 જયદેવ-છન્દસૂ
 છન્દ:શાસ્ત્ર (બુદ્ધિ૦) ૧૪૩
 „ (રામ૦) ૧૫૨
 x છન્દ:શાસ્ત્રી જયકૃતિ તે કોણ ? ૧૪૦
 છન્દ:શેખર (જય૦) ૧૪૩
 „ (રામ૦) ૧૪૩
 „ (રાજ૦?) ૧૫૨

છન્દસ્તત્ત્વ ૧૫૨

— ટીકા (સ્વોપન્ન) ૧૫૨

છન્દઃસુન્દર

— ટીકા (સ્વોપન્ન) ૧૫૨

છન્દોડનુશાસન (વાગ્મ) ૧૫૧

— વૃત્તિ (સ્વોપન્ન) ૧૫૧

છન્દોડનુશાસન (હૈમ) ૧૩૪, ૧૩૬,

૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૪-૧૪૬, ૧૪૯,

૧૫૦, ૧૬૨, ૧૬૩.

— પર્યાય ૧૪૪

— વૃત્તિ (યશો) ૯૮, ૧૪૮

— „ (સ્વોપન્ન) ૧૪૪-૧૪૮

છન્દોરત્નાવલી ૧૫૧, ૧૭૦

છન્દોડલંકાર ૧૫૨

— ટિપ્પન ૧૫૨

છન્દોવિચિતિ ૧૫૨. જુઓ રત્ન-
મંજૂષા

x છ ખેલની વિહરમાણુ જિનવીસીનું
વિહંગાવલોકન ૩૦૨

છહનરી ૬૮, ૭૨. જુઓ લઘુવૃત્તિ
(હૈમ)

છાસીધ

— ટિપ્પણ ૨૦૭

જઘદિણ્યરિયા ૧૭૫. જુઓ યતિ-
દિનચર્યા

જગન્મોહન ૨૨૫

જન્મકુણ્ડલી ૨૯૪

જન્મપત્રીપદ્ધતિ (અજ્ઞાત) ૨૧૦

„ (મહિમો) ૨૧૦

„ (લબ્ધિ) ૨૧૦

„ (હર્ષ) ૨૧૦

{ જન્મસમુદ્ર ૨૦૯

{ જન્મામ્બોધિ ૨૦૯

જન્મદ્વીપપ્રગટિ ૨૨૫

x જયકીર્તિનું છન્દોડનુશાસન ૧૩૫

જયદામન (સ્વે. + અજૈન) ૧૩૪-
૧૩૭

x જયદેવકૃત જયદેવચન્દસ્ ૧૩૪

જયદેવચન્દસ્ ૧૩૪, ૧૩૬-૧૩૮.

જુઓ છન્દઃશાસ્ત્ર

— ટિપ્પણ ૧૩૯

— ટીકા (વિવૃત્તિ) (હર્ષ) ૧૩૪,
૧૩૫, ૧૩૯

— વૃત્તિ ૧૩૯

જયમંગલા ૨૮૨

x જર્મન અને ઇટાલિયન અનુવાદોથી
અલંકૃત જૈન કૃતિઓ ૨૪૯

જાતક(કર્મ)પદ્ધતિ

— ટીકા ૨૯૨, ૨૯૩

— બાલાવબોધ ૨૯૨

જિણસત્તરિ ૧૨૩

જિનરત્નકોશ ૨૩, ૨૯, ૩૩, ૪૧,
 ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૧-૫૬,
 ૭૦-૭૨, ૭૬-૭૮, ૮૨-૮૫,
 ૮૮, ૯૨, ૯૫, ૯૮, ૯૯, ૧૦૩,
 ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૭-૧૨૦, ૧૨૩,
 ૧૨૬-૧૨૯, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૪,
 ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૬-
 ૧૭૯, ૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૪, ૧૯૬,
 ૨૦૦, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૧૪, ૨૨૪,
 ૨૨૯-૨૩૧, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૮,
 ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૮, ૨૫૫,
 ૨૬૦, ૨૬૪, ૨૬૯-૨૭૨, ૨૭૪-
 ૨૭૬, ૨૮૨, ૨૯૦, ૨૯૩-૨૯૫,
 ૩૦૩, ૩૦૮, ૩૧૦-૩૧૨
 જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર ૮૧
 જિનસ્તવનમયતુર્વિંશતિકા ૨૫૪.
 જુઓ અતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ
 જિનસ્તુતિ ૨૫૪
 જિનસ્તોત્રો ૧૮૨
 જીવવિચાર
 — વિવરણ ૨૫૮
 જેસલમેરભાણડાગાંરીયઅન્યસૂચી ૩૦૪
 જૈનકુમારસંભવ ૧૪૩
 જૈન ગૂજર કવિઓ ૩૧૧
 જૈન અન્યાવલી ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૫૨,
 ૫૫, ૭૦, ૭૪, ૭૬, ૭૯, ૮૦,

૮૪, ૮૫, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૧૧૬,
 ૧૧૮-૧૨૦, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૯,
 ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૭૭-
 ૧૭૯, ૧૯૦, ૨૨૦, ૨૩૦,
 ૨૩૫-૨૩૮, ૨૫૨, ૨૭૧, ૩૨૧
 જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ ૯૮, ૩૧૧
 * જૈન દર્શનતુ ગુણનાત્મક દિગ્દર્શન
 ૨૬૬
 જૈનપુસ્તકપ્રથારિતસંગ્રહ ૪૨
 જૈનસંપ્રદાયી ૨૯૪
 જૈન સામુદ્રિકના પાંચ અન્યો ૨૦૧,
 ૨૧૧, ૨૧૪, ૨૧૭
 જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
 ૩૭, ૪૮, ૫૦-૫૩, ૬૦, ૧૦૯,
 ૧૧૧, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૭૨,
 ૧૯૧, ૨૦૫, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૭,
 ૨૩૦, ૨૫૧, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૭૦,
 ૨૮૪
 જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી ૩૧૫, ૩૧૬,
 જૈનસૂક્તસન્દોહ ૨૫૯
 જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ ૫૯
 જૈનસ્તોત્રસન્દોહ ૨૭૩
 જૈનસ્તોત્રસમુચ્ચય ૪૮, ૫૦,
 ૨૫૪
 જૈનાગમ ઔર સ્થાપત્ય ૧૯૪
 જૈનેતર ગ્રન્થો પર જૈન વિદ્વાનોંકો
 દોકાચે ૨૭૧

જૈનેતર સાહિત્ય અને જૈનો ૨૭૬
 જૈનેન્દ્ર (પંચાધ્યાયી) વ્યાકરણ
 — કારિકા ૨૩
 — કારિકાની અવગૂરિ (સ્વોપસ) ૨૩
 જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ૧૪. જુઓ ઇન્દ્ર-
 વ્યાકરણ અને ઐન્દ્ર વ્યાકરણ
 એકસકરણ
 — ટીકા ૨૦૩

જ્યોતિષરત્નાકર ૨૯૫
 જ્યોતિસાર (કેરુ) ૧૯૯, ૨૦૮, ૨૦૯
 — વૃત્તિ (સ્વોપસ) ૨૦૯
 જ્યોતિસાર (નારં) ૨૦૮, ૨૦૯.
 જુઓ નારયન્દ્ર જ્યોતિસાર
 — ટિપ્પણ ૨૦૮
 જ્યોતિસાર (હર્ષ) ૨૦૮, ૨૦૯,
 ૩૦૩. જુઓ જ્યોતિષસારસંગ્રહ
 અને જ્યોતિષસારોદ્ધાર

{ જ્યોતિષસારસંગ્રહ ૨૦૯. જુઓ
 જ્યોતિસાર
 જ્યોતિષસારોદ્ધાર ૨૦૯
 હકકર કેરુરચિત ગણિતસારકૌમુદી
 એક અદ્વિતીય ગ્રન્થ ૧૯૬
 હકકર કેરુરચિત મુદ્રાશાસ્ત્રનો અદ્વિ-
 તીય જૈન ગ્રન્થ ૧૯૪

માણુ ૩, ૨૨૪

* દુષ્ટિકા ૭૨. જુઓ તત્ત્વપ્રકાશિકા,
 પ્રકાશિકા અને બલાબલવૃત્તિ
 * દુષ્ટિકા ૨૭૫. જુઓ દીપિકા
 દુષ્ટિકાદીપિકા ૭૧. જુઓ મધ્યમ-
 વૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ
 * તત્ત્વપ્રકાશિકા (શુભ) ૮૫, ૮૬,
 ૮૭
 * તત્ત્વપ્રકાશિકા (હૈમ) ૬૭, ૭૨, ૭૩.
 જુઓ અદ્ધારહભરી, દુષ્ટિકા,
 પ્રકાશિકા, બલાબલવૃત્તિ અને
 (હૈમ) બૃહદ્વૃત્તિ
 — પ્રકાશ ૭૨, ૭૭. જુઓ ન્યાસ
 (હૈમ), બૃહદ્ન્યાસ (હૈમ), મહા-
 ભૂવ અને શબ્દમહાભૂવ
 * તત્ત્વાભિધાયિની ૧૧૨, ૧૧૫
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧૫, ૨૦૦, ૨૮૬
 — ભાષ્ય ૧૫, ૨૦૦
 તત્ત્વાથાધિગમશાસ્ત્ર
 — ટીકા ૧૪
 * તત્ત્વાવગમા ૨૫૩
 તન્ત્રવિભ્રમ
 — વૃત્તિ ૮૭
 તરંગવદ ૨૦૩
 * તર્કરહસ્યદીપિકા ૧૦૦, ૨૭૧
 તર્કસંગ્રહ
 — વિવરણ ૨૫૮

તાજિકસાર

— ટીકા ૨૯૨, ૨૯૩

તારાગણ ૧૫૪

* તારિક્ક હરિયાળા સ્વોપસ વિવેચન
સહિત ૩૦૨

{ તિહન્યયોક્તિ ૧૦૩
તિહનતાન્યયોક્તિ ૧૦૩

તિથિકુલક ૨૨૫

તિલક ૩૧૮

તિલકમંજરી ૧૧૦, ૧૪૮, ૧૬૨,
૧૯૯, ૨૮૫

તિલકમંજરીકથાસાર ૧૯૯

તુરંગપ્રખન્ધ ૨૧૧, ૨૩૫

ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર ૬૧, ૧૧૫,
૨૪૫, ૨૫૯, ૨૬૦

ત્રિપષ્ટિસાર ૨૫૨

ત્રેલોક્યદીપક (અગ્રાત ?) ૨૨૫

{ „ (હેમં) ૨૦૮. જુઓ નબ-
તાનિક, જીવનદીપક અને મેઘમાલા
ત્રેલોક્યપ્રકાશ ૨૦૮

ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી ૩૦૦, ૩૦૪, ૩૦૫

* થયપરિણા (સ્તવપરિણા) અને
એની યશોવ્યાખ્યા ૩૦૨

* દર્શનન્યોતિર્વૃત્તિ ૨૨૧. જુઓ
પ્રશ્નવ્યાકરણન્યોતિર્વૃત્તિ

દ્રવ્યપરિક્ષા ૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૯,
૨૦૯. જુઓ દ્રવ્યપરીક્ષા

દશપર્વકથા ૨૫૮

દસવેયાલિય ૧૪૭

* દાનદીપિકા ૪૭

દાનપદ્ધતિશિકા ૮૬

* દિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ
(૮૪ બોલવિચાર); રેખાદર્શન ૩૦૨

દિર્ઘવાય ૬, ૧૪

દિનશુદ્ધિ ૨૦૭

* દીપિકા (અગ્રાત) ૭૯

* „ (ન્યાય) ૯૯

* „ (જિનન) ૭૫

* „ (દક્ષ) ૬૧

* „ (ધન) ૨૯૩

* „ (મેઘ) ૨૭૫. જુઓ દુષ્ટિકા

* „ (હર્ષ) ૫૧

* દુર્ગપદ્મપ્રબોધ ૯૩, ૯૫

„ ૧૧૬

દુર્ગપદ્મપ્રબોધવૃત્તિ ૨૭૧. જુઓ વૃત્તિ-
વિવરણપંનિકાદુર્ગપદ્મપ્રબોધ

* દેવીચતક અને શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ ૧૬૪

દેશ્ય શબ્દોનો કોશ્ય ૨૦૩

દેસિસદસંગહ ૧૧૨. જુઓ રમણાવલી

દૈવમ્ (યાગ?) ૨૮

* દોષકવૃત્તિ ૭૯

* દૌર્ગસિંહીદીપિકા ૨૭૨

* દૌગ સિહીવૃત્તિ ૨૭૧
 દ્રવ્યપરીક્ષા (લેખ) ૧૯૪
 ,, ૧૯૪, ૨૦૯. જુઓ
 દ્રવ્યપરિક્ષા
 દ્રવ્યાલંકાર ૧૮૧, ૧૮૩
 — ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૧૮૧, ૧૮૩
 દ્રવ્યાવલીનિઘંટુ ૨૩૧, ૩૧૧
 દ્વયક્ષરનામમાલા ૧૨૨
 દ્વયાશ્રય ૩૬, ૬૮, ૭૨
 દ્વાત્રિંશિકા (સિદ્ધં) ૮૭
 ,, ,, ૧૪૭ (પ્રથમ)
 ધનદત્તિશતી ૨૪૩, ૨૯૯
 ધનપાલીય કોશ ૧૦૯-૧૧૧
 ધતુવિંધા ૨૩૭
 — વૃત્તિ ૨૩૭
 ધતુવેદ ૨૩૬
 ધર્મોવચ્ચેસમાલા
 — વિવરણ (જયં) ૧૪૧
 ,, (નમિં) ૨૮૫
 ધર્મકલ્પદ્રુમ ૨૫૯
 ધર્મદીપિકા ૮૪
 ધર્મવિધિ
 — વૃત્તિ ૧૭૧
 ધર્માબ્યુદય ૨૦૬, ૨૦૮
 ધાતુચિન્તામણિ ૧૦૨

ધાતુપાઠ (અજ્ઞાત) ૯૨
 ,, (પુણ્યં) ૯૨
 ,, (બુદ્ધિં) ૩૩
 ,, (મલયં) ૩૯
 ,, (રત્નં) ૩૧૫
 ,, (શાં) (યાં) ૩૦, ૫૮
 ,, (હર્ષં) ૧૨૦, ૨૭૮
 ,, (હૈમ) ૬૯, ૭૧, ૮૩
 * ધાતુતરંગિણી ૧૨૦, ૨૭૮
 ધાતુપરીક્ષા ૨૩૮
 ધાતુપારાયણ (હૈમ) ૬૪, ૯૦,
 ૧૦૦
 — ટિપ્પણ ૯૦
 — વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૯૦, ૯૨
 ધાતુમંજરી ૫૪, ૨૫૪
 ધાતુરતનાકર (લાવં) ૯૨
 ,, (સાધું) ૯૨, ૯૩, ૧૨૧
 x નટ્યરણુ અને નૃત્ત(ત્ય)ગતિ ૧૪૯
 નન્દિતાહ્યવૃત્તિ ૧૫૧. જુઓ ગાહા-
 લક્ષણવૃત્તિ
 નન્દી ૨૫
 — ટીકા ૨૫
 નમસ્કારપ્રથમપદાર્થ ૧૩૦
 'નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય' સ્તુતિ ૧૪૭
 નયકર્ણિકા ૮૧

નરનારાયણાનન્દ ૧૬૬, ૨૫૧

નરપતિજયચર્ચા ૨૧૭, ૨૨૫. જુઓ

સ્વરોદય

નક્ષત્રવિલાસ ૧૮૧, ૧૮૫

નવકારમંત્ર

— દીકા ૨૧૦

નવતત્ત્વ

— અવચૂરિ ૧૦૦

x નવનિધાન નવ સ્તવનો ૩૦૨

નવ્યનાજિક ૨૦૮. જુઓ ગૈલોક્ય-

દીપક, ગૈલોક્યપ્રકાશ, ભુવનદીપક

અને મેઘમાલા

‘નાગોરી તપા’ ગચ્છની પદ્માવલી ૨૦૫

નાટ્યદર્પણ ૭૮, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૪

— વિવૃત્તિ ૧૮૦-૧૮૨, ૧૮૫,

૧૮૬

નાટ્યવિધિપ્રાભુન ૧૮૦

નાટ્યવિધિપાદુક ૧૮૦

નાટીચંદ્ર ૩૦૮

નાટીનિર્ણય ૩૦૮, ૩૦૯. જુઓ

નાટીવિચાર

નાટીપરીક્ષા ૩૦૯

નાટીવિચાર (અગ્રાત) ૩૦૮

„ (અગ્રાત) ૩૦૮

„ (અગ્રાત) ૩૦૯. જુઓ

નાટીનિર્ણય

નાટીસંચારગોન ૩૦૮

નાનાચંદ્રકાશ ૩૦૪

નાનાચંદ્રસંગ્રહ ૩૦૪

નામમાલા (અગ્રાત) ૨૮૫

„ (જિન૦) ૧૨૩. જુઓ

અપવર્ગનામમાલા અને પંચવર્ગ-

પરિહારનામમાલા

નામમાલા (ધન૦) ૧૧૧

„ (ભાતુ૦) ૧૧૬, ૧૨૦

„ (મહી૦) ૧૨૬

„ (સુધા૦) ૧૩૦, ૧૩૧.

જુઓ એકાક્ષરનામમાલા અને

એકાક્ષરનિધવૃદ્ધ

નામમાલા (હેમ૦) ૧૨૮. જુઓ

એકાક્ષરનિધવૃદ્ધ

નામમાલા (હેમ) ૧૧૨, ૧૧૫. જુઓ

અભિધાનચિન્તામણિ

નામમાલાસંગ્રહ ૧૧૮, ૧૧૯. જુઓ

નામસંગ્રહ, જ્ઞાનુચન્દ્રનામમાલા

અને વિવિક્તનામસંગ્રહ

નામમાલિકા (સુધા૦) ૧૩૦

નામસંગ્રહ ૧૧૮. જુઓ નામમાલા-

સંગ્રહ, જ્ઞાનુચન્દ્રનામમાલા અને

વિવિક્તનામસંગ્રહ

નાયાધમ્મકહા ૨૫૩

નારયન્દ્રજ્યોતિઃસાર ૨૦૮. જુઓ

જ્યોતિઃસાર

નિધણુ (બુદ્ધિ) ૧૧૧

„ (વર્ધ) ૧૧૧

„ (હૈમ) ૧૨૫, ૧૨૬

નિધણુશૈષ ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૪, ૧૨૫

— ટીકા ૧૨૬

નિદાન ૩૧૦

નિબંધસંગ્રહ ૩૦૨

નિર્ભયભીમ ૧૮૧

નિર્વાણકલિકા ૨૦૩

નીતિગ્રન્થ ૨૪૩

નીતિધનદ ૫૨, ૨૪૨, ૨૪૩

નીતિશતક ૨૪૨

નીતિશાસ્ત્ર (તિલક) ૨૪૨, ૨૫૦

„ (ધર્મ) ૨૪૩

નૂતન વ્યાકરણ ૬૦

નેમિચરિત્ર ૨૫૨

નેમિનાથચરિત્ર ૨૦૬

નેમિનિર્વાણ ૧૫૭, ૧૭૫

નેમિસ્તવ ૧૮૨

— ટિપ્પણ ૨૦૮

ન્યાયકંદલી

— ટીકા ૭૮

— પંજિકા ૨૦૮

* ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા ૬૦

ન્યાયબિન્દુટીકા

— ટિપ્પણ ૨૫

ન્યાયરતનાવલી ૨૭૭

{ ન્યાયસંગ્રહ ૩૪. ૯૯

{ ન્યાયસંગ્રહસૂત્ર ૯૯

x ન્યાયાચાર્યને અંગેની કેટલીક

કિંવદન્તીઓ ૧૦૩

x ન્યાયાચાર્યને વંદન ૧૦૩, ૩૦૨

* ન્યાયાર્યમંજૂષા ૭૩, ૯૯, ૧૦૦.

જુઓ હૈમવ્યાકરણ-ન્યાયસંગ્રહ

— ન્યાસ (સ્વોપસ) ૯૯, ૧૦૦

ન્યાયાવતાર ૩૨

ન્યાસ (વિનય) ૮૨. જુઓ હૈમ-

પ્રકાશ અને હૈમપ્રક્રિયાબૃહન્ન્યાસ

ન્યાસ (હૈમ) ૬૪, ૭૨, ૭૭. જુઓ

તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ, બૃહન્ન્યાસ,

મહાર્ણવ અને શબ્દમહાર્ણવ

ન્યાસસારસમુદ્ધાર ૭૨, ૭૮. જુઓ

બૃહન્ન્યાસ દુર્ગપદવ્યાખ્યા, ન્યાસો-

દ્ધાર અને લઘુન્યાસ

ન્યાસસારોદ્ધાર

— ટિપ્પણ ૭૮

ન્યાસોદ્ધાર ૭૮. જુઓ ન્યાસસાર-

સમુદ્ધાર, બૃહન્ન્યાસદુર્ગપદવ્યાખ્યા

અને લઘુન્યાસ

પદ્ધિમચરિય ૨૪૦

x પક્ષીઓના પરિચયની પ્રવેશિકા

૨૧૮

પચ્ચક્ષ્પાણસરૂવ ૮૬. જુઓ પ્રત્યા-
ખ્યાનસ્વરૂપ

પન્નમેસવણાકૃપ ૧૪, ૪૭, ૮૧

— અવચૂષ્ટિ ૪૮

પન્નચત્ર-ચી ૩૧. જુઓ બુદ્ધિસાગર

પન્નચિનહારખન્ધસ્તવ ૪૮, ૩૦૦

પન્નવર્ગપરિહારનામમાલા(અગ્રાત) ૧૨૨

” (નિન૦) ૧૨૩.

જુઓ અપવર્ગનામમાલા અને
નામમાલા

પન્નવર્ગસંગ્રહનામમાલા ૧૨૨

પન્ન્યાંગતરુવ ૩૨૧

— વૃત્તિ ૩૨૧

પન્ન્યાંગતિથિવિવરણ ૩૨૨

પન્ન્યાંગદીપિકા ૩૨૨

પન્ન્યાંગપત્રવિચાર ૩૨૨

પન્ન્યાસંગ

— વૃત્તિ ૩૩

પન્નિક્ષમણુસુત

— અવચૂષ્ટિ ૪૮

પન્નણુવણા ૧૨૫

— તપ્પપપસંગ્રહણીની અવચૂષ્ટિ

૪૮

— સંગ્રહણી ૪૮

પન્નહવાગરણુ ૨૨૦, ૨૨૧. જુઓ
પ્રશ્નવ્યાકરણ

પત્તનસ્થપ્રાચ્યલૈનભાંડાગારીયગ્રંથ-

સૂચી ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૭૨, ૨૧૩,
૨૧૮, ૨૨૧, ૨૫૦, ૨૮૯,
૩૦૮, ૩૧૧

પદપ્રકાશ ૨૮૯

પદબ્યવસ્થા ૩૧૩

— ટીકા ૩૧૩

પદબ્યવસ્થાસૂત્રકારિકા સટીકા ૩૧૩

પદાર્થચિન્તામણિ ૧૧૮. જુઓ

શબ્દાણુવ અને સુન્દરપ્રકાશ

પદ્મકોશ (જ્યોતિષ) ૧૩૩

” (નામમાલા) ૧૩૩

પદ્માનન્દમહાકાવ્ય ૬૮, ૧૩૦, ૧૭૧,
૨૪૯

પદ્માનન્દશતક ૨૯૯

પયરણુસન્દોહ ૪૮

પરસમપસારવિચારસંગ્રહ ૨૫૮

પરિભાષાવૃત્તિ ૭૬

* પર્વાય (અગ્રાત) ૧૨૯

* ” (અગ્રાત) ૧૪૪

- * પદલવ ૩૦૪, ૩૦૫
 * પદલવશેષ ૧૭૧. જુઓ કલ્પપદલવ-
 શેષ, કલ્પલતાવિવેક, વિવેક અને શેષ
 પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય
 ૪, ૫, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૪૫,
 ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૬૪, ૨૦૧,
 ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૧૫,
 ૨૨૦, ૨૪૬, ૩૧૭
 પાઠ્યલઘ્વીનામમાલા ૧૧૦, ૧૧૧
 પાઠ્યસદ્મહણુવ ૩૧૭
 પાણ્ડવચરિત્ર ૨૦૮
 પારસીક-નામમાલા ૧૩૨. જુઓ
 શબ્દવિલાસ
 પારસી(કે)ભાષાનુશાસન ૫૬
 પાર્શ્વનાથચરિત ૨૫૪
 પાર્શ્વનાથચરિત્ર (ભાવ૦) ૧૭૫
 , (વિનય૦) ૧૭૧
 પાશકકેવલી ૨૨૦
 પિંગલસારોદ્ધાર ૧૫૨
 પુરુષકાર ૨૮
 પુરુષસ્ત્રીલક્ષણ ૨૧૧
 પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર ૨૭૮
 પોરાગમ ૨૩૩
 પ્રકરણરતનાકર ૨૪૭
 પ્રકાશિકા (હેમ) ૬૯. જુઓ લેધુવૃત્તિ

- * પ્રકાશિકા (હેમ) ૭૨. જુઓ અદાર-
 હળરી, દુષ્ટિકા, તત્ત્વપ્રકાશિકા
 બલાબલવૃત્તિ અને બૃહદ્વૃત્તિ
 પ્રકા-તાલંકારવૃત્તિ ૧૭૮
 પ્રક્રિયાવૃત્તિ ૨૭૬
 * પ્રજાપના ૭૩
 પ્રજાપનાસૂત્ર ૪૮
 પ્રતાપકલ્પદ્રુમ ૨૩૨
 પ્રતિમાશતક
 — વૃત્તિ (સ્વોપચ) ૧૬૮, ૩૧૪
 પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ ૮૬. જુઓ પરચ-
 ક્રમાણુસરૂવ
 પ્રત્યન્ધચિન્તામણિ ૬૩, ૧૮૨
 પ્રત્યન્ધાવલી ૨૦૬
 પ્રભાવકચરિત ૬, ૨૪, ૩૨, ૩૩,
 ૬૬, ૬૭, ૮૮, ૯૬, ૧૨૪,
 ૧૫૫, ૧૮૨, ૨૦૨-૨૦૪
 પ્રમાણવાદ્યર્થ ૨૯૪
 { પ્રમાલક્ષણ ૩૧
 { પ્રમાલક્ષમ ૩૧-૩૩
 — વૃત્તિ ૨૩
 પ્રશસ્તિલેખો ૧૭૨, ૨૦૭
 પ્રશ્નપ્રકાશ ૨૦૨, ૨૦૪
 પ્રશ્નવ્યાકરણ ૨૨૦. જુઓ
 પણ્ડાવાગરણ
 પ્રશ્નવ્યાકરણજ્યોતિર્વૃત્તિ ૨૨૧. —
 જુઓ દર્શનજ્યોતિર્વૃત્તિ

- પ્રશ્નચતક ૨૦૯, ૨૮૪ —
— અવચૂર્ણિ (સ્વોપદા) ૨૦૬
પ્રશ્નસુન્દરી ૨૨૩ —
પ્રશ્નોત્તરસત્તમાલા (હિતમણિ) ૨૪૨
— (વિમલેન) ૨૪૦,
૨૪૧. જુઓ સત્તમાલિકા
— દીકા (અસાત) ૨૪૧
— „ (દેવેન્દ્ર) ૨૪૦, ૨૪૧
— વૃત્તિ (મુનિભદ્ર) ૨૪૧
— „ (હિમમ્બા) ૨૪૧
પ્રશ્નોત્તરસાધશતક ૨૫૮
પ્રસાદદ્વાનિશિકા ૧૮૨

- * પ્રાકૃતદીપિકા ૭૮, ૨૦૮. જુઓ
પ્રાકૃતપ્રબોધ અને પ્રાકૃતવૃત્તિ-
દુષ્ટિકા
પ્રાકૃતપદાવચૂરિ ૭૯
* પ્રાકૃતપ્રબોધ ૭૮. જુઓ પ્રાકૃત-
દીપિકા અને પ્રાકૃતવૃત્તિદુષ્ટિકા
પ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ ૭૮
પ્રાકૃતવૃત્તિ ૪૧
* પ્રાકૃતવૃત્તિદુષ્ટિકા (નરેન) ૭૮. જુઓ
પ્રાકૃતદીપિકા અને પ્રાકૃતપ્રબોધ
* પ્રાકૃતવૃત્તિદુષ્ટિકા (હિમ્બ) ૭૯.
જુઓ વ્યુત્પત્તિદીપિકા અને હિમ-
ચર્યપાદવૃત્તિ

- * પ્રાકૃતવૃત્તિદીપિકા ૭૯. જુઓ
હિમદીપિકા
પ્રાકૃત વ્યાકરણ (હિમ) ૮૩
પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ ૪૯
પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ૯૮
પ્રાણનાથ ૨૨૯
પ્રિયકરનૃપકથા ૧૯૧
પ્રેમલાભ ૪૦, ૪૧
ફલાહસનિષેધક પ્રશ્નપત્ર ૨૨૧
x ખનાવટી સંસ્કૃત પે
ખન્ધેતુલ્યનિભાગી ૫૧
ખલામલવૃત્તિ (અસાત) ૭૬
ખલામલવૃત્તિ (હિમ) ૭૨. જુઓ
અદારહજારી, દુષ્ટિકા, તત્ત-
પ્રકાશિકા, પ્રકાશિકા અને ખુદ્દ-
વૃત્તિ
ખાલબોધ (અસાત) ૨૨૫
* ખાલાબોધ (મેરુ) ૪૧. જુઓ ખાલા
વબોધવૃત્તિ
ખાલાબોધ (મેરુ) ૪૦, ૪૧
— આખ્યાતવૃત્તિદુષ્ટિકા ૪૩
— ક્ષદ્ધવૃત્તિદિપ્તિ ૪૧
— સત્તુક(વૃત્તિ)દિપ્તિ ૪૧
— વૃત્તિ (ખુદ્દ) ૪૧
— „ (લઘુ) ૪૧

બાલભારત ૯૮

બાલશિક્ષા (પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત
વ્યાકરણ) ૪૮, ૨૭૩

બાલશિક્ષા (ભક્તિ) ૪૮

,, (સંગ્રામ) ૪૮, ૫૧, ૨૭૩

બાલાવબોધવૃત્તિ ૪૧, ૨૭૧. જુઓ
બાલબોધ

* બાલાવબોધિની ૨૬૫

બીજકૌસ્તુભ ૨૧૮. જુઓ શકુનાવલી

બીજનિધંદુ ૧૨૬

શુદ્ધિસાગર (નીતિ) ૩૧, ૨૩૭, ૨૬૩

,, (વ્યાકરણ) ૩૧-૩૩,

૪૦, ૪૧, ૬૨, ૧૧૧, ૧૪૩,

જુઓ પંચગ્રન્થી

બૃહચ્છાન્તિરત્નોત્ર

— ટીકા ૧૨૦

બૃહટ્-ટિપ્પનિકા ૭૬-૭૮, ૨૭૨,
૩૦૮

બૃહત્પર્વમાલા ૨૯૨

બૃહત્પ્રક્રિયા ૮૩. જુઓ ચન્દ્રપ્રભા
અને હૈમકૌમુદી

બૃહદ્વૃત્તિ (હૈમ) ૫૮, ૬૪, ૬૭,

૬૯, ૭૧, ૭૩-૭૮, ૯૯. જુઓ

અદારહમરી, દુષ્ટિકા, તત્ત્વ-

પ્રકાશિકા, પ્રકાશિકા અને બલાબલ-

વૃત્તિ

— અવચૂર્ણિકા ૭૫, ૮૮. જુઓ

સિદ્ધહેમચન્દ્ર-બૃહદ્વચૂરિ

— ટિપ્પણ ૭૬

— દુષ્ટિકા ૭૬

— દીપિકા ૭૬

— પ્રક્રિયા ૧૦૦. જુઓ હૈમ-

બૃહત્પ્રક્રિયા (?)

— વિષમપદવ્યાખ્યા ૭૬. જુઓ

કક્ષાપટવૃત્તિ અને કક્ષાપદ

— સારોદ્ધાર ૭૬

બૃહદ્-હેમપ્રભા ૮૪

બૃહદ્ન્યાસ (હૈમ) ૨૪, ૭૨, ૭૪,

૭૭, ૭૮, ૮૨, ૧૬૨, ૩૦૧.

જુઓ તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ, ન્યાસ,

મહાશૃંગ અને શબ્દમહાશૃંગ

— દુર્ગપદવ્યાખ્યા ૭૨, ૭૮.

જુઓ ન્યાસસારસમુદ્ધાર, ન્યાસોદ્ધાર

અને લઘુન્યાસ

* ખેડા ૨૦૯

ખે મહત્ત્વના ગ્રંથોની શોધ ૨૮૪

{ * ખોધદીપિકા ૧૪૬

{ * ખોધદીપિકા ૧૪૬

ભક્તામર-કલ્યાણ મન્દિર-નમિગણ-

સ્ત્રોત્રત્રય ૫૫

ભક્તામરસ્ત્રોત્ર ૨૬૪, ૩૦૦

— ટીકા (સિદ્ધિ) ૨૫૫. જુઓ
વૃત્તિ

— ટીકા (હર્ષ) ૨૧૦

— વૃત્તિ (સિદ્ધિ) ૫૪, ૫૫.
જુઓ ટીકા

ભગવતી ૨૨૫

— વૃત્તિ ૨૨૫

ભત્તપરિણા

— અવચૂરિ ૧૦૦

ભદ્રબાહુસંહિતા ૨૨૫

ભદ્રશ્વર ૩૪

ભાનુચન્દ્રગણિયરિત ૫૪, ૧૨૦,
૨૫૪, ૨૮૮

ભાનુચન્દ્રનામમાલા ૧૧૯. જુઓ
નામમાલાસંગ્રહ, નામસંગ્રહ અને
વિવિક્તાનામસંગ્રહ

ભાવનાસાર ૨૪૨

ભાવભોષિકા ૨૦૫

ભાવસંપત્તિકા ૨૯૪

ભાષ્યવિવરણ ૨૭૬

ભુવનદીપક

— બાલાવબોધ ૨૯૫

ભુવનદીપક (પદ્ય) ૨૦૫, ૨૯૫.

જુઓ ગ્રંથભાવપ્રકાશ

— અવચૂરિ ૨૦૬

— ટીકા ૨૦૬

— બાલાવબોધ ૨૦૬

— વૃત્તિ (મિંહ) ૨૦૫

— ,, (હેમ) ૨૦૬

ભુવનદીપક (હેમ) ૨૦૮, ૨૯૫.

જુઓ ત્રૈલોક્યદીપક, ત્રૈલોક્ય-

પ્રકાશ, નવ્યતાજિક અને મેઘમાલા

બૂંધાતુ

{ — વિવરણ ૨૫૮
— વૃત્તિ ૨૭૯

બૂંધાતુવૃત્તિસંગ્રહ ૨૭૯

ભોજપ્રબન્ધ ૭૮

ભોજવ્યાકરણ ૨૫૬, ૨૭૪

મકરન્દ ૧૭૦

* મણિ (યા) ૨૯

મધ્યમપ્રક્રિયા ૮૩

મધ્યમવૃત્તિ (કાકલ) ૭૧. જુઓ

કાકલની કૃતિ, દુષિટકાદીપિકા અને
સધુવૃત્તિ

મધ્યમવૃત્તિ (સ્વોપન) ૭૨

મધ્યમ-હેમપ્રજ્ઞા ૮૪

મનોરથનામમાલા ૧૩૩

મનોરમાકલા ૧૪૩

મનોરમાચરિત્ર ૧૧૧

મન્ત્રરાજરહસ્ય ૨૦૬, ૨૯૨

મલયવર્ષ ૨૦૩

મહિષકામકરન્દ ૧૮૧

મહિષનાથચરિત્ર ૧૭૧

મપીવિચાર ૨૩૮

મહાદેવીસારણી

— ટિપ્પણ ૨૯૪

— ટીકા ૨૯૪

— વિવૃત્તિ ૨૯૪

* મહાભાર્વ ૭૭. જુઓ તત્ત્વપ્રકાશિકા-
પ્રકાશ, ન્યાસ, બૃહન્ન્યાસ (હેમ)
અને શબ્દમહાભાર્વ

મહાવીરચરિત્ર ૨૩, ૧૪૩, ૨૧૨

મહાવીરસ્તવન ૫૦

માધરાજપદ્ધતિ ૨૩૧

માતૃકાકેવલી ૨૨૦

માતૃકાનિઘંટ (? અજૈન) ૧૨૬

માધવનિધાન

— ટિપ્પણ ૨૯૮

માનસાગરીપદ્ધતિ ૨૧૦

{ મિશ્રલિંગકેશ ૫૫. જુઓ લિંગાનુ-
શાસન અને શિવસિન્ધુ
મિશ્રલિંગનિર્ણય ૫૫

મુઘાવબોધ ઔકિતક ૪૭, ૪૯-૫૧

* મુઘાવબોધા ૨૫૩

મુનિસુવ્રતચરિત્ર ૨૦૫

મુનિસુવ્રતસ્તવ ૧૮૨

મુષ્ટિબ્યાકરણ ૩૬-૩૯. જુઓ શબ્દા-
નુશાસન (મલય૦)

— વિષમપદવિવરણ ૪૦

— વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૩૭-૩૯

મુદ્ધર્ત્તચિન્તામણિ

— ટિપ્પણ ૨૯૫

મૃગપક્ષિશાસ્ત્ર ૩૪

મેઘદૂત

— ટીકા ૨૮૨

{ મેઘમહોદય ૨૧૯, ૨૨૪. જુઓ
વર્ષપ્રબોધ તેમજ વર્ષપ્રબોધ અને
અષ્ટાંગનિમિત્ત

{ મેઘમહોદય-વર્ષપ્રબોધ ૨૨૪

મેઘભાલા (?અજ્ઞાત) ૨૨૫

„ (હીર૦) ૨૨૫

„ (હેમ૦) ૨૦૮. જુઓ ત્રૈલોક્ય-

દીપક, ત્રૈલોક્યપ્રકાશ, નવ્યતાલિક

અને ભુવનદીપક

મેરુત્રયોદશી

— વિવરણ ૨૫૮

x મોતી: શુકનિયાં અને અપશુકનિયાં
૩૦૭

યતિદિનચર્યા ૧૭૫. જુઓ જ્ઞ-
દિણચરિયા

યન્ત્રરાજ ૩૨૨

યન્ત્રરાજચર્યાપ્રકાર ૩૨૨

યન્ત્રાભ્યાસ ૩૨૨

યદુવિલાસ ૧૮૨

યશોધરચરિત ૨૫૮

* યશોરાજિરાજપદ્ધતિ ૨૯૪

યાદવાબુદ્ધ ૧૮૧

યુગપ્રધાનચોપાધ ૧૯૯

યુગદિદેવકાવિંશિકા ૧૮૨

યોગચિન્તામણિ ૧૨૦, ૨૩૦, ૩૧૦.

જુઓ વૈદ્યકસારસંગ્રહ અને વૈદ્યક-
સારોદ્ધાર

યોગરત્નમાલા

— વૃત્તિ ૨૨૯

યોગરત્નસમુચ્ચય ૨૩૨

યોગરત્નાકર (અજ્ઞાત) ૩૧૧

” (નયન) ૨૩૧, ૩૧૧

યોગશત

— વૃત્તિ ૨૯૭

યોગશાસ્ત્ર ૧૩, ૬૧, ૧૩૧

રઘુવિદ્યાસ ૧૮૧, ૧૮૨

રત્નકાંશ

— બ્યાખ્યા ૧૩૩

રત્નપરીક્ષા ૨૦૯, ૨૩૭

— વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૦૯

રત્નપાલકયાનક ૧૧૯

* રત્નપ્રભા ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૬

રત્નમંજૂષા ૧૫૨. જુઓ જન્દો-
વિચિત્રિ

— ટીકા ૧૫૨

રત્નમાલા ૨૨૫

રત્નમાલિકા ૨૪૦. જુઓ પ્રશ્નો-

તારરત્નમાલા

રત્નસાગર ૨૩૨, ૩૧૧

* રત્નાકરચતારિકા :

— પાંજિકા ૨૯૪

રમણશાસ્ત્ર (બોજન) ૨૨૦

” (મેધન) ૨૧૯

” (વિજયન) ૨૨૦

રમણાવશી(લિ) ૧૧૨, ૧૨૫. જુઓ

દેસિસદ્સંગ્રહ

— ૧તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૬૨, ૨૦૩

રસચિન્તામણિ ૨૩૧, ૩૧૧

રસપ્રયોગ ૨૩૧

રસરત્નદીપિકા ૨૩૨

રસસાર ૧૩૩

રહસ્યવૃત્તિ ૭૦, ૭૧

રાત્રવાબુદ્ધ ૧૮૧

રાજમતીપરિત્યાગ ૧૭૫

રાયપસેણુધનજ ૧૮૦, ૧૯૩

— વૃત્તિ ૧૮૦

રૂપકમંજરી ૧૭૯

રૂપકમાલા (અજ્ઞાત) ૧૭૯

” (પાશ્વ) ૧૭૯

” (પુણ્ય) ૧૭૯

— બાલાવબોધ (મેરુ). ૧૫૮,

૧૫૯, ૨૯૦

— વૃત્તિ ૧૫૮

— વ્યાખ્યા ૧૫૫, ૧૫૭

x વાચક જશનું વંશવૃક્ષ ૩૦૨

x વાચક યશોવિજયની ચોવીસીઓ
૩૦૨

વાચનાચાર્ય શ્રીસુધાકળશ અને
તેની ગુરુપરંપરા ૧૮૮

વાદ્યાર્થનિરૂપણ ૨૯૪

વાસવદત્તા

— વૃત્તિ ૫૫

વાસોડન્ટિકાદિપ્રકરણ ૧૦૦. જુઓ
અચલમતનિરાકરણ

વિંશતિવિંશિકા ૬૬. જુઓ. વીસ-
વીસિયા

વિક્રમચરિત ૨૮૪

વિક્રમચરિત્ર ૫૫

વિચારશતકખીજક ૨૫૮

વિચારષટ્ત્રિંશિકા

— અવચૂરિ ૨૯૪

વિચારસંગ્રહ ૪૮.

વિચારામૃતસંગ્રહ ૪૮

વિજયદીપિકા ૨૫૪

વિજયપ્રશસ્તિકાવ્ય ૨૫૪

— વૃત્તિ ૨૫૩

વિજ્યાનન્દ ૪૨. જુઓ કાતન્ત્રોત્તર,
વિદ્યાનન્દ અને સિદ્ધાનન્દ

* વિજયોદ્યા (યાં) ૨૪૪

વિગ્નપ્રતિવેણી ૧૨૩

વિજ્ઞાનચન્દ્રિકા ૨૩૮

વિજ્ઞાનાર્ણવ ૨૩૮

વિજ્ઞાનાર્ણવોપનિષદ ૨૩૮

વિદ્યધમુખમણ્ડન

— અવચૂરિ ૨૯૦

— અવચૂરિ ૨૯૦

— દીકા (અજ્ઞાત) ૨૯૦

— „ (ભીમ) ૨૯૦

— „ (વિનય) ૨૯૦

— „ (શિવ) ૨૯૦

— બાલાવબોધ ૨૯૦

— વૃત્તિ ૨૯૦

વિદ્યાનન્દ ૪૧, ૪૨. જુઓ કાતન્ત્રો-
ત્તર, વિજ્યાનન્દ અને સિદ્ધાનન્દ

વિદ્યાપ્રવાદ ૩૦૬

વિવાહપટલ (અજૈન)

— દીકા ૨૯૪

— બાલાવબોધ ૨૯૪

— „ (અજ્ઞાત) ૨૯૪

— „ (હર્ષ) ૨૯૪

વિવિક્તનામસંગ્રહ ૧૧૮. જુઓ
નામમાલાસંગ્રહ, નામસંગ્રહ અને
જ્ઞાનુચ્ચન્દ્રનામમાલા

વિવિધતીર્થકલ્પ ૨૦૩

* વિવેક (દિવિપુષ્પ) ૧૭૧, ૩૦૪,
૩૦૫. જુઓ કલ્પપદ્મવશેષ,
કલ્પસતાવિવેક, પદ્મવશેષ અને શેષ

* વિવેક (હૈમં) ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૨-
૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૮૮

વિવેકકલિકા ૧૭૨, ૨૪૯, ૨૫૦

વિવેકપાદપ ૧૭૨, ૨૪૯, ૨૫૦

વિવેકવિલાસ ૧૯૧, ૨૧૩, ૨૧૬,
૨૨૫, ૩૦૭

— વૃત્તિ ૧૧૯

વિશાલસૌમ્ય ૧૪૭

વિશેષજ્યુવતી ૮૬. જુઓ વિસેસજ્યુવધ

{ વિશ્રાન્ત ૨૩, ૩૩

{ વિશ્રાન્તવિધાધર ૨૩, ૨૪, ૩૩

— ન્યાસ ૨૪, ૨૫, ૨૬૯

— બૃહદ્વૃત્તિ ૨૩

— લઘુવૃત્તિ ૨૩

વિસેસજ્યુવધ ૮૬. જુઓ વિશેષજ્યુવતી

* વિસેસાવસ્તસખાસ ૬, ૨૦૧

વીતરાગસ્તોત્ર ૬૧

વીરથય ૨૦૩. જુઓ વીરસ્તવ

— અવચૂરિ ૨૦૩

— વૃત્તિ ૨૦૩

વીરથુષ્ઠ (અર્ધ-સંસ્કૃત) ૧૧૦

,, (પાદ્ય) ૧૧૦

વીરસ્તવ (કુલ) ૪૮

,, (પાદ્ય) ૨૦૩. જુઓ વીરથય

,, (પાર્શ્વ) ૨૭૮

— દીકા ૨૭૮

વીરસ્તુતિ ૧૧૦

વીસવીસિયા ૮૬. જુઓ વિંશતિ-
વિંશિકા

વૃત્તરત્નાકર

— દિપ્ત ૨૮૨

— બાલાવબોધ ૨૮૨

— વૃત્તિ (યશ) ૨૮૩

— ,, (સમય) ૨૮૩

— ,, (સોમ) ૨૮૨

* વૃત્તિત્રયનિબન્ધ ૨૭૨

* વૃત્તિવિવરણપંનિકાદુર્ગપદ્યપ્રબોધ

૨૭૧. જુઓ દુર્ગપદ્યપ્રબોધવૃત્તિ

વૃદ્ધચિન્તામણિ ૨૫૬

વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરત્નાકર ૫૪, ૨૫૫

વૃદ્ધયોગશતક ૨૩૦. જુઓ વૈદ્યવલ્લભ

વેદવાદ-દ્વાત્રિંશિકા ૨૦

વૈદ્યકકલ્પ ૨૩૧

વૈદ્યકસાર ૨૩૧

વૈદ્યકસારસંગ્રહ ૨૩૦. જુઓ યોગ-
ચિન્તામણિ

વૈદ્યકસારોદ્ધાર ૧૨૦, ૨૩૦

વૈદ્યજીવન

— ૮૫૭ ૨૯૮

વૈદ્યવલ્લભ (પૂર્ણ) ૨૩૦. જુઓ

વૃદ્ધયોગશતક

વૈદ્યવલ્લભ (હસ્ત) ૨૩૦, ૩૧૦

વૈદ્યામૃત ૨૩૨

વૈરાગ્યધનદ પર, ૨૪૨, ૨૪૩

વ્યતિરેકદ્વાત્રિંશિકા ૧૮૨

વ્યવહારચર્યા ૨૦૬. જુઓ ચાર્લ-
સિદ્ધિ

વ્યાકરણ્યતુષ્કાવચૂરિ ૨૦૮

x વ્યાકરણના કોયડા અને એનો

ઉકેલ ૮૬

* વ્યુત્પત્તિદીપિકા ૭૯. જુઓ પ્રાકૃત-
વૃત્તિદુષ્ટિકા અને હૈમચતુર્થપાદ-
વૃત્તિ

વ્યુત્પત્તિરત્નાકર ૧૧૬

શકુનદીપિકા ૨૧૭

શકુનપ્રદીપ ૨૧૮

શકુનરત્નાવલી ૨૧૮. જુઓ કથાકોશ

શકુનરહસ્ય ૩૦૬ ૩૦૭

શકુનવિચાર ૨૧૮

શકુન(દિનિ)શાસ્ત્ર (દુર્લભ) ૨૧૧

શકુનશાસ્ત્ર (માણિક્ય) ૨૧૭. જુઓ

શાકુનસારોદ્ધાર

શકુનશાસ્ત્ર (વસન્ત)

— વૃત્તિ ૫૪

શકુનસંપત્તિત્રિંશિકા ૨૧૮

શકુનાવલી (અગ્રાત) ૨૧૮

„ (ગૌતમ) ૨૧૮. જુઓ

જીનકૌસ્તુભ

શકુનાવલી (હેમ) ૨૧૮

શકુન્નેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તુતિ ૨૮૦

— અવચૂરિ ૨૮૦

શતકત્રય

— દીકા ૨૯૯

— ખાલાવખોધ ૨૯૯

શતાર્થકાવ્ય ૨૪૭

— વૃત્તિ (સ્વોપસી) ૨૪૭

શતાર્થી ૧૩૧

શત્રુન્જયકલ્પ ૨૦૩

શત્રુન્જયકલ્પકથા ૧૨૨

શબ્દકોમુદી

શબ્દપ્રાભુત ૧૪, ૧૫. જુઓ સદ-

પાહુડ

શબ્દભૂષણ ૪૭

શબ્દભેદનામમાલા ૧૧૮. જુઓ

શબ્દભેદપ્રકાશ

— વૃત્તિ ૧૧૮

શબ્દભેદપ્રકાશ ૧૧૮. જુઓ શબ્દ-
ભેદનામમાલા

શબ્દમહાશ્વ ૬૪, ૭૭. જુઓ

તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ, ન્યાસ, (હેમં)

બૃહ-ન્યાસ (હેમ) અને મહાશ્વ

શબ્દરેનાકર ૯૨, ૧૨૧

શબ્દવિલાસ ૧૩૨. જુઓ પારસીક-
નામમાલા

શબ્દસન્દોહસંગ્રહ ૧૨૦

શબ્દસિદ્ધિવૃત્તિ ૨૭૨

શબ્દાનુશાસન (મલયં) ૩૬-૪૦.

જુઓ મુદિબ્યાકરણ

શબ્દાનુશાસન (શાં) (યાં) ૨૫-૨૭

૨૬, ૫૬. જુઓ શાકટાપન

— ટીકા (યાં) ૨૬

— રૂપસિદ્ધિ (યાં) ૨૬

શબ્દાનુશાસન (હેમ) ૧૪૪, ૧૬૦.

જુઓ સિદ્ધહેમ અને સિદ્ધહેમચન્દ્ર

શબ્દામ્બુધિકાંશ ૩૧૭

શબ્દાશ્વ (પદ્યં) ૧૧૮. જુઓ

પદ્યાર્થચિન્તામણિ અને સુન્દરપ્રકાશ

શબ્દાશ્વ (સદ્ગં) ૪૭. જુઓ

શબ્દપ્રાપ્તિબ્યાકરણપ્રક્રિયા અને સિદ્ધ-
શબ્દાશ્વ

— ટીકા ૪૭

શાકટાપન (યાં) ૧૧, ૧૬, ૨૫,

૨૮, ૫૮, ૬૬, ૬૭, ૩૧૪. જુઓ

શબ્દાનુશાસન (શાં)

— ન્યાસ (યાં) ૨૬

— પ્રક્રિયાસંગ્રહ (યાં) ૨૫, ૨૬

શાકુનસારોદ્ધાર ૨૧૭. જુઓ શકુન-
શાસ્ત્ર

શાન્તસુધારસ ૮૧

— ટીકા ૮૧

શાન્તિનાથચરિત્ર (અખિતં) ૨૪૨,
૨૫૦

શાન્તિનાથચરિત્ર (અખિતં) ૨૬૬
(મુનિં) ૮૮

શારદીયનામમાલા ૧૨૦

શારદીયાભિધાનમાલા ૧૨૦

શાલિવાહનચરિત્ર ૧૨૨

શાલિહોત્ર ૨૩૫

શિક્ષાશત ૧૭૨

શિક્ષાશતક ૧૭૨

શિલોંજ ૧૧૨, ૧૧૭

શિલ્પના બે જૈન અન્યો ૧૬૩

શિવસિન્ધુ ૫૫. જુઓ મિત્રસિંગકોશ

શકુનશાસ્ત્ર ૩૦૭

{ શુનરુત ૨૩૫
 { શુનોરુત ૨૩૫. જુઓ શ્વરુદિત
 શૃંગારધનક ૫૨, ૨૪૨, ૨૪૩
 શૃંગારમંજરી ૧૫૫
 શૃંગારમણન ૫૩
 શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ૨૪૭, ૨૪૮
 — ટીકા ૨૪૭

શૃંગારવૈરાગ્યશતક ૨૯૯
 * શેષ ૩૦૪, ૩૦૫, જુઓ કદપ-
 પદ્યવશેષ, કદપલતાવિવેક, પદ્યવ-
 શેષ અને વિવેક

શેષનામમાલા (સાધુ) ૧૨૧. જુઓ
 શેષસંગ્રહનામમાલા
 શેષનામમાલા (હૈમ) ૧૧૨, ૧૧૭,
 ૧૨૭ જુઓ શેષસંગ્રહનામમાલા
 — ટીકા (અજ્ઞાત) ૧૧૭
 — „ (વલ્લભ) ૧૧૭

શેષસંગ્રહનામમાલા (સાધુ) ૧૨૧.
 જુઓ શેષનામમાલા (સાધુ)
 શેષસંગ્રહનામમાલા (હૈમ) ૧૧૭.
 જુઓ શેષનામમાલા (હૈમ)

શોભનસ્તુતિ ૫૫, ૧૧૦

— ટીકા (જય) ૫૫
 — „ (દેવ) ૫૫
 — „ (ધન) ૧૧૦, ૨૭૦
 — „ (સિદ્ધિ) ૫૫. જુઓ વૃત્તિ

— ટીકા (સૌભાગ્ય) ૫૫

— ટીકાઓ (અન્ય) ૧૧૦

— (ભૂમિકા) ૨૭૧

— વૃત્તિ (સિદ્ધિ) ૫૫. જુઓ
 ટીકા (સિદ્ધિ)

શ્રીપાત્રચરિત્ર ૨૫૮. જુઓ સિરિવાલ-
 કહા

શ્રીપ્રશસ્તિસંગ્રહ ૮૧

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્ ૬૭,
 ૭૨

શ્રુતબોધ

— ટીકા (માણિક્ય) ૨૮૧

— ટીકા (વૃત્તિ) (હર્ષ) ૧૨૦, ૨૮૧

— પુરાણી વૃત્તિ ૨૮૧

— વૃત્ત (અજ્ઞાત) ૨૮૧

— „ (નય) ૨૮૧

— „ (હંસ) ૨૮૧

શ્વરુદિત ૨૩૫. જુઓ શુનરુત
 અને શુનોરુત

શ્વશકુનાધ્યાય ૩૧૧. જુઓ શ્વાન-
 શકુનાધ્યાય

{ શ્વાનરુત ૨૩૫
 { શ્વાનરુતશકુનવિચાર ૨૩૫
 શ્વાનશકુનાધ્યાય ૩૧૧. જુઓ શ્વ-
 શકુનાધ્યાય
 શ્વાનસપ્તતિકા ૨૩૫

સ્વેતાંબર ગુરુ વિમલચરિત્રી -
 પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા ૨૪૦
 પદ્મિનિશલ્પસંગ્રહ ૮૧
 પદ્મપંચાશિકા (ભટ્ટોત્પલ)
 — દીકા ૨૯૫
 પદ્મપંચાશિકા (હરિ:) ૨૯૫
 — દીકા ૨૯૫
 પદ્મવસ્ત્રક
 — બાલાવબોધ ૯૬
 — વ્યાખ્યા ૨૩૦
 પદ્મચંદ્રનસમુચ્ચય ૧૦૦
 પદ્મિનિશલ્પ (પ્રકરણ) ૧૨૩, ૧૫૬,
 ૨૯૧. જુઓ સદૃશ્યગપયરણ
 પોદશયોગશિકા ૧૮૨
 સંકેત ૨૮૭, ૨૮૮
 સંકલ્પિતકાદમ્બરીકથાનક ૫૪.
 જુઓ કાદમ્બરી-ઉદ્ધાર
 x સંગીત અને જૈન સાહિત્ય ૧૮૭
 ‘સંગીત અને જૈન સાહિત્ય’ કે
 ‘વિષયમે’ કુછ વિશેષ વાતે
 ૧૮૯
 સંગીતદીપક ૧૯૦
 x સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યશાસ્ત્ર
 સંબંધી જૈન લિલેખો ૧૯૦
 સંગીતમણ્ડન ૫૩, ૧૯૦

સંગીતરત્નાવલી ૧૯૦
 સંગીતસદૃશિંગદ ૧૫૨, ૧૯૦
 સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર ૧૮૮. જુઓ
 સંગીતોપનિષદ્મંથસારોદ્ધાર
 સંગીતોપનિષદ્ ૧૩૦, ૧૮૮, ૧૮૯
 સંગીતોપનિષદ્મંથસારોદ્ધાર ૧૩૦.
 જુઓ-સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર
 સમ્યક્કરમણ્ડલમહાવીરકવિચંદ્ર ૧૧૦
 સદૃશ્યગપયરણ ૧૨૩, ૧૫૮. જુઓ
 પદ્મિનિશલ્પ
 — બાલાવબોધ ૧૫૮, ૨૯૦
 — વૃત્તિ ૧૨૩
 સત્તરિયા
 — અવચૂરિ ૧૦૦
 સત્યહરિશ્ચન્દ્ર ૧૮૨
 સદ્બાહુડ ૧૪, ૧૫ જુઓ શબ્દપ્રાભુત
 સદ્બાવચનક ૨૫૪
 સદ્બાષિતાવલી ૨૫૭
 સન્ધ્યારમ
 — અવચૂરિ ૧૦૦
 સપ્તસ્તરમણ્ડ ૩૦૦
 સપ્તસ્તરમણ્ડની વૃત્તિ ૫૫
 સમયભેદસમાસ ૨૦૦
 —યુધિષ્ઠિ (કરણ પૂરતી) ૨૦૦
 સમગ્રસાહિત્યચરિત્ર ૨૫૮

સમસ્તરત્નપરીક્ષા ૨૩૭

સમુદ્સત્થ ૨૧૨

{ સમ્મધપયરણુ ૩૨
{ સમ્મતિ(પ્રકરણ) ૨૮૮

-- ટીકા ૨૪

સર્વજ્ઞિનસાધારણસ્તોત્ર ૪૯

સર્વાર્થસિદ્ધિમણિમાલા ૨૯૯

X સહસ્રાવધાની મુનિસુન્દરસૂરિનું

લાક્ષણિક સાહિત્ય ૩૦૫

સાધારણજ્ઞિનસ્તવ (૧૧૬) ૧૮૨

સાધારણજ્ઞિનસ્તવન ૫૯

સામુદ્રિકતિલક ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૯

સામુદ્રિકલહરી ૨૧૬. જુઓ રેખા-
શાસ્ત્ર

સામુદ્રિકશાસ્ત્ર (અજ્ઞાત) ૨૧૧

,, (અજ્ઞાત) ૨૧૨, ૨૧૩

* સારદીપિકા ૨૭૭, ૨૮૮

સારમંથ્રહ ૨૨૫

સારસ્વત

— ટિપ્પનક ૨૭૬

— ટીકા (ચન્દ્ર૦) ૨૭૬, ૨૭૭.

જુઓ વૃત્તિ

— ટીકા (દિવ૦) ૨૭૬

— ,, (ભાનુ૦) ૨૭૬

— ,, (હર્ષ૦) ૨૭૬

— ન્યાસ ૨૭૬

— પંચસન્ધીકા ૨૭૭

— પંચસન્ધિઆલાવબોધ ૨૭૭

— પંજિકા ૨૭૬

— વૃત્તિ (ચન્દ્ર૦) ૨૭૬. જુઓ
ટીકા

— વૃત્તિ (દિવા૦) ૨૭૫

— ,, (ચિનય૦) ૨૭૭

— ,, (સહજ૦) ૨૭૬

* સારસ્વતદીપિકા (? ચન્દ્ર૦) ૧૨૦

* ,, (મેધ૦) ૨૨૬

સારસ્વતધાતુપાઠ ૨૭૬, ૨૭૮

સારસ્વતમણ્ડન ૫૩, ૨૭૮

સારસ્વતવિભ્રમ ૮૬, ૮૭, ૨૭૮, ૨૭૯.
જુઓ હૈમવિભ્રમ

— અવચૂર્ણિ ૮૫, ૮૬, ૨૭૮, ૨૭૯

સારસ્વત વ્યાકરણ

— વૃત્તિ ૧૧૯

* સારોદ્ધાર ૧૧૬.

સાવયવિહિ ૧૧૦

સિદ્ધજ્ઞાન ૨૧૪. જુઓ હસ્તસંજ્ઞવન
અને હસ્તસંજ્ઞવની

સિદ્ધપ્રભા (બૃહત્) ૮૪

,, (મધ્યમ) ૮૪

,, (લઘુ) ૮૪

સિદ્ધયોગમાલા ૨૩૧

સિદ્ધરાજ-વર્ણન ૩૫

સિદ્ધશબ્દાર્ણવ ૪૭. જુઓ શબ્દાર્ણવ

સિદ્ધસાર ૨૩૨

સિદ્ધસારસ્વત ૮૮

* સિદ્ધસેનીય દ્વાનિશિક્ષાઓમાંથી

અવનરણો ૮૭

[સિદ્ધહેમ ૬૩, ૧૦૨

સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૨૪, ૨૫, ૩૪, ૩૮-

૪૦, ૪૭, ૫૪, ૫૮, ૬૦, ૬૧,

૬૩-૬૩, ૭૫, ૭૭, ૭૮,

૮૨-૮૪, ૮૬, ૮૮-૯૫, ૯૬-

૧૦૨, ૧૬૦, ૧૬૨, ૩૦૧

— દીકા (સ્વોપચ) ૨૫

— બૃહદ્વચ્ચુરિ ૭૫. જુઓ બૃહદ્-

વૃત્તિ-અવચ્ચુરિકા

— બૃહદ્વૃત્તિ (સ્વોપચ) ૭૩

— વૃત્તિ (સ્વોપચ) ૩૮, ૫૪, ૭૩, ૧૪૮

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્ ૭૨.

સિદ્ધાદેશ ૨૦૪

સિદ્ધાનન્દ ૪૨. જુઓ કાતન્ત્રોત્તર,

વિજ્ઞાનન્દ અને વિદ્યાનન્દ

* સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા (જ્ઞાન) ૨૭૭

* " (રામા) ૨૭૭

— ટિપ્પણ ૨૭૭

— દીકા ૨૭૭

— વૃત્તિ (જ્ઞાન) ૨૭૭

— " (સદા) ૨૭૭. જુઓ

સુબોધિની

* સિદ્ધાન્તરત્ન ૨૭૭

સિદ્ધાન્તરત્નિકા ૨૭૮

સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર ૪૮

સિન્દૂરપ્રકર (પ્રમોદ) ૨૪૮

" (સોમ) ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮,

૨૫૯. જુઓ સુક્રિતમુક્તાવલી અને

સોમશતક

— દીકા ૧૨૦

સિરિવાલકહા

— નિવરણ ૨૫૮

સીતોવએસમાલા ૧૪૧

સુક્રતકીર્તિકલ્લોભિની ૨૦૬

* સુખાવબોધા ૨૬૭

સુખાકલશ ૧૮૧

સુધીશંગાર ૬૯, ૨૦૬, ૨૦૭

સુન્દરપ્રકાશ ૧૧૮. જુઓ પદાર્થ-

ચિન્તામણિ અને શબ્દાર્ણવ

* સુબોધિકા ૧૪, ૮૧

* સુબોધિની (ભાવ) ૨૬૩

* " (રામ) ૨૭૭.

* " (સદા) ૨૭૭

સુભાષિત ૨૬૧

સુભાષિતકોશ (રામ) ૨૬૦

સુભાષિતકોશ (હરિ) ૨૫૨. જુઓ
 કપૂરપ્રકર અને સૂક્તાવલી
 સુભાષિતઅન્ય ૨૬૦
 સુભાષિતપદ્યરતનાકર ૨૫૯
 સુભાષિતરત્નકોશ ૨૫૭
 સુભાષિતરત્નાવલી ૨૫૭. જુઓ
 સુભાષિતાવલી
 સુભાષિતવિજયમતશાસ્ત્ર ૨૫૭
 સુભાષિતશતક ૨૬૧
 સુભાષિતપદ્મત્રિશિકા (અજ્ઞાત) ૨૬૧
 „ (જ્ઞાન) ૨૬૦
 „ (યશ) ૨૬૦
 સુભાષિતસંગ્રહ ૨૬૧. જુઓ
 સૂક્તાવલી
 સુભાષિતસારોદ્ધાર ૨૬૧
 સુભાષિતાર્ણવ (અજ્ઞાત) ૨૬૧
 „ (શુભ) ૨૬૦
 સુભાષિતાવલી (તિલક) ૨૪૨, ૨૫૦
 „ (સકલ) ૨૫૭. જુઓ
 સુભાષિતરત્નાવલી
 સુમધનાહચરિય ૨૪૬
 સુમિણસતરિયા ૨૧૯. જુઓ
 સ્વપ્નસપ્તતિકા
 સુરસુન્દરીચરિય ૩૩
 સૂક્તદ્વાત્રિશિકા ૨૫૫. જુઓ સૂક્ત-
 દ્વાત્રિશિકા

સૂક્તસૂક્તાવલી (અજ્ઞાત) ૨૫૧, ૨૫૩
 „ (અજ્ઞાત) ૨૫૩
 સૂક્તસૂક્તાવલી (મેઘ) ૨૫૭. જુઓ
 સૂક્તિસૂક્તાવલી
 સૂક્તરત્નાકર (ધર્મ) ૨૫૦
 „ (માત્ર) ૨૫૦
 સૂક્તરત્નાવલી (અજ્ઞાત) ૨૫૩
 „ (ક્ષમા) ૨૫૭, ૨૮૦
 — વિવરણ (વૃત્તિ) (સ્વોપદ) ૨૫૭-
 ૨૫૯
 સૂક્તરત્નાવલી (વિજય) ૨૫૩
 „ (હેમ) ૨૫૩, ૨૫૪
 સૂક્તસંગ્રહ (અજ્ઞાત) ૨૬૧
 „ (લક્ષ્મણ) ૨૫૧. જુઓ
 સૂક્તાવલી
 સૂક્તસંગ્રહ (લક્ષ્મી) ૨૫૩
 — અવચૂરિ ૨૫૩
 સૂક્તસન્દોહ ૨૬૧
 { સૂક્તસમુચ્ચય ૨૬૦
 { સૂક્તાનિ ૨૬૦
 સૂક્તાવલી (અજ્ઞાત) ૨૬૧. જુઓ
 સુભાષિતસંગ્રહ
 સૂક્તાવલી (અમર) ૯૮, ૨૪૯
 „ (તત્ત્વ) ૨૬૧
 „ (લક્ષ્મણ) ૨૫૧. જુઓ
 સૂક્તસંગ્રહ

સૂક્તાવલી (હરિ) ૨૫૨ જુઓ
 કર્પૂરપ્રકર અને સુભાષિતકોશ
 સૂક્તિદ્વાત્રિંશિકા ૨૫૫. જુઓ
 સૂક્તદ્વાત્રિંશિકા
 — વિવરણ (સ્વોષ્ણ) ૨૫૫
 સૂક્તિમુક્તાવલી (મેધન) ૨૫૭. જુઓ
 સૂક્તમુક્તાવલી
 સૂક્તિમુક્તાવલી (સોમન) ૨૪૬, ૨૪૭
 જુઓ સિન્દૂરપ્રકર અને સોમશતક
 — કવિત ૨૪૬
 — ખાસાવખેરક ૨૪૬
 — વ્યાખ્યા ૨૪૬
 સૂક્તિરત્નાકર ૨૫૪
 સૂક્તિરત્નાવલી ૨૬૧
 સૂક્તિસંગ્રહ ૨૫૧. જુઓ સૂક્તાવલી
 સૂક્તિસમુચ્ચય ૨૫૧
 સૂયગડ ૫૧
 — નિજસુતિટીકા ૧૩૮
 સૂર્યપદ્મસુતિ ૨૦૭
 સૂર્યસદસનામ ૧૧૯
 — વૃત્તિ ૧૧૯
 સેતુ-અનિદુ-કારિકા ૧૨૦
 — ટીકા ૧૨૦

સોમશતક ૨૪૬-૨૪૮, ૨૯૯. જુઓ
 સિન્દૂરપ્રકર અને સૂક્તિમુક્તાવલી
 — ટિપ્પણ ૨૪૮
 — ટીકા (અગત) ૨૪૮
 — „ (ગ્રંથન) ૨૪૮
 — „ (જિન) ૨૪૮
 — „ (વિમલ) ૨૪૮
 — વૃત્તિ ૨૪૮
 — વ્યાખ્યા (ધર્મ) ૨૪૮
 — „ (દર્શન) ૨૪૮
 સોમસૌભાગ્ય ૨૮૮
 સ્તવનશ્લોક ૨૯૪
 શ્લોકત્રિદશનરંગિણી ૨૫૪
 સ્તોત્ર (૧૭૦૦) ૨૯૦
 સ્તોત્રરત્નાકર ૫૦, ૨૭૮, ૨૮૦
 ઔમુક્તિ-કેવલિભુક્તિ-પ્રકરણ (૫૦)
 ૨૬
 સ્થાન ૨૨૫
 — વૃત્તિ ૨૨૫
 સ્નાત્રપંચાશિકા ૫૫
 * સ્વાદિશબ્દદીપિકા ૭૨. જુઓ
 દીપિકા અને સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચયની
 અવચૂરિ
 સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય ૭૨, ૯૭ ૯૮,
 ૧૩૦, ૧૬૯

— અવચૂરિ ૯૭, ૯૯. જુઓ
દીપિકા તેમજ સ્યાદ્દિશબ્દદીપિકા

— દીકા ૯૯

સ્વાધ્યન્તરતાકર ૯૮

* સ્યાદ્દાદમંજરી ૨૦૬

સ્વાદ્દાદમુક્તાવલી ૨૯૪

સ્વપ્નચિન્તામણિ (અજ્ઞાત) ૨૧૯

” (જગનં) ૨૧૮, ૨૧૯.

જુઓ સ્વપ્નશાસ્ત્ર

સ્વપ્નપ્રદીપ ૨૧૯. જુઓ સ્વપ્નવિચાર

સ્વપ્નલક્ષણ ૨૧૯

સ્વપ્નવિચાર (જિનનં) ૨૧૯

” (વર્ધનં) ૨૧૯. જુઓ
સ્વપ્નપ્રદીપ

સ્વાપ્નશાસ્ત્ર(જગનં) ૨૧૦, ૨૧૮, ૨૧૯

સ્વપ્નસપ્તતિકા ૨૧૯. જુઓ સુમિણ

સતરિયા

— વૃત્તિ ૨૧૯

સ્વપ્નસુભાષિત ૨૧૯

સ્વપ્નાધિકાર ૨૧૯

સ્વપ્નાધ્યાય ૨૧૯

સ્વપ્નાવલિ ૨૧૯

સ્વપ્નાષ્ટકવિચાર ૨૧૯

સ્વરોદય (અજ્ઞાત) ૨૧૭

” (નરનં) ૨૧૭. જુઓ નરપતિ-
જયચર્યા

સ્વરોદય (યશઃનં) ૨૧૭

હુમ્મીરમહાકાવ્ય ૬૦

હસ્તકાવ્ય ૨૧૧, ૨૧૩

હસ્તસંજીવન ૨૦૧, ૨૧૧, ૨૧૨,
૨૧૪. જુઓ સિદ્ધજ્ઞાન અને

હસ્તસંજીવની

— ટિપ્પણ ૨૧૬

— વૃત્તિ (સ્વોપદ) ૨૦૧, ૨૧૫

હસ્તસંજીવની ૨૧૪. જુઓ સિદ્ધજ્ઞાન
અને હસ્તસંજીવન

હસ્તિપરીક્ષા ૨૧૧, ૨૩૫. જુઓ

ગજપરીક્ષા અને ગજપ્રગ્નન્ધ

{ હિંગુલપ્રકર ૨૪૯; ૨૫૫-૨૫૭

{ હિંગુલપ્રકરણ ૨૫૫

હીરમેઘમાલા ૨૨૫

× હીરો કેવો લેશો ? ૩૦૭

હેમચન્દ્રકૃતિકુસુમાવલી ૩૪, ૮૮,

૯૩, ૧૦૭, ૧૬૦

હેમચન્દ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૬૯

હેમચન્દ્રવચનામૃત ૨૪૫

હેમચન્દ્રીય અપભ્રંશનું સ્વરૂપ ૬૩

હેમશબ્દસમુચ્ચય, શ્રી ૮૪

હેમસમીક્ષા ૬૫, ૧૧૩, ૧૧૫,

૧૧૭, ૧૨૮

હેમકારકસમુચ્ચય ૮૫

હેમકૌમુદી ૮૩. જુઓ ચન્દ્રપ્રભા

અને બૃહત્-પ્રક્રિયા

દૈમ્યતુર્યાપાદવૃત્તિ ૭૯. જુઓ
પ્રાકૃતવૃત્તિદુષ્ટિકા અને વ્યુત્પત્તિ-
દીપિકા

* દૈમદુષ્ટિકા (હિંચન) ૭૯ જુઓ
દૈમદુષ્ટિકાવૃત્તિ

* દૈમદુષ્ટિકા (સૌભાગ્ય) ૭૯

દૈમદુષ્ટિકાવૃત્તિ ૭૯ જુઓ દૈમદુષ્ટિકા

દૈમદશપાદવિશેષ ૮૦

દૈમદશપાદવિશેષાર્થ ૮૦

* દૈમદીપિકા ૭૯. જુઓ પ્રાકૃત-
વૃત્તિદીપિકા

દૈમદોષકાર્ય ૭૯

દૈમધાતુપાદ (અસાત) ૯૨

" (પ્રવચન) ૯૨

દૈમધાતુવૃત્તિ ૯૨

દૈમનામમાલા ૧૦૯

દૈમન્યાય ૭૩

" ૭૩

— વૃત્તિ ૭૩

દૈમ પંચાંગ વ્યાકરણ ૩૪, ૬૧, ૯૬

x દૈમ પંચાંગ વ્યાકરણના અભ્યાસ
માટેનાં સાધનો ૩૪

દૈમપ્રકાશ ૮૨. જુઓ ન્યાસ અને

દૈમપ્રક્રિયાબૃહન્ન્યાસ

દૈમપ્રક્રિયા (મેધન) ૮૩

" (વીરન) ૮૪

દૈમપ્રક્રિયાબૃહન્ન્યાસ ૮૨. જુઓ

ન્યાસ અને દૈમપ્રકાશ

દૈમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય ૮૪

દૈમપ્રાકૃતબૃહદ્વૃત્તિ

— અવચૂરિ ૭૮

દૈમબૃહદ્વૃત્તિપ્રક્રિયા ૭૪, ૮૪. જુઓ

બૃહદ્વૃત્તિપ્રક્રિયા (?)

દૈમસધુન્યાયપ્રચરિત

— અવચૂરિ ૭૪

દૈમ(સધુ)પ્રક્રિયા ૫૧, ૭૧, ૮૦-૮૨

— ટિપ્પણ ૮૦

— ટીકા (સ્વોપચ) ૮૧

દૈમવિષમ ૮૫, ૮૬, ૨૭૮, ૩૦૧

— વૃત્તિ ૨૭૯

દૈમવ્યાકરણ ૪૩, ૯૬, ૯૭

દૈમવ્યાકરણન્યાયસંગ્રહ ૯૯. જુઓ

ન્યાયાર્થમંજૂષા

દૈમશબ્દસંચય ૮૪

દૈમશબ્દસમુચ્ચય ૮૫

દૈમસારસ્વતસત્ર ૬૭

દૈમોદાદરણવૃત્તિ ૭૬

હોરામકરન્દ

— ટીકા ૨૯૨, ૨૯૫

Ardhamagadhī Dictionary

૩૧૭

Catalogue of Manuscripts
in the Punjab Jain Bha-
ndars, A ૫૬

Chandas'ekkhara of Rā-
jas'ekkhara ૧૪૩

Descriptive Catalogue of
the Goverment Colletions
of Manuscripts ૧૪૪,
૨૯૬, ૩૧૨

Geometry in the Jaina
Cosmography ૧૯૮

History of the Canonical
Literature of the Jainas,
A ૬

Illustrations of Letter-
diagrams ૮૧, ૧૬૪. ૧૭૦,
૧૭૩, ૧૭૭, ૩૦૦

Jaina School of Mathe-
matics, The ૧૯૮

Studies in Jaina Art ૩૦૬

(આ) દિગમ્બર

અહગપ્રસાદિ ૪૫

અધ્યાત્મપદ્યવૃત્તિ ૪૫

અનગારધર્મામૃત ૧૦૯

— ટીકા (વૃત્તિ) (સ્વોપસા) ૨૮૦,
૨૮૬, ૨૯૬

અનેકાર્થ-નામમાલા ૧૦૬, ૧૦૭,
૧૨૬. જુઓ નામમાલા

— ટીકા ૧૦૬

અનેકાર્થ-નિઘણુક ૧૦૬, ૧૨૭

અપશબ્દખણ્ડન ૪૫

અમરકોશ

— ટીકા ૨૮૦

અર્હતપ્રતિષ્ઠાલક્ષણ ૧૭

અલંકારચિન્તામણિ ૧૭૭

— ટીકા ૧૭૭

અલંકાર-સંગ્રહ ૧૭૭

* અષ્ટસહસ્રી ૨૦

અષ્ટાંગ આયુર્વેદ ૩૧૯

અષ્ટાંગહૃદય

— ટીકા ૨૯૬

— વૃત્તિ ૨૨૯

અષ્ટાધ્યાયી

— ન્યાસ ૨૬૮. જુઓ શબ્દાવતાર

આચાર્ય અભિતંત્રિ ૨૪૪

આદિપુરાણ ૧૫

આત્મભીમાંસા ૩૧૯

આગધના ૨૪૪

આશાધરની અર્ચા

— ટીકા ૪૫

આશાધરમહાભિષેક ૧૦૯

ઘણ્ટોપદેશ ૧૬

ઉણાદિપ્રત્યય ૫૫

— ટીકા ૫૫

ઉત્તરપુરાણ ૧૯૯, ૨૦૦

ઉપાસકાચાર ૨૪૪. જુઓ આવકાચાર

{ એકાક્ષરનામમાલિકા ૧૩૧. જુઓ
એકાક્ષરી-નામમાલા
એકાક્ષરીકાવ્ય (અમર) ૧૩૧

,, (ધનંજય) ૧૦૬

એકાક્ષરી-નામમાલા ૧૩૧. જુઓ

એકાક્ષરનામમાલિકા અને એકાક્ષરી-
કાવ્ય (અમર)

એકીમાવસ્તોત્ર

— ટીકા ૩૦૦

ઔદાર્યચિન્તામણિ ૪૨

— વૃત્તિ (સ્વોપદા) ૪૩

કતિકેયાણુવેદ્યા

— ટીકા ૪૫, ૪૬

કન્નડપ્રાન્તીય તાંડપત્રીય અન્યસૂચી

૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૭-૩૧૯, ૩૨૧,

૩૨૨

કરકરકુચરિત્ર ૪૬

કર્ણાટકશબ્દાનુશાસન ૫૬

કર્મદાહવિધિ (ચન્દ્ર) ૪૬

,, (રત્ન) ૪૬

,, (શુભ) ૪૬

કલ્યાણકારક (ઉગ્રા) ૨૨૭-૨૨૮

,, (કુમાર) ૨૨૯

,, (ચિત્ર) ૨૨૯

,, (પૂજ્ય) ૨૨૯

કસાપપાહુડ ૨૦૦

કાતન્ત્રરૂપમાલા ૨૭૨

— લઘુવૃત્તિ ૨૭૨

કાતન્ત્રવિસ્તર ૩૨૨

કાતન્ત્રવિસ્તાર ૩૨૨

કાવ્યાલંકાર

— ટીકા ૨૮૫ જુઓ નિબંધન

કેવલજ્ઞાનચૂડામણિ ૩૧૭-૩૨૦

કેવલજ્ઞાનહોરા ૩૨૨

કોશ ૨૨૭

क्रियाकलाप २८०

क्षेत्रगणित २००

गणधरवल्लयपूज (शुल०) ४६. जुओ

गणनाथसमर्थन

गणधरवल्लयपूज (श्रुत०) ४६

„ (सकल०) ४६

गणनाथसमर्थन ४६. जुओ गणधर-
वल्लयपूज

गणितशास्त्र (महा०) ३१७

„ (श्रीधर) ३१८

गणितसंग्रह १६६

गणितसार ३१८

गणितसारसंग्रह १६६, १६८,
३१७, ३१८

— अनुवाद (तेलुगु) १६८

— टीका (अज्ञत) १६८

— „ (वरद०) १६८

— „ (वल्लभ) (कानडी) १६८

— „ (वल्लभ) (तेलुगु) १६८

गणितसूत्र ३१७

अतुस्त्रिंशदधिकद्वादशशतप्रतोधापन
४६

{ यन्दनाकथा ४५

{ यन्दनायरित ४५

{ यन्दनाथयरित ४५

{ यन्दप्रभयरित ४५

यन्दोन्मीलन ३२०

यन्दोन्मीलनप्रश्न ३२१

यिन्तामणि ४४-४६

— वृत्ति (स्वोपज्ञ) ४६

यिन्तामणि(यन्त्र)पूज ४६

छछभोवयेस २४४

उभंडागम १७, २००

छन्दःशास्त्र १३४

छन्दोऽनुशासन (नय०) १३४, १३५,
१३८, १४०, १४१, १४३

छन्दोऽनुशासन (वागू०) १७३

* जयधवला १०८, २००

जिनयज्ञकल्प. जुओ नित्यमहोद्घोत

— टीका ४५

जिनयज्ञकलोद्घ १०६

जिनसहस्रनाम

— टीका ४४, ३००

{ जवकयरित ४५

{ जवन्धरयरित ४५

जैन साहित्य और इतिहास १६,
२२, २५-२७, ३६, ४०, ४२-

४५, १४१, १४२, १६६, २००,
२४०, २४४, २६१, २६२

जैन सिद्धान्त भास्कर १६४,
२६२, २६६

જૈનાભિષેક ૧૭

જૈનેન્દ્ર ૨૨. જુઓ યજ્ઞદર્શન

જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ૧૫, ૧૭, ૧૮,

૨૧, ૨૨, ૨૮, ૩૩, ૪૦, ૧૩૪,

૨૨૮. જુઓ પંચાધ્યાયી

— દીકા ૨૧. જુઓ મહાવૃત્તિ

— ન્યાસ (સ્વોપચ) ૧૬, ૨૦, ૨૧

— પ્રક્રિયા (શુભ) ૧૮

— „ (આરુ) ૨૨

— „ (વંશી) ૧૮, ૨૦

— „ (શ્રુત) ૧૮

— ભાષ્ય ૧૯, ૨૧

— મહાવૃત્તિ ૧૫, ૧૮-૨૧. જુઓ દીકા

— સધુવૃત્તિ ૨૧

— વૃત્તિ (? મહાવૃત્તિ) ૨૧

જાનાર્ણવ ૪૪. જુઓ યોગપ્રદીપ

{ જ્યોતિર્ગાનવિધાન ૩૧૯

{ જ્યોતિર્ગાનવિધિ ૩૧૮

* તત્ત્વત્રયપ્રકાશિકા ૪૪

તત્ત્વનિર્ણય ૪૫

તત્ત્વાનુદાસનાદિસંગ્રહ ૨૪૩

તત્ત્વાર્થવૃત્તિ (પૂજ્ય) ૧૬. જુઓ

સર્વાર્થસિદ્ધિ

તત્ત્વાર્થવૃત્તિ (શ્રુત) ૪૪, ૩૧૪

તત્ત્વાર્થમૂલ ૧૬, ૪૪

— દીકા ૩૦૦. જુઓ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ

(શ્રુત)

તિલોપપદ્યુત્તિ ૨૬, ૨૬૨

તીર્થકેતલિપ્રશ્ન ૩૧૯

— ટિપ્પણી ૩૧૯

ત્રિશંચતુર્વિંશતિપૂર્ણ (ભવ) ૪૬

— (શુભ) ૪૬

ત્રિવર્ગમહેન્દ્રમાત્રિસંજ્ઞપ ૨૬૧

દંસચુપાહુડ

— દીકા ૪૩

દર્પણ ૨૪૪

દ્વસંગ્રહ

— દીકા ૪૧

દશમકિત ૧૭

દિગમ્બર જૈન ૧૩૫

દેવનન્દિ ઔર ઉનકા જૈનેન્દ્ર

વ્યાકરણ ૧૬

દ્વિસંધાનકાવ્ય ૧૦૬-૧૦૮. જુઓ

શકવપાદ્મીય

ધનંજયનામમાલા ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૩

— ભાષ્ય ૧૦૬, ૧૦૮ ૧૦૯, ૧૩૧

ધર્મપરીક્ષા ૨૨૫

* ધવલા ૧૭, ૧૦૭, ૨૦૦

નન્દીશરકથા ૪૫. જુઓ સિદ્ધયશ્વ

નાડીપરીક્ષા ૩૦૮, ૩૧૦

નામમાલા (ધનંજય) ૧૨૬, ૧૨૭.

જુઓ અનેકાર્થનામમાલા

— ટીકા ૧૨૬

નામમાલા (ધનંજય) ૧૨૭. જુઓ

ધનંજયનામમાલા

નિઘણ્ટસંગ્રહ ૧૨૬

નિઘણ્ટસમય ૧૦૯, ૧૨૭

નિત્યમહોદ્ધોત ૪૪, ૪૫. જુઓ

જિનયજ્ઞકલ્પ

નિદાનમુક્તાવલી ૩૧૦

*નિબન્ધન ૨૮૬

નીતિરસાયન ૪૬, ૨૪૩

નીતિવાક્યામૃત ૨૪૪, ૨૬૧-૨૬૩

— ટીકા (અજ્ઞાત) ૨૬૧

— ટીકા (હરિં) ૨૬૩

નીતિસાર (ધન્દ્ર) ૨૪૩

„ (પ્રભા) ૨૪૩

„ (સમય) ૨૪૩

નીતિસારસમુચ્ચય ૨૪૩

નેમિચરિત ૧૯૯

* ન્યાયકુમુદ્યન્દ્ર ૨૧

પંચવસ્તુ ૨૦-૨૨

પંચવસ્તુપ્રક્રિયા ૨૦

પંચસંગ્રહ ૨૪૫

પંચાધ્યાયી ૧૫, ૧૭. જુઓ જૈનેન્દ્ર

વ્યાકરણ

{ પદ્મનાભચરિત્ર ૪૫

{ પદ્મનાભપુરાણ ૪૫

પદ્યવ્રતોદ્ધાપન ૪૬. જુઓ પદ્યોપમ-

વિધ્યુદ્ધાપન

પદ્યોપમવિધ્યુદ્ધાપન (અનન્ત) ૪૬

„ (દેવેન્દ્ર) ૪૬

„ (વૃષભ) ૪૬

„ (શુભ) ૪૬. જુઓ પદ્ય-

વ્રતોદ્ધાપન

પાટીગણિત ૧૯૯

પાણ્ડવપુરાણ ૪૫, ૪૬, ૨૪૩

પાર્શ્વનાથકાવ્ય. જુઓ પાર્શ્વબિપુદ્ય

— પંજિકા ૪૫

પાર્શ્વનાથચરિત ૧૫, ૨૫, ૧૦૭

પાર્શ્વબિપુદ્ય ૪૫. જુઓ પાર્શ્વનાથકાવ્ય

પાશકકેવલી ૩૧૯

પુષ્પાયુર્વેદ ૨૨૭

પૂજ્યપાદ્યચરિત (કાનડી) ૧૭

પ્રતિષ્ઠાતિલક ૩૧૯

* પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ ૨૧, ૨૮, ૧૦૭

પૃહ્લનચોતિષાર્ણવ ૩૨૧

ઐજિક યાને વ્યવચ્છેદક રેખાગણિત

૩૧૮

ભાવનાદ્વાત્રિંશતિકા. ૨૪૫. જુઓ

સામાયિકપાઠ

ભાષામંજરી ૫૬

મંજરીમકરન્દ ૫૬

મન્ત્રવ્યાકરણ ૩૧૫

મહાપુરાણ ૨૮૪

મહાભિપેક

— ટીકા ૪૪

મુક્તાવલીકાશ ૩૦૩. જુઓ વિશ્વ-

લોચનકાશ

મેરુતન્ત્ર ૨૨૮

* યશસ્વિતસક-ચન્દ્રિકા ૪૪

{ યશસ્વિતસક (ચંપૂ) ૧૧, ૪૪, ૧૦૭,
૨૪૪, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૯૮
યશોધરચરિત્ર ૨૬૧

મુક્તિચિન્તામણિ ૨૬૨

યોગપ્રદીપ ૪૪. જુઓ જ્ઞાનાર્ણવ

યોગશત

— વૃત્તિ ૨૨૯

યોગસાર ૧૪૨

યોગસારપ્રાણીત ૨૪૪

રત્નમંજૂષા ૧૪૮, ૧૫૦

— ટીકા ૧૪૯

— ભાષ્ય ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૧

રત્નમાલા ૨૪૪

રાધવપાદ્મજીવ ૧૦૬ જુઓ દ્વિસન્ધાન-
કાવ્ય

— ટીકા ૧૦૬

રાયમહાશયુદ્ધ ૧૧૮

{ રૂપમાલા ૨૬૯

{ રૂપમાલાવૃત્તિ ૨૭૨

લઘુ જૈનેન્દ્ર ૨૦

વિદ્યાનન્દ ૨૭૦

વિશ્વતત્ત્વપ્રકાશ ૨૯

વિશ્વલોચનકાશ ૩૦૩ જુઓ મુક્તા-
વલીકાશ

વિષાપહારરત્નોત્ત ૧૦૬

{ વૈદ્યગ્રન્થ ૨૨૮, ૩૦૮

{ વૈદ્યસાર ૧૭, ૩૦૮

વૈરાગ્યમણિમાલા ૪૩

વ્રતકથાકાશ (દિવેન્દ્ર) ૪૩

„ (ધર્મ) ૪૩

„ (મહિલ) ૪૩

„ (શ્રુત) ૪૩

„ (સંકલ) ૪૩

શતકત્રય

— અનુવાદ (હિન્દી) ૨૯૯

— બાલાવબોધ ૨૯૯

— ભાષાટીકા ૨૯૯

— „ ૨૯૯

*શબ્દામ્ભોજભાસ્કર ૨૦, ૨૧, ૨૭, ૨૮

શબ્દાર્ણવ ૨૨. જુઓ જૈનેન્દ્ર

*શબ્દાર્ણવચન્દ્રિકા ૧૫, ૧૮, ૨૨

શબ્દાર્ણવપ્રક્રિયા ૨૨

*શબ્દાવતાર ૧૬, ૨૬૮

શાન્ત્યષ્ટક ૧૭

શિલ્પશાસ્ત્ર ૧૯૪

શૃંગારચન્દ્રિકા ૧૫૫

શ્રાવકાચાર ૨૪૫. જુઓ ઉપાસકાચાર

શ્રીપાલચરિત્ર ૩૨૨

શ્રુતસંધપૂજા ૪૩

ષટ્પદગમ ૧૭

ષટ્પ્રાલુત

— દીકા ૩૦૦

ષડ્વાદ ૪૫

ષષ્ઠ્યવતિપ્રકરણ ૨૬૨

સંશયવચનવિચ્છેદ ૪૫

સંશયિવદનવિદારણ ૪૫

સંગીતરત્નાકર ૧૮૭

સંગીતસમયસાર ૧૮૭

સંગીતસારસંગ્રહ ૧૮૭

સજ્જનચિત્તવલ્લભ (નેમિં) ૨૪૩

— દીકા ૨૪૩

સજ્જનચિત્તવલ્લભ (મલ્લિં) ૨૪૩

સભાધ્ય રત્નમંજૂષા ૧૪૮

માધિતન્ત્ર ૧૭

સરસ્વતીપૂજા ૪૬

સર્વતોભદ્ર ૪૫

— દીકા ૪૫

* સર્વાર્થસિદ્ધિ ૧૬, ૪૦, ૩૦૦.

જુઓ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ

સાગારધર્મામૃત

— દીકા ૨૮૬

સામાયિકપાઠ (અમિતં) ૨૪૫.

જુઓ ભાવનાદ્વાનિશ્ચયિકા

સારસંગ્રહ ૧૭

સિદ્ધચક્રકથા ૪૫. જુઓ નન્દીશ્વરકથા

સિદ્ધચક્રવ્રતપૂજા (આશાં) ૪૬

— „ (પ્રભાં) ૪૬

— „ (શુભં) ૪૬

સિદ્ધભૂપદ્ધતિ ૨૦૦

— દીકા ૧૯૯, ૨૦૦

સિદ્ધાન્તરસાયતકલ્પ ૨૨૭

સિદ્ધાન્તસારાદિસંગ્રહ ૨૪૫

સિદ્ધિવિનિશ્ચય ૩૨૦

સુભાષિતરત્નસન્દોહ ૨૪૪, ૩૧૨

સૂક્તમુક્તાવલી (શ્રુતં) ૨૬૧

— „ (સોમદેવ) ૨૬૧

— „ (સોમસેન) ૨૬૧

સૂક્તિસમુચ્ચય ૨૪૪, ૨૬૨

સોમદેવ ઐર મહેન્દ્રદેવ ૨૬૨

સોમદેવ સૂરિકા નીતિવાક્યામૃત

૨૬૧

સ્તોત્રસમુચ્ચય ૪૬

સ્વાદ્વાદોપનિષદ્ ૨૬૨

સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧૩૭

સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧૫૫

સ્વરૂપસમ્બોધન

— વૃત્તિ ૪૫

હરિવંશપુરાણ ૧૦૮, ૩૦૬

હીરકપરીક્ષા ૨૩૭

On Mahāvīra's Solution
of Rational Triangles
and Quadrilaterals ૧૯૮

(ધ) અનૈન

અહ્ગવિદ્યા ૨૦૧

અત્રિસંહિતા ૨૬૦

અથર્વવેદ ૩

અનિદ્-કારિકા ૨૭૯, ૩૧૩

અપ્ધિમન્યન ૧૭૫

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ ૧૩૯, ૧૫૦

અભિજ્ઞાવૃત્તિમાતૃકા ૧૩૯

અમરકોશ ૯૪, ૧૦૫, ૧૧૨-૧૧૪,

૨૫૮, ૨૮૦. જુઓ નામલિંગા-

નુશાસન

— ટીકા ૧૦૯

અર્ધકાણ્ડ ૨૨૫

અર્જુનચરિત ૨૮૫

અર્થશાસ્ત્ર ૨૬૨

અલંકારશાસ્ત્ર ૨૮૬

અષ્ટક ૨૬૭. જુઓ અષ્ટાધ્યાયી,

વૃત્તિસૂત્ર અને શબ્દાનુશાસન

અષ્ટાંગસંગ્રહ ૨૯૬

અષ્ટાંગહૃદય ૨૯૬

— ટીકા ૨૯૬

અષ્ટાધ્યાયી ૩, ૫, ૧૦, ૧૫, ૧૬,

૧૮, ૩૫, ૩૬, ૩૯, ૪૦, ૫૭,

૬૬, ૭૫, ૮૩, ૮૪, ૯૧, ૧૦૧,

૨૬૭-૨૬૯, ૩૧૩, ૩૧૪. જુઓ

અષ્ટક, વૃત્તિસૂત્ર અને શબ્દાનુશાસન

— ધાતુવૃત્તિ ૨૯

— વાર્તિક ૨૦

— વૃત્તિઓ ૨૬૮

આમન-એ-અકબરી ૧૧૯

આપિશલ ૨૬૮
 આયુર્વેદ ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૯૭
 આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ૨૩૩
 આરણ્યકોપનિષદ્ ૨૬૦
 આર્યભટ્ટીય ૧૯૭
 આશ્વયંયોગમાલા ૨૯૬. જુઓ
 યોગરત્નમાલા
 ઇન્દ્ર ૧૦, ૧૧. જુઓ ઐન્દ્ર-તન્ત્ર
 અને ઐન્દ્ર વ્યાકરણ
 ઉણાદિસૂત્ર ૨૬૮
 ઉલ્લાધરાધવ ૨૫૧
 ઋગ્વેદ ૩, ૯, ૧૩૪
 ઐતિહાસિક સંશોધન ૨૯૬
 { ઐન્દ્ર-તન્ત્ર ૧૧. જુઓ ઇન્દ્ર
 { ઐન્દ્ર વ્યાકરણ ૧૦, ૧૧
 કથાસરિતસાગર ૧૧
 કરણકુતૂહલ ૨૯૩
 { કરરેખાપ્રકરણ ૨૧૬
 { કરરેહાપયરણ ૨૧૬
 કર્ણાટક-ભાષાભૂષણ ૫૬
 કર્ણાટ-કુમારસમ્ભવ ૧૪૧
 કર્ણાટ-માલતીમાધવ ૧૪૧
 { કલાપ ૨૬૯, ૨૭૩. જુઓ કાતન્ત્ર
 { અને કૌમાર
 { કલાપક ૨૬૯
 કલાવિજ્ઞાસ ૨૩૪

કવિકલ્પદ્રુમ ૧૦૨
 કવિતારહસ્ય ૧૬૯
 કાતન્ત્ર ૩૩, ૪૧, ૪૨, ૪૮, ૫૮,
 ૬૫, ૬૬, ૭૫, ૮૭; ૨૬૯-૨૭૧,
 ૨૭૩, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૨૨. જુઓ
 કલાપ, કલાપક અને કૌમાર
 — વૃત્તિ ૨૭૦, ૨૭૧. જુઓ
 દુર્ગ-ટીકા
 કાતન્ત્ર-વિશ્રમ ૮૫-૮૭
 કાદમ્બરી ૨૮૫
 કામન્દકનીતિ ૨૬૪
 કામસૂત્ર ૧૯૨
 કાલાપક ૨૭૦
 કાવ્યપ્રકાશ ૧૩૯, ૧૬૫, ૧૬૭,
 ૧૬૮, ૧૭૫, ૧૮૬; ૨૮૬-૨૮૮
 — ટીકાઓ ૨૮૭
 — વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૮૭
 કાવ્યમીમાંસા ૨૬, ૧૦૭, ૧૬૩,
 ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૫
 કાવ્યદર્શ ૧૬૪, ૨૮૩, ૨૮૪
 — વૃત્તિઓ ૨૮૪
 કાવ્યાલંકાર (સુદ્રટ) ૧૬૪, ૨૮૪,
 ૨૮૫
 કાવ્યાલંકાર (ભામહ) ૨૮૪
 ” (વામન) ૨૮૪
 *કાશિકા ૩૩, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૧

— ન્યાસ ૧૬, ૨૬૯. જુઓ
કાશિકાવિવરણપંજિકા અને
પંજિકા

— ન્યાસની ટીકા ૨૬૯

કાશિકાવિવરણપંજિકા ૨૬૯. જુઓ
કાશિકાન્યાસ અને પંજિકા

કિરાતાજીનીય ૨૭૦, ૨૮૫

કુણ્ડ ૨૬૮

કુમારસમ્ભવ ૨૬૪, ૨૭૩

કોસલાગમ (?) ૨૦૨

કૌમાર ૨૬૯. જુઓ કલાપ, કલાપક
અને કાતન્ત્ર

ક્ષેમકુતૂહલ ૨૭૩

ખગેન્દ્રમણિદર્પણ ૨૨૮

ખણ્ડમેરુ (મસ્તાર) ૧૫૧

ઘણપાઠ ૫૯, ૨૬૮

{ ગણિતતિલક ૨૯૧. જુઓ પ્રાદીગણિત
ગણિતપાટી ૨૯૧

ગણિતસાર ૨૯૧

ગાગીયસંહિતા ૨૨૫

ગાહાસત્તસર્થ ૨૦૩

ગોપથ ૬

ગ્રહલાધવ ૨૯૪

ચન્દ્ર ૩૩, ૫૭, ૫૮, ૨૭૦. જુઓ

ચાન્દ્ર (વ્યાકરણ)

— વૃત્તિ (સ્વોપન) ૫૭

ચન્દ્રાકી ૨૯૪

ચન્દ્રાલોક ૧૭૮, ૨૮૯

ચમત્કારચિન્તામણિ ૨૯૫

ચરક(સંહિતા) ૧૧, ૨૨૮, ૨૯૬

— વ્યાખ્યા ૧૧

ચર્પટપંજરિકા ૨૬૦

ચાણક્યનીતિ ૨૬૪

ચાન્દ્ર (વ્યાકરણ) ૫૭. જુઓ ચન્દ્ર

{ છન્દઃશાસ્ત્ર ૧૪૯

{ છન્દઃસૂત્ર

— ટીકા ૧૩૫, ૧૩૬

છન્દોડ્યમ્યુષિ ૧૩૭

છાન્દસ વ્યાકરણ ૧૮. જુઓ વૈદિક
વ્યાકરણ

જહાંગીરનામા ૧૧૯

જાતક(કર્મ)પદ્ધતિ ૨૬૨

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ૨૯૩

જાનકિસાર ૨૯૩

તૈત્તિરીયસંહિતા ૧૦

{ ત્રિશતિકા ૧૯૬, ૨૯૧

{ ત્રિશતી ૨૯૧, ( )

દશરૂપક ૧૬૩, ૧૮૩, ૧૮૫

દુર્ગ-ટીકા ૩૩. જુઓ કાતન્ત્રવૃત્તિ

૧ આખી કેટલીક ગાથાઓના કર્તા શ્વેતામ્બર પાદ્મવિપ્લવસુરિ છે પરંતુ મોટા ભાગના કર્તા અનૈન હોવાથી આ કૃતિ મેં અહીં નોંધી છે.

વાક્યપ્રકાશ ૮૩

વારાહીસંહિતા ૨૨૫

વિક્રમોર્વશીય

—ટીકા ૧૮૪

વિજ્ઞાનશતક ૨૯૮

વિટવૃત્ત ૨૯૮

વિદગ્ધમુખમણ્ડન ૨૮૯

વિધિલિખિત ૧૮૫

વિશાલભારત ૧૯૪

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર ૨૬૯

વિશ્વકોશ ૧૧૮, ૧૩૧

વિશ્વપ્રકાશ ૧૨૮

વિષ્ણુપુરાણ ૧૧૫

વૃત્તઋતિસમુચ્ચય ૧૫૦

—ટીકા ૧૩૮

વૃત્તરત્નાકર ૧૩૪, ૧૩૮, ૧૪૧,

૧૪૯, ૨૮૧, ૨૮૨

—ટીકા ૧૩૮, ૨૮૧

—વૃત્તિ ૧૩૬

વૃત્તિસૂત્ર ૨૬૭. જુઓ અષ્ટક,

અષ્ટાધ્યાયી અને શબ્દાનુશાસન

{ વૃદ્ધયોગશત ૨૯૭. જુઓ યોગશત
અને યોગશતક
વૃદ્ધયોગશતક ૨૩૦

વેળીસંહાર ૨૯૫

વૈદિક વ્યાકરણ ૧૮, ૩૧૨. જુઓ

છાન્દસ વ્યાકરણ

વૈદ્યજીવન ૨૯૮

વૈદ્યામૃત ૨૩૨

વૈયાકરણમૂળસાર ૮૩

વૈરાગ્યશતક ૨૯૮

* વ્યાખ્યાસુધા ૨૮૦. જુઓ રામાશ્રમી

{ શકુનનિર્ણય ૨૯૫. જુઓ વસન્ત-

રાગશકુન

{ શકુનાર્ણવ ૨૯૫

શતકત્રય ૨૪૩, ૨૯૮, ૨૯૯

—ટીકાઓ ૨૯૯

શતકત્રયાદિસુભાષિતસંગ્રહ ૨૯૮

શબ્દભેદપ્રકાશ ૧૧૨, ૧૧૮

શબ્દમણિદર્પણ ૫૬

શબ્દાનુશાસન ૨૬૭. જુઓ અષ્ટક,

અષ્ટાધ્યાયી અને વૃત્તિસૂત્ર

* શારીરકભાષ્ય ૨૬૭, ૨૮૬

શાર્દૂલધરપદ્ધતિ ૬૦, ૨૯૦

શાલિહોત્ર ૨૩૫

શાશ્વત ૧૨૮

શિવસ્વરોદય ૨૦૧. જુઓ સ્વરોદય

શિશુપાલવધ ૨૭૩, ૨૮૫. જુઓ

માધકાવ્ય

શૃંગારતિલક ૧૬૨

શૃંગારતિલકાલંકાર ૨૭૩

શૃંગારપિણ્ડ ૧૪૧
 શૃંગારપ્રકાશ ૨૮૯
 શૃંગારશતક ૨૯૮
 શૈવશાસ્ત્ર ૨૮૨
 શૈવસામુદ્રિક ૨૧૬
 શ્રુતબોધ ૨૮૧, ૨૮૨
 ધર્મપંચાશિકા ૨૯૫
 પદ્ધિસંવત્સર ૨૨૫
 સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રકા ઇતિહાસ
 ૧૧, ૧૬, ૧૯, ૨૩-૨૫, ૨૯-
 ૩૧, ૩૩, ૪૨, ૫૭, ૬૨, ૨૬૭-
 ૨૭૧, ૨૭૩
 સંગીતપારિજાત ૧૮૯
 સંગીતમહરન્દ ૧૮૯
 સંજીવની ૨૬૪
 સંજ્ઞાસૂત્ર ૨૭૪
 સરસ્વતીકંઠાભરણ ૧૬૧, ૨૮૯
 સરસ્વતીનિધિવૃદ્ધ ૧૨૪
 સરસ્વતીસૂત્રપ્રક્રિયા ૨૭૪
 સરસ્વતીસૂત્રો ૨૭૮
 સામવેદ ૨૮૫
 સામુદ્રિકભૂપણ ૨૧૫, ૨૧૬
 સારસંગ્રહ ૨૨૫
 સારસ્વતપ્રક્રિયા ૨૭૩
 સારસ્વતવિદ્યમ ૮૬ (કાતન્ત્ર), ૮૭,

૨૭૮, ૨૭૯
 સારસ્વતવ્યાકરણ ૮૭, ૧૨૦,
 ૨૫૬, ૨૭૩-૨૭૫, ૨૭૭-૨૭૯,
 સાહિત્ય અને વિવેચન ૪૯
 સાહિત્યદર્પણ ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૮૬,
 ૨૮૭
 સિદ્ધાન્તકૌમુદી ૧૮, ૨૯, ૫૮,
 ૬૩, ૮૨, ૮૩, ૯૬
 * સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા ૨૭૭
 સિદ્ધાન્તશેખર ૨૮૧
 સી. કે. રામ સ્મારકગ્રન્થ ૧૩૭
 સુકૃતસંકીર્તન ૧૬૯
 સુશ્રુતસંહિતા ૨૯૬, ૩૧૦
 સૂક્તિમુક્તાવલી ૧૦૭, ૨૪૮
 સૂર્યશતક ૨૭૦
 સેહિત્ત ૧૪૫. જુઓ રાયચુવહ
 સ્વરોદય ૨૦૧. જુઓ શિવસ્વરોદય
 હનુમન્નિધિવૃદ્ધ ૧૨૪
 હયગ્રીવવધ ૯૬
 હર્ષચરિત ૨૮૬
 હસ્તચિહ્નસૂત્ર ૨૧૬
 હસ્તગિમ્મ ૨૧૬
 હસ્તયાયુર્વેદ ૨૩૫
 હિતોપદેશ ૨૬૦
 હેવાલ (Report) ૪૨ (ચોથો),
 ૨૩૭ (ચોથો), ૨૮૧ (ત્રીજો)

હોરામકર-૬ ૨૯૫

Catalogus Catalogorum ૫૩

Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Mysore and Koorg ૧૯૪

Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts ૨૬૯, ૨૮૬, ૨૯૭, ૨૯૯, ૩૦૮, ૩૧૦-૩૧૪

Encyclopædia Britanica ૨૨૬

Ganadarpana, a work on Sanskrit Grammar ascribed to King Kumār-apāla (1143-1174 A. D.) of Gujarat, The ૬૦

Gem-stones and their distinctive characters ૨૩૭

Gospel in many Tongues, The ૨

History of Classical Sanskrit Literature ૧૪૧, ૧૫૫

History of Hindu Mathematics ૧૯૭, ૧૯૮

History of Indian and Eastern Architecture ૧૯૩

History of Indian Literature ૨૪૦-૨૪૨

History of Sanskrit Poetics ૧૫૫, ૧૬૯, ૨૮૩

Indian Architecture ૧૯૩

Indian Literatures, The ૨૬૭

Literary Circle of Mahā-mātya Vastupāla and its Contribution to Sanskrit Literature ૨૪૯

On the Aindra School of Sanskrit Grammarians ૧૧

Sanskrit Literature ૯૬, ૨૬૭

Some Notes on the Manuscripts of medical works by Jaina writers ૨૨૭

Technical terms and Technique of Sanskrit Grammar ૬૬

પરિશિષ્ટ ૩ : પ્રકીર્ણક વિશેષનામો

અકબર (નૃપ) ૫૪, ૧૧૯
 અક્ષયચન્દ્ર ૩૧૪
 અખંડ આનંદ ૨૯૮
 અહંગ ૯૬
 અગ્રેષ્ઠ ૩૦, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૯૩,
 ૨૦૦, ૨૨૬, ૨૫૦
 — અનુવાદ ૧૭, ૬૯, ૧૯૬,
 ૨૪૨, ૨૮૬
 — ઉપોદ્ધાત-૧૫૯, ૨૦૦, ૨૮૬,
 ૨૯૧
 — દિપ્તિ ૧૪૮, ૧૫૯, ૧૬૬
 — પ્રસ્તાવના ૧૪૮, ૨૦૩, ૨૦૮
 અમયપાલ (નૃપ) ૯૭, ૧૮૨, ૧૮૩,
 ૨૧૭
 અનિત ૨૨૨
 અનિતદેવ ૨૪૬
 અનિતનાથ ૮૩
 અંબલ ગચ્છ ૪૦, ૫૫, ૧૧૬,
 ૧૨૯, ૧૫૨, ૨૩૧, ૨૫૬, ૨૭૧,
 ૨૭૭, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૫

અણહિલપુર ૨૧૭
 અણહિલપુર પાટણ ૧૨૩, ૧૬૯,
 ૨૦૬
 અણહિલવાડ ૩૨૧
 અદ્ધમાગહી ૪, ૫, ૭, ૩૬, ૬૩. જુઓ
 અર્ધમાગધી અને આપ
 અનન્તકીર્તિ દિગ્ગજયજ્ઞેન ગ્રન્થ-
 માલો ૨૪૪
 અનૂપ સંસ્કૃત પુસ્તકાલય ૨૨૬
 અનેકાન્ત ૫૬, ૧૪૧
 અપભ્રંશ ૬૯, ૧૧૦, ૧૪૬, ૧૫૬,
 ૧૭૫, ૨૪૪, ૨૬૫, ૨૮૩, ૨૮૬.
 જુઓ અવહટ્ટ
 — જંદો ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬
 — મુક્તકો ૬૯
 અભયચન્દ્ર ૧૮૭
 અભયદેવ ૨૧૮
 અભિનન્દન ૨૨૨
 અભિમન્યુ (નૃપ) ૫૭

૧ આથી આ નામની લાખા અભિપ્રેત છે. આ પ્રમાણે પાઠ્ય (પ્રાકૃત); આર્ષ,
 અદ્ધમાગહી (અર્ધમાગધી), અર્ધજી મરહટ્ટી (જેન માહારાષ્ટ્રી), સોરસેણી (સોરસેની)
 માગહી (માગધી), પેસાર્થ (પૈસાર્થી), ચૂલિયા પેસાર્થ (ચૂલિકા પૈસાર્થી), અવહટ્ટ (અપભ્રંશ),
 જૈન સંસ્કૃત, લૌકિક સંસ્કૃત, અર્ધ સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી, ઉર્દૂ-હિન્દી, દ્રાવિડ,
 કનક (કાનકી), તેલુગુ, તિબેટી, અવેસ્તા, અવેસ્તા પહેલવી ક્ષત્ર્યાદિ આદિ સમગ્ર શ્રેણી.

અમદાવાદ ૪૦, ૭૨, ૮૧, ૯૨,
૯૮, ૧૧૯, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૭૩,
૨૧૭, ૨૪૬. જુઓ આશાપદ્મી
અમૃતધર્મ ૨૫૭
અમોઘવર્ષ (નૃપ) ૨૬, ૨૭, ૧૯૬,
૨૨૯. જુઓ નૃપતુંગ
અયોધ્યા ૨૦૪
અરિસિંહ ૩૦૭
અર્જુન ૧૦૭. જુઓ ધનંજય
અર્ધમાગધી ૪. જુઓ અદ્ધમાગધી
અને આર્ષ
અર્ધસંસ્કૃત ૮, ૧૧૦
અલાહિદીન ખીલજી ૨૩૭
અલિયૂર ૩૧૪
અદ્યપખાં ૫૨
અવહટ્ટ ૬૩, ૬૫. જુઓ અપભ્રંશ
અવેરતા ૩
" પહેલવી ૪
અહિપુર ૧૨૩. જુઓ નાગોર
આગમોદય સમિતિ ૨૫, ૫૫,
૧૧૦, ૧૫૪
આગમોદ્ધારક ૧૬, ૮૪, ૧૪૪,
૧૪૫, ૨૨૭. જુઓ આનન્દસાગર-
સૂરિ
આત્રા ૧૧૯
આત્માનન્દ પ્રકાશ ૮૭, ૧૪૪,
૧૬૪, ૨૮૮, ૩૦૨

આદર્શટીકા ૧૦૬
" ૧૦૬
આદિનાથ ૨૧૦, ૨૧૩
આનન્દમેરુ ૧૧૮
આનન્દવિમલ ૨૩
આનન્દસાગરસૂરિ ૧૪૪. જુઓ
આગમોદ્ધારક
આનન્દસૂરિ ૫૬
આનન્દાશ્રમ ગ્રન્થાવલી (ગ્રન્થમાલા)
૧૦, ૨૩૫, ૨૮૭
આણુ ૧૯૩
આપર્ટન ગુસ્ટવ (Opertan
Gustav) ૨૯
આમ્રદેવ ૨૧૭
આયુર્વેદીય ગ્રન્થમાલા ૨૩૩
આર્ચનન્દ ૧૯૯
આર્ષ ૬૩. જુઓ અદ્ધમાગધી અને
અર્ધમાગધી
આલમશાહ ઘોરી ૨૪૨
આલમશાહ હોશંગ ઘોરી ૫૨
આશાપદ્મી ૨૦૭, ૨૧૭. જુઓ
અમદાવાદ
ઇટાલિયન (Italian)
— અનુવાદ ૨૪૯
ઇન્દોર ૨૪૭
ઇન્દ્ર ૧૦

ઇમ્પેરિયલ ઍકેડેમી ઑફ સાયન્સીસ
(Imperial Academy of
Sciences) ૮૮

દુશ્વર ૨૭૫

ઉકેશ ગઝલ ૯૯. જુઓ ઉપકેશ
ગઝલ

ઉત્તમેન ૩૪, ૨૫૯

ઉદયચન્દ્ર ૧૮૦

ઉદયન (મંત્રી) ૬૨, ૧૫૫

ઉદયરુચિ ૨૩૦

ઉદયવલ્લભસુરિ ૨૬૩

ઉદીચ્ય ૧૦

ઉદ્ધોતનસુરિ ૨૦૯, ૨૮૪

ઉપકેશ ગઝલ ૧૮૯, ૨૯૧, ૨૯૨,
૨૯૯. જુઓ ઉકેશ ગઝલ

ઉભયભાષાકવિચક્રવર્તી ૪૩

ઉમરસી રામસી ૨૭૪

ઉર્દૂ-હિન્દી ૨૨૬

ઉપાસ્મારકઅન્યમાલા ૬૬

ઉકેશ (વંશ) ૨૫૯

{ ઋષભ ૨૨૨

{ ઋષભદેવ ૮૩, ૧૧૩, ૨૧૨, ૨૧૪,
૨૨૧, ૨૨૩, ૨૭૩

ઋષભદેવજી દેશરીમલજી શ્વેતામ્બર
સંસ્થા ૪૮, ૮૬, ૨૬૩

ઋષભદેવજી હગીરામજી સંસ્થા

૩૪, ૭૩

એગ્ગિંગ જી. (Eggling J) ૩૫

એજ્યુકેશન સોસાયટી (Education
Society) ૮૮, ૯૦

એપોલોનિયસ પેર્ગાના (Apolonius
Pergana) ૨૨૬

એશિયા (મધ્ય) ૨૭૦

ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ (Oriental
Conference) ૪૭

ઓસવાલ ૨૬૩

કંસ ૧૮૫

કમ્પ્લ. ૮૬. જુઓ કાફલ

કમ્પ્સરિ ૧૮૯

કન્થ ૨૭૪

કનકમ્બલ ૮૮

કનિષ્ક (૧૫) ૨૯૬

કનોજ ૨૬૨

કનડ ૩૧૪, ૩૧૬

„ હંદ ૧૪૦. જુઓ કાનડી હંદ

„ આન્ત ૩૧૪

„ સિપિ ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૭-
૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૨

કમલવિનય ૨૫૪, ૨૫૫

„ ૨૯૪

ગુજરાત ૫૯, ૬૨, ૯૭, ૧૧૪,
૨૭૦

ગુજરાતના પાણિનિ ૬૩

ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ
૫, ૧૦૩, ૨૧૮, ૨૯૬

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
(Gujarat Vernacular
Society) ૪૯

ગુજરાત વિદ્યાસભા ૪૯

ગુજરાતી ૩૦, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૮૧,
૧૦૪, ૧૧૩, ૧૫૩, ૧૫૯, ૨૧૬,
૨૨૩, ૨૨૫, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૬,
૨૫૪, ૨૫૮, ૨૬૬, ૨૭૩, ૨૯૧

— અનુવાદ ૮૧, ૨૦૩, ૨૧૧,
૨૧૪, ૨૨૪, ૨૪૫-૨૪૭, ૨૫૨,
૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૯૭, ૩૦૫

— અર્થ ૧૧૬, ૧૨૮

— ઉદાહરણો ૧૦૧

— નામો ૨૯૭

— પદાત્મક ટીકા ૨૫૨

— પર્યાય ૯૫

— ભાષણ ૧૯૦

— ભાષાન્તર ૨૬૩, ૨૯૭, ૩૦૭
(૨), ૩૧૨

— રૂપાન્તર ૨૩૦

— શબ્દો ૯૩, ૨૭૩

— સમજૂતી ૧૫૯

ગુજરાતી શાળાપત્ર ૪૯

ગુજરાતી સંસ્કૃત કોશ ૨૭૩

ગુજરાતી (સામયિક) ૨૧૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૩૨

ગુણકીર્તિ (દિ.) ૪૪

ગુણમિધાનસૂરિ ૨૪૮

ગુણભદ્ર ૨૦૦

ગુપ્ત (નૃપ) ૫૭

ગુર્જર ૨૪૨

ગુર્જરધરા ૪૭

ગુલાબચન્દ્રજી ૩૧૫

ગોદાવરી ૨૬૩

ગોપાલ ૧૭૯

ગોવિન્દસૂરિ ૩૫

ગ્રન્થમાલા ૧૫૮

ગ્રામ્ય ભાષા ૧૭૫

ગ્રીક (ચન્દ્ર) ૨૨૬

ચક્રિકાભંજન ૧૯૭

ચંગદેવ ૬૨. જુઓ ચાંગદેવ

ચંગી ૬૨. જુઓ ચાહિણી અને
પાહિણી

ચક્રવર્તી શ્રીશયન્દ્ર ૨૬૯

ચચ્ચ ૬૨. જુઓ ચાચ અને

ચાચિગ

ચતુર્દશપૂર્વધર ૧૨, જુઓ શ્રુતકેવલી
 ચતુર્વિંશત્તમતકમ ૧૧૩. જુઓ
 પુદ્ધ
 ચન્દા ૧૯૪
 ચન્દ્ર ૧૯૪
 ચન્દ્રકીર્તિ (દિ०) ૨૪૪
 ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ ૧૨૦, ૨૦૯, ૨૩૦,
 ૨૪૮, ૨૮૧
 ચન્દ્ર (કુળ) ૩૧
 " (ગૃહ) ૭૮, ૮૮
 ચન્દ્રગુપ્ત ૨૬૨
 ચન્દ્રદેવસૂરિ ૬૨
 ચન્દ્રભૌલિ ૨૯૮. જુઓ મહાદેવ
 ચન્દ્રસાગરગણિ (હાલ સૂરિ) ૬૭
 ચન્દ્રસાગરજી ૯૭
 ચન્દ્રસૂરિ ૨૧૩
 ચન્દ્રસેન ૧૯૯
 ચાંગદેવ ૬૨. જુઓ ચંગદેવ
 ચાચ ૬૨. જુઓ ચચ
 ચાચિગ ૬૨
 ચામુણ્ડ (ગોત્ર) ૬૨
 ચામુણ્ડરાજ (નૃપ) ૬૮
 ચારિત્રત્તલગણિ ૯૯
 ચારિત્રસાગર ૨૯૪
 ચારુકીર્તિ ૫૬

ચાહિણી ૬૨. જુઓ ચંગી અને
 પાહિણી
 ચિતોડગઢ ૧૪૨
 ચીની મુસાફર ૨૬૭
 ચીની સાહિત્ય ૧૧
 ચુનીલાલ ગ્રન્થમાલા ૨૫૪
 ચૂલિયા પેસાર્થ ૬૩
 ચૌખમ્બા સિરીઝ (Series) ૩૦૦
 ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સિરીઝ (Series)
 ૨૩૩
 ચૌહાણ ૬૧, ૬૮, ૧૧૪. જુઓ
 સોલંકી
 છાણી ૨૦૬
 છાન્દસ ભાષા ૪, ૧૮. જુઓ
 વૈદિક ભાષા
 જમણ મરહૂમી ૩૬, ૧૪૧, ૨૧૯,
 ૨૨૦, ૨૨૪
 જગન્નચન્દ્રસૂરિ ૨૪૭
 જગજીવન ૨૪૭
 જગદેવ ૨૧૧, ૨૩૫
 જગન્નાથપ્રસાદ ૫૮
 જયકીર્તિ (દિ०) ૧૪૨
 જયકીર્તિસૂરિ ૧૪૨
 જયચન્દ્રસૂરિ ૯૯, ૨૮૮
 જયન્તવિજયજી ૧૧૨, ૨૫૯
 જયન્તસિંહ ૨૦૬

જયપુર ૨૨૪, ૨૯૯
 જયમંગલસૂરિ ૨૮૨
 જયાનન્દ ૭૫
 જયાદિત્ય ૨૬૮
 જર્મન (German)
 — અનુવાદ ૬૯, ૨૪૨ (૨),
 ૨૪૪, ૨૬૭
 જલન્ધર ૩૧૪
 જાગુષ્ટે મહાદેવ રામચન્દ્ર ૨૩૦
 જાળાલિપુર ૩૧, ૧૨૩. જુઓ
 જાલોર
 જામનગર ૨૪૦, ૩૦૭
 જાલોર ૧૨૩. જુઓ જાળાલિપુર
 જાહિલ ૨૧૧
 જિતેન્દ્રસાગર ૨૫૯
 જિનચન્દ્ર ૪૧
 „ ૨૭૮
 જિનચન્દ્રસૂરિ ૨૭૮, ૨૯૦
 જિનતિલકસૂરિ ૧૫૭
 જિનદત્ત ૧૩૦
 જિનદત્તસૂરિ ૯૭ (વાં), ૧૨૩, ૧૬૯,
 ૨૩૪
 જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, શ્રી ૨૫૭
 જિનદેવ ૨૪૬
 જિનપતિસૂરિ ૪૧
 જિનપ્રભસૂરિ ૧૫૭

જિનપ્રિય ૧૨૩
 જિનલંદ્રસૂરિ ૨૪૩
 „ (અં) ૨૮૨
 જિનભાણિકાસૂરિ ૨૭૮, ૨૮૮
 જિનરાજસૂરિ ૧૫૮
 જિનલાલસૂરિ ૨૫૯
 જિનવર્ધનસૂરિ ૨૫૨
 જિનવલ્લભસૂરિ ૧૨૩
 જિનવિજયજી ૯૮
 જિનસાગર ૨૪૮
 જિનસિંહસૂરિ ૯૩, ૨૯૦
 જિનસેન ૧૦૭
 જિનસેન (દિં) (પહેલા) ૧૯૯, ૨૪૦
 જિનહર્ષ ૧૭૮
 જિનેશ્વરસૂરિ (અં) ૩૧
 „ ૪૧
 જીતસાગર ૨૧૦
 જીમૂતાનન્દ ૨૮૧. જુઓ નાનકે
 જીવરામ ૨૧૬
 જૂની ગુજરાતી ૪૯, ૨૫૧
 જેતપાઇ ૨૭૪
 જેમલમેર ૩૨, ૪૨, ૧૨૨, ૧૨૩,
 ૧૭૧, ૨૧૯, ૨૩૮
 જૈન આત્માનન્દ સલા ૪૮, ૧૦૦,
 ૨૫૩, ૨૫૭

જૈન કલ્ચરલ રીસર્ચ સોસાયટી
(Jain Cultural Research
Society) ૩૦૬.

જૈન ગૌરીલાલ ૩૦

જૈન ગ્રંથપ્રકાશકસભા ૬૧, ૭૨,
૭૭, ૯૨, ૯૮, ૨૫૨

જૈન જ્ઞાનભણ্ডાર સમાજ ૨૭૮

જૈન ધર્મ પ્રકાશ ૧૪૯, ૧૫૩,
૨૪૯, ૨૭૬, ૩૦૨

જૈન ધર્મ પ્રસારક સમા ૮૧, ૨૫૨

જૈન પુસ્તકપ્રચારક સંસ્થા ૩૦૧,
૨૦૩

જૈન યશોવિજય ગ્રંથમાલા ૧૦૦,
૧૦૨

જૈન શ્રીમાલ ૨૨

જૈન શ્રેયસ્કર મણ્ડલ ૭૦, ૮૩

જૈન સંસ્કૃત ૫, ૨૯૯

જૈન સત્ય પ્રકાશ ૩૭, ૧૩૪, ૧૮૭,
૧૮૯, ૧૯૪, ૧૯૬, ૨૭૦, ૩૦૨,
૩૧૧

જૈન (સાપ્તાહિક) ૧૩૦

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૨૬, ૧૧૦,
૨૨૧

જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર ૧૭, ૧૮૭,
૧૯૪, ૨૦૫, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૨૮,
૨૬૨, ૨૬૯

જૈન સ્વયંસેવક મણ્ડળ ૨૪૭

જૈન હરપ્રસાદ ૧૦૬

જૈન હિતૌધી ૧૬

જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય ૧૬, ૭૧,
૨૧૦, ૨૩૫, ૨૩૬

જૈનેન્દ્ર મુદ્રણાલય ૧૬

જોધપુર ૫૯, ૯૫. જુઓ ચોધપુર

જ્ઞાનપ્રસારક મણ્ડળી ૨

જ્ઞાનભૂષણ (દિ.) ૪૪

જ્ઞાનવિમલ ૯૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૬

જ્ઞાનશેખર ૨૩૧

જ્યેષ્ઠમસ્ત ૩૧૫

જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજી ૨૫

ઝઘડિયા તીર્થ ૯૦

ઝંઝૂ સંધવી ૫૨

ટિબેટીય સાહિત્ય ૧૧

ટક્કર દુદ્ધક ૧૪૩

ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રેસ ૧૧૯

ડેક્કન કોલેજ (Deccan College)
૧૨૬

દુરુક ૨૭૨

તપ ગચ્છ ૨૩૦
 તપા ગચ્છ ૪૭, ૧૧૬, ૧૫૭,
 ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૭૬, ૨૮૬, ૨૯૪,
 ૨૯૫
 તાકિકશિરોમણિ ૪૩
 તિખેટી ૨૪૨, ૨૭૦
 — અનુવાદ ૨૪૦
 — રૂપાન્તર ૨૪૧
 તિલકસૂરિ ૧૩૦
 તીર્થોદ્ધારક ૮૪
 તીસટ ૨૩૨
 તેજપાલ ૮૦, ૨૦૬, ૨૫૧
 તેલુગુ ૧૯૮
 — ટીકા ૧૯૮
 ત્રિપાઠી શમ્ભુનાથ ૧૦૬
 ત્રિવેન્દ્રમ ૨૩૪
 ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાલા ૧૮૭
 ત્રૈવિધ ૧૦૬, ૧૩૧
 ત્રૈવિધવિદ્યાધર ૪૫

ત્રૈવિધવેદી ૧૮૧
 થરાદ ૨૮૫
 { થારાપદ્ર ગચ્છ ૨૮૫
 { થારાપદ્રીય ગચ્છ ૧૫૪
 દક્ષવિજયજી ૬૯
 દક્ષિણવિહારી ૧૮૮
 દર્શનવિજય ૪૭
 દશરથ (ગૃં) ૧૦૭
 દાનસામર ૨૦૬
 દામનન્દિ ૩૨૧
 દિગંબર જૈન ૧૩૫, ૧૪૦
 દિગંબર જૈન ગ્રન્થ ભણ્ડારમાલા ૧૬
 દિલવરખાન પર
 દિલ્હી ૧૭
 દુર્લભરાજ (નૃપ) ૬૮
 „ (મંત્રી) ૨૧૧, ૨૧૮
 દેવકરણ મૂલચન્દ્ર (મૂલજી) ૧૪૪
 દેવકુલપાટક નગર ૨૫૨

૧ લાસતમાં જેમ મુખ્ય ૧૧ લિપિઓ છે તેમ ૧૪ લાખા અગ્રે ૨૨૫ પેટાલાખા છે. આમાંની એક લાખા તે 'તેલુગુ' છે. આ 'તેલુગુ' લાખા ૩ કરોડ અને ૩૩ લાખ લોકો બોલે છે. એટલે કે ૧૦૦ લાસતીઓએ ૬ જણ આ લાખા બોલે છે.

— ગું મિત્ર તથા ગું ૬૦ (દૈનિક)નો તા. ૧૭-૧૨-૧૬નો અંક ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપાં મંગલવિજયજીએ ગુજરાતીમાં તેલુગુ શિક્ષણપદ્ધતિ વિ. સં. ૧૯૮૫માં રચી હતી તે શુ ત્યાર બાદ પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે ?

દેવગિરિ ૧૨૩

દેવગુપ્તસુરિ ૧૮૯

દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર
ફંડ સંસ્થા ૫૫, ૭૫, ૮૧, ૧૧૦,
૧૧૨, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૪, ૧૨૯,
૧૩૦, ૧૩૨, ૧૯૧, ૨૫૧

દેવચન્દ્ર ૧૮૦

દેવચન્દ્રસુરિ ૬૨

દેવપ્રભ (વાદિ) ૨૦૫

દેવપ્રભસુરિ ૨૦૮

દેવભદ્ર ૮૮

દેવમૂર્તિ ૫૫

દેવર્ષિ ૧૦૯

દેવ સંધ ૨૬૧

દેવસુન્દરસુરિ ૪૭, ૧૦૦

દેવસુરિ ૮૬

,, ૨૪૨, ૨૫૦

,, (વાદિ) ૨૮૨

દેવસેન ૨૪૪

દેવીદાસ હગનલાલ ૩૦૭

દેવેન્દ્ર ૭૦

દેવેન્દ્રકીર્તિ (દિ૦) ૪૩

દેવેન્દ્રસુરિ ૪૧

,, ૫૨, ૭૮

,, ૨૦૮

દેશવિરતિ ધર્મારાધક સમાજ ૮૧

દેશાઈ મણીલાલ ઇ. ૧૯૧

{ દેશ્ય ૮૯, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૫,
૧૨૮, ૨૦૩

{ દેસિય ૧૧૨, ૨૦૩

દેહડ પ૨, ૨૪૨

દોશી સખારામ નેમચન્દ ૧૭૭

દ્રવિડ સંધ ૨૯

દ્રાવિડ ૮૯, ૨૬૫

દ્વિવેદી એસ. ૩૨૨

ધનગ્ગય ૧૦૭. જુઓ અનુન

ધનદ પ૨. જુઓ ધનરાજ અને

ધન્યરાજ

ધનપાલ ૫૮

ધનરત્ન ૨૭૬

ધનરાજ પ૨. જુઓ ધનદ અને

ધન્યરાજ

ધન્ધુકા ૬૨

ધન્યકળશ ૧૯૪

ધન્યરાજ પ૨. જુઓ ધનદ અને

ધનરાજ

ધન્યન્તરિ ૨૯૭, ૩૦૯

ધર્મકીર્તિ ૪૧

ધર્મમૂર્તિ ૫૫

ધારા ૧૦૯, ૨૧૭, ૨૮૬

ધોંકલચન્દ્ર ૨૫૯

ધોળકા ૨૦૭, ૨૭૯

ધ્રુવ હરિલાલ હર્ષદ ૪૭

ન(નિ)ત્યભક્તિ ૩૦૯

નયવિજયગણિ ૨૨૩

નરચન્દ્રસૂરિ ૧૩૦

„ ૧૭૨, ૧૮૯

નરદેવ ૨૧૭

„ ૨૬૩

નલોટકપુર ૧૭૪

નવનવતિમહાવાદિવિજેતા ૪૩

નવાળ સારાભાઈ મણિલાલ ૨૧૧

નળ ૧૮૫

નાગદેવી ૧૪૩

નાગપુરીય તપા ગચ્છ ૧૨૦, ૧૫૧,

૨૦૫, ૨૩૦, ૨૪૮, ૨૭૮, ૨૮૧

નાગહસ્તી (આર્ય) ૨૦૪

નાગેન્દ્ર ૨૦૪. જુઓ પાદલિપ્તસૂરિ

નાગોર ૧૨૩. જુઓ અહિપુર

નાગોરી તપા ગચ્છ ૨૦૫

નાથારંગજી ગાંધી ૧૮

નાનક ૨૮૧. જુઓ જીમૂતાનન્દ

નિઝામ ૨૬૩

નિટવે ક્લાપ્પા ભરમાપ્પા ૧૬

નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય પંપ, ૯૩,

૧૧૯, ૧૫૯, ૨૮૦, ૨૮૪, ૨૯૬

નૃપતુંગ ૧૯૬, ૨૨૯. જુઓ

અમોઘવર્ષ

નૃસિંહ ૨૧૧

નેમિ(કુમાર) ૧૫૧

નેમિકુમાર ૧૭૪, ૧૭૫

નેમિચન્દ્ર ૨૪૩

નેમિ-દર્શન-પ્રિયંકર-અન્યરત્ન, શ્રી

૮૦

નેમિદેવ ૨૬૧

નેમિપેશુ ૨૪૪

નેાશુ ૧૬૪

ન્યાયતીર્થ ૮૪, ૨૪૫

ન્યાયવિશારદ ૭, ૮૪, ૧૭૧, ૨૨૧

ન્યાયાચાર્ય ૭, ૧૦૩, ૧૪૮, ૧૬૮,

૧૭૧, ૨૨૧, ૨૮૮, ૩૦૨

પંચસ્તૂપ ૧૯૯. જુઓ સેન સંઘ

અને સેનાન્યય

પંજાળ ૫૬

પટવર્ધન રઘુનાથ શાસ્ત્રી ૨૧૧

પણિત અન્ય ૯૮

„ નવીન અંથમાળા ૧૫

પદ્મનન્દિ (દિ૦) ૪૩

„ (દિ૦) ૪૪

પદ્મપ્રભ ૨૨૨, ૨૫૫

પદ્મમેરુ ૧૧૮

„ (દિ૦) ૧૧૮

પદ્માવતીપતન ૨૯૨, ૨૯૩

પરમર્દી (નૃપ) ૧૮૮

પરમાગમપ્રવીણ ૪૩

પરમાનન્દ ૮૮

પરમાર (નૃપ) ૩૬

પરમાર્જીત ૫૬, ૬૨, ૬૧૪, ૧૧૫,
૨૧૧

પદ્મીવાલ ૧૬૯

પંચેક ૨૮૨

પાછપ ૩, ૫, ૬, ૮, ૩૦, ૪૩,
૪૫, ૪૬, ૬૩, ૬૪, ૧૦૪, ૧૦૫,
૧૧૦, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧,
૧૭૫, ૧૯૪, ૨૦૦, ૨૦૯-૨૧૧,
૨૧૩, ૨૧૯, ૨૫૧, ૨૬૫, ૨૮૬,
૨૯૪, ૨૯૫, ૩૧૪, ૩૧૮. જુઓ

પ્રાકૃત

—અવતરણ ૨૮૯, ૩૧૬

—અવ્યય ૬૫

—ઉદાહરણો ૧૪૮, ૧૫૬

—ગાથાઓ ૩૨૦

—હૃદા ૧૪૫, ૧૪૬

—નામ ૧૫૫

—પદો ૬૯, ૧૫૯, ૧૭૩, ૨૦૦,
૨૩૫, ૨૫૯

—રૂપાન્તર ૨૪૧ (૨)

—વિવરણ ૨૮૫

—શબ્દો ૩૧૩, ૩૧૬

—સુભાષિતો ૧૮૨

પાટણ ૭૯, ૮૪, ૮૫, ૯૮, ૧૧૬,
૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૨૦૬, ૨૨૦,

૨૫૦, ૨૫૧, ૨૭૮

પાટલિપુત્ર ૨૦૪

પાણિનિ ૨૫

પાણ્ડુરંગ જાવજી ૨૮૦

પાદવિપ્તમૂરિ ૨૦૪. જુઓ નાગેન્દ્ર

પારસી ૩, ૪, ૨૬૫

પારસીક ૫૬. જુઓ ફારસી

પારેખ પ્રભુદાસ બેચરદાસ ૭૦

પાર્શ્વ ૭૦. જુઓ પાર્શ્વનાથ

પાર્શ્વચન્દ્ર ૨૮૯

પાર્શ્વનાથ ૬, ૨૧૦, ૨૫૮. જુઓ
પાર્શ્વ

પાસિ ૪, ૬૩, ૬૫

પાહિણી ૬૨. જુઓ ચંગી અને
આહિણી

પિતામહ ૧૨૯

પીયૂષવર્ષ ૧૭૮

પુણ્ડરીક ૨૧૦

પુણ્યહર્ષ ૨૯૫

પુન્ય(વ્ય)સારગણિ ૩૦૯

પુરાતત્ત્વ ૩૨, ૪૮, ૫૪, ૧૮૭,
૨૭૦, ૨૮૪

પુરુષાદાનીય ૬
 પુરુષોત્તમ ૫૮
 પુરુષોત્તમદાસ ગીચુભાઈ ૨૦૬
 પૂજ્યપાદ ૧૩૭
 પૂના ૨૩૫
 પૂર્ણતલ્લ (ગચ્છ) ૬૨
 પૂર્ણિમા (ગચ્છ) ૨૪૨, ૨૫૦, ૨૭૮,
 ૨૯૩
 પેટ્રોપોલી (Petropoli) ૨૪૨
 પેસાર્ધ ૬૩
 પોરવાડ વૈશ્ય ૨૪૬
 પ્રજાશ્રમણ ૨૬
 પ્રતિમા ૨૦૪
 પ્રતિષ્ઠાનપુર ૨૬૩
 પ્રતિષ્ઠાસોમગણિ ૨૯૮
 પ્રતિસંસ્કૃત ૮
 પ્રધુમ્નસૂરિ ૮૮
 પ્રભાચન્દ્ર ૨૪૩
 પ્રમોદસૂરિણ ૩૧૬
 પ્રાકૃત ૩, ૪૯, ૫૨, ૧૫૬. જુઓ
 પાછય
 પ્રાકૃત છંદ(દો) ૧૪૪, ૧૫૧. જુઓ
 પાછય છંદો
 પ્રાકૃત સાહિત્ય ૨૮૩
 પ્રાગવાટ ૨૧૧

પ્રાચ્ય ૧૦
 ફતેહચન્દ ૧૭
 ફરીદકોટ ૨૯૫
 ફરુકાબાદ જિલ્લો ૧૦૯
 ફારસી ૫૬. જુઓ પારસીક
 ફાર્જસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક
 ૬૧, ૬૩, ૧૫૬
 ફુલ ૨૦૪
 ફ્રેન્ચ
 — અનુવાદ ૨૪૨
 બહ્મ ૯૬
 બંગાળી
 — લિપિ ૨૮૪
 બડેમિયાં ૪૭
 બનારસ ૧૬, ૨૧, ૯૮, ૯૯, ૩૦૬,
 ૩૨૨
 બનાવરી સંસ્કૃત ૫
 બક્ષાત્કાર ગણ ૪૩, ૪૪
 બાલચન્દ્ર ૧૮૦
 બાલાભાઈ રાયચન્દ ૩૦૭
 બાહડ ૫૨
 બિકાનેર ૨૨૬, ૩૧૫
 બિહાર ૧૪
 બિહારીલાલ કથનેરા ૨૬૯
 બુદ્ધ ૧૧૩. જુઓ અતુલિ શિળાતકર

બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩

બુદ્ધિસાગર ૨૧૦

બુદ્ધિસાગરસૂરિ ૨૫૯

બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર ગ્રન્થમાલા ૨૫૯

બૃહત્ભરતર (ગરુડ) ૨૭૫, ૩૦૯

બૃહત્પાપા ગરુડ ૫૦, ૭૯

બૃહદ્ ગરુડ ૨૪૬

બૈન્ગલોર ૧૯૪

બૈજ ૫૭

બોટ્લિંગ ઓટો (Böttlingk Otto) ૧૧૫, ૧૧૭

બૌદ્ધ ૪, ૧૬, ૨૫, ૩૩, ૫૭, ૧૦૫, ૧૨૮, ૨૪૦, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૦, ૨૮૯

બ્રહ્મા ૨૧૫

બ્રાહ્મી ૨૧૨

ભક્તિવિજય ૨૭૭

ભગવદ્દત્ત ૧૧

ભગવાનદાસ ૨૨૫

ભદ્રાચારણ સત્યપ્રસાદ ૬૬

ભદ્રોજી હીક્ષિત ૨૮૦

ભજુસાળી હીરણ ગંગાધર ૩૧૨

ભરૂચ ૨૦૪

ભાણગારિક ૧૨૩

ભાણગારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર

૩૬, ૩૮, ૧૧૭, ૧૩૦, ૧૯૨,

૨૯૯, ૩૦૦

ભાનુચન્દ્રગણિ ૫૪, ૨૭૬

ભાનુમેરુ ૧૧૮, ૨૭૬

ભારત (દક્ષિણ) ૧૯૧, ૨૩૨

ભારતવર્ષ ૭, ૧૮

ભારતી ૧૭૧, ૩૧૨

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી ૪૪, ૧૦૬,

૧૨૭, ૧૪૮, ૩૧૪, ૩૧૯

ભારતીય વિદ્યા ૨૭૧

" સાહિત્ય ૧૧, ૧૮

ભારમલ્લ (નૃપ) ૨૭૪

ભારતિ ૩૩, ૨૮૩

ભાવનગર ૯૨, ૧૦૦, ૨૦૬

ભાવરતન ૩૧૪

ભાષા ૩, ૨૯૨. જુઓ હિન્દી

ભાષાટીકા ૨૩૧, ૨૯૯ (૨), ૩૦૩, ૩૦૪

ભારકર ૨૯૬

બીખીબાઈ સુનીલાલ પન્નાલાલ ૨૫૪

બીમદેવ (નૃપ) ૬૮, ૨૧૧

બીમસિંહ ૪૧

બીમસી માણેક ૨૦૮, ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૫૫

ભુવનરાજ ૨૯૩

ભૂત ભાષા ૧૫૬

ભૈરવ ૧૯૧

ભૈરવદાન ૩૧૫

ભોજ (નૃપ) ૧૧૦, ૧૮૮. જુઓ

ભોજદેવ

„ (નૃપ) ૨૭૪.

ભોજદેવ (નૃપ) ૧૪૩. જુઓ ભોજ
(નૃપ)

„ (પ્રતિહાર) ૫૯

ભોજપત્ર ૧૪૮

ભોજરાજગણિ ૨૯૩

મકસૂદાખાદ ૨૫૯

મગધ ૧૪

મંગલસૂરિ ૨૮૨

મંજૂશ્રી ૨૪૧

મણ્ડન (ગૃં) ૨૪૨

મણ્ડનગણિ ૨૦૪

મણ્ડપદુર્ગ ૨૪૩

મતિભદ્રગણિ ૨૭૮

મતિસાગર ૯૯

„ (દિં) ૨૯

મથુરા ૨૦૪

મદનચન્દ્ર ૯૮

મદનપાલ હક્કુર ૫૬

મદનસિંહ ૨૨૩

મદનસૂરિ ૩૨૨

મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ ૩૧

„ સરકાર ૧૯૬

મધ્યદેશ ૧૦૯

મરહટ્ટી ૫, ૬૩

મરાઠી ૧૭ (૨), ૨૯૩

— અનુવાદ ૨૧૧, ૨૩૦

— ભાષાન્તર ૧૬૮

મલધારી ૬, ૧૪, ૭૮

„ ગચ્છ ૧૨૯, ૨૦૮, ૨૪૮

મલ્લિનાથ ૧૬૬

મલ્લિભૂષણ (દિં) ૪૩

મહમદ ખલ્વા (ખીલજી) ૨૬૩

મહાદેવ ૧૭૮

„ ૨૯૮. જુઓ ચન્દ્રમૌલિ

મહાદેવાય ૧૮૭

મહામહોપાધ્યાય ૧૬૫, ૨૮૬

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય.

સામયિક ૬૦

મહાવીર ૨૪૧. જુઓ મહાવીર

સ્વામી, વર્ધમાન, વર્ધમાનસ્વામી
અને વીર

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, શ્રી ૧૫૯,

૧૬૬

મહાવીર જૈન સંભા. ૧૧૨

મહાવીરસ્વામી ૪, ૬, ૧૨, ૧૩,

૫૩, ૧૦૨ (શ્રમણ ભગવાન); ૧૯૭,

૨૨૧, ૨૫૯, ૨૯૮. જુઓ મહાવીર,
વર્ધમાન, વર્ધમાનસ્વામી અને વીર
મહિમાલકિતમણ્ડર ૨૭૫
મહીતિલક ૨૮૪
મહેન્દ્ર ૮૪
" ૨૬૧
" (દિ) ૨૬૧
" (નૃપ) ૨૬૨
" (પં) ૯૯
મહેન્દ્રસરિ ૬૦
" ૧૮૦
મહેસાણા ૫૦
[માગધી ૧૪, ૩૦૪
[માગધી ૬૩
માણિક્ય(કે)ચન્દ્ર દિગમ્બર જૈન ગ્રન્થ-
માલા ૧૬, ૪૫, ૨૪૩-૨૪૫, ૨૬૧
માણિક્યભટ્ટ ૨૩૨
માણિક્યગઢ ૨૬૩
માર્તાલિ ૨૬૧
માયુર (સંધ) ૨૪૪
માધવસેન ૨૪૪
માનભદ્ર ૭૬
માનસેખર ૩૦૯
માનસી ૨૩૩
માલવ ૩૬

માળવા ૨૬૩, ૨૮૬
મિત્ર લાપા (macaronic) ૮, ૧૫૪
" સાહિત્ય ૨૮૩
મુકુલભટ્ટ ૧૩૨
મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા ૧૧૨,
૧૧૫
મુંજ (નૃપ) ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૪૮
મુનિમુન્દરસરિ ૧૨૨
મુનિસેન ૩૦૩
મુનીશ્વરસરિ ૨૭૨
મુંબઈ ૨, ૨૫, ૧૫૬, ૨૧૦, ૨૩૦,
૨૬૯, ૨૭૪, ૩૦૧
મુંબઈ વિદ્યાપીઠ ૮૧, ૧૩૬, ૧૪૦,
૧૬૪, ૧૭૦, ૧૭૭
મુંબઈ સરકાર ૨૯૯
મુરુણ (નૃપ) ૨૦૪
મુસ્લિમ ૨૬૫
મુખિદ્રી ૩૧૪
મૂલચન્દ્ર ૨૫૬
મૂલરાજ (નૃપ) ૬૮
મૂલ સંધ ૪૩, ૪૪
મેઘચન્દ્ર ૨૮૧
" (ત્રિવિધ) ૨૨
મેઘવિજય ૨૯૪
મેથુએન એન્ડ કંપની લિમિટેડ

(Mathuen and Company
Limited) ૨૩૭

મેદપાટ ૧૭૪. જુઓ મેવાડ

મેરુવિજય ૨૧૯

મેવાડ ૧૭૪. જુઓ મેદપાટ

મોગલ ૧૧૯

મોઢ (સાતિ) ૬૨, ૨૯૪

મોતીલાલ લાધાજી ૬૯. જુઓ
કેવલવિજયજી

મોહનલાલજી જૈન ગ્રન્થમાલા ૨૦૩,
૨૧૪

મૌર્ય ૨૬૨

મહેસુર સરકારની ગ્રન્થમાલા ૨૮૭

યશ ૧૪૩

યશઃકીર્તિ (દિ.) ૪૪

યશશ્વન્દ્રગણિ ૧૮૦

યશોધોષ ૨૪૧

યશોદેવ ૨૬૧

યશોદેવસૂરિ ૨૦૫

યશોવિજયગણિ ૭, ૨૨૧

યશોવિજયજી ૩૦૫

યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા ૬૮,

૮૫, ૯૨, ૯૩, ૧૧૨, ૧૧૫,

૧૧૭, ૧૨૧, ૨૫૪, ૨૭૮

યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા પં

યાકિની ૧૩

યાપનીય ૨૫, ૨૬

યાસ્ક ૨૫

યુરોપીય સાહિત્ય ૧૮

યોધપુર ૯૫. જુઓ જોધપુર

રતનામ ૩૧૬

રતનધીર ૧૫૮

રતનપ્રભ ૮૮

રતનવિશાલ ૨૮૮

રતનશેખરસૂરિ ૯૯, ૨૦૭

રતનસિંહસૂરિ ૫૦

” ૨૬૩

રતનહર્ષ ૨૭૬

રવિચન્દ્ર ૧૧૬

રાજ ગચ્છ ૨૮૭

રાજપાલ ૨૧૧

રાજમહેલ પુસ્તકાલય ૨૩૪

રાજરત્ન ૧૫૧

રાજર્ષિ ૧૧૪

રાજશેખરસૂરિ ૧૩૦

” ૧૮૮

રાજશ્રી ૮૧

રાજસોમ ૨૫૬

રાજસ્થાની (ભાષા) ૨૨૬

રાજમતી ૧૫૭

રાણકપુર ૧૯૩

રોટર ૮૧

રામ ૧૮૫

રામકીર્તિ (દિ.) ૪૪

" (દિ.) ૧૪૨

રામચન્દ્રસૂરિ ૭૮

રામવિજય ૨૫૬

રાયમલ્લ ૧૧૮

રાજકુટ ૧૬૭

રાહડપુર ૧૭૪

રિખવદેવજી મહારાજની પેઠી ૯૦

રિચુ ચાર્લ્સ (Ren Charles)

૧૧૫, ૧૧૭

રુદ્રપદ્મીય ગૃહ ૨૪૧

સદ્ગીર્તિ ૨૭૬

સદ્ગીર્તિ ૨૫૪

સદ્ગીર્તિસંગ્રહ ૨૫૩

સંત ૨૩૭

સાધ્વિચન્દ્ર ૨૬૦

સાધ્વિવિજય ૨૬૫

સાધ્વિસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમોક્ષા, શ્રી

૭૨, ૯૯

સાધ્વિસૂરીશ્વર જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથ-

માતા, શ્રી ૭૦, ૨૦૬

સાટ ૧૭૨, ૧૮૯

સાવિત્રાગ જૈન સંધ ૩૦૧

સાદર ૧૪૩

સાદર ૫૬, ૧૧૯

સીંગડી ૫૪

" સંપ્રદાય ૩૧૫

સુંદા (ગૃહ) ૨૬૦. જુઓ લોકા

ગૃહ

સોદેશ ૨૭૪

લોકા ગૃહ ૩૧૫. જુઓ સુંદા ગૃહ

લૌકિક સંસ્કૃત ૪, ૧૮, ૫૭, ૧૪૬

વજ્રપથ ૨૬. જુઓ વજ્રસ્વામી

વજ્રસેન ૨૫૨

વજ્રસ્વામી ૨૬. જુઓ વજ્રપથ

વટ ગૃહ ૨૨૬, ૨૭૫

વડોદરા ૧૯૦, ૨૪૭

" દેશી કેળવણીખાતું ૨૬૩

વણિક ૮૧

વધેશ (વંશ) ૧૯૨

વર્ધમાન ૧૪૭, ૨૫૭

" ૨૭૧

" ૨૯૮. જુઓ મહાવીર,

મહાવીરસ્વામી, વર્ધમાનસ્વામી અને

વીર

વર્ધમાનગણિ ૧૮૦

વર્ધમાનસૂરિ ૩૧

વર્ધમાનસ્વામી ૨૧૩, ૨૧૪. જુઓ
મહાવીર, મહાવીરસ્વામી, વર્ધમાન
અને વીર

વલ્લભરાજ (નૃપ) ૬૮

વસુદેવ ૧૦૭

વસ્તુપાલ ૧૭૨, ૨૦૬-૨૦૮, ૨૫૧,
૨૮૭

વાચક (પાદ) ૨૦૪

વાચક(વર્ણ) ૧૪, ૨૦૦

‘વાડી’ પાશ્વનાથનો ભણ્ણાર ૩૭

‘વાદિ’ ૨૮૪

વાદિપર્વતવળ ૨૯

વાદિભૂષણ (દિ) ૪૪

વાદી ૮૬, ૨૦૫, ૨૮૨

વાયડ ગચ્છ ૬૭, ૧૩૦, ૧૬૮,
૨૧૩, ૨૩૪, ૩૦૭

વાયડ (નગર) ૧૬૯

વાસુક ભટ્ટ ૨૮૫

વાસુદેવ (કૃષ્ણ) ૧૨૯

વાહિલ ૨૧૧

વિક્રમ (નૃપ) ૧૧, ૧૨, ૧૭, ૨૨,
૨૫, ૪૪, ૪૯, ૫૭, ૫૮, ૮૬,
૧૦૨, ૧૦૭, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૫૪,
૧૬૮, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૦, ૨૧૦,
૨૧૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૫૧, ૨૭૬,

૨૭૭, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૮, ૩૦૩,

૩૧૮, ૩૧૯. જુઓ વિક્રમાદિત્ય

વિક્રમપુર ૨૯૨

વિક્રમવિજયળ ૭૨

વિક્રમાદિત્ય (નૃપ) ૩૧. જુઓ વિક્રમ

વિજયકીર્તિ (દિ) ૪૪

વિજયક્ષમાભદ્રસૂરિ ૭૨, ૮૨, ૯૩.

જુઓ ક્ષમાવિજય (ઉપા.)

વિજયચન્દ્રસૂરિ ૭૬

વિજયદર્શનસૂરિ ૮૦

વિજયદાનસૂરિ ૧૧૯

વિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાલા ૨૪૫

વિજયધર્મસૂરિ ૭

વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાલા, શ્રી
૨૫૯

વિજયનેમિસૂરિ ૨૫૨

વિજયનેમિસૂરિગ્રંથમાલા ૬૯

વિજયપ ૩૧૯

વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વર ૭

વિજયપ્રભસૂરિ ૨૨૪

વિજયપ્રભ ૨૦૪

વિજયરત્નસૂરિ ૨૨૪

વિજયરાજસૂરિ ૪૭

વિજયલાવણ્યસૂરિ ૨૪, ૭૨, ૧૬૨

વિજયવર્ધન ૨૭૭

વિજયસિંહ ૨૪૬
 વિજયસિંહસૂરિ ૨૩૦
 વિજયસેનસૂરિ ૨૦૬, ૨૫૪
 વિજ્ઞાપટ્ટમ ૪૨
 વિદ્યાકર મિશ્ર ૧૧૨
 વિદ્યાધર (વંશ) ૨૦૪
 વિદ્યાનન્દિ ૪૩
 વિદ્યાસિંહ ૨૫૦
 વિધિ પક્ષ ૨૭૪. જુઓ અંચલ
 ગરુડ
 વિનયસમુદ્રગણિ ૨૮૮
 વિનયસાગર ૨૫૬
 વિનયસુંદર ૨૨૬
 „ ૨૭૫, ૨૬૦
 વિનાયકદાસ (કાયસ્થ) ૧૭૬
 વિનીતસાગર ૫૫
 વિશુધચન્દ્ર (pen-name) કવિ ૧૭૨.
 જુઓ નરેન્દ્રપ્રમસૂરિ
 વિશુધચન્દ્રસૂરિ ૨૦૫, ૨૯૨
 વિમલતિલક ૯૨, ૩૧૩
 વિશાલભારત ૧૯૪
 વિશાલરાજ ૧૫૭
 વિપ્લુ ૧૮૩
 વિપ્લુદાસ ૨૯૩
 વીએના (Viana) ૮૮

'વીતરાગ' અમિતગતિ ૨૪૪. જુઓ
 અમિતગતિ. (પહેલા)
 વીર ૧૦૩, ૧૪૭, ૨૫૪, ૩૦૮.
 જુઓ મહાવીર, મહાવીરસ્વામી
 વર્ધમાન અને વર્ધમાનસ્વામી
 વીરધવલ ૪૧, ૨૫૧
 વીરનન્દિ ૨૨
 વીરપ્રભ ૨૫૦
 વીરસંવત ૧૨, ૧૮, ૨૬, ૩૦,
 ૮૫, ૯૨, ૯૭-૧૦૦, ૧૦૨,
 ૧૧૨, ૧૨૧, ૨૪૦, ૨૭૧
 વીરસમાજ ૮૧
 વીરસિંહ ૨૭૨
 વીરસેન ૨૪૪
 વીસનગર ૨૭૮
 વીસલદેવ (૧૧) ૯૮
 વૃદ્ધવાદી ૨૦૪
 વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય ૧૧૬, ૨૦૫,
 ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૩૧, ૨૭૬, ૨૮૧,
 ૨૯૩, ૨૯૫
 વેણીકૃપાણુ ૯૭, ૧૫૧
 વેણુકર હરિ દામોદર ૧૪૪
 વૈદિક ઇંદ ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦,
 ૧૪૫, ૧૪૯
 વૈદિક ધાતુ ૩૦૧

૯૭; ૧૪૭, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૮,

૧૮૨, ૧૮૩

સિદ્ધસારસ્વત (ગિરુદ) ૧૧૦

સિદ્ધસૂરિ ૨૯૯

સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૭, ૨૫, ૨૦૪

સિન્ધુદેશ ૨૯૬

સિયાણા ૩૧૬

સુખસાગરગણિ ૩૧૩

સુધર્મસ્વામી ૧૦૨, ૨૭૪

સુન્દરી ૧૦૯

સુમતિકલશ ૨૯૦

સુમતિકીર્તિ ૪૪

સુમતિનાથ ૨૨૨

સુરત ૭, ૭૦, ૭૧, ૧૨૯, ૧૩૫,

૧૫૫, ૨૧૦, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૫૭,

૩૦૧, ૩૦૩, ૩૧૬

સુરપ્રભ ૪૧

સુવિધિનાથ ૨૨૧

સૂર્યચન્દ્ર ૧૧૯

સૂર્યાલિદેવ ૧૮૦, ૧૯૩

સૂર્યોદયવિનયજી ૩૦૯

{ સેન અન્વય ૩૦૩

{ „ સંઘ ૧૯૯. જુઓ પંચરતૂપ

{ સેનાન્વય ૧૯૯

સેન્દ્ર (વંશ) ૧૩૧

સોમ ૧૫૫

{ સોમચન્દ્ર ૬૨

{ સોમદેવ ૬૨

સોમવિનય ૮૦

સોમવિમલ ૫૧

સોમવિમલસૂરિ ૨૫૩

સોમસુન્દર ૨૯૪

સોમસુન્દરસૂરિ ૧૦૦, ૧૫૭

સોમેશ્વર (નૃપ) ૧૮૮

સોરસેણી ૫, ૬૩, ૬૫

સોલંકી ૬૧. જુઓ ચૌલુક્ય

સોલંકીઓ ૬૨

સોલાપુર ૧૭, ૧૭૭, ૨૨૮

સૌધર્મ જૂહત્તપા ગચ્છ ૩૧૬

સૌભાગ્યસાગરસૂરિ ૭૯

સૌભાગ્યહર્ષ ૨૫૩

સૌરાષ્ટ્ર ૧૭૨

સ્કન્દિલાચાર્ય ૨૦૪

સ્વયમ્ભૂ ૧૩૧. જુઓ બ્રહ્મા

સ્વીડન (Sweden) ૪૭

હંસવિનય ક્ષી લાખણેરી (Han-

savijaya Free Library)

૨૪૬

હમ્મીરાજ (નૃપ) ૬૦

હયગ્રીવ ૨૭૫

હરિ ૨૬૩

હરિચન્દ્ર ૨૨

હરિતોપસમિતિ ૧૩૪

હરિપ્રસ ૨૬૩

હરિમદ્ ૨૭૬

{ " આચાર્ય (પહેલા) ૩૦૧
હરિમદ્સુરિ ૭૩

" ૭૬

હરિમાધ દેવકરણ જૈન ગ્રંથમાલા
૨૪૪

હરિયાંકર કાલિદાસ ૨૫૨

હર્ષદા ૫૭

હર્ષદામોહ ૨૫૩

હર્ષકીર્તિસુરિ ૨૮૩

હર્ષચન્દ્ર ભૂરામાધ ૬૯

હર્ષપુરીય ગન્ધ ૧૩૦

હર્ષચિન ૨૬૨

હરિતનાપુર ૨૭૪

હાલ (નૃપ) ૨૦૪

હિતકુચિ ૨૩૦

હિન્દી ૩૦, ૧૦૬, ૨૪૬,

૩૦૪. જુઓ ભાષા

— અનુવાદ ૨૦૫, ૨૨૪, ૨૭૮,

૨૪૪, ૨૪૫, ૨૬૬ (૨), ૩૧૬

— અર્થ ૧૦૬

— કવિત્વ ૨૪૬

— દ્રિધ્યણુ ૨૨૬

— પ્રસ્તાવના ૧૦૬, ૧૫૫, ૨૨૭,
૩૧૪, ૩૧૭-૩૨૦

— ભાષાન્તર ૨૧૧

— વિવેચન ૩૧૯

— શબ્દાર્થ ૩૦૩

હિંદુ મિલન ગદિર ૨૬૬, ૩૦૭

હિપાર્કસ (Hiparkas) ૨૨૬

હિમાંચલવિજયજી ૬૯

હીરાવિજયસુરિ ૧૧૬, ૧૭૦, ૨૫૩,
૨૫૫

હીરાચન્દ્ર નેમિચન્દ્ર ૨૬૯

હીરાલાલ વિ. હંસરાજ ૩૦૭

હીરાલાલ હંસરાજ ૨૧૭, ૨૪૦,
૨૫૨

ફણુ ૫૭

હેમચન્દ્ર ૪૭

હેમચન્દ્ર(સુરિ) ૬૨, ૬૬, ૭૧, ૭૮,

હેમચન્દ્રસુરિ (કલિં) ૩૫, ૩૭, ૮૬,
૯૭, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૮૦

હેમચન્દ્રાચાર્ય સમા ૫૩, ૭૭, ૭૪

હેમનિલકમુરિ ૧૫૧

હેમનન્દન ૨૭૬

હેમપાત્ર ૨૭૭

હેમવિમલસૂરિ ૫૧

„ ૧૦૨

હેમાદ્રિ ૨૯૩

હોસંગ ઘોરી ૫૨

Annals of the Bhandar-
kar Oriental Research
Institute ૪૨, ૪૬, ૨૮૨

Bombay Sanskrit and
Prakrit Series ૬૯, ૧૬૬

Bulletin of the Calcutta
Mathematical Society ૧૯૮
College of Indian Music,
Dance and Dramatics
૧૯૦

D C G C M ૩૧૨

Education Society ૮૮, ૯૦
G S A I ૨૪૧

Indian Culture ૧૬૬

Indian Historical Quar-
terly ૨૪૨

Indische Streifen ૨૪૨

Jaina Antiquary ૨૦૮, ૨૨૭

Journal of the Bombay
Branch of the Royal
Asiatic Society ૧૩૭,
૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૦

Mythic Journal ૨૭૦

P. E. N. ૯૬, ૨૬૭

S I F I ૨૪૯

Z D M G ૨૪૪

વિષય-સૂચી

પૃ. ૧૩—૭૪ ઉ પો ૬ ઘા ત

૧૩ પર્યાય, મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા
૧૪—૩૪ (અ) નિવેદન : ૨ પ્રથમ
અંશ:—

ઉત્થાનિકા, સુયોગ, અભ્યાસ, યોગ્યતા,
'પાઠ્ય'ના અર્થની વ્યાપકતા,
અભિલાષા, યોજના—પુસ્તકના બે
ખંડ અને એનાં નામ, સાર્વજનિક
સાહિત્યની વ્યાખ્યા અને એનાં
અંગો (technical sciences),
ધાર્મિક સાહિત્યની વ્યાખ્યા અને
એના ચાર ઉપખંડ, ધાર્મિક
સાહિત્યના નવ વર્ગ અને તેની
સમજણ, લલિત અને લલિતેતર
સાહિત્ય, દૈનિક સામગ્રીનું વિભાગ-
દીઠ વિભાજન, જૈન સાહિત્યનો
પરિચય આપતી વેળા કાલક્રમને,
નહિ કે સંપ્રદાયને અપાયેલું પ્રાધાન્ય,
જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યના પાંચ
પ્રકારની ગોઠવણી અંગે વિચારણા,
સાધ્ય ને સાધન, 'વિજ્ઞાન' નામના
પંદરમા પ્રકરણના વિષયોનો ક્રમ,

વ્યાકરણનાં સૂત્રથી ગર્ભિત કૃતિઓ,
અમરકોશ (શ્લો. ૧)ની પાદ-
પૂર્તિરૂપ કૃતિ, દ્વયાશય-કાવ્ય,
ત્રૈવિધગોષ્ઠી, કૃતિઓના પરિચય-
ની પદ્ધતિ, પ્રકાશનોની નોંધ,
પ્રકાશનોનો પરિચય આપનારી
ચાર કૃતિ, માનાર્થ પ્રયોગ, અંથ-
કારાદિને લગતી ત્રણ સૂચીની
સમજણ, "જૈન અંથ" એટલે શું?,
નામોનો વિનિમય, અકારાદિ ક્રમના
પ્રકાર, અટકને પ્રાધાન્ય તેમજ
વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામોનું સૂચન
૩૪—૬૭ (આ) મૂલ્યાંકન :

૩૪—૩૯ અંથપ્રણયનનો હેતુ, જૈન
સાહિત્યની વિશાળતા અને વિવિધતા,
મધ્ય યુગનો અધિકારપટ, શ્રમ-
ણાદિનો ફાળો, પાઠ્ય, સંસ્કૃત અને
ગુજરાતીમાં કૃતિઓ ૨૫ ના રા
જૈન ગૃહસ્થોનાં નામ તેમજ સૈકા-
દીઠ સાહિત્યનો ફાલ અને વિષયદીઠ
વિકાસક્રમ દર્શાવવા માટેનો પ્રયાસ

૩૯—૬૭ જૈન મૌલિક ગ્રંથોનું
મૂલ્યાંકન :

૩૯—૪૨ પંદર વિષયો અને એને
અંગેની કૃતિઓની સંખ્યા તથા
ચિત્રકળા

૪૨—૬૬ વ્યાકરણાદિનું વિહંગાવ-
લોકન

૬૬ ત્રણ અને ચાર વિષયની એક-
કર્તૃક કૃતિઓ

૬૬, ૬૭ સૈકાદીક કાલ

૬૮-૭૪ નિવેદન : દ્વિતીય અંશ—

૬૮ રચનાસમયની સૂચી અને કર્તૃવ્ય

૬૮-૭૧ પ્રયાસ તેમજ ભારતીય
સાહિત્યના તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના

ઇતિહાસને લગતા વિવિધ ભાષા-
ઓમાં રચાયેલાં પુસ્તકોની સૂચી

૭૧, ૭૨ પ્રસ્તુત પુસ્તકની આવશ્યકતા

૭૨-૭૪ ઋણસ્વીકાર

૧-૩૨૩ સંદિગ્ધાણ મૂળ

૧-૮ પ્રકરણ ૧ : પ્રાસ્તાવિક

૧ જગતની અનાદ્યનન્તતા

૨ સાહિત્યની ભાષાનો ઉદ્ભવ

૩ ભાષાઓનું વર્ગીકરણ

૪, ૫ ભાષા કોની ?

૫ 'જૈન' સંસ્કૃત

૫, ૬ ઉપલબ્ધ સાહિત્યની ઇયત્તા

૭ પુસ્તકની મર્યાદા

૮ સંસ્કૃત કૃતિઓના સાત વર્ગ

૯-૬૦ પ્રકરણ ૨ : વ્યાકરણ

૯ વ્યાકરણના પર્યાયો

૯ વેદનાં છ અંગ

૯ વ્યાકરણનો ઉદ્ભવ

૧૦-૪૭ [૧] વ્યાકરણો

૧૦, ૧૧ (૧) અજૈન ઇન્દ્ર (એન્દ્ર)

વ્યાકરણ

૧૨-૧૪ (૨) જૈન એન્દ્ર વ્યાકરણ
અને એની ઉત્પત્તિ

૧૪, ૧૫ (૩) સદ્ધપાહુક (શબ્દ-
પ્રાભુત)

૧૫-૨૩ (૪) જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણુ યાને
પંચાધ્યાયી :

દિ૦ પૂજ્યપાદનો પરિચય, એ વાચના,

અસદ્ધી સૂત્રપાઠની ટીકાઓ, સ્વોપદ્ય

ન્યાસ ને ભાષ્ય, મહાવૃત્તિ, શબ્દાં-

ભોજ-ભાસ્કર, પંચવસ્તુ, (૪અ)

શબ્દાર્ણવ અને એની ટીકાઓ,

શબ્દાર્ણવપ્રક્રિયા તેમજ જૈનેન્દ્ર

વ્યાકરણની અનિદ્સ્વરાન્તકારિકા

૨૩-૨૫ (૫) વિશ્રાન્તવિદ્યાધર :

આ જૈન કૃતિ છે? વામનનો

સમય, સ્વોપસૃષ્ટિ, બૃહદ્વૃત્તિ અને
મલ્લવાદીનો ન્યાસ
૨૫-૩૧ (૬) (જૈન) શાકટાયન
શાખાનુશાસન :
શાકટાયનનું વારતવિક નામ અને
એમની કૃતિઓ, સ્વોપસૃષ્ટિ, અંગોધ-
વૃત્તિ, ન્યાસનું કર્તૃત્વ, ચિન્તામણિ
અને એની ટીકા, પ્રક્રિયાઓ :
પ્રક્રિયાસંગ્રહ, શાકટાયન-ટીકા અને
રૂપસિદ્ધિ, સિંગાનુશાસન ને ધાતુપાઠ
૩૧-૩૪ (૭) પંચઅંગી યાને
બુદ્ધિસાગર :
પરિમાણ, રચનાનો હેતુ, વ્યાકરણનાં
પાંચે અંગોની છન્દોબદ્ધ રચના
અને ઉદ્દેશો
૩૪ (૮) હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણ :
સ્વોપસૃષ્ટિ, પ્રક્રિયાઓ અને સારાંશ
૩૪, ૩૫ (૯) ભદ્રેશ્વર-વ્યાકરણ :
ભદ્રેશ્વરમૂર્તિનું પ્રાધાન્ય
૩૫ (૧૦) ગણરતનમહોદધિ :
સ્વોપસૃષ્ટિ, વર્ધમાનમૂર્તિકૃત સિદ્ધ-
રાજ-વર્ણન, પાણિનિ વગેરેની
પ્રશંસા અને અસાતકર્તૃક અવયૂરિ
૩૬-૪૦ (૧૧) શાખાનુશાસન યાને
મુદ્ધિવ્યાકરણ :

સ્વોપસૃષ્ટિ, હાયપોથીઓ, મુદ્ધિ-
વ્યાકરણનાં રચનાસમય, ઉપયોગ
અને પ્રભાવ તથા વિષમપદવિવરણ
૪૦ (૧૨) પ્રેમલાભ-વ્યાકરણ :
યોજનાની સ્વતંત્રતા
૪૦, ૪૧ (૧૨અ) બાલબોધ-
વ્યાકરણ :
એનાં છ વિવરણો તેમજ કાતન્ત્રની
વૃત્તિરૂપ આ વ્યાકરણ હોવાનો સંભવ
૪૧, ૪૨ (૧૩) વિદ્યાનન્દ-વ્યાકરણ :
કર્તાનો પરિચય, ગુર્જવલ્લીમાં આ
વ્યાકરણનો 'સર્વોત્તમ' તરીકે ઉલ્લેખ,
આ વ્યાકરણનાં ત્રણ નામાતરો
અને એના કર્તાનું અન્ય નામ
૪૨-૪૪ (૧૪) ઔદાયચિન્તા-
મણિ :
'પાષ્ઠય' (પ્રાકૃત) બાપાનું વ્યાકરણ,
દિં શ્રુતસાગરનો પરિચય, એમણે
પોતાને માટે વાપરેલાં વિશેષણો
અને એમની કૃતિઓ
૪૪-૪૬ (૧૫) ચિન્તામણિ વ્યાકરણ
કર્તાની શિષ્યપરંપરા અને વિવિધ
કૃતિઓ, પાષ્ઠય બાપાનું વ્યાકરણ
અને સ્વોપસૃષ્ટિ

૪૭ (૧૬) શબ્દભૂષણ:

પદાત્મક વ્યાકરણ અને મુસ્લિમ
માટેની આ રચના

૪૭ (૧૭) શબ્દાર્ણવ:

વ્યાકરણ કે કોશ અને સ્વોપસંદીકા

૪૭-૫૨ [૨] ઔકિતકો

૪૭-૫૦ મુખ્યાવબોધ:

કુલમંડનસૂરિની જીવનરેખા ને કૃતિઓ

૫૦-૫૨ વાક્યપ્રકાશ:

ઉદયધર્મકૃત મહાવીરસ્તવન અને

વાક્યપ્રકાશની પાંચ ટીકાઓ

પર અન્ય ઔકિતકો

૫૨-૫૬ [૩] આંશિક વ્યાકરણો:

૫૨-૫૪ (૧) ઉપસર્ગમંડન:

મંડનનો પરિચય અને એમની કૃતિઓ

૫૪, ૫૫ (૨) ધાતુમંજરી:

સિદ્ધિચન્દ્રગણિનો પરિચય અને

એમની મૌલિક અને વિવરણાત્મક

કૃતિઓ

૫૫ (૩) મિશ્રલિંગકોશ, મિશ્રલિંગ-

નિર્ણય કિંવા લિંગાનુશાસન:

કર્તા કલ્યાણસાગર

૫૫ (૪) ઉણાદિપ્રત્યય:

કર્તા દિગંબર છે ? અને સ્વોપસંદીકા

૫૬ પારસી(ક)ભાષાનુશાસન:

ફારસી ભાષાનું વ્યાકરણ અને એના

કર્તા વિક્રમસિંહ

૫૬ કર્ણાટક-શબ્દાનુશાસન:

દિં અકલંકકૃત કાનડી ભાષાનું

વ્યાકરણ, વૃત્તિ અને વ્યાખ્યાન

[૪] પરિશિષ્ટો

૫૮ પરિશિષ્ટ ૧: ચન્દ્ર વ્યાકરણ:

કર્તા ચન્દ્રગોમિ (ખૌદ) અને

સ્વોપસંદ વૃત્તિ

૫૮-૬૦ પરિશિષ્ટ ૨: પુરવણી:

૫૮, ૫૯ (અ) શાકટાયન-વ્યાકરણની

અધ્યાયદીઠ સૂત્રસંખ્યા ને ચિન્તા-

મણિ

૫૯, ૬૦ (આ) ગણદર્પણ:

કુમારપાલનો સમય: વિ. સં.

૧૧૪૯-૧૨૩૦ અને ત્રણ અધ્યા-

યોની પદ્યમાં રચના

૬૦ (ઈ) તૂતન વ્યાકરણ:

જયસિંહસૂરિની કૃતિઓ ને સારંગ

પંડિતનો પરાજય

૬૧-૧૦૩ પ્રકરણ ૩: હૈમ

પંચાંગ વ્યાકરણ

૬૧, ૬૨ 'સિદ્ધહૈમચન્દ્ર' નામના

એ અંશના અર્થ

૬૨ હૈમચન્દ્રસૂરિની જીવનરેખા

૬૩-૭૪, ૭૪-૮૮ (અ) સૂત્ર પાઠ

સિંહોની રૂપરેખા, એનું પરિમાણ,
સ્થાનની યોજના, સંજ્ઞા અને
સૂત્રોનું સંતુલન તેમજ પાંત્રીસ
પદો

૬૮-૭૦ સ્વોપચ લઘુવૃત્તિ, પ્રકાશિકા
અને લઘુવૃત્તિનાં વિવરણો

૭૦, ૭૧ રહસ્યવૃત્તિ

૭૧ કાયરથ કાકલની વૃત્તિ

૭૨ મધ્યમવૃત્તિ

૭૨, ૭૩ ખૂદહવૃત્તિ (તત્ત્વપ્રકાશિકા)
તેમજ એની સ્વોપચ લઘુવૃત્તિ તથા
અમોઘવૃત્તિ સાથે સરખામણી

૭૩, ૭૪ સત્તાવન ન્યાયો અને એને
અંગેની વૃત્તિ અને અવચૂરિ

૭૪ (આ) ગણપાઠ

૭૫, ૭૬ ખૂદહવૃત્તિની અવચૂરિંકા,
એનું કનકપ્રભકૃત ન્યાસ સાથે
સામ્ય, ખૂદહવૃત્તિને લગતાં વિવરણો
અને સંક્ષેપ

૭૭ ખૂદન્યાસ, શબ્દમહાણું વ કિંવા
તત્ત્વપ્રકાશિકા-પ્રકાશ

૭૮ વિવિધ લઘુન્યસો ધત્યાદિ

૭૮-૮૦ પ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ, પ્રાકૃત-
વૃત્તિદુષ્ટિકા ધત્યાદિ

૮૦-૮૪ પ્રક્રિયાં-અન્યો

૮૦ પ્રક્રિયાથી લાભાલાભ

૮૦-૮૨ હૈમ(લઘુ)પ્રક્રિયા:

વિનયવિજયગણિતો પરિચય અને
એમની કૃતિઓ

૮૨, ૮૩ હૈમપ્રકાશ યાને હૈમ-
પ્રક્રિયાખૂદન્યાસ

૮૩, ૮૪ મેઘવિજયગણિકૃત ત્રણ
હૈમપ્રક્રિયા: ચન્દ્રપ્રભા યાને હૈમ-
કૌમુદી ધત્યાદિ

૮૪, ૮૫ હૈમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય
ધત્યાદિ

૮૫-૮૭ હૈમવિભ્રમ તથા એની વૃત્તિ
(તત્ત્વપ્રકાશિકા) અને અવચૂરિં

૮૮ સિદ્ધસારસ્વત (સિંહોનો ઉદ્ધાર)

૮૮-૯૦ (ઈ) ઉણાંદિ સૂત્રો

૮૮, ૮૯ ઉણાંદિગણસૂત્રો અને એની
સ્વોપચ ટીકા

૯૦ ઉણાંદિનામમાલા

૯૦-૯૩ (ઈ) ધાતુપાઠ

૯૦-૯૨ ધાતુપારાયણ ધત્યાદિ

૯૨, ૯૩ ધાતુરત્નાકર અને ઉક્તિ-
રત્નાકર

૯૩-૯૫ (ઉ) ત્રિંગાનુશાસન

૯૩-૯૫ હૈમ ત્રિંગાનુશાસન અને
એની સ્વોપચ વૃત્તિ

૯૫ દુર્ગપદ્મપ્રબોધ ધત્યાદિ
 ૯૬, ૯૭ હૈમ વ્યાકરણનાં સન્માન,
 પ્રચાર અને ઝોટ
 ૯૭-૧૦૩ પ્રકીર્ણક કૃતિઓ
 ૯૭-૯૯ સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચયઃ
 અમરચન્દ્રસૂરિનો પરિચય અને
 એમના ગ્રંથો
 ૯૯-૧૦૦ ન્યાયાર્થમંજૂષા અને
 એનો સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ
 ૧૦૦-૧૦૨ ક્રિયારત્નસમુચ્ચયઃ
 ગુણરત્નસૂરિની મૌલિક અને વિવ-
 રણાત્મક કૃતિઓ તેમજ એમની
 છવનરેખા
 ૧૦૨ કવિકલ્પદ્રુમઃ
 અજૈન કૃતિનું અનુકરણ
 ૧૦૩ તિકન્વયોક્તિ
 ૧૦૪-૧૩૩ પ્રકરણ ૪ : કોશ યાને
 નામમાલા
 ૧૦૪, ૧૦૫ ભાષાની સમૃદ્ધિ, નિષ્કંઠ
 અને એના અર્થ તથા ત્રિવિધ કોશ
 ૧૦૪-૧૨૬ [૧] એકાર્થક નામમાલા
 ૧૦૫ (૧) અમરકોશ
 ૧૦૬-૧૦૯ (૨) ધનંજય-નામમાલાઃ
 ધનંજયનો પરિચય, એમની કૃતિઓ
 તથા એમનો સમય તેમજ ધનં-
 જયનામમાલાનું ભાષ્ય

૧૦૯ (૩) નિઘન્ટુસમય (ધનંજયનો)
 ૧૦૯-૧૧૧ (૪) ધનપાલીય કોશઃ
 ધનપાલનાં સગાંવહાલાં ને એમનો
 કૃતિકલાપ
 ૧૧૧ (૫) ભુદ્ધિસાગરીય નિઘન્ટુઃ
 આ કૃતિની અનુપગ્નિધ
 ૧૧૨-૧૧૭ (૬) અભિધાન-ચિન્તા-
 મણિઃ
 ચાર હૈમ કોશો, અગ્નિચંદ્રી
 ચોજના, મહત્ત્વ, વિષય, ઉપયોગ
 અને રચનાસમય તેમજ સ્વોપજ્ઞ
 વિવૃત્તિ તથા અન્યકર્તૃક સાત
 ટીકાઓ
 ૧૧૬, ૧૧૭ બીજક નામની ત્રણ
 કૃતિઓ અને પ્રતીકાવલી
 ૧૧૭ શેષનામમાલા યાને શેષ-
 સંગ્રહનામમાલા અને એની બે ટીકા
 ૧૧૭ શિલોચ અને એની ટીકા
 ૧૧૮ (૭) સુન્દરપ્રકાશ, પદાર્થ-
 ચિન્તામણિ કિંવા શબ્દાણુવ
 ૧૧૮ (૮) શબ્દભેદનામમાલા
 ૧૧૮-૧૨૦ (૯) નામસંગ્રહ, નામ-
 માલાસંગ્રહ કિંવા વિવિક્તનામ-
 સંગ્રહઃ

ભાનુચન્દ્રગણિની જીવનરેખા અને
એમની મૌલિક અને વિવરણાત્મક
કૃતિઓ

૧૨૦ (૧૦) શાબ્દસંદોહસંગ્રહ

૧૨૦ (૧૧) શારદીય નામમાલા યાને
શારદીયાલિધાનમાલા

૧૨૦ હૃદયકીર્તિસુરિનો પરિચય અને
એમની કૃતિઓ

૧૨૧ (૧૨) શેષનામમાલા યાને
શેષસંગ્રહનામમાલા:
કર્તા સાધુકીર્તિ

૧૨૧ (૧૩) શાબ્દરત્નાકર:
સાધુસુન્દરગણિની કૃતિઓ

૧૨૧-૧૨૬ આંશિક કાશો
[અ]

૧૨૨ (૧) પંચવર્ગસંગ્રહનામમાલા:
શુભશીલગણિની કૃતિઓ

૧૨૨ (૨) દ્વયક્ષરનામમાલા:

૧૨૨, ૧૨૩ (૩) પંચવર્ગપરિહાર-
નામમાલા:

આઠ સ્થાન અને વાક્યાતુર્થ

૧૨૩ (૪) અપવર્ગ-નામમાલા:

જિનભદ્રસુરિનો પરિચય

૧૨૪ (૫) અન્ય અપવર્ગનામમાલા
[આ]

૧૨૪-૧૨૬ (૧) સદીક નિઘણ્ટુ-
શેષ:

નિઘણ્ટુના અર્થ, અલૈન નિઘણ્ટુઓ

અને વનસ્પતિના ૭ ભેદ

૧૨૬ (૨-૪) નિઘણ્ટુસંગ્રહ,
ઔપધીનામમાલા અને ધીજ-
નિઘણ્ટુ

૧૨૬-૧૨૯ [૨] અનેકાર્થક કાશો ।

૧૨૬ (૧) અનેકાર્થનામમાલા:
એની સંક્ષિપ્ત દીકા

૧૨૭ (૨) હુમ અનેકાર્થનિઘણ્ટુ

૧૨૭-૧૨૯ (૩) અનેકાર્થસંગ્રહ:
યોગના, રચનાસમય તેમજ અને-
કાર્થકૈરવાકરકૌમુદી વગેરે વૃત્તિ ધર્યાદિ

૧૨૯ (૪) અનેકાર્થનામમાલા

૧૨૯-૧૩૨ [૩] એકાક્ષરી નામમાલા

૧૨૯ (૧) એકાક્ષરનિઘણ્ટુ

૧૩૦ (૨) અમરચન્દ્રસુરિની એકા-
ક્ષરનામમાલા

૧૩૦, ૧૩૧ (૩) એકાક્ષરનામમાલા:
મુખાકલશની જીવનરેખા ને કૃતિઓ

૧૩૧, ૧૩૨ (૪) અમરકૃત એકા-
ક્ષરનામમાલિકા

૧૩૨ (૫-૬) એ એકાક્ષરનામમાલા

૧૩૨ પારસીકનામમાલા યાને શાબ્દ-
વિલાસ

૧૩૩ સંદિગ્ધ કૃતિઓ

૧૩૪-૧૫૨ પ્રકરણ ૫ : જન્મ:શાસ્ત્ર

૧૩૪ પદ્યાત્મક કૃતિ પહેલી કે ગદ્યાત્મક

૧૩૪ (૧) પૂજ્યપાદનું છન્દઃશાસ્ત્ર

૧૩૪-૧૩૯ (૨) જયદેવચન્દસઃ

જયદેવનો સંપ્રદાય, એમનો સમય-
નિર્ણય, જયદેવચન્દસ સંબંધી
ઉદ્દેશો અને એનાં હુપ્પટની
વિવૃત્તિ ઇત્યાદિ વિવરણો

૧૪૦-૧૪૨ (૩) કાનડી દિં જય-
કીર્તિનું છન્દોડનુશાસન

૧૪૩ (૪) બુદ્ધિસાગરસૂરિનું
છન્દઃશાસ્ત્ર

૧૪૩ (૫) રાજશેખરનું છન્દઃશેખર

૧૪૩ (૬) સમાનનામક કૃતિ

૧૪૪-૧૪૮ (૭) હૈમ છન્દોડનુશાસનઃ
છન્દશ્રૂડામણિ, યશોવિજયગણિની
વૃત્તિ અને વર્ધમાનસૂરિની ટીકા

૧૪૮-૧૫૧ (૮) અજ્ઞાતકર્તૃક રતન-
મંજૂષાઃ

ભાષ્ય

૧૫૧ (૯) છન્દોરતનાવલીઃ

કર્તા અમરચન્દ્રસૂરિ

૧૫૧ (૧૦) છન્દોડનુશાસનઃ

વાગ્મટની સ્વોપપન્ન વૃત્તિ

૧૫૧ ગાહલકુખણુ અને છન્દકોસની
એકેક સંસ્કૃત ટીકા

૧૫૨ છન્દઃશાસ્ત્ર સંબંધી અન્ય

બાર કૃતિઓ અને કેટલીકનાં
વિવરણો

૧૫૩-૧૭૯ પ્રકરણ ૬ઃ અલં-
કારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)

૧૫૩ 'અલંકાર'ના અર્થો

૧૫૪ આગમોમાં અલંકારો

૧૫૪, ૧૫૫ (૧) કવિશિક્ષાઃ
કર્તા બુદ્ધિભટ્ટસૂરિ

૧૫૫ (૨) અનિતસેનકૃત શૃંગાર-
મંજરી

૧૫૫-૧૫૯ (૩) વાગ્મટાલંકારઃ

વાગ્મટ પહેલાનો પરિચય, દસ
શ્વેતાંબરીય ટીકા, એક દિગંબરીય
ટીકા અને બે અબ્જૈન ટીકા તેમજ
બે શુજરાતી બાલાવબોધ

૧૫૯-૧૬૮ (૪) હૈમ કાવ્યાનુશાસનઃ
નામ, વિભાગ, વિષય તે રચના-
સમય, તથા અલંકારચૂડામણિ અને
વિવેક, કાવ્યાનુશાસનની વિવિધ
સમીક્ષા તેમજ અન્યૂંની યશો-
વિજયકૃત વૃત્તિ

૧૬૮ (૫) જયમંગલસૂરિકૃત કવિશિક્ષા

૧૬૮-૧૭૧ (૬) અમરચન્દ્રસૂરિની
કાવ્યકદંબલતાઃ

કવિશિક્ષા દત્તાદિ ત્રણ સ્વોપગ
વૃત્તિઓ તેમજ મકરન્દ અને
યશોવૃત્તિ

૧૭૧ (૭) રુદ્રપક્ષતા:

પદ્મવ અને વિવેક

૧૭૧ (૮) અલંકારપ્રબોધ:

કર્તા અમરચન્દ્રસૂરિ

૧૭૧, ૧૭૨ (૯) કવિશિક્ષા:

કર્તા વિનયચન્દ્ર

૧૭૨ ચોર્યાસી દેશોની રૂપરેખા

૧૭૨, ૧૭૩ (૧૦). અલંકાર

મહોદધિ:

નરચન્દ્રસૂરિનો પરિચય ને એમનો

કૃતિકલાપ તથા સ્વોપગવૃત્તિ અને

અર્થાલંકારવર્ણન

૧૭૩, ૧૭૪ (૧૧) કાવ્યાનુશાસન:

કર્તા વાઙ્મટ

વાઙ્મટ ખીજનો પરિચય અને

એમની કૃતિઓ તેમજ સ્વોપગ

અલંકારતિલક

૧૭૫, ૧૭૬ (૧૨) ભાવદેવસૂરિકૃત

અલંકારસાર, અલંકારસંગ્રહ યાને

કાવ્યાલંકારસંગ્રહ:

ભાવદેવસૂરિની કૃતિઓ

૧૭૬ (૧૩) અલંકારમણ

૧૭૬, ૧૭૭ (૧૪) શાન્તિચન્દ્રકૃત

કવિતામદ્યપરિહાર:

એની સ્વોપગ વૃત્તિ

૧૭૭ (૧૫) અલંકારચિન્ત.મણિ:

એની ટીકા

૧૭૭ (૧૬) અલંકારસંગ્રહ:

કર્તા અમૃતનંદિ

૧૭૭ (૧૭) કાવ્યલક્ષણ

૧૭૮ (૧૮) કાવ્યાભ્યાસ:

આ શું ચન્દ્રાલોકની ટીકા છે ?

૧૭૮ (૧૯-૨૧) અવશિષ્ટ ચાર

કૃતિઓ

૧૭૯ ચાર આંશિક કૃતિઓ:

રૂપકમંજરી, બે રૂપકમાલા અને

વક્ત્રોક્તિપંચાશિકા

૧૮૦-૧૮૬ પ્રકરણ ૭: નાટ્ય-

શાસ્ત્ર

૧૮૦ નાટ્યવિહિપાદુઃ

૧૮૧ દ્વિતર્ક નાટ્યદર્પણુ:

રામચન્દ્રસૂરિના સો પ્રબંધો, અગિ-

યાર-દશ્ય કાવ્યો, વીસેક સત્ત્વે।

અને ત્રણ દ્વાત્રિશિક તેમજ ગુણુ-

ચન્દ્રગણિની સહકર્તૃક કૃતિઓ

૧૮૫, ૧૮૬ સ્વોપગ વિવૃત્તિ તેમજ

એની દશરૂપક અને હૈમ કાવ્યાનુ-

શાસન સાથે તુલના

૧૮૭-૧૯૦ પ્રકરણ ૮: સંગીત-
શાસ્ત્ર

૧૮૭ સંગીત સંબંધી લેખો

૧૮૭, ૧૮૮ (૧) સંગીતસમયસાર

૧૮૮, ૧૮૯ (૨-૩) સંગીતોપનિ-
ષદ્ અને સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર

૧૮૯ વીણાવાદનનું વ્યસન

૧૯૦ (૪-૭) સંગીતમણ્ડન,
સંગીતદીપક, સંગીતરતનાવલી અને
સંગીતસહપિંગલ

૧૯૦ સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્ય
સંબંધી જૈન ઉલ્લેખો

૧૯૧, ૧૯૨ પ્રકરણ ૯: કામશાસ્ત્ર

૧૯૧ કામવિષયક કૃતિની અલ્પ
સંખ્યા હોવાનું કારણ

૧૯૧, ૧૯૨ (૧) કન્દર્પચૂડામણિ

૧૯૨ (૨-૩) કામપ્રદીપ અને
કોકપ્રકાશસાર

૧(નમ્નુદાચાર્યની કોકશાસ્ત્ર-યોપાધ)

૧૯૩, ૧૯૪ પ્રકરણ ૧૦: સ્થા-
પત્ય અને મુદ્રાશાસ્ત્ર

૧૯૩, ૧૯૪ શિલ્પશાસ્ત્રને લગતાં
પ્રકાશનક ઉલ્લેખો

૧૯૪ વસ્તુસારપયરણ

૧૯૪ શિલ્પશાસ્ત્ર

૧૯૪ દંબપરિક્ષા

૧૯૪ મુદ્રાશાસ્ત્ર સંબંધી સંસ્કૃત
કૃતિનો અભાવ

૧૯૫-૨૦૦ પ્રકરણ ૧૧: ગણિત-
શાસ્ત્ર

૧૯૫ ૨(ગણિતની શાખાઓ)

૧૯૬ (૧) ગણિતસારસંગ્રહ:

આઠ વ્યવહારોનું નિરૂપણ અને
સ્ખલન, ગ્રંથનો સત્કાર તેમજ સંસ્કૃ-
તમાં બે તથા કાનડી અને તેલુગુમાં
એકેક ટીકા

૧૯૮ ડૉ. દત્તના લેખો

૧૯૯ (૨) ચલ્લાચાર્યકૃત ગણિત-
સંગ્રહ

૧૯૯ (૩) ગૃહસ્થે રચેલું પાટી-
ગણિત

૧૯૯ (૪) ગણિતસાર

૧૯૯ ઠક્કર ફેરુની કૃતિઓ

૧૯૯ સિદ્ધભૂપદ્ધતિની ટીકા

૧૯૯, ૨૦૦ વીરસેનનો પરિચય
તેમજ એમની ધવલા અને જય-
ધવલા નામની ટીકાઓ

૨૦૦ (૫) નેમિચન્દ્રીય ક્ષેત્રગણિત

૨૦૦ તત્ત્વાર્થસૂત્રના બાપ્ય વગેરેમાં
ભૂમિતિને લગતાં છ કારણો
૨૦૧-૨૨૬ પ્રકરણ ૧૨: નિમિત્ત-
શાસ્ત્ર
૨૦૧ નિમિત્તશાસ્ત્રની વ્યાપકતા
૨૦૨ નિમિત્તના આઠ અને છ
પ્રકારો
૨૦૨-૨૨૧ [૧] જ્યોતિષ
૨૦૨-૨૦૪ (૧-૨) પ્રશ્નપ્રકાર
અને કાલજ્ઞાન:
પાદલિપ્તસૂરિનો પરિચય અને
એમનો કૃતિકલાપ
૨૦૫ (૩) ઋષિપુત્રની કૃતિ
૨૦૫, ૨૦૬ (૪) ભુવનદીપક યાને
અદભાવપ્રકાશ:
જ્ઞાનાં પાંચ વિવરણો
૨૦૬, ૨૦૭ (૫) આરંભસિદ્ધિ
યાને વ્યવહારવર્થા:
ઉદ્યમપ્રમસૂરિનો પરિચય ને એમની
કૃતિઓ તેમજ મુધીશૃંગાર(આરંભ
સિદ્ધિની ટીકા)
૨૦૮ (૬) જ્યોતિ.સાર યાને નાર-
ચન્દ્ર જ્યોતિ:સાર:
૨૦૮. નરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓ અને
સાગરચન્દ્રતું દ્વિપણુ

૨૦૮ (૭) હુમપ્રમસૂરિનું ત્રેલોક્ય-
પ્રકાશ:
ચાર નામાંતરો
૨૦૯ (૮) જન્મસમુદ્ર યાને જન્માં-
ભોધિ:
ભેજ નામની સ્વોપસ વૃત્તિ
૨૦૯ (૯) પ્રશ્નચતક:
સ્વોપસ અવચૂષિ
૨૦૯ (૧૦) ઠક્કર દેડુનો જ્યોતિ:-
સાર:
સ્વોપસ વૃત્તિ
૨૦૯ (૧૧) હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત
જ્યોતિ:સાર:
હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત ટીકાઓ
૨૧૦ (૧૨-૧૫) ચાર જન્મપત્રી-
પદ્ધતિ
૨૧૦, ૨૧૧ (૧૬) માનસાગરી-પદ્ધતિ
૨૧૧-૨૧૬ [૨] સામુદ્રિકશાસ્ત્ર
૨૧૧, ૨૧૨ (૧) સામુદ્રિકતિલક:
જગદેવની કૃતિઓ
૨૧૨, ૨૧૩ (૨) સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર:
વિવેકવિલાસ સાથે સામ્ય
૨૧૩, ૨૧૪ (૩) પાર્શ્વચન્દ્રકૃત
હસ્તકાણ્ડ
૨૧૪-૨૧૬ (૪) હસ્તસંજ્ઞવન યાને
સિદ્ધાન્ત:

સ્વોપન્ન ટિપ્પણ ને સામુદ્રિકલહરી
નામની સ્વોપન્ન વિવૃતિ

૨૧૬-૨૧૮ [૩] શકુનશાસ્ત્ર

૨૧૭ (૧) નરપતિજયચર્યા

૨૧૭ (૨) માણિક્યસૂરિકૃત શકુન-
શાસ્ત્ર યાને શકુનસારોદ્ધાર

૨૧૭, ૨૧૮ (૩-૬) શકુનશાસ્ત્ર
સંબંધી અન્ય સાત કૃતિઓ

૨૧૮, ૨૧૯ [૪] સ્વપ્નશાસ્ત્ર

૨૧૮, ૨૧૯ (૧) જગદેવકૃત સ્વપ્ન-
શાસ્ત્ર

૨૧૯ સુમિણસતરિયાની વૃત્તિ

૨૧૯ (૨) સ્વપ્નપ્રદીપ યાને સ્વપ્ન-
વિચાર

૨૧૯ (૩-૬) સ્વપ્ન સંબંધી અન્ય
સાત કૃતિઓ

૨૧૯, ૨૨૦ [૫] રમલશાસ્ત્ર

૨૧૯, ૨૨૦ (૧-૩) ત્રણ રમલશાસ્ત્ર

૨૨૦ (૪) પાશક-કેવલી

૨૨૦ [૬] અંગવિદ્યા

૨૨૦ (૧-૨) અંગચેષ્ટાવિદ્યા અને
અંગરકુરણુવિચાર

૨૨૦-૨૨૩ [૭] પ્રશ્નવિચાર

૨૨૦ પદ્મહાવાગરણુની ત્રણ વૃત્તિ:
ચૂડામણિ, લીલાવતી અને દર્શન-
જ્યોતિર્વૃત્તિ

૨૨૦ (૧) ચન્દ્રોન્મીલન અને એની
ટીકા

૨૨૧-૨૨૩ (૨) દ્વંદ્વાદ્વલવિષયક
પ્રશ્નપત્રક

૨૨૩ (૩) મેઘવિજયકૃત ઉદયદીપિકા

૨૨૩ (૪) મેઘવિજયકૃત પ્રશ્ન-
સુન્દરી

૨૨૪-૨૨૬ [૮] પ્રકીર્ણક

૨૨૪-૨૨૬ (૧) મેઘવિજયકૃત
વર્ષપ્રબોધ યાને મેઘમહોદય:

રચનાસમય અને અવતરણો

૨૨૬ (૨) ઉત્તરલાવણ્ય અને
એની ટીકા

૨૨૬-૨૩૨ પ્રકરણ ૧૩: વૈદ્યક-
શાસ્ત્ર

૨૨૭ (૧) સમન્તભદ્રકૃત સિદ્ધાન્ત-
રસાયનકલ્પ:

અમૃતનન્દિનો પારિભાષિક શબ્દકોશ

૨૨૮ (૨-૭) પૂજ્યપાદ, પાત્રકેસરી,
સિદ્ધસેન, દશરથશુરુ, મેઘનાદ
અને સિંહનાદની એકેક કૃતિ

૨૨૮ (૮) વૈદ્યકઅન્ય

૨૨૮, ૨૨૯ (૯-૧૧) કલ્યાણકારક
નામની ત્રણ કૃતિઓ

૨૨૯ અજૈન વૈદ્યક ગ્રંથોની વૃત્તિઓ

- ૨૩૦ (૧૨) યોગચિન્તામણિ, વૈષ્ણ-
કસારસંગ્રહ કિંવા વૈષ્ણકસારોદ્ધાર
૨૩૦ (૧૩) હસ્તરુચિકૃત વૈવવસ્ત્રલક્ષ
૨૩૧ (૧૪) યોગરતનાકર (ગુજરાતી)
૨૩૧ (૧૫-૨૧) દ્રવ્યાવધી-નિવ-
૧૬, વૈષ્ણકકદમ્બ, વૈષ્ણકસાર, સિદ્ધ-
યોગમાલા, રસપ્રયોગ, રસચિન્તા-
મણિ અને માધરાગપદ્ધતિ
૨૩૨ (૨૨-૨૯) આઠ સંદિગ્ધ
કૃતિઓ
૨૩૩ પ્રકરણ ૧૪: પાઠશાસ્ત્ર
૨૩૪ નવપાઠકદમ્બ અને દ્વેષમકુતૂહલ
(અન્યેત કૃતિઓ) તેમજ પૌરાણિક
૨૩૪-૨૩૮ પ્રકરણ ૧૫: વિજ્ઞાન
[૧]
૨૩૪ અમરચન્દ્રકૃત કલાકલાપ
[૨]
૨૩૪ (૧) હંસદેવકૃત મુંગપક્ષિશાસ્ત્ર
૨૩૫ (૨) જગદેવકૃત ગંગપ્રગ્નપ્ત
૨૩૫ (૩-૫) જગદેવકૃત તુરંગ-
પ્રગ્નપ્ત, ભોગકૃત શાલિહોત્ર અને
અચાતકગૃંથ અંશાદિગુણ
૨૩૫, ૨૩૬ (૬-૭) ધ્યાનસપ્ત-
તિકા અને ધ્ય-રુદ્ધિ
૨૩૬ (૭૩) કાકરુત (ગુજરાતી)

[૩]

૨૩૭ (૧) ધનુર્વિદ્યા:
એની વૃત્તિ

[૪]

૨૩૭ (૧) સમસ્તરત્નપરીક્ષા
૨૩૭ (૨) રત્નપરીક્ષા
૨૩૭ (૩) હીરકપરીક્ષા
૨૩૮ (૪) ઠક્કર ફેરુકૃત ધાતુપરીક્ષા

[૫]

૨૩૮ (૧-૬) મધીવિચાર, લેખ-
પદ્ધતિ, લેખનપ્રકાર, વિજ્ઞાન-
અન્દ્રિકા, વિજ્ઞાનાણુપ અને વિજ્ઞા-
નાણુવોપનિપદ્ધ

૨૩૮-૨૬૪ પ્રકરણ ૧૬: નીતિશાસ્ત્ર

૨૩૮ 'નીતિ'ના અર્થ

૨૪૦-૨૪૪ [૧] સામાન્ય નીતિ

૨૪૦, ૨૪૧ (૧) પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલ
યાને રત્નમાલિકા:

આર વિવરણો અને મૂળ કૃતિનાં
રૂપાંતરો

૨૪૨ (૨) સમાનનામક કૃતિ

૨૪૨ (૩) નીતિશાસ્ત્ર:

તિલકપ્રભસૂરિની કૃતિઓ

૨૪૨, ૨૪૩ (૪) નીતિધનદ:

ધનદનાં સર્ગાવદાનાં અને એમની
બે અન્ય કૃતિઓ

૨૪૩ (૫-૧૧) નીતિશાસ્ત્ર, નીતિ-
સાર નામની ત્રણ કૃતિ, નીતિ-
સારસમુચ્ચય, નીતિરસાયન અને
નીતિગ્રન્થ

૨૪૩ (૧૨) મહિષપ્રેશુકૃત સત્ત્વજન-
ચિત્તવદ્ધલા:

એની સંસ્કૃત અને કાનડી રીકા

૨૪૪ (૧૩) શિવકોટિકૃત રત્નમાલા

૨૪૪ [૨] સુભાષિત

૨૪૪ (૧) સૂક્તિસમુચ્ચય

૨૪૪, ૨૪૫ (૨) સુભાષિતરત્ન-
સન્દોહ:

અમિતગતિ બીજાની કૃતિઓ

૨૪૫, ૨૪૬ (૩) હેમચન્દ્રવચનામૃત

૨૪૬-૨૪૯ (૪) સૂક્તિમુક્તાવલી,

સિન્દૂરપ્રકર યાને સોમશતક:

સિન્દૂરપ્રકરનાં આઠ વિવરણો તેમજ

મૂળ કૃતિનાં ઇટાલિયન અનુવાદ અને
અનુકરણો

૨૪૯ (૫) અમરચન્દ્રકૃત સૂક્તાવલી

૨૪૯, ૨૫૦ (૬-૭) વિવેકકલિકા

અને વિવેકપાઘ્ય

૨૫૦ (૮) નિવ્રતપ્રસાદન મુખાષિતા-
વલી

૨૫૦ (૯) મન્મથસિન્દુકૃત સૂક્ત-
રત્નાકર

૨૫૧ (૧૦) વસ્તુપાસકૃત સૂક્તિ-
સમુચ્ચય

૨૫૧ (૧૧) લક્ષ્મણકૃત સૂક્તાવલી
યાને સૂક્તસંગ્રહ

૨૫૧ (૧૨) અજ્ઞાતકર્તૃક સૂક્ત-
મુક્તાવલી

૨૫૨, ૨૫૩ (૧૩) સૂક્તાવલી યાને
કપૂરપ્રકર:

એનાં ચારેક વિવરણ

૨૫૩ (૧૪) અજ્ઞાતકર્તૃક સૂક્ત-
મુક્તાવલી

૨૫૩ (૧૫) સૂક્તસંગ્રહ:

એની અવચૂરિ

૨૫૩ (૧૬) હીરવિજયકૃત સૂક્ત-
રત્નાવલી

૨૫૩, ૨૫૪ (૧૭) હેમવિજયકૃત
સૂક્તરત્નાવલી:

એમની અન્ય કૃતિઓ

૨૫૪, ૨૫૫ (૧૮) સિદ્ધિચન્દ્રકૃત
સૂક્તિરત્નાકર

૨૫૫ (૧૯) સૂક્તિ(કત)કાવિશિક્ષા:

એનું સ્વોપસ વિવરણ

૨૫૫ (૨૦) કરતૂરીપ્રકર:

એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ

૨૫૫ કર્તૂરપ્રકરણ

૨૫૫, ૨૫૬ (૨૧) હિંદુલપ્રકર:

એનો અનુવાદ તથા વિનયસાગર
તે કાણુ ?

૨૫૭ (૨૨-૨૫) સદ્ભાષિતાવલી,
સુભાષિતવિનયમતશાસ્ત્ર, સુભાષિત-
રત્નકેશ અને સૂક્તમુક્તાવલી યાને
સૂક્તમુક્તાવલી

૨૫૭-૨૫૯ (૨૬) સૂક્તરત્નાવલી:
એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ તેમજ ક્ષમા-
કલ્યાણની જીવનરેખા અને એમની
મૌલિક અને વિવરણાત્મક કૃતિઓ

૨૫૯-૨૬૧ (૨૭-૪૪) સુભાષિત-
પદ્યરત્નાકર, જૈનસૂક્તસન્દોહ તેમજ
અન્ય સોળ કૃતિઓ

૨૬૧-૨૬૩ [૩] રાજનીતિ

૨૬૧-૨૬૩ (૧) નીતિવાક્યામૃત:
એની ટીકા અને સોમદેવસૂરિની
અન્ય કૃતિઓ

૨૬૩, ૨૬૪ [૪] પ્રકીર્ણક

૨૬૩, ૨૬૪ (૧) બુદ્ધિસાગર

૨૬૫-૨૯૯ પ્રકરણ ૧૭: અજૈન
લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન

સંસ્કૃત વિવરણો

૨૬૬ જૈન માનસ

૨૬૬ અજૈન કૃતિઓ અંગે જૈનોનો
ક્ષણો

૨૬૭, ૨૬૮ (૧) પાણિનીય અષ્ટા-
ધ્યાયી:

શબ્દાવતાર ન્યાસ, કાશિકા અને
એની પંજિકા

૨૬૯ (૨) વિશ્રાન્તવિદ્યાધર:
મદ્ભવાદીનો ન્યાસ

૨૬૯-૨૭૨ (૩) કાતન્ત્ર:
એની ઔદેક વૃત્તિ, કલાપગ્યાકરણ-
સંધિગર્ભિતસ્તવ અને એની
અવચૂરિ તેમજ સંગ્રામસિંહકૃત
ખાલાશિક્ષા

૨૭૩-૨૭૯ (૪) નરેન્દ્રાચાર્યકૃત
સારસ્વત વ્યાકરણ.

લોગબ્યાકરણ, સારસ્વત ઉપરની
ઓગણીસ અને સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા
ઉપરની પાંચ જૈન ટીકા, સારસ્વત-
મણ્ડન, સારસ્વતનો ધાતુપાઠ, વીર-
સ્તવ અને એની ટીકા, જિન-
ચન્દ્રકૃત સિદ્ધાન્તરત્નિકા તેમજ
સારસ્વતવિભ્રમની અવચૂર્ણ

૩૦૫, ૩૦૬ ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠીમાં કાન્ય-
શાસ્ત્ર

૩૦૬ જૈન કળા સંબંધી અંગ્રેજી
પુસ્તક

૩૦૬, ૩૦૭ લોકકલ્પ:

કર્તા શ્રુતકેવલી સમન્તભદ્ર

૩૦૭, ૩૦૮ શકુનરહસ્ય:

કર્તા જિનદત્તસૂરિ

૩૦૮, ૩૦૯ નાડીપરીક્ષા ઇત્યાદિ

૩૧૦ નિદાનમુક્તાવલી ઇત્યાદિ

૩૧૦, ૩૧૧ ફેટલીક વૈદ્યક કૃતિઓ

૩૧૨ મુલાપિતરત્નસન્દોહવું ગુજ-
રાતી ભાષાંતર

૩૧૨ આર્યાગાથા

૩૧૩ પદ્યવ્યવસ્થા અને એની ટીકા

૩૧૩, ૩૧૪ અનિદ્-કારિકાવું

વિવરણ અને એની બે અવધૂરિ

૩૧૪-૩૨૩ અ નુ લે ખ

૩૧૪, ૩૧૫ ચિન્તામણિની ટીકા:

કર્તા સમન્તભદ્ર

૩૧૫ મન્ત્રવ્યાકરણ:

કર્તા સમન્તભદ્ર

૩૧૫, ૩૧૬ જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી

૩૧૬, ૩૧૭ અભિધાનરાજેન્દ્ર

૩૧૭ વાગ્ભટાલકારની ટિપ્પની

૩૧૭, ૩૧૮ ગણિતશાસ્ત્ર અને
ગણિતસૂત્ર

૩૧૮ તિલક

૩૧૮ ઔનિક યાને વ્યવસ્થેદક
રેખાગણિત

૩૧૮, ૩૧૯ બયોતિર્જાનવિધિ:
કર્તા શ્રીધરાચાર્ય

૩૧૯ તીર્થકેવલિપ્રશ્ન

૩૧૯, ૩૨૦ કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ

૩૨૧ ચન્દ્રોન્મીલન

૩૨૧ આયજ્ઞાનતિલક અને એની
સ્વોપસા ટીકા:

કર્તા વોસરિભટ્ટ

૩૨૧ આપતત્તરનાજવદ્ભભ, આય-
પ્રશ્ન અને સદૃષ્ટિક આયસદ્ભાવ

૩૨૧ સદૃષ્ટિક પંચાંગતરવ

૩૨૨ પંચાંગતિથિવિવરણ, પંચા-
ગદીપિકા અને પંચાંગપત્રવિચાર:

૩૨૨ સટીક ચન્ત્રરાજ, ચન્ત્રરાજ
રચનાપ્રકાર અને ચન્ત્રાન્તાય

૩૨૨ ક્રાંતચન્ત્રવિસ્તર:

કર્તા વર્ધમાન

૩૨૩ કેવલજ્ઞાનહોરા:

કર્તા ચન્દ્રસેન

૩૨૪-૪૨૪ ગ્રંથ પરિશિષ્ટો

૩૨૪-૩૪૬ પરિશિષ્ટ ૧: અન્નકારોની સૂચી

૩૨૪-૩૩૫ (અ) શ્વેતાશ્વર અને યાપનીય

૩૩૬-૩૩૮ (આ) દિગ્દશર

૩૪૦-૩૪૬ (ઇ) અન્ન

૩૪૭-૩૬૮ પરિશિષ્ટ ૨: અન્ન અને સેવોની સૂચી

૩૪૭-૩૮૪ (અ) શ્વેતાશ્વર અને યાપનીય

૩૮૪-૩૯૧ (આ) દિગ્દશર

૩૯૧-૩૯૮ (ઇ) અન્ન

૩૯૯-૪૨૪ પરિશિષ્ટ ૩: પ્રકીર્ણક વિશેષનામે

संकेत-सूची

अं० = अंश
 अ०यू० = अक्षरयूगमणि
 अक्षि०यि० = अक्षिधानयिन्तामणि
 अ०भा० = अक्षभागही
 अष्टा० = अष्टाध्यायी
 अ०र० = अनेकार्थरत्नमंजूषा
 आ० दि० = आगमोक्तुं दिग्दर्शन
 आ० प्र० = आत्मानंद प्रकाश
 आ० सभा० = आत्मानंद सभा
 आ० स० = आगमोदय समिति
 उ० = उत्तर सीमा
 उ० = उपदेश याने उद्देश
 उपा० = उपाध्याय
 ऋ० के० श्वे० सं० = ऋषलदेवण
 केशरीमल्ल श्वेतांबर संस्था
 ऋ० छ० = ऋषलदेवण छगनीमल्ल
 क० ता० अं० = कन्नडप्रान्तीय ताड-
 पत्रीय ग्रन्थसूची
 कलि० = कलिकालसर्वज्ञ
 का० = कासप्रह
 कृ० = कृष्णार्पि
 अं० = अंशिल
 अ० = अक्षर
 ग०र०म० = गणुरत्नमहोदधि
 के०प्र०यू० = केवलज्ञानप्रश्नयूगमणि

ग०सा०सं० = गणितसारसंग्रह
 गा० पौ० अं० = गायकवाड पौर्वात्य
 ग्रंथमात्रा
 गु० मि० तथा गु०द० = गुणरात-
 मित्र तथा गुणरात दर्पण
 गृ० = गृहस्थ
 ग्रं० = ग्रंथ
 ग्रं०प्र० = ग्रंथविंशतिग्रन्थ
 ग० म० = गद्य मरद्वी
 नि०र०को० = निरन्तरनकाश
 जेसल०सूची = जेसलमेरीय भाषण-
 गारीय ग्रन्थसूची
 जै०आ०स० = जैन आत्मानंद सभा
 जै० अं० = जैन ग्रंथावली
 जै० अं० प्र० स० = जैन ग्रंथ प्रकाशक
 सभा
 जै० पु० प्र० सं० = जैन पुस्तक प्रया-
 रक संस्था
 जै० ध० प्र० = जैन धर्म प्रकाश
 जै० ध० प्र० स० = जैन धर्म प्रसारक
 सभा
 जै० स० प्र० = जैन सत्य प्रकाश
 जै० सा० ध० = जैन साहित्य और
 धतिहास
 जै० सा० सं० = जैन साहित्य
 संशोधक

જૈં સાં સં. ઇં = જૈન સાહિત્યના

સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

જૈં સિં ભાં = જૈન સિદ્ધાન્ત

ભાસ્કર

તં = તપ, તપા

તં મૂં = તરવાર્ય મૂત્ર

ત્રિપટિં = ત્રિપટિશ્રવાકાપુરુષચરિત્ર

ત્રૈં = ત્રીમાસિક

દિં = દિગંબર

દિં જૈં = દિગંબર જૈન

દિં જૈં અં = દિગંબર જૈન અંધમાલા

નાં = નાગેન્દ્ર

દેં લાં જૈં મું સં = દેવચંદ લાલ-

ભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા

નાં તં = નાગપુરીય નાગોરી તપા

પતનં મૂચી = પતનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન

ભાણગારીય અંધમૂચી

પાં ભાં સાં = પાઠય (પ્રાકૃત)

ભાવાઓ અને સાહિત્ય

પૂં = પૂર્વ સીમા

પૂર્ણં = પૂર્ણ તદ્દત

પૌં = પૌર્ણમિક માને પૂર્ણિમા

પ્રં ચં = પ્રભાવકચરિત

પ્રં ચિં = પ્રઅંધચિન્તામણિ

ફાં ગું સં = ફાર્ગસ ગુજરાતી સર

બૂં = બૃહત્

બૂંદિં = ૧ બૃહદ્દિધનિકા

બૂંતં = બૃહત્ તપા

ભં = બટારક

ભાં પ્રાં સં મં = માંડારકર પ્રાચ્ય

વિચા સંશોધનમંદિર

મં = મલધારી

માં દિં જૈં અં = માણિક્કય ચન્દ્ર

દિગંબર જૈન અંધમાલા

મું કં જૈં મોં માં = મુક્તિ-

કમલ જૈન મોહનમાલા

યાં = યાપનીય

યં જૈં અં = યશોવિજય જૈન

અંધમાલા

યં જૈં સં = યશોવિજય જૈન

સંસ્કૃત પાઠશાલા

લં = લગભગ

રાં = રાજ (મચ્છ)

રું = રુદ્રપદ્મીય

લં જૈં અં = શ્રીત્રિધિમૂર્તીધર

જૈન અંધમાલા

લું = લુકા ગચ્છ

વા૦=વાયડ
 વિ૦ સં૦=વિક્રમસંવત્
 વિસેસા૦=વિસેસાવરસયમાસ
 વ૦=વટ (ગરુડ)
 શ્વે૦=શ્વેતાંબર
 સં૦વ્યા૦ ધ૦=સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્ર
 કા ઇતિહાસ
 સ૦ પ૦=સમ્મધપયરણ
 સ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=સનાતન જૈન
 ગ્રંથમાલા
 સિ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા
 હે૦ કુ૦=શ્રીહેમચન્દ્રદૃતિકુમાવલી
 હ૦=હર્ષપુરીય ગરુડ
 હી૦ હ૦=હીરાલાલ હંસરાજ
 હે૦ સ૦=હેમચન્દ્રાચાર્ય સમા
 A B O R I=Annals of the
 Bhandarkar Oriental Re-
 search Institute
 B S S=Bombay Sanskrit
 Series
 Bul. of the Cal. Math.
 Society=Bulletin of the
 Calcutta Mathematical
 Society

D C G C M=Descriptive
 Catalogue of the Gover-
 nment Collections of
 Manuscripts
 G S A I=Giornale Della
 Societa Asiatica Italiana
 H C S L=History of Cla-
 ssical Sanskrit Literature
 H I L=History of Indian
 Literature
 H H M=History of Hindu
 Mathematics
 I L D=Illustrations of
 Letter=diagrams
 J B B R A S=Journal of the
 Bombay Branch of the
 Royal Asiatic Society
 J U B=Journal of the
 University of Bombay
 S I F I=Studi Italiani di
 Filologia Indo=Iranica
 Z D M G=Zeitschrift der
 Deutschen morgenländi-
 schen Gesellschaft

શ્રી મુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલાનાં

અઘાવધિ પ્રકાશિત પુષ્પો

- અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ
- ૧ અનિત્યાદિ ભાવના સ્વરૂપ. યોજક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃષ્ઠ ૨+૬+૭૨. પ્રકાશનવર્ષ વિક્રમસંવત્ ૧૯૭૧.
  - ૨ શ્રીજિનેન્દ્રસ્તવાદિ ગુણમોહનમાળા (દ્વિતીય સંસ્કરણ). કર્તા સ્વપ્ન્યાસ શ્રીમોહનવિજયજી તથા પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી. પૃ ૧૨+૨૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૧.
  - ૩ ગુજરાતનું ગૌરવ યાને વિમલમંત્રીનો વિજય. લેખક શ્રી. જગજીવન માવજી કપાસી. પૃ. ૨+૮+૨૪૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.
  - ૪ શ્રીદેવગુરુવંદનાદિવિધિસંગ્રહ. લે. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૭૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૪.
  - ૫ શ્રીસુબોધ પાઠસંગ્રહ. યોજક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૫૫. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૪.
  - ૬ શ્રીપૌપધવિધિ (ચતુર્થ સંસ્કરણ). સંયોજક પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી સંપાદક મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૧૦+૧૦૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૮.
  - ૭ શ્રીપ્રતિભાશતકઅન્ય સ્વોપન ધૃતદૃષ્ટિ સહિત. કર્તા ન્યા૦ ન્યા૦ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયમણી. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૪+૨૦+૩૦૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૧ હાલ આચાર્ય શ્રીવિજયપ્રતાપસુવિજી. એમને આચાર્યપદાર્પણ વિ. સં. ૧૬૬૨-માં થયું હતું.

૨ સ્વ. આચાર્ય શ્રીવિજયમોહનસુવિજી. એમને આચાર્યપદાર્પણ વિ. સં. ૧૬૮૦-માં થયું હતું.

૩ આ ચિહ્નથી પુષ્પ પત્રાકારે સમજવાનું છે.

૪ આ નિશાનીવાળાં જ પુષ્પો મળી શકે છે. એ સિવાયનાં પુષ્પો સિદ્ધલંકમાં નથી.

અંક પુષ્પતું નામ ઇત્યાદિ

- ૮ *શ્રીકર્મચન્થ (૧-૪) સટીક. કર્તા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિજી. પત્ર ૨+૮+૫૪+૨૭+૧૨+૮૩. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.
- ૯ શ્રીમાર્ગપરિશુદ્ધિ. કર્તા ન્યા૦ ન્યા૦ ઉપા૦ શ્રીયશોવિજયગણી. સંપા. પં૦ શ્રીમોહનવિજયજી. પૃ. ૨+૨+૧૦૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.
- ૧૦ *શ્રીવિપાકશ્રુત છાયા અને ટીકા સહિત. કર્તા ગણધર શ્રી-સુધર્મસ્વામી. ટીકાકાર નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિજી. સંપા. પં. હરગોવિન્દદાસ. પત્ર ૫+૧૧૫. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.
- ૧૧ શ્રીમુક્તિમાર્ગદર્શન યાને ધર્મપ્રાપ્તિના હેતુઓ. લે. મુનિશ્રી મણિવિજયજી. સંગ્રાહક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૨+૬+૧૫૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૫.
- ૧૨ શ્રીસુરપ્રિયમુનિચરિત્ર (ગુજરાતી અનુવાદ). કર્તા શ્રીકનકકુશલગણી. અનુવાદક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ ૩૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.
- ૧૩-૧૫ *શ્રીપ્રતિમાસ્થાપનન્યાય, પરમજ્યોતિઃપંચવિંશતિકા તથા પરમાત્મપંચવિંશતિકા (પ્રકરણદ્વય) સહિત. કર્તા ઉપા. શ્રીયશોવિજયગણી. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.
- ૧૬ શ્રીઓમાસી તથા દીવાળી દેવવંદન. કર્તા પંડિત શ્રીપદ્મવિજયગણી. પૃ. ૪૮+૨૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.
- ૧૭ *શ્રીજ્ઞાનસાર-શ્રાવકવિધિપ્રકરણ. કર્તા ઉપા. શ્રીયશોવિજયગણી તથા મહાકવિ ધનપાલ. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૯+૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.
- ૧૮ શ્રીદેવવંદનમાળા. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી પૃ. ૪+૧૨+૧૨૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.

- અંક પુષ્પનું નામ છત્યાદિ
- ૧૯-૨૦ ✽ શ્રીઉપદેશપદ સદીક ભાગ ૧-૨. કર્તા શ્રીહરિભદ્રચરિત્ર. દીકાકાર શ્રીમુનિચંદ્રચરિત્ર. સંપા. પં. પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૧+૨૨+૪૩૫. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૯ અને ૧૬૮૧.
- ૨૧ અભિધાનચિંતામણિકોશ રતનપ્રભા દીકા સહિત. કર્તા કલિ-કાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય. દીકાકાર શ્રી. વાસુદેવ શર્મા પૃ. ૧૨+૩૫૦+૩૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૮૧.
- ૨૨ શ્રીમહાવીરસ્વામીચરિત્ર (દ્વિતીય સંસ્કરણ). લે. સંપા. (૨૫) વક્રીલ નંદલાલ લલ્લુભાઈ. પૃ. ૩૬+૧૦+૬૪+૮૪૨+૪૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૮૭.
- ૨૩ સમ્યગ્દર્શન. લે. મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી. પૃ. ૨+૪૦. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૮૬
- ૨૪ સ્નાત્રપૂજાવિધિ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત (દ્વિતીય સંસ્કરણ). કર્તા પંડિત શ્રીવીરવિજયજી. અનુ. સંપા. મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી. પૃ. ૩૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૮૫.
- ✽ ૨૫ શ્રીજિનેન્દ્રસ્તવાદિગુણમોહનમાળા (ચતુર્થ સંસ્કરણ). કર્તા પં. શ્રીમોહનવિજયજી તથા પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી. સંપા. મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી. પૃ. ૨૪+૨૦૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૯.
- ૨૬ શ્રીતપવિધિસંગ્રહ. પૃ. ૧૮+૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૮૯
- ૨૭-૩૦ શ્રીપદ્મત્રિશિષ્ટચતુષ્કપકરણ (પરમાણુ-પુદ્ગલ-અન્ધ-નિગોદ-છત્રીસીચતુષ્ટય). ચિત્ર, પંત્ર તથા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. કર્તા પૂર્વાચાર્ય. અનુ. પંડિત ચંદુલાલ નાનચંદ. સંપા. પ્રવર્તક શ્રીધર્મ-વિજયજી. પૃ. ૧૮+૨૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૯૦.

અંક

પુષ્પતું નામ ઇત્યાદિ

- ૩૧ શ્રીલઘુક્ષેત્રસમાસ યાને જૈન ભૂગોળ. ચિત્ર, યંત્ર તથા વિશિષ્ટ ગુજરાતી વિવેચન સહિત. કર્તા શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી. વિવેચક પંડિત ચંદુલાલ નાનચંદ. સંપા. ઉપાધ્યાય શ્રીપ્રતાપવિજયજી તથા પ્રવચનકાર શ્રી-ધર્મવિજયજી. પૃ. ૧૬+૪૪+૪૩૨+૨૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૦.
- ૩૨ * શ્રીનવતત્ત્વપ્રકરણ સુમંગલા ટીકા સહિત. કર્તા પૂર્વાચાર્ય. ટીકાકાર પ્રવ. શ્રીધર્મવિજયજી. પત્ર ૧૪+૧૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૦.
- ૩૩ ઉપોદ્ઘાત (પુષ્પાંક ૩૧નો પૃથક્ મુદ્રિત) લે. પ્રવ. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૨૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૧.
- ૩૪ શ્રીસુયશનિનસ્તવનાવલી (તૃતીય સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશો-વિજયજી. પૃ. ૮+૧૦+૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૫ સ્નાત્રપૂજા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત (તૃતીય સંસ્કરણ). કર્તા પંડિત શ્રીવીરવિજયજી. અનુ. પં. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૬ શ્રીચન્દ-સૂર્ય-મંડલકર્ણિકાનિરૂપણ લે. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૬૦. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૭ શ્રીશતકનામા પંચમ કર્મગ્રંથ. યંત્ર, આકૃતિ અને વિશિષ્ટ વિવેચન સહિત. કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિજી. અનુ. પંડિત ચંદુલાલ નાનચંદ. સંપા. પં. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૩૪+૩૪૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૮ * શ્રીવિપાકશ્રુત(સૂત્ર) છાયા અને ટીકા સહિત (દ્વિતીય આવૃત્તિ). કર્તા શ્રીસુધર્મસ્વામી. ટીકાકાર નવાંગી૦ શ્રીઅભયદેવસૂરિજી. સંપા. શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજી. પત્ર ૪+૧૦૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૪૯ તીર્થગુણમાણિકમાળા (તૃતીય સંસ્કરણ). સંયો. મુનિશ્રી માણિક-વિજયજી. પૃ. ૮+૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

- ૪૦ શ્રીપ્રશ્નોત્તર મોહનમાળા. ઉત્તરદાતા શ્રીવિજયમોહનસુરિજી. સંપા.
પં. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૨૦+૨૦૦. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૩.
- ૪૧ * શ્રીઉપદેશસાર. લે. શ્રીકુલસારગણી. સંપા. શ્રીવિજયપ્રતાપસુરિજી.
પત્ર ૭+૨+૯૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪.
- ૪૨ શ્રીસુયશજ્ઞિનસ્તવનાવલી (ચતુર્થ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી
યશોવિજયજી. પૃ. ૧૮+૧૭૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૩.
- ૪૩ સંસ્કૃત ચૈત્યવંદન-સ્તુતિ ચોવીશી. આદિ. કર્તા ઉપા. શ્રીક્ષમા-
કલ્યાણજી. મહાકવિ શ્રીશોભન મુનિ વગેરે. પૃ. ૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪.
- ૪૪ શ્રીનવરુમરણસ્તોત્રાદિસંગ્રહ. કર્તા પૂર્વાચાર્ય. પૃ. ૧૬+૧૪૪.
પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪
- ૪૫ શ્રીસુયશજ્ઞિનસ્તવનાવલી (પંચમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશો-
વિજયજી. પૃ. ૧૨+૬+૧૯૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪.
- ❧ ૪૬ આત્મકલ્યાણમાળા (ચૈત્યવંદનાદિ સંગ્રહ) (દ્વિતીય આવૃત્તિ).
કર્તા પ્રાચીન જૈન કવિઓ. પૃ. ૧૮+૧૬+૭૦૪+૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૭.
- ૪૭ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર યાને જૈન ખગોળ ચિત્ર, યંત્ર તથા વિસ્તૃત
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. કર્તા શ્રીચંદ્રસુરિજી. અનુ. મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પૃ. ૫૨+૧૮+૬૭૬+૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૫.
- ❧ ૪૭ (મ) સજ્જાઓ તથા ણિયાં કર્તા પ્રાચીન જૈન કવિઓ. સંપા.
મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૮+૨૭૩+૩. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૮.
- ૪૮ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર ગાથાથ' સહિત. કર્તા' શ્રીચંદ્રસુરિજી. અનુ.
મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૫.

અંક

પુષ્પતું નામ ઇત્યાદિ

- ૪૯ સુયશસ્તવનાવલી (૫૪ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પૃ. ૮+૪૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૭.
- ૫૦ સુયશસ્તવનાવલી. (સપ્તમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પૃ. ૧૦+૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૯.
- ૫૧ સુયશસ્તવનાવલી (અષ્ટમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પૃ. ૨+૬૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.
- ૫૨ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર ગ્રન્થભાષાન્તરનાં પાંચ પરિશિષ્ટો. વિવેચક
મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૪+૬૦+૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.
- ૫૩ શ્રીનવાણું યાત્રાની વિધિ. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૮+૫૬.
પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.
- ૫૩ (અ) શ્રીશ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ (વંદિતુ)સૂત્ર અર્થદીપિકા ટીકાના ગુજરાતી
ભાવાનુવાદ સહિત. કર્તા પ્રાચીન શ્રુતસ્થવિર મહર્ષિ. સંપા. ઉપા
શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૮૪+૪૩૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૨.
- ૫૪ *શ્રીકલ્પસૂત્ર સુષોધિકા ટીકા સહિત. કર્તા શ્રુતકેવલી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી
ટીકાકાર ઉપા. શ્રીવિનયવિજયગણી. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પત્ર ૪૦+૮+૬૩૬. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૦.
- 卐 ૫૫ ઋષિમંડલસ્તોત્ર (લઘુ અને ગૃહત) વિસ્તૃત ભૂમિકા સહિત.
કર્તા પ્રાચીન મહર્ષિ. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૬૮. પ્ર. વ. વિ.
૨૦૧૨.
- 卐 ૫૬ શ્રીવિજયમોહનસૂરીચરણ જીવનસૌરભ લે. ઉપા. શ્રીધર્મ-
વિજયજી. પૃ. ૮+૮૦. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૨.

અંક પુષ્પતું નામ ઇત્યાદિ

❧ ૫૭ શ્રીલગવતીસૂત્રનાં ધાર્મિક પ્રવચનો. પ્રવ. શ્રીવિજય-
ધર્મસૂત્રિ. પૃ. ૮+૮+૮+૨૬૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૨.

❧ ૫૮ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (પ્રથમ ખંડ). પ્રણેતા પ્રો.
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. પૃ. ૬૬+૪૪૮. પ્ર. વ. વિ.
૨૦૧૩.

❧ ૫૯ ઉત્તમ આરાધનાસંગ્રહ. પૃ. ૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૩.

કોડીપોળ, મંજીસદન, } શા. લાલચંદ નંદલાલ વકીલ
વડોદરા. } શ્રીમુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલાના કાર્યોપદેશી

અશુદ્ધિ શોધન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૫	૧૯૫૬	૧૯૫૭
૩	,,	1956	1957
૧૦	૧૧	આગમ	આગમે
૧૨	૭	૨૪	૨૮
,,	૧૦	૦	મહત્તર યાકિનીના ધર્મસૂત્રુ શ્રીહરિમદ્રસરિઃ જીવન અને કવન
,,	,,	•	ચિત્રપદાવલી
,,	,,	•	અવશિષ્ટ અને અનુપલબ્ધ આગમે (સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા)
,,	૧૯	Life-sketch	Sketch of the Life and Teachings
,,	૨૦	•	Chronology of the Cultural History of Gujarat (Vol. 1) (Jaina Section)
૨૮	૪	Es ai	Essai
,,	,,	Biblographie	Bibliographie
૩૦	૧૫	જાતજાતના, સંપ્રદાયના	જાતજાતના સંપ્રદાયના,
૪૧	૨૫	અ	આ

૧ કેટલીક વાર અનુસ્વાર, માત્રા વગેરેનાં બીજાં છપાતી વેળા કોઈ કોઈ નકલમાં ખસી, દૂરી કે ભેદી જવાથી જે અશુદ્ધિઓ ઉદ્ભવી છે તે પૈકી કેટલીકની જ 'અહીં' નોંધ લેવાઈ છે. વળી પરિશિષ્ટમાંના અકારાદિ ક્રમમાં કુવચિત્ (દા. ત. પૃ. ૩૫૮ અને ૩૬૦માં) જે અતિક્રમ જણાય છે તે સુધ્ધ જનો સહેલાઈથી દૂર કરી શકે તેમ હોવાથી તેનો નિર્દેશ કરાયો નથી. વિશેષમાં કોઈ કોઈ બાબત વૃદ્ધિરૂપે અપાઈ છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૧	૨૭	ચિત્રકર્મવલેન	ચિત્રકર્મવલેન
"	૨૮	નિપોદન્તિ	નિપોદન્તિ
૪૭	અંત્ય	શાસ્ત્રકા	શાસ્ત્રકા
૪૮	૧૬	મનુ (૧૮૫૫)	મનુ(૧૪૫૫)
"	૧૭	ગોષ્ઠોયમ્	ગોષ્ઠીયમ્
૫૦	૨૦	દયાલમુનિએ	દયાપાલ મુનિએ
૫૬	૭	પ્રોઠ	પ્રોઠ
૫૭	૫	છંદશાસ્ત્ર	છંદશાસ્ત્ર
૫૮	૮	નમિ સાધુ	નમિસાધુ
૬૩	૧૯	કલાસાહિત્ય	કથાસાહિત્ય
૬૯	૧૯	મેક્કડોનલ	મેક્કડોનલકૃત
"	૨૦	દેસાધએ	દેશાધએ
૭૧	અંત્ય	દ્વિતીય આ	આ દ્વિતીય
૩	ઉપાંત્ય	અથ	અથ ^૧
૫	૩	મરહૂમી	મરહૂમી
૬	૬	સ.થી	સ.
"	૧૦	હશે ?	હશે
"	૧૨	દિઠિવાય	દિઠિવાય
"	૧૯	એમની	પોતાની
"	૨૧	કેમ ?	કેમ
૭	૯	એનમા	એમના
૮	૨	કેમ ? ન હોય	કેમ ન હોય ?
૯	૮	પ્રાચીનતા	પ્રાચીનતા

પૃષ્ઠ	પાકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧૦	મહાપ્ય	મહાભાષ્ય
"	૧૬	તામિન્દ્રો	તામિન્દ્રો
૧૩	૨૩	શ્લો. ૫૬-૫૮	શ્લો. ૨)નું સ્વોપસ વિવરણ (પત્ર ૩આ, શ્લો. ૫૬-૫૮)
૧૪	૧૭	દિઠ્ઠિવાય	દિઠ્ઠિવાય
૧૪	૨૦	સદ્ પાહુડ	સદ્ પાહુડ
૧૫	૫	આગમથી	આગમમાં
"	૮	૩માં ૧૦૮માં	૩)માં ૧૦૮માં
"	૧૦	સદ્ પાહુડ	સદ્ પાહુડ
"	૧૪	જનેન્દ્ર	જૈનેન્દ્ર
"	૧૮	જન	જૈન
૧૬	૭	વયાકરણ	વૈયાકરણ
"	૯	એવું	એક
૧૭	૧૩	છે એમ	છે, એમ
"	૧૫	પ્રસિધ્ધ	પ્રસિદ્ધ
"	૧૮	૫૮૦	૭૦
"	૨૦	°સિધ્ધાંત	°સિદ્ધાન્ત
૧૮	૧૮	ઉદ્ભવી	ઉદ્ભવી
"	૨૨	પ્રસિધ્ધ	પ્રસિદ્ધ
૨૨	૨૧	નાથુરામ	નાથૂરામ
૨૩	૮	૭૦૦	૬૦૦
૨૪	૧૭	અનેકાન્ત જય°	અનેકાન્તજય°

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫	૧૮	બૌધ્ધ	બૌદ્ધ
”	૨૨-૨૫	ઉદ્દેષ...સતીકનો છે.	ઉદ્દેષ ને આનંદ- બોધિની....તો એ નંદી (સતીક)ની કષ કષ....આવૃત્તિનો છે.
૨૬	૪	°નેસ્વાદિ°	°નેત્વાડડદિ°
”	૧૩	.....	૩૩૩૬
”	૧૬	આયંવજ, ૪	૪ આયંવજ,
”	૨૧	ભા. ૨, અ. ૩	ખંડ ૨, અ. ૩-૪
”	૨૨	સિધ્ધ	સિદ્ધ
”	૨૩	”	”
૨૭	૧૮	°ભોજ ભાસ્કરના કર્તા	°ભોજભાસ્કરના કર્તા
૨૮	૬૫	ઉદ્ધત	ઉદ્ધૃત
૨૯	૧૫	દયાકેમુનિ	દયાપાલ મુનિ
૩૧	૪	કંડવાદિ	કંડવાદિ
”	૭	°અય°	°અય°
”	૧૮	જપાયેલી	જપાયેલી
”	૨૫	°સહસ્ર°	°સહસ્ર°
૩૨	૮	સવીચ°	સવીચ°
”	૯	°બુદ્ધિ°	°બુદ્ધિ°
”	૨૦	બેચરદાસ	બેચરદાસ
”	”	ગુજરાતનું	ગુજરાતનું
”	૨૧	કરાવેલા	કરાયેલા
૩૩	૪	૪૦પંખાં	૪૦પખા

૫૭૬	પંકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪	૩	પંચાંગ	પંચાંગ
”	૬	લિંગાનુશાસન	લિંગાનુશાસન
”	૧૪	આ	૦
૩૫	૧૭	૨૦માં	૨ માં
”	૨૦	એગલિંગે	એગિલિંગે
”	ઉપાંત્ય	એગલિંગની	એગિલિંગની
૩૬	૧૩	એમના	વળી એમણે પોતાના
”	૧૫	ભટ્ટિ°	૩ભટ્ટિ°
”	૧૬	કાવ્યમાંથી	કાવ્યમાંથી
૩૭	અંત્ય	”	”
૩૮	૧૨	નિમ્નલિખિત	નિમ્નલિખિત
૪૦	૨૦	નાથુરામ	નાથૂરામ
૪૩	૨૪	અષ્ટાહિનકા	અષ્ટાહિકા
૪૫	૬	અંગપ્રસૂતિ	અંગપરણુતિ (અંગપ્રસૂતિ)
”	૧૮	અં	અં
૪૬	૨૪	સ્તોત્રો	સ્તોત્રો
૪૭	૧૩	ઋગ્	ઋગ્
”	૧૪	સહજકાતિ°એ	સહજકાતિ°ને
૪૮	૨	૨ચ્યાં	૨ચ્યા
૪૯	૨	°સૂરિએ	°સૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦માં
૫૩	૧૩	સાનુકૂળ	સાનુકૂળ
૫૪	૯	પાણિનીય	પાણિનીય જેવા અજૈન
”	૧૦	કૃતિ	કૃતિ નહિ
”	૨૫	પુરાતત્વ	પુરાતત્વ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૨	૫	°સદસંગહ	°સદસંગહ
”	૨૭	પરચય	પરિચય
૧૧૪	૩	તિયંચ	તિયંચ
૧૧૫	ઉપાંત્ય	Beethlingk	Böhtlingk
૧૧૭	૮	વલ્લભગણિની	શ્રીવલ્લભગણિની
૧૧૯	૧૮	વિજ્ઞાન	વિદ્વાન
૧૨૦	૧૧	એમણે	એમણે જયોતિઃસાર ૨૨યો છે. વળી એમણે
૧૨૧	૬	૧૬૮૦	૧૬૮૭
”	”	ક્રિયાકલાપ	ક્રિયાકલ્પલતા
”	૧૦	ક્રિય કલાપ	ક્રિયાકલ્પલતા
”	૧૨	૧૬૮૦	૧૬૮૭
૧૨૨	૧૩	હ	હ
૧૩૧	૨૧	જુ	જુઓ અઠ
૧૩૫	૧૩	નમિ સાધુ	નમિસાધુ
૧૪૬	૬	ધતા	ધતા
૧૪૬	૨૩	૩૨	તો ૩૨
૧૪૯	અંત્ય	હોય	હોય
૧૫૦	૨૩	વૃત્તિ°	વૃત્ત°
૧૫૧	૧૭	પત્તન	પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન
”	૨૨	°સુરિના	°સુરિના
૧૫૧	૨૩	છન્દકોસ	છન્દકોસ
૧૫૮	ઉપાંત્ય	સદ્વિસયગ°	સદ્વિસયગ°

經名	卷數	經名	卷數
大智度論	卷一	大智度論	卷二
大智度論	卷三	大智度論	卷四
大智度論	卷五	大智度論	卷六
大智度論	卷七	大智度論	卷八
大智度論	卷九	大智度論	卷十
大智度論	卷十一	大智度論	卷十二
大智度論	卷十三	大智度論	卷十四
大智度論	卷十五	大智度論	卷十六
大智度論	卷十七	大智度論	卷十八
大智度論	卷十九	大智度論	卷二十
大智度論	卷二十一	大智度論	卷二十二
大智度論	卷二十三	大智度論	卷二十四
大智度論	卷二十五	大智度論	卷二十六
大智度論	卷二十七	大智度論	卷二十八
大智度論	卷二十九	大智度論	卷三十
大智度論	卷三十一	大智度論	卷三十二
大智度論	卷三十三	大智度論	卷三十四
大智度論	卷三十五	大智度論	卷三十六
大智度論	卷三十七	大智度論	卷三十八
大智度論	卷三十九	大智度論	卷四十
大智度論	卷四十一	大智度論	卷四十二
大智度論	卷四十三	大智度論	卷四十四
大智度論	卷四十五	大智度論	卷四十六
大智度論	卷四十七	大智度論	卷四十八
大智度論	卷四十九	大智度論	卷五十
大智度論	卷五十一	大智度論	卷五十二
大智度論	卷五十三	大智度論	卷五十四
大智度論	卷五十五	大智度論	卷五十六
大智度論	卷五十七	大智度論	卷五十八
大智度論	卷五十九	大智度論	卷六十
大智度論	卷六十一	大智度論	卷六十二
大智度論	卷六十三	大智度論	卷六十四
大智度論	卷六十五	大智度論	卷六十六
大智度論	卷六十七	大智度論	卷六十八
大智度論	卷六十九	大智度論	卷七十
大智度論	卷七十一	大智度論	卷七十二
大智度論	卷七十三	大智度論	卷七十四
大智度論	卷七十五	大智度論	卷七十六
大智度論	卷七十七	大智度論	卷七十八
大智度論	卷七十九	大智度論	卷八十
大智度論	卷八十一	大智度論	卷八十二
大智度論	卷八十三	大智度論	卷八十四
大智度論	卷八十五	大智度論	卷八十六
大智度論	卷八十七	大智度論	卷八十八
大智度論	卷八十九	大智度論	卷九十
大智度論	卷九十一	大智度論	卷九十二
大智度論	卷九十三	大智度論	卷九十四
大智度論	卷九十五	大智度論	卷九十六
大智度論	卷九十七	大智度論	卷九十八
大智度論	卷九十九	大智度論	卷一百

પૃષ્ઠ	પદ્ધતિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૪	૧૪	રાગ....પુત્રનો	પુત્રનો રાગ મુરુડ
૨૦૫	૨૨	સં૦ સા૦	સા૦ સં
૨૦૬	૪	૧૩૩૨)માં	૧૩૩૨માં)
૨૦૮	૧૮	આના ગ્રંથકર્તા	આ ગ્રંથના કર્તા
૨૦૯	૧૭	જ્યોતિસાર	જ્યોતિ:સાર
૨૧૧	૨૨	°સ્ત્રી-	°સ્ત્રી-લક્ષણ
૨૧૬	અંત્ય	સંસ્કૃત	સંસ્કૃત
૨૧૭	૮	નરપતિના	નરપતિજયવર્ધના
૨૨૪	૨૨	અનુવાદ...તરકથી	અનુવાદ પોપટલાલ સાકરચંદ્ર શાહ તરકથી
૨૪૫	૨૧	પ.	પૃ.
૨૪૬	૧૬	°સૂક્ષ્મકૃતિ	°સૂક્ષ્મકૃત
”	૧૮	બનારસીદાસે	બનારસીદાસે
૨૫૭	અંત્ય	એક બીજી પણ	બીજી ત્રણ
૨૮૩	અંત્ય	દંડિનું	દંડિનું
૨૯૨	૬	આવૃત્તિ	આ વૃત્તિ
૨૯૮	૧૬	પુલેમજા	પુલેમજા
૩૦૬	૧૧	°પુરાણ	°પુરાણના
૩૧૫	૧	અનુબંધ	અનુબંધ
”	૨૩	તિ	કૃતિ
૩૧૭	૩	°સદ્મહાણુવ	°સદ્મહાણુવ
૩૨૨	૨૧	તો	તો પણ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૫૦	૧૭/૨	ગ્રન્થ	ગ્રન્થ
„	૧૯/૨	ઉસ્તાર૦	ઉસ્તાર૦
૩૫૩	૨૧	ઋતુ૦	ઋતુ૦
૩૫૪	૧૨/૧	ક્રિયાકલાપ ૧૨૧	૦
„	૧૩/૧	૯૩	૯૩, ૧૨૧
૩૫૪	૨૭/૧	(હૈમ)	(હૈમ) ૬૮
૩૫૫	૧૨/૧	૧૧૯	૨૧૯
„	૨૧/૧	૧૪	૨૧૪
૩૫૭	૧૧/૧	૨૩૧	૨૩૨
„	૨૧/૧	બ્રવિચાર	બ્રવિચાર
૩૬૦	૧/૨	દૌર્ગસિંહી	દૌર્ગસિંહી
૩૬૧	૧૬/૧	૧૮૨	૧૮૩
૩૬૫	૧૯/૨	ખાલાખોધ	ખાલખોધ
„	૨૧/૨	„	„
૩૬૮	૬/૨	૩૪	૨૩૪
૩૬૯	૧૪/૨	૧તિ	વૃત્તિ
૩૭૦	૪/૧	૦	*૩૫સિદ્ધિ ૨૯
૩૭૧	૨૧/૨	વર્ધ૦	વર્ધ૦
૩૭૨	૨૪-૨૫/૧	વિચારસંગ્રહ વિચારામૃતસંગ્રહ	૪૮ { વિચારસંગ્રહ વિચારામૃતસંગ્રહ ૪૮
„	૨૫/૨	„ (અજ્ઞાત)	વિવાહપટલ (અજ્ઞાત)
૩૭૩	૧૫/૨	યશ	યશ:
૩૭૬	૮/૧	ટીકા	ટીકા
૩૭૮	અન્ય	સંખ્યા	સંખ્યા

項目	說明	金額	備註
一、	...	...	...
二、	...	...	...
三、	...	...	...
四、	...	...	...
五、	...	...	...
六、	...	...	...
七、	...	...	...
八、	...	...	...
九、	...	...	...
十、	...	...	...
十一、	...	...	...
十二、	...	...	...
十三、	...	...	...
十四、	...	...	...
十五、	...	...	...
十六、	...	...	...
十七、	...	...	...
十八、	...	...	...
十九、	...	...	...
二十、	...	...	...
二十一、	...	...	...
二十二、	...	...	...
二十三、	...	...	...
二十四、	...	...	...
二十五、	...	...	...
二十六、	...	...	...
二十七、	...	...	...
二十八、	...	...	...
二十九、	...	...	...
三十、	...	...	...
三十一、	...	...	...
三十二、	...	...	...
三十三、	...	...	...
三十四、	...	...	...
三十五、	...	...	...
三十六、	...	...	...
三十七、	...	...	...
三十八、	...	...	...
三十九、	...	...	...
四十、	...	...	...
四十一、	...	...	...
四十二、	...	...	...
四十三、	...	...	...
四十四、	...	...	...
四十五、	...	...	...
四十六、	...	...	...
四十七、	...	...	...
四十八、	...	...	...
四十九、	...	...	...
五十、	...	...	...